DÖRDÜNCÜ CİLT

PINARBAŞI MESİRESİ

DEYR-i Mesih nehri kenarında olup, eşsiz bir gezinti yeridir. Diğer mesireler bunun yanında hiç kalır. Öyle ağaçlık ve çiçeklik bir yerdir ki, sanki Isfahan bağlarıdır. Gül, sümbül, zerrin, nergis, menekşe ve tutyası insanın ayakları altında serilidir. Ağaçlarının boyları göğe yükseldiğinden, gölgelerine sığınanlara güneş etki etmez. Her köşesinde binlerce kuş ve her gül dalında gönül alıcı bir bülbül öttüğünden, insan kendini ruhlar âlemindeymiş gibi dilsiz ve sessiz sanır.

Çalgıların, okuyucuların ve mutriblerin segâh, dügâh, neva ve büselik fasıllarını dinleyenler aşk şarabından içerek kendilerinden geçerler. Geçmiş günlerin hayır sahipleri bu çimenlikte çeşitli mutfak, sofa ve sofralara su ile dönen kebab değirmenleri yapmışlardır ki, buralarda yüzlerce şişlere et saplayıp çarklara koyarak, dolaplarını akan sularla döndürerek lâtif, taptaze kebap pişirirler. Bu mesîrenin her köşesinde çeşitli sohbetler yapılır. Kimi ilim sohbeti yapar, kimi şiir okur, kimi hikâye anlatıp güldürür, kimi oyunlar oynayıp eğlenir, kimi saz ve kimi söz ile yer yer Hüseyin Baykara fasılları ederler ki anlatılması imkânsızdır. Aspoza'nın dört tarafındaki bağ ve bahçeler yan yanadır. Onbeş aded İrem bağı gibi bakımlı, şenlikle, han ve câmili, hamamı ve çarşısı olan köyler vardır ki, her biri birer cennet köşesidir. Her birinden birer pınar akıp etrafındaki bağları sular.

Malatya'ya dört taraftan üçer günlük olan yakın beldeler: Batı tarafında Ulaş ve Kangal yolu ile Sivas şehri üç günlük yoldur. Güneydoğusunda Elbistan kasabası vardır. Kuzeyinde Divriği kalesi olup, Divriği'den Keylan köprüsünü geçerek Alacahan köyünden gelen sulardan geçilir. Oradan Sarıçiçek'deki köprü de geçilip Ayn kalesine varılır ki Fırat kenarındadır. Malatya'ya tam üç konaktır. Güneyinde Hısn-ı Mansur kalesi üç konak olup, aralarında Kömürlü dağı vardır. Kıble tarafında Dicle adası var. Kuzeyi ile doğusu arasında, Fırat nehrinin ötesinde Harput kalesi vardır ki üç günlüktür. Amma ben iki günde vardım. Zira bu menziller yürümeye bağlıdır. Güneyinde Derende kalesi var. Rum kale, güneyde dört menzildir. Birecik kalesi

de güneyindedir. Sayılan bu sekiz şehir hep üç günlüktür. Amma Aksaray şehri uzak olduğundan beş günde varılır. Haleb benderi dahi Malatya'nın güneyinde olup beş menzildir. Maraş ve Diyarbekir kaleleri doğu tarafında kalıp beş menzildir. Urfa, Ayıntab ve Kayseri kaleleri de Malatya'nın güneyinde olup beşer günlük yoldadırlar. Malatya bu sekiz şehrin ortasında kurulmuş bir şehirdir. Halkı Türk ve Kürttür. İzoli Kürdü ve Türkmeni çoktur. Levend rençberi, güçlü ve bahadır kavmi çoktur. Hepsi imanlı ve tam bir inanca sahip kimselerdir. Garip dostu olup ikramları boldur. Bir kimsenin evine bir yabancı varsa, mutlaka ona ikramda bulunurlar. Bilginlerin toplandığı, fazılların kaynağı, şâirlerin meskeni olan bir yerdir.

Ziyâret yerleri: Aspozo yolu üzerinde, sağ tarafta Kara Baba, sol tarafta Ali Baba, Darağacı yakınında Seyyid Kemahlı Sultan türbeleri vardır. Bunlar hep Harun Reşid ile İstanbul kuşatmasında bulunmuşlardır. Aspozo bağları içinde Seyyid Battal Gâzi nin evi vardır. Battal ruhâniyeti ile yedi yüz yıldan beri yapısına zerre kadar zarar gelmemiştir. Melek Ahmed Paşa hanedan seven olduğundan, bu türbeyi dört tarafından genişletip yeniden yüksek bir kubbe, çeşitli maksüreler, ziyâretçiler için mutfaklar yaptırmış, yüzlerce bakır kapları vakıf edip türbedarına teslim etmiş, şehir halkını da bakıcı olarak tayin edip kayıtlara geçirmiştir. Halen herkes tarafından ziyâret edilen bir tekkedir. Fukarası eksik değildir. İmar edildikten sonra birkaç kere ziyâret ettik. Sanki henüz usta elinden çıkmış bir duâ yeri idi. Bütün şehir halkı yağmur duâsı için burada toplanırlar. Duaların kabul olunduğu bir ibadet yeridir. Bu mübârek makamın yanında Seyyid Ahmed Dürrânî, Kırklar makamı ve Hazret-i Şeyh Şâfiî ziyâret yerleri vardır.

Malatya'yı imkân nisbetinde gezdikten sonra, yine doğu tarafına onbir saat giderek Fırat nehri kenarında menzil aldık. Fırat sahilinde çadırlarımızı kurup istirahat ettik. Hava güzel olduğundan, beş-altı sadiye gemisi ile sal ve potalar bulup üç günde Fırat'ın karşı tarafına geçtik. Diyarbekir vilâyetindeki İzoli Kürt âşireti içine girdik.

Gülünecek garib bir durum oldu: İzoli Kürtleri, kürekçi ve gemicileri, gördükleri hizmet karşılığında paşanın yolu üzere üryanpüryan, şarlak-marlak sıra halinde selâma dizildiler. Bazıları el kavuşturmadıklarından, bazı Arap ihtiyarları: «Melek Paşa huzurunda edep hoştur, el kavuştur» diye öğretirlerdi. Kendilerinin üst başları açık iken küçüklere böyle nasihat vermeleri tuhaf bir haldi.

Yumuşak huylu paşa bunlara bakmayıp seksen aded altın ihsan ederek geçti.

Fırat nehrine yakın İzoli köyünde menzil aldık. Harput toprağında, ikiyüz hâneli, bir câmili, gelişmiş bir zeâmettir. Bütün halkı hırsız ve yol kesen İzoli Kürtleridir. Buradan biraz aşağı yine Fırat nehrine yakın Kömür hanı vardır ki amansız bir yerdir. Ondan aşağıda Fırat nehri iki kaya arasından coşkun halde aktığından, gök gürültüsü gibi sesinden insan dehşete kapılır. Hattâ Bağdat fatihi Sultan Dördüncü Murat burada güzel ve yüksek bir köprü yaptırmak istedi. Temel yerleri tesbit olunup başlanacaktı. Allah'ın hikmetinden olacak, Bağdad fethinden sonra Sultan Murad İstanbul'a vardıkta, mübârek ruhu «irci'î ilâ Rabbike» emrine uyarak bekâ âlemine gidip fânî âlemdeki köprüsü tamamlanmadan kaldı. Bu Fırat nehri üzerine Kömür nehri yakınında büyük bir köprü, eşsiz bir hayır eseri olurdu. Amma bu köyrüyü yapmak için büyük bir usta gerek. Zira bir taraftan bir tarafa 110 zirâ'dır ki Ayasofya taklarından geniştir. Fakat insan gücüne ölçü olamayacağından gayet kolay bir iştir.

Buradan kalkıp Malkoç köyüne geçtik. Buraya yakın Harput kalesi sol tarafımızda kaldı. Oradan yine doğuya doğru giderek Mollafendi köyünde menzil aldık. Harput nahiyelerinden yüz hânelí, bir câmili, gelişmiş, Müslüman bir zeâmet köyüdür. Molla Efendi hazretleri de câmiinin bitişiğinde gömülüdür.

Buradan paşanın ağaları Harput köylerine, Başhan, Ortahan, Şerbeteyn, Eğil, Ergani, Çirmik, Cini ve Yalu köylerine gidip konakladılar. Paşa efendimiz de bu köyde on gün oturmaya karar verince, diğer köylerden de zahire gelmeye başladı. Buradan beni Ergani ve Eğil beyine gönderdi.

Ergani ve Eğil Beyine gidişimiz: İlkin Habus köyünde menzil aldık. Diyarbekir eyâletinin Harput sancağında, Harput gölü kenarında üçyüz hâneli bir köy olup zeâmettir. Buradan Sarıkamış köyüne geldik. Bağlı-bahçeli bir zeâmet köyüdür. Oradan yine doğuya bir gün gidip Murad nehrini geçerek, paşa efendimizin muhabbet mektublarını Palu beyi Murtaza Bey'e verdik. Paşa efendimize yüzelli deve yükü zahire gönderdi. Kendileri de karşılamaya çıkıp bana üçyüz kuruş, bir at ve bir kürk hediye etti. Bu Palu kalesi, Murad nehri kenarında yüksek bir kaledir. Dibinden nehri kolayca geçip Demirkapı köyüne geldik. Diyarbekir toprağında Kürt ve Ermeni köyü olup zeâmettir. Burada Diyarbekir'in Beyhan boşanlı-

ğına uğradık. Şat nehrinin ilk kaynaklarının bir kolu da bu Demirkapı yakınındaki Çınarlıdere denilen yerden çıkıp Diyarbekir'e gider. Eskiden burada Nuşirevan bir demir kale yaptırdığından, Demirkapı adını almıştır. Buralarda gâh kuzeye, gâh güneye başıboş dolaştıktan sonra, Terhı köyünde menzil aldık. Burası Diyarbekir'e bağlı olup halkı Kürt'tür. Şat nehri kenarında zeâmet olup câmii vardır. Buralarda Berd-i Nesic köyünde, Şat üzerinde acâib ve garip, tek gözlü bir köprü vardır. Buradan Şat'ı geçerek Kil kalesine geldik.

Kil Kalesi : Bu kaleyi, Çıldır fâtihi Birinci Selim Han'ın vezirlerinden Molla İdris ile Bıyıklı Mehmed Paşa, Kürdistan hâkimi Olukçur Han'dan almışlardır. Hâlâ Diyarbekir eyâletinde sancakbeyi idaresindedir. Kalesinin zemini Şat nehri kenarında, yalçın kayalar üzerinde kurulmuştur. Havadar, bağlı, bahçeli olup, evleri toprak ile örtülü ve güzeldir. Özellikle buranın hâkimi Macar Bey oğlu Abdülmü'min Bey'in evi güzel bir yapıdır. Kendisi gayet yaşlı, iş görür bir beydir. Alaybeyi ve çeribaşısı vardır. Amma beyi Osmanlı beyi olmayıp, tayin ve azil kabul etmez. Beyi vefat etse, sancağı oğluna verilir. Zira hükümettir. Padişah tarafından bunlara yazılan emirlerin lâkaplarında «cenab» diye yazılır. Hâkimin oğlu olmadan vefat etse, hükümeti başkasına verilir.

Bu şehri gezip, atlarımızla Şat nehrinin karşı tarafına geçerek Hini kasabasına geldik. Diyarbekir toprağında, Şat kenarında, bağlı-bahçeli, mâmur ve gelişmiş, kat kat haneler ile süslü güzel bir yerdir. Buradan doğu ve batı arasındaki bağlar içinden geçerek Ergani kalesine geldik.

Ergani Kalesi : Bu kaleye Berdenç köprüsü ve Demirkapı dokuzon saatlik yerdir. Abbasilerden Sultan Vahdullah zâde Ergani Sultan tarafından yaptırılmıştır. Halkı yanlış olarak Argini derler. Birçok hükümdarlar eline geçtikten sonra, 921 senesinde Kürt Molla İdris'in yardımı ile Bıyıklı Mehmed Paşa'ya halkı itaat edip kalenin anahtarlarını teslim etmişlerdir. Sonra, Süleyman'ın kaydına göre Diyarbekir eyâletinde sancakbeyi merkezi olmuştur. Padişâh tarafından beyinin hassı ...20 akçedir. Zeâmeti olmayıp, 123 tımardır. Çeribaşısı ve alaybeyisi vardır. Kanun üzere cebelüleriyle hepsi ikibin asker olup, beyinin sancağı altında sefere giderler. Yüzelli akçelik şerif kazâdır. Kale dizdarı, kale neferleri, sipâh kethüdâ yeri, yeniçeri serdarı, muhtesibi ve şehir subaşısı vardır. Müftü ve nakibüleşrafı Diyarbekir'dedir. Kalesinin zemini Şattülarap kenarında olup, yontulmuş taş ile yapılmış güzel bir kaledir. Cephâne-

liği ve topları beyinin tarafındadır. İç il olduğundan, hududun sonunda bulunmakla mühimmatları devlet tarafından değildir. Ergani üzümü ve şırası gayet meşhurdur. Şat nehrinin bir başı, bu kale arkasındaki Taht-ı meşad dağlarından çıkıp Kara Âmid altından geçer.

Bu Ergani'den batı tarafındaki Çermik kalesi sazlık yol ile bir menzildir. Abdiher, Siverek, Rahba, Senroha, Karakayık, Gerger, Çönküş, Sağraz, Sure, Kâhta, Hısn-ı Mansur, Bihisni, Sadrıbar, Maraş kale ve kasabaları bu civardadırlar.

Ergani beyine Paşa efendimizin mektuplarını verdik. Paşaya ikiyüz deve yükü zahire, beş at, beş şeyhânî kılıç ve bir katar kızıl katır hediye gönderdi. Bana da bir at, elli kuruş ve bir ateş saçan maarrevî kılıç verdi. Ergani beyinin üçbin Kürdistan askeri ile paşayı karşılamaya çıktık.

Kuzey tarafta Beşhan'a geldik. Diyarbekir toprağında güzel bir handır. Ergani beyi, paşayı hediyeler ile karşıladıkta, bir samur kürk giyip paşanın dairesinde kondu. Günden güne paşanın askeri çoğalmış olup İbşir Paşa korkusundan kurtulmuştu. Ertesi gün paşa efendimiz, beni, mektuplar ile kaçak Diyarbekir Vâlisi Mustafa Paşa zimmetinde olan otuzyedi kese borç paranın alınması için Diyarbekir'e gönderdi.

*
**

BAŞHAN'DAN DİYARBEKİR'E GİTTİĞİMİZ

BURADA Paşa efendimiz ile vedalaştık. Paşa, Tercil ve Meyyafârıkin tarafına yöneldi. Bahar günleri yaklaştığı için çimen üzerine çadır kurmak gerektiğinden, Diyarbekir'de kalan otağları ve konaklama malzemesi ile çadırları almak emri ve hayır duâsiyle el öpüp onlar Tercil tarafına, biz de Diyarbekir'e doğru revan olduk.

Önce Başhan'dan kalkıp Çermik kalesi yolu ile gidip, harabe bir yer olan Küçükdiken Hanı sağ tarafımızda kaldı. Ben on adet adamımla kıble tarafına gidip Ortahan'da menzil aldım.

Oradan yine kıbleye doğru giderek harab olan Şerbeteyn kasabasında menzil aldık. Diyarbekir toprağında olup, eskiden gayet mâ-

mur imiş. Hâlen ikiyüz hâneli, bir câmili, bir büyük hanlı ve dükkânları olan bir kasabacıktır. Eski bir tekkesi vardır. Ekil beyinin babası Kaçar Bey burada defnolunmuştur. İmâretinin gelene gidene yemeği boldur. Son derece uygun bir yerde yapılmış eski bir dinlenme yeri olup, hepsi merhum Said ve şehid Kaçar Bey'in hayırlarıdır. Halkı hep Müslümandır. Kalesi çok yakındır.

Buradan yine kıbleye giderek Karaköprüye geldik. Güzel, sanat eseri, işli bir köprüdür. Altından Dugeçti suyu akar. Yukarılardan doğup Şat nehrine akar. Bu köprüyü geçip Karataşlık denen kaldırımlı yola bastığımızda, Allah'ın büyüklüğünden olacak, yağmur başlayıp bizi öyle etti ki, ne atımızda mecal kaldı, ne de bizde! Sığınacak bir yer bulamayıp, sonunda bin güçlükle Diyarbekir'e girdik.

Kara Âmid kalesi, yani Diyarbekir beldesinin vasıfları: Buranın adına dair çeşitli şeyler yazılmıştır. Hazret-i Yunus Nebî aleyhisselâm, Eski Musul'da bulunduğu zaman, buranın halkını dine çağırmıştır. Fakat bir kişi dahi imana gelmediğinden, son derece üzüntüye kapılıp Musul halkına beddua etmiş ve burası harab olmuştur. Musul'dan Diyarbekir'e gelmiş ve buranın halkı mucize istemeden iman etmişlerdir. Yunus Nebî sevinç duyup: «İliniz mâmur ve abâdan, halkınız daima sevinçli ve neşeli olup, bütün çocuklarınız ve yakınlarınız temiz ve olgun olalar.» diye hayır dua ederek, Nefs Kayası denilen bir mağara içinde yedi yıl oturmuştur.

O asırda yıldız gibi temiz bir hükümdar kız vardı ki Amalâk kızlarından idi. Yunus peygambere iman getirip Müslüman oldu. Gayet zengin olduğundan Hazret-i Yunus'un öğretmesi ile bu Diyarbekir'i siyah granit taşından yaptırdığı için, o kızın adına nisbetle Acem tarihçileri buraya Diyar-ı bikr (kız diyarı) demişlerdir. Kız şehri demektir. Amma Rum tarihçileri, şehrin dört duvarı kara taştan yapıldığı için, Kara Âmid derler. Padişâh defterinde de böyle kayıtlıdır.

Netice olarak, Diyarbekir devletten devlete geçmiş; Nuşirevan'dan sonra, Hazret-i Ebû Bekir'in halifeliği zamanında Hazret-i Halid yetmiş bin asker ile bu Diyarbekir'i kayserden kılıç ile fethederken, kâfir askerleri korkularından kendilerini iç kaleden aşağı atıp parça parça olmuşlardır. Kale fetholundu ise de, sonra yine kâfirlerin eline geçmiştir. Sonunda Kürdistan'da Abbasilerden Sultan Evhadallah'ın oğlu, Diyarbekir üzerine deniz gibi askerle gelip yedi

ay kuşattı. Kale içinde bulunanlar kıtlık korkusundan aman dileyip kaleyi sultana yedi şart üzere teslim ettiler. Bu şartlar şöyleydi:

Birinci şart: Ömer ahdi üzere birer altın cizye verecekler,

İkinci şart: Kale içindeki kiliseleri yıkılmayacak,

Üçüncü şart: Papaz, patrik, keşiş ve ruhbanları haraç vermeyecekler,

Dördüncü şart: Tüccarları Müslümanlar gibi onda bir gümrük verecekler,

Beşinci şart: Kale içindeki evlerinde oturacaklar,

Altıncı şart: Eski meşatlarında ölülerini gömmeyip, mezarları bağ ve bahçe yapılmayacak,

Yedinci şart: Alacak destarlarına kimse engel olmayacaktı.

Bu yedi şart kabul olunarak kaleyi teslim ettiler. Hâlâ kale içindekilerin bu şartlar üzere geçmiş sultanlardan fermanları vardır.

Bu sultanın oğullarının oğulları Diyarbekir'e sahip oldular. Sultan Selim zamanında, Diyarbekir hâkimi El - Melikül - Muzaffer idi. Selim Han Çıldır savaşına giderken, bu Diyarbekir halkı yol kesip Müslüman askerine Kemah, Tercan, Bayburd, Hanice yollarında hayli zararlar verdiler. Bu kötü durumu Selim Han öğrenince, hemen Diyarbekir hâkimine bir muhabbetnâme ile Dergâh-ı âli kapıcıbaşısını gönderir ve «Benim kardeşim, lütfedip idareniz altında olan zararlı Kürtleri defedip yola getiriniz» diye ricada bulunur.

Hâkim mektubu okuduktan sonra bir mektup ile adam gönderip, «Eğer Şah İsmail'den intikam alabilirsen, benim de Diyarbekir'imin ikiyüzbin tüfekli Kürdünden intikam alasın.» diye bildirir. Sultan Selim de «Lisanülhalk, aklâmülhalk derler. Diyarbekir hâkimi bize icazet vermiş ve Diyarbekir'imin Kürtlerinden intikam alasın demiş... Olmaya illâ hayır!» deyip, Çıldır savaşına yönelir.

Cenâb-ı Bârî'nin yardımı ile Acem şahı hezimete uğrayınca, Osmanlı askeri zafer kazanmış olarak Erzurum'a girer. Bıyıklı Mehmed Paşa yüzbin askere kumandan olup derhal Diyarbekir kalesini kuşatır. Yetmiş defa hücum eder. Dağ kapısı ve Mardin kapısı taraflarında top darbelerinden kale duvarı nice yerlerden yıkılır. Gâziler yürüyüşe geçmiş iken görürler ki, Mardin tarafından çok sayıda asker geliyor. Yeni gelen askerin öncülerinden birkaç kişi, varıp orduya girerek, kumandan Bıyıklı Mehmed Paşa'ya mektuplar getirirler. Mektuplar okununca, kumandan çok sevinir ve «Ey geziler! Çıldır savaşında bize yardıma gelen İmadiye hâkimi Molla İdris hazretleri kırk bin askerle yine yardıma gelirmiş. O görünen as-

kerler onlardır, hemen gelip Ordu-yu hümâyunun bir tarafına konsunlar.» diye ferman buyurur. O an Molla İdris'in askeri de gelip aman vermeyerek siperlere girerler.

Kaledeki Kürtler bu hali görünce, «El aman, ey seçkin Osman oğlu!» diyerek, Diyarbekir kalesini barış ile temiz kumandan Vezir Bıyıklı Mehmed Paşa'ya verdiler. Molla İdris İmâdiye'nin yardımı ile, sonra kale içinden bütün perişan ve çıplak Kürtler dışarı çıkıp hâkimleri ile birlikte Mardin'e vardılar; orada da duramadılar.

Bu sevinçli haber Tercan sahrasında bulunan Birinci Selim Han'a ulaşınca, kumandan paşaya Diyarbekir'i, Molla İdris'e de İmâdiye'yi devamlı olarak verip anlaşmaları yazıldı. Onun için Rum tarihçiler, fetihnâmesini «Feth-i Selim Han bedesti Ebuşşevârib Mehmed Paşa bi iâneti Molla İdris» (Bıyıklı Mehmed Paşa eliyle ve Molla İdris yardımı ile Selim Han'ın fethi) diye yazarlar.

Sonra Sultan Selim oğlu Sultan Selim Han, Bağdad fethine giderken bu Diyarbekir'in su ve havasından hoşlanarak, «Mâmur ola benim Kara Âmid'im.» diyerek kışlık verdi. İçinde üç ayda onbin kese akçe kestirdi. Sikkesinde «Sultan Süleyman bin Selim Han azze nasruhû duribe fî Kara Âmid» yazılıdır. Hâlâ tarla ve topraklarda o paralardan çok bulunur. Halis gümüş paradır. Sonra bu Diyarbekir vilâyetini ayrıca kaydettirip vezirlere eyâlet etmiştir.

Diyarbekir eyâleti hakkında Sultan Süleyman'ın kanunnâmesi : Diyarbekir üç tuğlu vezârettir. Padişâh tarafından valilerine giden yazılı emirler, «Düstûr-u mükerrem, müşîr-i mufahham» diye başlar. Kanun üzere vezirinin hassı oniki kere yüzbin ve altıyüz altmış (120.660) akçedir. Hepsi onaltı sancak olup, beş sancağı da hükümettir. Ondokuz sancağın on ikisi diğer eyâletlerdeki gibi olup tımar ve zeâmetlidir. Beyi devlet tarafından tayin ve azil olunur. Amma sekiz sancağı Kürt beylerinindir. Fetih zamanında Bıyıklı Mehmed Paşa'nın isteği ile o beylere padişâh yazıları ile yurdluk ve ocaklık adı ile devamlı olarak verilmişti. Göreve tayin ve görevden alınmayı asla kabul etmezler. Beylerden biri ölünce, sancağın idaresi oğullarına veya akrabasına verilir. Evkaf hasılâtı sağlanmakta olup, içinde zeâmet ve tüccar vardır. Bir sefer olduğunda, zeâmet sahibi ve tüccarlar alaybeyi ve çeribaşılariyle Diyarbekir vezirlerinin kolunda sefere giderler. Ferman olunan hizmete gelmezlerse sancakları başkasına verirler. Bu sancaklardan başka beş sancak daha bu şekilde idare olunmak üzere kayda geçmiştir. Bunların içindeki tüccar ve zeâmet hâkim-

leri idareyi mülkiyet olarak kullanırlar. Evkaf gelirleri her ne ise, hâkimlerine aittir. Bunlara yazılan padişah emirlerinde «Cenâb...» lakabı kullanılır.

Diyarbekir'in Osmanlı sancakları şunlardır: Harput, Ergani, Siverek, Nuseybin, Hısn-ı Keyf, Çemişkezek, Siird, Meyyâfârikin, Akçakale, Habur ve Sancar. Diyarbekir sancağı paşanın hükümet merkezidir. Bu sancakların hâkimi hep Osmanlı beyleridir.

Yurdluk ve Ocaklık sancakları şunlardır: Sağman, Kulp, Mihrâniye, Tercil, Atak, Pertek, Çapakçur, Çermik. Bunlar kanun üzere ocaklık iken, beyleri çocuksuz olarak öldüğünden Osmanlı sancağı olmuşlardır.

Amid eyâletindeki hükümetler şunlardır: Cezire, Eğil, Genc, Palu, Hızo. Bu beş hükümet serbest mirmiranlık pâyesiyle hâkimlerine verilir. Amma yine vezir ile sefere gitmekle görevlidirler. Mîr şehri, Mîr Pesan, Mîr Pozan, Mîr Kançuk... gibi üçyüz kadar boy yiğitleri vardır. Tüccar defterdarı, defter kethüdâsı ve mal defterdarı da vardır. Hâssı 40399 akçedir. Paşa tahtı olan Âhid livasında 9 zeâmet ve 168 tımar vardır. Bu sancağın kanun üzere cebelileriyle bin aded silâhlı askeri olur. Cebelisiz ancak yüz kadardır. Bütün Diyarbekir eyâletinin sefer zamanında otuz bin silâhlı askeri olup, paşasının da hâssına göre üç bin seçkin askeri olur.

Diyarbekir eyâletindeki ocak beylerinin ve hâkimlerinin hâsları şöyledir: Huzme (Hazo) mirlivası hâssı 219999, Ergani mirlivâsı 200515, Mîr-i Siverek 403043, Mîr-i Atak 447200, Mîr-i Tercil hâssı 445300, Mîr-i Çermik 214000, Mîr-i Hısn-ı Keyf hâssı 203955, Ocaklık Eğil hâssı 296750, Mîr-i Çapakçur hâssı 370000, Mîr-i Çemişkezek 334223, Mîr-i Sağman hâssı 349007, Mîr-i Siird hâssı 223772, Akçakak hâssı 20000, Mîr-i Şehir hâssı 191517, Mîr-i Paspan ve Pozan hâssı 100000, Mîr-i Kulp ve Ocaklık hâssı 166668, Mîr-i Hancuk hâssı 427300, Mîr-i Pertek hâssı 380000, Mîr-i Genç hâssı 278300, Kara Âmid hazinesi defterdarı hâssı 140395, Diyarbekir defterdarı hâssı 100924, zeâmet defterdarının hâssı 80000.

Diyarbekir eyâletinin askerî hâkimleri şunlardır: 1) Hepsinin idarecisi, serdar-ı muazzam Diyarbekir veziridir. 2) Vezirin kethüdâsı, 3) Cezire hâkimi, 4) Eğil hâkimi, 5) Genç hâkimi, 6) Palu hâkimi, 7) Hazo hâkimi. Yukarıda yazılan onsekiz aded emirler de bunlara ilâve olunursa yirmibeş hâkim olur. 26) Mal defterdarı, 27) Çavuşlar kethüdâsı, 28) Zeâmet defterdarı, 29) Defter emîni, 30) Çavuşlar emini, 31) Çavuşlar kâ-

tibi, 32) Alaybeyi, 33) Çeribaşı. Her sancakta bir alay beyi ile bir çeribaşı olduğundan, otuzsekiz aded idareci ilâve olununca toplam 70 eder. 71) Sipâh kethüdâ yeri, 72) Yeniçeri serdarı, 73) Kale dizdarı, 74) Ruznâmçeci Hüseyin Efendi, 75) Beytülmalcı, 76) Şehir voyvodası. 77) Muhtesib ağası, 78) Gümrük vergicisi, 79) Harac muhassılı ağa, 80) Hâne avarızcısı, 81) Şahbender. Elhâsıl, üçyüz kadar boy beyleri ile beraber Diyarbekir eyâletinde dört yüz kadar yetkili (hâkim) bulunur. Bunlar örf hâkimleridir. Âmid şehri beşyüz akçelik mevleviyettir. Ruûs-u hümâyûn ile padişâh tarafından ve Dergâh-ı âli kapıcılarından keçeli muhzırbaşısı ve keçeli yeniçeri çukadarı vardır. Gösterişli olsun diye atına saçaklı aba vurur. Hükümete bağlı nahiye naibleri vardır. Bu nâhiyelerden mollasına yılda kanun üzere kırk Rumî kese gelir olur. Paşasına da bu geniş eyâletten yüzbin kuruş olur. Buraları Kürdistan olduğundan Şâfiî mezhebi yaygındır. Her mezhepten ayrı müftüsü ve nakibüleşrafı vardır.

Diyarbekir kalesinin şekli: Şattü'l-Arap kenarında göğe yükselmiş, Kızkayası adı ile meşhur yüksek bir tepe üzerine siyah taş ile yapılmış, yüksek ve gayet kuvvetli bir kaledir. Gerçi yalçın kaya üzeredir amma, o yüksek dağın tepesi geniş ve lâleliktir. Kalenin doğusu. kuzey tarafına doğru eğimli olan yüksek kayalar üzerindedir. Kız mağaraları bu yüksek kalenin altındadır. Yunus aleyhisselâmın makamı da buradadır. Burada durup da aşağı bakmaya insan cesaret edemez. Sanki Cehennemin dibidir. Büyük nehir aktığından, iki tarafı da gül bahçeleri, güzel kokulu bostan ve reyhan bahçeleridir. Her yıl vilâyet halkının altı ay Diyarbekir'in Şattü'l-Arap fasıllarını yaptıkları mesire yerleridir.

Bu kalenin burç ve kuleleri üzerinden aşağıda akan büyük nehre bakıldığında, nehir bir hendekçik gibi görünür. İşte, kalenin bu tarafı bu derece göğe yükselmiştir. Amma yıldız tarafı, batı, güney ve kıblesi düzlüktür. Duvarının yüksekliği kırk zirâ'dır. Onar arşın enliliğinde temeli vardır. Bu güzel kale siyah taş ile yapıldığından, adına Kara Âmid demişlerdir. Hesap üstadı usta, kaleyi dörtgen şeklinde ve kuzey tarafına dönük bir biçimde yapmıştır. Bütün kule ve duvar dişleri birbirine bakar. Kuşatma sırasında birbirini korur. Sert taştan yapıldığı gibi zemini de yalçın kaya üzerine kurulmuş olduğundan, düşman kuşatsa bile bir taraftan lağım ve siper sürüp zafer elde etmesi imkânsızdır. Ancak bir sene kuşatmaya devam olunur da kalede kıtlık olursa, kaledekiler kaleyi o zaman teslim ederler. Dörtgen şeklinin doğusu uçurum olduğundan hendek lâzım de-

ğildir. Amma kuzey, güney ve batı taraflarında hendeği ve köşelerinde Ye'cüc misâli burçları vardır ki, her biri birer gök kulesidir. Diğer kaleler gibi üçer, dörder kat değildirler. Sadece bir kat sağlam duvardır. Dört aded demir kapısı vardır. Kuzeye açılan Dağkapısı: Şerbeteyn, Eğil, Ergani, Çermik, Harpud ve Palu'ya gidenler bu kapıdan giderler. Batıya açılan Rum kapısı: Mezarlığa ve Karadağlar'a buradan gidilir. Kıble tarafına açılan Mardin kapısı ve doğuya açılan da Yenikapı'dır.

Buradan aşağı Şat nehri kenarına, köprüden geçip Mefârikin (Meyyâfârikin) kalesine, Batman köprüsünü geçip bir menzilde Hazo kalesine varılır. Bir kapı da paşanın olduğu içkale sarayında olup, doğu tarafına yani Şat nehrine açılır. Uğrun denilen gizli bir kapıdır. Büyük kapı değildir. Bu demir kapılarla örtülü sağlam surun çevresi —kendi adımımla— onbir bin adımdır. Amma doğu tarafı köşesi paşa sarayı olup, gayya kuyusu gibi çeşitli uçurumlarla dolu olduğundan adımlamak mümkün olmadı. Ancak Dağkapısı'ndan Mardin kapısına varıncaya kadar kalenin içi ikibin adımdır. Buna göre yalçın kaya üzere adımladığımız duvarın uzunluğunu iki bin adım olarak hesaplayıp, Kara Âmid kalesinin çevresini ondört bin adım olarak kabul ettik.

Bu kalenin Şat'ta bakan tarafından kuzeye doğru uzanan köşede bulunan sert kaya öyle sert ve siyâh bir taştır ki, demir gülle bile etki etmez. Ateş etkisi ile asla kireç haline gelmez. Garip ve acâib bir madendir ki anlatılması güçtür.

İç Kale: Çevresi tam dört bin adımdır. İçinde yüzelli aded oda ve çeşitli divanhâne vardır. Vezir ve devlet adamları buraya birer oda, hamam ve havuz yaptırdıklarından, kat kat süslü büyük bir saray olmuştur. Bütün pencereleri ve balkonları Şatü'l-Arab'a, Şattî sahrasına ve Karatepe vadilerine bakıp manzaralıdır. Sarayın eski bir divanhânesi vardır ki geçmiş sultanların yapısıdır. Bunda olan eski uslûp nakış ve işler, ancak Kahire'nin Sultan Kalavun divanhânesinde olabilir.

Kale içinde oturmaları şarttır. Bu sarayı Sultan Birinci Selim'in veziri Bıyıklı Mehmed Paşa yaptırmıştır. Oldukça geniş, büyük bir saraydır. İç kale sağlam yapılıdır. Şehir içinde, kıble tarafına bakan demir bir kapısı vardır. Daima bekçileri hazır olup bekçilik ederler. Bu iç kaledeki değirmenlerin suyu kudrettendir. Yine iç kaledeki kayadan çıkıp, değirmenleri döndürerek Paşa sarayından geçer. Sonra kale duvarındaki demir kafes pencereden çıkarak Kızka-

yası dibinden aşağı akar, taştan taşa kendisini vurup coşkun şekilde akarak Şat nehrine dökülür. Berrak, saf bir sudur.

Diyarbekir'in câmileri : Şehrin ortasında eski mabed, büyük câmi, Diyarbekir'in yüzsuyu olan Câmi-i Kebir: Rum tarihçileri, bu câmiin tâ Hazret-i Musa aleyhisselâm zamanında yapılmış olduğunda birleşmişlerdir. Avlu sütunlarının sağ tarafında, beyaz bir sütun üzerinde İbranice tarihi vardır. Kale her kimin eline geçmişse yine mabed olmaktan geri kalmamıştır. İçinde öyle ruhânîlik vardır ki, bir Müslüman iki rekât namaz kılsa kabul olduğuna kalbi şahit olur. Sanki Haleb'in Ulu Câmii, Şam'ın Emevî Câmii, Kudüs'ün Mescid-i Aksâ'sı, Mısır'ın Ezher Câmii, İstanbul'un Ayasofya'sıdır. Kiliseden câmie çevrildiğine dair binlerce işaret vardır. Zirâ minaresi dört köşedir ki, kilise iken çan yeri imiş. Mihrab ve minberi eski uslûptur. Câmiin içi avize ve kandiller ile süslüdür. Küçük, büyük, çeşitli üç katlı sütunlar birbiri üzerine oturtulmuşlardır. Câmiin içinde ayrıca Şâfiî câmii vardır. Bütün Şâfiî mezhebinden olanlar burada ibâdet ederler. Bu câmiin dört kapısı vardır. Gece gündüz cemâatten boş kalmayıp, yetmiş seksen yerinde çeşitli bilim dallarında öğrenim yapılır. Nice yerinde tarîkata mensup olanlar çile odasına girip, kırk gün ibâdet ve zikir yaparlar.

Câmiin dış avlusu beyaz ham mermer ile döşenmiştir. Avlunun ortasında abdest almak için bir havuz vardır. Havuzun bütün musluklarından namaz kılacaklar abdest tazeleyip ibâdet ederler. Bu akarçeşmelerin suları Hamrevat pınarı ve Ali Nehri pınarından gelir. Avlunun dört tarafı, İstanbul'daki Süleymaniye Câmii gibi yan sofalardır. Bu sofalar üzerinde çeşitli mermer, somaki, zenburî ve berekânî sütunlar vardır. En üstlerinde olanları zayıf ve ince sütuncuklardır. Onların altındakiler kalındır. En alttakiler büyük sütunlardır. Bu sütunlar üzerinde görülmeye değer baş aşağı kubbeler vardır.

Bu avlunun üç tarafında üç kapı vardır. Yeniden dört köşeli bir minare yapılmıştır. Sözün kısası, Diyarbekir'de bu kadar büyük bir câmi yoktur. İçi onbin kişi alır. Yapının bütün eserleri, baş aşağı kubbeleri tamamen has kurşun ile örtülüdür. Cuma hutbesinde, hâtibi şehrin fâtihi Sultan Selim Han'ın da adını okur.

Peygamber Câmii: Dağ kapısı yakınında eski bir câmidir. Gayet ruhâniyetlidir. Kubbeleri kârgirdir. Tamamen kurşunludur. Dört köşe bir minaresi vardır. Bir tarafında yine Şâfiî câmii var. Mihrab, minber ve müezzin mahfeli gayet güzel sanat eserleridir. Avlusundaki havuzu ve fiskiyesi de güzel sanat eserleridir. Bu câmiin de

cemâati çok olur. Câmii yapan, Hazret-i Peygamberi rüyasında görüp onun öğretmesiyle yaptığı için Peygamber Câmii derler.

İskenderpaşa Câmii: Hoş, sanatlı, kurşunlu, bir minareli, vakfı kuvvetli, ücret alanları çok, güzel bir câmidir.

Behrampaşa Câmii: Kurşunlu câmidir.

Melek Ahmedpaşa Câmii: Sahibi Kürt olup, hayır sahibi bir vezir imiş. Amma bizim Melek Ahmed Paşa gibi namlı değil imiş. Bu nurlu câmi Rum kapısı yanındadır.

Kara Câmi: Yaptıranı belli değildir. Gece gündüz cemaati vardır.

İpariye Câmii: Zengin bir Çin tüccarı yaptırmıştır. Dört duvarının kirecine yetmiş yük Hıten miski karıştırmıştır. Onun için İpariye yani Miskli Câmi derler. Hakikaten, nemli havada dört duvarını da koklasan misk kokusu insanın dimağını buğular. Kurşunlu değildir. Cemaati çoktur.

Hüsrevpaşa Câmii: Mardin kapısı semtindedir. Gayet sanat işli, aydınlık, şirin bir câmidir. Şehrin kalabalık kısmında olduğundan cemaati çoktur.

Alipaşa Câmii: Sorolı mahallesindedir.

Hasır Câmii: Yaptıranı bilmiyorum. Palancılar yanında olup, kurşunlu ve mâmur bir câmidir.

Muallak Câmii: Yapanı malûmum değil. Amma Timurlenk yarısını yıktırmıştır. Muallak câmi adı ile şöhret bulmasının sebebi şudur: Dört köşe bir minaresi vardır. Yapının ustası bu minareyi yüksek bir sütun üzerine yapmış. Minarenin dört köşe temelini dört sütun üzerine öyle sihirli bir sanat ile inşa etmiştir ki, insan hayran kalır. Beşinci sütunu temelin ortasına inip, minarenin bütün ağırlığı bu sütun üzerinde bulunmaktadır. Diğer sütunlar ihtiyat olarak konulmuştur. İşte bunun için câmie Muallak Câmi demişlerdir. Bu minarenin temelindeki beş sütun bir demirci dükkânı içinde olduğundan herkes göremez. Çok dikkatli bakıldığı zaman görülebilir. Görülmeye değer bir minaredir.

Rumiye şeyhi Azizefendi Câmii: Yeni yapı, güzel bir câmidir. Behrâmiye câmii yanındadır. Bu şeyhin camiinde yapılan zikri ile ibâdeti gören dost ve ihvan, mest ve hayran olur.

Şemsiefendi Câmii: «Sinoğlu Câmii» namı ile meşhurdur. Bu nam ile meşhur olmasının sebebi şudur: Bu câmii yaptıran Şemsi Efendi anasının karnında iken, değerli babası savaşa gider. Karısı hâmile olduğundan, «İlâhî, bu ehlimin karnındaki evlâdımı sana

emânet eyledim.» diyerek yola çıkar. Savaştan sonra gelip görür ki, karısı ahirete göç etmiş. Mahalle halkından karısının kabrini sorup yerini öğrendikten sonra:

— «Biz savaşa yöneldiğimizde ehlimizin karnındaki evlâdı tam bir inanç ile Kâdir ve Kâyyûma (Cenab-ı Hakka) emanet vermiştik. Elbette o evlâd yer ve gök âfetlerinden saklı ve korunmaktadır.»

Diye, mezarlığa varıp karısının kabrine selâm verir. Hemen kabir içerisinden mâsum bir ses :

— «Ve aleyküm selâm, ey Allah yolunda mücahid babam.»

Der. Orada hazır bulunanlar bu durumdan hayrette kalıp mezarın kapağını açarlar. Görürler ki üç yaşına gelmiş, yüzü nur gibi parlak bir çocuk, ölünün sağ tarafında yatıyor. Anasının sağ tarafındaki memesi hiç çürümemiş olup o temiz, günahsız annesinin memeciğini şır şır emiyor. Cenab-ı Hak kâdirdir. Karanlık gecede, kara taş üzerindeki kara karıncaya kadar rızık ve nafaka verir. Evlâdını can ve gönülden Allah'a emanet verenin emâneti yok olur mu? Her şeye kâdirdir.

Sonra babası mezara girer, evlâdını kucağına alıp kabri örter. O yavru gayet güzel olduğundan, adını Şemsî korlar. Kabirden çıktığı için de, halk ağzında, «Sînoğlu» derler. Sonra bu Şemsî Efendi, Diyarbekir'de kutupluğa ayak basmış ve çeşitli kerametler göstermiştir. Kendi parası ile bu câmii yaptırmış olduğu için, câmie Sînoğlu Câmii derler. Lâtif, nurlu bir camidir.

Bıyıklı Mehmedpaşa Câmii: Nazifpaşa meydanındadır. Birinci Selim Han vezirlerinden Bıyıklı Mehmed Paşa'nın hayırlarındandır. Adı geçen paşa dahi bu aydınlık câmiin bahçesinde gömülüdür. Kurşunlu, aydınlık bir sanat eseridir.

Halid bin Velîd Câmii: Hazret-i Peygamberin hicretinden sonra, Hazret-i Ebâ Bekir'in halifeliği zamanında, bu kaleyi fetheden Halid hazretleri yaptırmıştır. İç kalededir. Hazret-i Velid, câmii yanında yatar. Amma Hazret-i Halid, Humus şehrinde yatar.

İşte, hutbe okunan büyük câmiler bunlardan ibarettir. Mahalle mescidleri de vardır ki, meşhurları Balıklı zaviyesi ve Saralı mahallesi mescididir.

Medreseleri : Yukarıda yazdığımız câmilerin her birinin birer müderrisi, ikişer de medreseleri vardır. Meşhurları şunlardır:

Câmi-i Kebir'de Mercaniye medresesi: Bilginler arasında pâyesi vardır. Müderrisi orada molla olur. Müderrisi ve öğrencileri vardır. Vakıfları kuvvetlidir. Odalarının belirli hizmetleri, et parası ve

mum parası devamlıdır. Yine orada, Câmi-i Kebir'de Şafiî mihrabı dışında bulunan Şâfiî medresesi de bakımlı ve mâmurdur. Peygamber Câmii medresesi: Öğrencisi çoktur. Burada bir defa öğrenime başlayan mutlaka başarıya ulaşır. İpariye medresesi: Meşhur medresedir. Burada beyan ilmi öğrenimi görülür. Onun için öğrencileri yakın zamanda her şeyi açıkça ortaya koyarlar, makam sahibi olurlar.

Mardin Kapısı'nda Hüsrevi medresesi: Bu ilim evinde de Kelâm ilmi öğretilir. Onun için öğrencileri gayet açık ve seçik konuşurlar. Sarolizâde medresesi: Burada fıkıh ilmi okunduğundan, halifeleri çok iyi fıkıhçıdır. Şeyh Rumî medresesi: Büyük medresedir. Buranın öğrencileri tasavvuf ve tevhid öğrenimi yaparlar. Tefsir medresesi: Burada tefsir ilminden Cerîrî, Taberî, İbni Mes'ud, Ebu'l-Leys, Bağvî, Kâdı, Deylemî, Feyzullah Hindî ve Ebu's-Suûd tefsirleri okunur. Müfessir, mudakkik, bilgin, fâdıl ve musannifleri vardır. Meşhur medreseleri bunlardır.

Câmilerinin her birinde bir Şeyhülkurrâ vardır ki hıfz ilmi gösterirler. Amma burası Kürdistan olduğundan, Arabistan gibi Kur'an hâfızı çok değildir. Zira, hıfz ilmi ile uğraşanlar fâzıl olamaz diye, bu ilme rağbet etmezler. Tecvid ilmi görüp, Hafız kıraatı ve Ebi Ömer kıraatı üzere harflerin okunuşuna dikkat ederler. Bazıları da bilgilerini tamamlamak için İbn Kesîr, Yedi (kıraat-ı seba) ve On (kıraat-ı aşere) okuyuş üzere öğrenim yaparlar.

Burada gerçi İstanbul'daki gibi kubbeli hadis okuma yerleri yoktur amma, mutlaka her câmide birer hadis öğretmeni vardır. Özellikle «Deli İmam» adı ile şöhret bulmuş olan Câmi-i Kebîr imamı, fadıl ve son derece bilgili bir muhaddistir. Hadis ilmini Mısır'da, Ezher Câmii'nde öğrenmiştir. Muhaddis Ramazan Efendi, Müslim ve Buharî'yi tamamen ezberlemiştir, râvîleriyle birlikte yedi bin hadisi ezbere bilir. Yukarıda saydığımız câmilerin her birinde birer mekteb vardır.

Tekkeleri : Hacegânî tarîkatinde Şeyh Rumî Tekkesi: Burada olan tevhid zikri hiçbir diyarda yoktur. Gelen giden fukaraya nimetleri gayet bol olup, şeyhi de halkından, kendi halinde, iyi ahlâk sahibi, alçak gönüllü bir zâttır. Balıklı Tekkesi: Mutlaka görülmesi gereken bir derviş tekkesidir. İpariye Tekkesi: Eski, dost dervişler tekkesidir.

Çeşmeleri : Hepsinin en beğenileni Ayn-ı Hamra (Hamravât Pınarı) ve ondan gelen can veren çeşmelerdir. Kaynağı Diyarbekir'in batısındaki Karadağ yaylasında olup, yeraltından iki menzil yerden

künkler ile Âmid kalesine varır. Önce Câmi-i Kebîr'e, sonra diğer câmilere, han, hamam ve imâretlere dağılır. Büyük hekimler bu su içine pamuk koymuş, sonra yine kurutup tartmışlardır. Maarra şehri suyuna konan pamuktan hafif gelmiştir. İstanbul'da Eski Saray kapısı önündeki Yektâ çeşmesi suyunda ıslatılıp kurutulan pamuk ile bu Diyarbekir'in Hamravât pınarında ıslatılıp kurutulan pamuk aynı ağırlıkta gelmiştir. Bu derece hafif bir pınardır. Eğer pamuğu ağır gelse, su acı olup faydasızlığını gösterirdi. Bu Hamravât suyunun safra, soda ve balgamı yok ettiği deneme ile görülmüştür. Hattâ Osmanlı sultanlarından Sultan İbrahim Han bu suyun özelliğini öğrenince, «Bana mutlaka Diyarbekir'in Hamravât suyundan getirin!» diye emir yazarak, Dergâh-ı âli kapıcıbaşısını Diyarbekir'e göndermiştir. O zaman, efendimiz Melek Ahmed Paşa Kara Âmid valisi idi. Paşa bu emri görünce başüstüne demiş, onar okka su alıp altı aded gümüşten, altı aded kurşundan, altı aded reve tutyâdan ve altı aded senk denilen çam berduçlarından toplam yirmidört aded güğümle su doldurtmuştu. Sonra ağızlarını mühürleyerek gelen kapıcıbaşıya on kese de ihsan verip teslim etmiş, onaltı kese de güğümlerin masrafını çekip ılgar ile bu Hamravât suyundan İbrahim Han'a göndermişti.

Allah'ın hikmetinden olacak, bu zülâl suyu İstanbul'a geldiği gün padişah değiştiğinden, bu Hamrâvat suyu İbrahim Han'ın oğlu Sultan Mehmed'e nasib olmuştur. 1050 senesinin Receb ayının onsekizinci Cumartesi günü ikindiden sonra tahta geçtiğinde, ilk olarak Hamravât suyu içti. Sözün kısası, bu Hamravât suyu Diyarbekir'in yüzsuyudur.

«Fethü'l-Irak» sözüne göre, yâni 941 tarihinde, Sultan Süleyman (Rahmet olsun) yolları temizleyip Karadağ'dan getirmiştir.

Ayn-ı Ali Pınarı: Bunun da hoş, hafif ve hazmettirici suyu vardır.

Balıklı Pınarı: Şehir içinde büyük bir kaynaktır. Büyük bir havuza dökülür. İçinde binlerce balık şenlik eder. Amma kimse avlayıp yiyemezler. Zira ihtiyarlarının birkaçı felçli olup ağızları ve burunları çarpılmıştır. Bu Balıklı pınarının da suyu gayet güzel olup hastalıklara iyi geldiğinden, bu suyla yıkanmak faydalıdır. Bu havuzdan bir kol Alipaşa Câmiine gider. Oradan Balıklıgöl suyu Mardin kapısındaki hamama gider.

İçkale kaynağı suyu: Hamravât Pınarı suyu gibi tatlı değildir. İçinde on aded un değirmeni vardır. Hiçbir yerin iç kalesinde böyle

akan pınar yoktur. Ancak Erzurum'da Cennet Çeşmesi Pınarı, Van kalesinde Kırkçeşme Pınarı, bir de Budin sınırında Ustorgon kalesi içindeki kayadan çıkıp Tuna nehrine dökülen Hayat Pınarı vardır.

Dörttaş (Ayn-ı erbaa) Pınarı: Gayet soğuk olup soğukluğunun şiddetinden bir kimse içinden dört taşı birbiri arkasından çıkaramadığı için, Dörttaş adını vermişlerdir. Bu saf su, Nasuhpaşa Meydanı semtinde olup içkale duvarına bitişiktir.

Şakkul'acûz Pınarı: Bir hayat suyudur. Amma eski zamanda bu kaleyi Hülagu kuşattığında, ihtiyar bir kadın sihir ile kayadan çıkarmıştır derler. Bunun için Şakkul'acûz adı ile meşhurdur. Gayet hoş ve beğenilen suyu vardır. Bu da Rum kapısı tarafındadır. Diyarbekir kalesi böyle akarsularla Allah tarafından süslenmiştir. Su için asla sıkıntı çekilmez.

Diyarbekir'de birçok yüksek bina bulunur. Yetmiş kadar bilgin, şeyh, vezir-vükelâ sarayları vardır ki dil ile anlatılamaz. Melek Paşa'nın Rum kapısının iç yüzünde bir kervansarayı olup kâgir, güzel bir yapıdır. Sanki henüz usta elinden çıkmıştır. Bütün kubbeleri kurşun ile örtülü, bakımlı bir dinlenme hanıdır. Ne yazık ki Diyarbekir valilerinin delileri burada otururlar. Eğer akıllı-uslu kimseler otursaydı, burası dinlenmek için Cennet'ten bir köşe olurdu.

Atpazarı kervansarayı: Bunun da bütün kubbeleri mavi renkli has kurşun ile örtülü olup anlatılmasında dil âcizdir. Bunda da paşanın sekban ve sarıcaları otururlar. Kendilerinden başka bir kimse eğer gelip bu kervansaraya girse, sekbanlar köpek gibi o adamın üzerine üşüşüp parçalarlar. Sarıcalar görse, sarı arı gibi sarılıp adamı sokarlar.

Hanları: Çeşitli, bakımlı hanları vardır. İçlerinde kale gibi olan Hüsnipaşa Hanı gayet sağlam ve teşkilâtlıdır. Yaptıranı bilmiyorum amma Mardin kapısı yanındaki Bazergân Hanı da bakımlı olup, hanlar içinde bir güldür. Bekâr odaları da gereğinden fazladır.

Çarşıları: Hasanpaşa pazarı, Sipâh pazarı, Attarlar pazarı —ki gelen gidenlerin dimağlarını kokular—, kuyumcular pazarı, demirciler çarşısı, çilingirler pazarı, cevahirciler pazarı, kuyumcular pazarı, kaffaflar pazarı, palancılar pazarı, gazazlar pazarı, dokumacılar pazarı... velhâsıl, altmış altı çeşit esnafın dükkânı vardır. Amma Sipâh pazarındaki dokumacılar gayet gelişmiştir. İki tarafı demir kapılı kâgir bina olup, zengin tüccarlar ile doludur. Şehrin bütün pahalı malları, kıymetli eşyaları ve mücevherleri hep bu pazardadır.

Bu diyarda yapılan kılıç, gaddâre, külünk, balta, ok, hançer, mızrak, yelmâni ve ok peykânı (demiri) her yerde meşhurdur. Demirciler çekicini ve hallaçlar tokmağını, özellikle kazancılar çekiçlerini vurduklarında, musikî ilmine göre Segah ve Hüseynî makamlarında vururlar ve daha birçok makamlarda da vurup kendileri de güzel sesle söylerler. Bu sesleri ve makamları işiten bilim sahipleri şaşırıp kalırlar. Kuyumcuları gümüş kaplar, altın ve mücevher eşyalar yapmada eşsizdirler. İnce işçileri de nakışlar işlemekte Mani ve Behzadı geçmişlerdir.

Halkın yüz renkleri : Diyarbekir'in havası gayet hoş olup, Hamravât suyunu da içtiklerinden halkının yüz renkleri kırmızımsıdır. Çoğu orta boylu olup, kuvvetli ve gösterişli kimselerdir. En aşağı ömürleri yetmiş, seksene vardıkları halde, yine de işten geri kalmazlar. Her zaman toplu halde bulunup yüz yaşına varırlar. Hesapsız sevimli ve beğenilen gençler vardır ki güzel yüzlülük, letâfet ve iyi huylulukta eşsiz olup, güzel görünüşlü, peri yüzlü, ay yüzlü gençlerdir. Doğu bölgesi olduğundan, kullandıkları kelimeleri açık seçik konuşurlar. Âşıkların gönülleri hayat bulur. Her cünbüş ve hareketleri, yürüyüş ve duruşları insanı hayrette bırakır. Hepsi zarîf ve nükteci gençlerdir.

Bu Diyarbekir'de öyle yetenekli şairler var ki, her biri sanki Fuzûli ve Ruhî gibidir. Bir çoğu ile sohbet ettik. Hakikaten benzerleri bulunmayan birer fazilet sahibi kimselerdir.

Erkeklerin giyimleri: Ayırım yapılmadan hepsi samur libâçe ve samur kürk giyerler. Atlas, kemha ve diğer atlas çeşitleri de giyerler. Fakirleri levandora çuka, orta halli olanları prankona, sâye çuka ve kontuş giyerler.

Kadınların giyimleri : Hepsi beyaz çarşafa bürünüp, yüzlerine kıl örtü, başlarına da sivri altın ve gümüş takke giyerler. Ayaklarına mutlaka çizme giyerler. Temiz, namuslu, altın ve ziynete sahip kadınlardır. Diyarbekir'in ileri gelenlerinin anlattıklarına göre, şehirlerinde yüzkırk kadar saray ve soylu hamamları vardır. Zirâ kadınları namuslu, örtülü ve haya sahibi olduklarından çarşı ve pazara çıkmaz, ev hamamlarına girerler.

Vaktiyle Diyarbekir'in yedi aded ziyâfet evi ve imâreti varken, vakıfları zulümden harab olmuştur. Şimdi, yalnız Câmi-i Kebîr imâreti kalmıştır. Amma Şeyh Rumî tekkesinin nimeti fakirlere boldur. Diğer tekkeler de böyledir.

Diyarbekir'in hamamları : İpariye hamamı: Havası ve suyu hoş, binası güzel olup Taş pazarındadır.

Eşrik hamamı : Bu da havası güzel bir hamamdır. Şehir içinde böyle bir hamam yoktur. Amma halk ağzında yanlış olarak Eşek hamamı denir. Doğru adı Eşbek hamamıdır.

İskenderpaşa hamamı : Bütün örtüleri ve tellâkları temiz olup hoş bir binadır.

Eski hamam : Rum kapısındadır. Hamamların en büyüğü budur.

Muallak minare yanındaki hamam : Mermer döşemeleri, kubbelerindeki billûr camları gayet güzel sanat eserleridir.

Melekpaşa hamamı: İç açıcı, hoş, aydınlık bir hamamdır. Dağ kapısı yanındaki Zilci hamamı da gayet güzeldir.

Mardin kapısı yanındaki hamam da meşhurdur. Çarşı içindeki İskenderpaşa hamamı: Sahibi iyi huylu, bilgin bir vezir imiş. Mimarlık biliminde yüksek mühendis olduğundan kendi istediği şekilde güzel, eşsiz, sanat eseri olan görülmeye değer bir hamam yaptırmış ki, Diyarbekir'in yüzsuyu olmuştur.

Bıyıklı Mehmedpaşa hamamı: Eski uslûp üzere yapılmış eski bir hamamdır. Duvar yüzlerinden ve baş aşağı kubbelerinden bir damla ter damlama ihtimali yoktur. Duvar yüzlerini koklayınca, insanın burnuna amber kokusu gelir.

Behrampaşa hamamı : Bunun yapıcısı olan değerli paşa aslen Gazzeli olduğundan, Arabistan'da gördüğü gibi sanat eseri olan bir hamam yaptırmak için Gazze ve Kudüs'ten bilgili ustalar ve işçiler getirmiştir. Ayrıca yüzlerce deve yükü çeşitli mermerler ve parlak zenburî taşlar getirtip bu hamamı döşetmiştir. Örnek bir hamamdır. Benzeri ancak Şam'daki Defterdar hamamı veya Mısır'da Minglot şehrindeki Osmanbey hamamı ola.

Çardaklı hamam : Yapanın kim olduğu malûmum değildir. Amma temiz ve aydınlık bir hamamdır. Yenikapı hamamı ve İçkale hamamı da meşhur hamamlardandır.

Bu hamamların hepsi şehrin çöpleri ile ısıtılır. Gayet sıcak olurlar. Değme adamın bir saatten fazla bu hamamlarda durmaya gücü yetmez. Rum'da odun ile hamamı bu derece kızdırmak kabil değildir. Hamamda çöp yakmanın bir faydası daha var ki, şehir içinde zerre kadar çöp kalmaz. Hepsi zenbil zenbil hamama taşınır ve yakılıp yok edilir. Şehir sokaklarında ve dışında çöplerden eser kalmaz. Gerek şehir içi, gerek şehir dışı her zaman temiz olur. Bu durum yalnız Diyarbekir'e ait olmayıp, Arabistan hamamlarının hepsi bu şekilde çöpler ile ısıtılır.

Şattülarap nehri : Yeryüzünde bulunan nehirlerin büyükleri hakkında nice sözler söylenmiştir. İbn Abbas Hazretleri: «İnsan vücudundaki damarlar nasılsa, yeryüzünde akan küçük büyük nehirler de öyledir» demiştir. Filozof Battemyus'un söylediğine göre, yeryüzünde 240 aded büyük nehir ve kırkdört bin küçük akarsu vardır. 244 büyük nehirin aralarının uzunluğu elli fersahtan bin fersaha kadardır ki, her büyük nehrin arası bin fersahtan fazla ve elli fersahtan az değildir. Bu Şattülarab ile Fırat nehrinin araları elli fersahtır. Zira Fırat nehri ile Şattülarap yakın kardeşlerdir. Kurna kalesi altında birleşirler. Fırat nehrine yüzlerce nehir karışır. Bunların en büyüğü Şattülarap nehridir. Gerek Şatt ve gerek Fırat nehirleri dünyaca bilinirler. Sularının letâfet ve lezzeti her yerde meşhurdur. Hazret-i Peygamber Efendimiz hazretleri tarafından bu Fırat nehri övülüp anlatılmıştır. Hazret-i Ali Efendimiz Şat ile Fırat'ı gayet övmüş ve tatlı sularının vücuda faydalı olduğunu söylediği gibi, diğer büyük kimseler de bu nehirleri övmüşlerdir. Fırat nehrinin kaynağı ve kendisine dökülen nehirler imkân nisbetinde anlatılmıştır. Şimdi de Fırat'ın kardeşi olan Şatt'ı anlatalım :

Diyarbekir dağlarından doğar. Dört kol halinde doğar ki, dördüne de Şatt derler. Gerçi bütün nehirlere Şatt denilir. Bütün nehirlerin denize döküldüğü yere de merece'l-bahreyn derler. Demek oluyor ki, Şatt nehri dört kaynaktan doğar. Öyle ise kaynaklarını birer birer anlatalım :

Şatt'ın birinci kaynağı : Diyarbekir'den kuzeye doğru bir günde varılır. Palu kalesi ensesinde Bağnı adında İrem bağı gibi bir köydür ki, Kürdistan'da oldukça meşhurdur. Bütün Palu beyleri ve diğer Diyarbekir büyükleri buraya gezinti için gelip eğlenirler. Bu köy Palu beyinin hâssıdır. O kayalık dağlar içinde yalçın bir kayadan bir pınar doğar ki, temmuz ayında içinden kimse üç taş çıkaramaz. Bu derece soğuk ve berrak bir sudur. Sanki billûr ve neceftir. Hayat suyundan örnek verir bir hayat pınarıdır. Yeryüzünde benzeri yoktur. Bir kuzu yiyen kimse üzerine bu sudan içse, derhal yine acıkır.

Şatt'ın ikinci kaynağı : Yine buraya yakın Ergani sırtında, Taht-ı Maşa adındaki bir dağda bulunan mağaralardan gök gürültüsü ve yıldırım gibi sesler vererek çıkar. Turna gözü gibi berrak, ince ve temiz bir sudur ki eşi yoktur.

Şatt'ın üçüncü kaynağı : Şatt başı, Ergani ile Demirkapı arasında Çınarlıdere denilen yerde, yüksek bir bağda, bir mağaradan çı-

kar. Bu da saf bir sudur ki sanki Nil'dir. Burada da mesireler vardır ki, Diyarbekir halkının sefa erbabı bilirler.

Yukarıda anlatılan Şatt'ın üç kaynağı, Berdinc denilen göğe uzanmış yüksek bir köprü altında birleşip hayli büyük bir nehir olurlar. Sonra bu köprüden geçer ve buna Tercil suyu da karışır ki, buna Şatt-ı Tercil derler. Bağın, Mâşa, Demirkapı ve Tercil bir yere toplanıp akarken, Karaköprü altında başka bir nehir de gelip bunlara karışır. Amma bu nehir dağdan geldiğinden ayrı bir Şatt sayılamaz. Zirâ ayrı bir semtten gelmektedir. Oradan hepsi birlikte akarak Diyarbekir'in doğusunda Kızkayası dibinden geçer, bostanlığı ve reyhan bahçelerini sularlar. Oradan Diyarbekir'in Şatt üzerinden Bağdad ve Basra'ya giden Kelekköprüsü iskelesinden aşağı, Hısn-ı Keyf'e ve Cezire'ye doğru yüzyetmiş aded kale, kasaba, şehir ile Musul benderini sulayarak tâ Bağdad'a varıncaya kadar yüzzelli aded nehir ile birleşir. Bağdad'dan aşağı Miyâle, Çerka, Hizb-i Ali ve diğer nehirler de karışıp, Basra'dan yukarı Kurna kalesi yüzünde Fırat nehri ile Şatt nehri bir kardeş olup aynı yönde akarak Basra önüne varırlar. Burada deniz gibi olurlar. Hindistan, Portekiz, Loristan, Multan, İngiliz, Felemenk, Umman, Yemen, Aden, Cidde ve Habeş gemileri gelip Basra'ya yanaşarak kıymetli eşyalar getirirler ve çeşitli eşyalar alırlar. Amma Basra'ya çoğunlukla Acem diyarının Hürmüz gemileri inci getirirler. Basra incisi gibi derler. Her tüccarın mahzeninde ve dükkânında hesapsız, sayısız, çeşitli inciler hasır gibi serilidir.

Yine Basra'ya Lahsa, San'a, Aden, Moha, Ahmedabâd, Ferah Âbâd, Devâbâd, Meymun Mustafaabâd, Danyol ve Peyvar benderlerinden ve diğer birçok iskelelerden Karaka, Flipot, Donkarıkza, Danimarka parçaları ve kalyonları ile Yemen cilbe gemileri gelirler ki, diller ile anlatılamaz. İşte bu Şattülarap böyle bir hayat suyudur.

Basra önünde, Şatt nehrinde med ve cezir (gelgit) olur. Sabahtan öğleye kadar sular kabarır, sonra akşama kadar iner. Tedbir almayan gemiler açıkta kalırlar.

Bu Şattülarab'ın Umman denizine karıştığı yere Merec'ül-bahreyn derler. Benim gördüğüme göre, bu Şattülarap Diyarbekir dağlarında dört yerden doğup güneye doğru akar. Nice tarihçiler, şu Şaat ile Fırat ve Murad'ın doğduğu yerlerden Umman denizine karıştıkları yere kadar küçük büyük ikibin altmış aded nehir karışır

derler. Coğrafya kitaplarının atlasları ile Papa Monte, Minor Atlası, Coğrafya Atlası, Kalon Atlası, Padre Atlası ve diğer gemici haritalarında bu nehirlere akan ve karışan bütün sular birer birer gösterilmişlerdir. Bu âciz duacınızın hevesi seyahat olduğundan, inşaallah yolum düşerse, bunları yeri geldikçe imkân nisbetinde anlatırız.

Şimdi de Şatt nehrine dökülen suları anlatalım:

Batman nehri: Meyyâfarıkin, Hazo, Âtâk, Tercil dağlarından toplanıp Bitlis ve Kefender kaleleri sularını, Zerki kalesi suyunu, Habur'un bir kolunu alıp Hazo kalesi yanındaki Batman köprüsünden geçer, sonra yüzlerce köy ve beldeye uğrayıp Hesn-ı Keyf kalesi yanında Şatt nehrine dökülür.

Hermas suyu: Nusaybin kalesi dağlarından çıkıp bir nice menzil akıp Sersar nehrine karışır. Sersar suyu da İmâdiye dağlarından çıkıp Hatib suyuna karışır. Bu nehir de Kürdistan dağlarından inip Sencar dağı çölünden akarak eski Tekrit kalesi yakınında Dicle'ye karışır. Bu Sersar tek kola ayrılıp, Hermes suyuna yakın akar. Habur nehri Kızkaya suyuna dökülmezden evvel Hermes, Habur'a karışır. Sersar kolu ile beraber bu üç su birleşip Kızkaya suyu yakınında Fırat'a dökülürler.

Şatt'a akanların biri de İsa nehridir. Kûfe diyarı içinde Veheme denilen yerde bu İsa nehri Fırat'tan ayrılmıştır ki, Elmelik İsâ tar'ası denilen büyük bir nehirdir. Şatt'a ulaşır.

Sarsar suyu: Bu da Fırat nehrinden İsa nehri yakınında ayrılır. Allah bilir ya, bu da Fırat'tan ayırtılıp sanki çölü sulamak için yürütülmüştür. Bağdad ile Küfe arasında akarak Sarsar kalesine ulaşır, oradan yine çölü sulayarak Bağdad ile Medâyin arasında Şatt'a varır.

Melik nehri: Bu da Fırat'tan Sarsar suyuna yakın yerde ayrılır. Çölü sulayıp akarak Irak vâdisini geçip, Medâyin şehri altında Şat nehrine karışır.

Kuti suyu: Melik nehri yakınında Fırat'tan ayrılıp, Irak toprağında nice beldelerin toprağını sulayarak Melik nehrine yakın bir yerde Dicle'ye akar.

Bu onbir aded nehri, hep Abbasiler ve diğer geçmiş hükümdarlar Fırat'dan ayırıp Irak çölünü bunlarla sulamak için meydana getirmişlerdir. İlk defa ayıran Abbas'ın oğlu Abdullahoğlu Ali'nin oğlu Melik İsa'dır ki Mansur'un amcasıdır. Bunların zamanında, Şatt ve Fırat sahilinde ve bunların kollarının sağ ve solunda ekilmemiş bir adım yer yoktu. Bu nehirler içinde gemiler tâ Birecik'e, Diyar-

bekir, Bağdad, Medâyin, Küfe ve Basra şehirlerine gelip giderlerdi. Amma şimdiki asırda, Fırat ve Şatt'ın coşkun zamanlarında bazen işleyebilir. Her zaman Birecik'ten Bağdad'a, Diyarbekir'den Şaat ile yine Bağdad'a koyun ve sığır derilerinden yapılmış «kelek» denilen gemiler işlemektedir. İmadiye kalesi içinden, Kophan köprüsü altından iki küçük su akar. Biri Ser gühnân merregândır, diğeri Kahyahatun pınarıdır. Keşiş dağlarından gelip Şatt'a dökülür.

Habur nehri : Zaho kalesi dağlarından yüzlerce pınar biribirine karışıp büyük nehir olurlar. Hattâ Kürtler bu nehir hakkında şu dörtlüyü şureger makamında okurlar :

«Gördü çume çiziri kelek - berdanî
Çume Haburi hayut vedânî
Aya ya ya oyu yu yu yu oyuyivyu
Aman mürüvvet azizim buçi kelendu»

Habur nehrine bir menzil yakınlıkta bulunan Hızal suyu, yine Hızal dağlarından doğup Habur nehrine Habur'da karışır. Amma Kuvaşi kalesi dağlarından gelen yetmiş aded küçük suları bir bir anlatsak ayrı bir Uyünnâme yazmak gerekir. Sadece bunlardan nehir denmeye layık olanları, Küvaşi suyu ile Armeşt suyu, Armeş dağlarından gelirler. Kelâyi pınarı, Gülleyer kalesi dağlarından gelir. Akri suyu, Akra kalesi dağlarından gelir. Silvana suyu da o dağlardan gelir. Sendi suyu: Sendi aşireti dağlarından gelir. Lezzetli sudur. Zaho suyu: Zahoye dağlarından gelir. Küvaşi suyu nehir değildir amma gayet lezzetlidir. Zarib a'lâ (Darb-ı a'lâ) nehri: Acem diyarının Azerbeycan'ından gelip, Ibril kalesi ile Musul kalesi arasında Sende kasabası yakınında Şatt'a karışır. Zarblı bir büyük sudur. Zaribesfel nehri: Şehrizor eyâletinde Erbil kalesi ile Rakoka kalesi arasından geçip Şatt nehrine karışır. Bu nehirler hep kendiliklerinden akarlar.

Şatt'tan ayrılan nehirler: Katol nehri: Dicle'den ayrılıp Ca'ferî kasrından aşağı gider. Bu köşke Ca'feri kasrı derlerse de Abbasî halifelerinden el - Mutevekkil tarafından yaptırılmıştır. Bu Katol nehri yüzlerce kasabayı sulayarak gider. Sonra buna Van nehri adını verirler. Sonra Cerceraya köyünden aşağıda Dicle'ye karışır.

Düceyle nehri : Eski zamanda bu nehri halife açıp çölü geliştirmiştir. Gerçi Şatt nehrindendir amma, Araplar buna küçülmüş olarak Düceyle diyorlar. Halk arasındaki söylenişi Düceylân'dır. Önceleri Bağdad tarafından çıkıp bin kadar köy ve kasabayı sulardı. Son-

ra zaman geçtikçe temizlenmeyince, taş toprak ile dolup harab olmuştur. Fakat 1065 senesinde silahdar Kara Murtaza Paşa kendi parası ile bin kese harcayıp minare boyu kadar hendekler kazdırıp tamir etmiş ve iki tarafına üçyüz parça köy kurdurmuş, ikiyüz kese zeâmet ile ayrı bir Dicle hâkimi namı ile bir paşa ağasını idareci tayin etmiştir.

Bu Dicle'nin doğu ve batısındaki nehirlerin çoğu hep Dicle'ye karışıp sonra çölde kaybolurlar. Amma doğu tarafındaki Ehvan suyundan başkası Dicle'ye karışamaz. Hâsılı, bu Dicle'ye her tarafından bin aded nehir karışır, diye kelek gemicisi Hacı Bağdozenge Mehmed anlatmıştır. Bu adamlar yetmiş seksen senedir Fırat ve Şattülarap nehirlerinde gezip, gemicilik etmişlerdir.

Irak topraklarında da Şat'tan dokuz aded nehir ayrılır. Birincisi Merre nehridir. Şat'tan çıkıp batıya doğru giderek Şattülarab'ın kuzeyine yürür, Basra toprağını sulayarak Deyr nehrine dökülür. Gayet lezzetli sudur. İkincisi Deyr nehridir: Şatt'ın batı tarafından çıkıp Irak toprağını sulayarak çölde kaybolur. Muhammed el-Hanefî Hazretlerinin nurlu kabrinin ziyaretgâhı, bu Deyr nehrinin Şatt'tan ayrıldığı yerde ve sahilindedir. Orası bin hâneli gelişmiş bir kasabadır ki halkının çoğu Taberâî, Râfizî ve Şiîlerdir. Bunlardan biri ölse, akrabası cesedini bu türbe civarına gömüp malını da türbenin tekkesine vakfeder. Deyr ile Merre sularının arası dört menzildir. Üçüncüsü Sebk-ı Şirin nehridir. Bunlar Deyr nehrinden altı fersah aşağıda meydana gelmiştir. Bu da Şat'tan ayrılıp nice beldelerden geçerek çölde kaybolur. Dördüncüsü Ma'kıl nehridir. Bu nehir Sebk-ı Şirin nehrinden iki fersah aşağı akıp batı taraftaki yerleri sular. Nihayet güney tarafa gidip Minay nehri ve Eyle nehri ile birleşir ki bunlara Safrây-ı Dik nehri derler. Hazret-i Ömer'in halifeliği zamanında Basra fethedildiği zaman, Ma'kıl bin Beşâr Basra havalisini ve nahiyelerini sulamak için bu Safray-ı Dik nehrini daha fazla genişletip temizlettiği için onun adına Ma'kıl nehri denmiştir. Beşincisi Übbile nehridir: Bu da Şat'tan Ma'kıl nehrinin ayrıldığı yerden dört fersah aşağıdaki Basra kalesini geçtikten sonra Übbile kasabası ağzında ayrılır. Oradan batıya, Mekke çölüne akar. Sonra kuzeye doğru akarak Basra civarında Ma'kıl nehri ile birleşip Basra'nın med ve cezir girdabında yine Şattülarab'a karışır. Med ve cezire bile girip çıkar. Her defasında iki defa tamamen geri döner. Hind denizinden, Kızıl denizden, Hindistan, Portekiz, Yemen, Mudun ve Safa gemileri bu yere gelip Şatt nehrinde ve Abadan'da yanaşıp yatarlar. Bu nehir ile Basra şehrine çıkarlar.

Oradan Ma'kıl nehrine çıkılır. Sonra da Ma'kıl, Şattülarab'a karışır. Bu Basra denizinde cezir zamanı Şatt suyu geri döndüğünde, Ma'kıl nehri ile Übbile nehrinin akışları açıkça görülür. Bu büyük nehirlerde daima med ve cezir olur. Bu iki nehir Arap Irak'ında yarım daire gibidirler. Ma'kıl nehri âdeta dairenin merkezidir. Düceyle ile Übbile nehirleri Ma'kıl nehrini kuşatmışlardır ki, otuz menzil kadar Irak toprağında dolandığı yere Cezâir-i Azîme (Büyük Adalar) derler. O vilâyete de Cezriye yahut Cezire-i Ömer denir.

Altıncısı: Yahud nehridir. Doğduğu yerin altında ve dört fersah mesafededir. Bu nehrin aktığı vâdilerin çoğu Hülâgu zamanından beri harab ve çıplaktır.

Yedincisi Ebu'l-Hatib nehridir. Bu da Yahud nehri yakınında bir menzillik bir yerden doğar. Şatt'ın coşkun olduğu yerde Yahud ile Eb'l-Hatib nehirleri birleşirler. Bu da çoğu zaman harab yerlerden akıp, kenarlarında çöl Arapları otururlar. Basra'dan Mekke ve Medine'ye giden hacılara bu Araplar saldırıp yağma ve talan ederler.

Sekizincisi Emin nehridir. Bu nehir Basra'ya bir fersah kadar yakındır.

Dokuzuncusu Kandil nehridir. Bu dokuz nehrin hepsi Şattül-Arapdan çıkar. Bazısı çölde kaybolur, kimi tekrar Basra'ya dökülür. İçlerinde zahire gemileri yüzerler. Amma bunlar büyük olup, bunlardan başka daha bini aşkın tar'alar Şatt'an ayrılırlar. Bunların hepsini Irak Medayin, Küfe, Basra, Korta, Dest-i Kerbelâ ve Bağdad çöllerinin geliştirilmesi için Abbâsi halifelerinden el-Mütevekkil, el-Muzaffer, el-Mustansır, el-Muktedir, el-Mutasım Billah, Harun Reşid ve oğlu Me'mun halifeler gibi himmet sahibi padişahlar kol kol kanal gibi ayırıp Irak topraklarını sulayarak işe yarar hale getirmişlerdir. Amma günler geçtikçe, çoğunun çıkış yerleri taş toprak ile dolup iş görmez olmuştur. Halen çukurlarının sazlıklarında ve çalılıklarında arslan, pars, kaplan gibi vahşi hayvanlar yaşar.

Bu kadar geniş bilgi, Diyarbekir şehrinin Dicle nehri kaynağında bulunması dolayısı ile yazılmış oldu.

Diyarbekir'in ürünleri: Diyarbekir şehrinin merkezi kayalık bir bölge içindedir. Amma nahiyelerinden çeşitli taneli buğday, arpa ve ful gelir ki sımarları on akçeye satılır. Zira vilâyeti geniş ve gelişmiş, mecraları çok, ürünleri boldur.

Diyarbekir'de işlenen kılıç, gaddari, hançer, bıçak, kuyumculuk işleri, kırmızı bez, gül, şeftâli, deri işi, pabuç, mest ve çizme çok ve kıymetlidir.

Yiyecekleri: Beyaz çakıl ekmeği, katmer kâhîsi, beyaz çöreği, muz ekmeği, dut balı, göngüves yani kudret helvası —gökten meşe ağacı yaprakları üzerine yağar, gayet hoş ve ishal edici bir helvadır—, buğday aşı, mastaba aşı ve ılbe yoğurdu meşhurdur.

Meyveleri: Şatt kenarında yetişen çay kavunu gibi sulu ve lezzetli kavun bir diyarda yoktur. Ancak Van'da yetişen bühtan kavunu buna benzer.

İçecekleri: Hamra suyu gayet kolay hazmettirir. Şatt suyu da bir billur suyu gibi olup insan vücudunda bulunan safra, sevda, balgam gibi şeyleri yok eder. Kışın buzu billur gibi olur.

Kazanç ve işleri: Halkın çoğu tüccardır. Zengin tüccarları vardır. Bir kısmı da hizmet erbabıdır. Mardin ve Karadağ hâkimi, ruznâmeci ile diğer divan memurlarına hizmet ederler. Bir sınıfı da şehir içindeki sanatkârlardır ki her çeşit sanattan anlarlar. Özellikle kuyumcu ve demircileri çoktur.

Diyarbekir halkının özel konuşmaları: Bağdad fatihi Sultan Dördüncü Murad Han gayet şakacı bir padişah olup, her zaman tabiatı icabı doğu bölgesine ilgi duyardı. Irak ve Diyarbekir'in Acemvâri ve levendce konuşmalarından hoşlanıp, bizzat kendileri, «Men böyle demişem, men heze böyle dimemişem» diye, doğu lisanı ile konuşurlardı. Gözde adamlarından Kahvecizâde adında bir taklitçi vardı. Yirmi lisan bilip açık seçik konuşmakta üstüne yoktu. Hattâ Nemse (Avusturya), Leh, Çeh, Frenk ve Moskof kralları taraflarından bir elçi gelse, adı geçen Kahvecizâde o elçinin millî kıyafetine girip açık açık tercümanlık yapardı.

Murad Han, Kahvecizâde'yi her gelen elçilerin kıyafetine sokup padişah divanında tercümanlık ettirerek söz alıp söz verirdi. O Kahvecizâde, Sultan Murad Han'a eğlence olsun diye Diyarbekir lehçesi ile şu şiiri yazmıştır:

Diyarbekir halkının lehçesi ile Kahvecizâde güftesi:

Mağrib çâğı kos bağından gelmişdim
Şeyh-i Matardan ben pürcıhlı âlmışdım
Kör Muharrem kimi müflis olmuşdum
Molla Mahmud kıcım direm mahkul mu?

Zeyni dir hacı gel gel böyle itme
Kara körpide nileyipsin gel gitme
O hurmayı esidipdir üstüme
Yandırıpdır içem direm mahkul mu?

Sekiz nögi meskeneyi alınışdım
Dam üstünde beşâreti görmüşdüm
Hısse gile hatırına değmişdim
Hize bildim suçum direm mahkul mu?
Öz elimle Şatt'a reyhan diktiğim
Yemişim yoh, hice emek çekdiğim
Hey dur bre hey ümmühu senmekdiğim
Çağırmışım bacım direm mahkul mu?
Sırrı epdâra loğ taşını düşürttüm
Anın ard kıçını hayli taşırttım
Nâne muzla men kednime pişirttim
Hulkum çıkdı içem direm mahkul mu?
Diyarbekrin bakla ile çakılı
Hestay gezengûy bu dum dut balı
Zeyni oğlanun o merçete sakalı
Biter biter kırkam direm mahkul mu?
Ovası acarlı gönlünen gir
Sabahdan serinle göniyfe yayır
Ah göremem, görsem yüreğimi döyer
Kodoş oldum geçmem direm mahkul mu?»

Bu çeşit nice beyitleri Kahvecizâde Diyarbekir lehçesi ile söyledikçe, Murad Han safasından mest olup bizzat kendileri de beyitleri okurdu. «Mahkul mu?» sözü «ma'kul mu?» yerine olsa gerek.

Diğer sözleri şunlardır:

Mağrib çağı: akşam vakti, mutrib: saz çalan, porçıhal-pörçüklü: havuç, nenem kimi: benim gibi, Bes men netmişem?: Ya ben neyledim?, körpi: köprü, korguşum: kurşun, ireli: ileri, hurma: avrat, Meni yandırmıştır: Beni usandırmıştır, Halkum çıhıdır: Canım çıkmıştır; nüğü: okka, meskine: tütün, stâre: yıldız, hâdaki: dayak, Hıze bilddim sıçım: Şimdi bildim suçumu; öz özüme: ben bana, Kosa gitmişem: Bağa gittim; geçi bacım: küçük kızkardeşim, ulu bacım: büyük kız kardeşim, lağ taşı: dam taşı, ardıkçı: at keti, nan muz aşı: ekmek aşı, kendüme aşı: buğday aşı, gezengü vey: kudret helvası, butum: fıstık, merçete sakallı: kıvırcık sakallı, poh renk: su yolu, hize: şimdi, acarlı dutak: yeni dudak; Hoy kişi pisik gemi mavlama gelen: Hey adam, kedi gibi çağırma diyorum: Beske gözeyi sandırmışsın: Belli bardağı kırmışsın sen; Atân göriçün olsun: Babanın mezarı için olsun.

Diyarbekir'in mesireleri: Şat sahilinde Reyhan bağı ile Kafesli bostanının Rum ve Acem'de benzeri yoktur. İlkbaharda, Şatt'ın coşkunluğu geçip suyu normal akmaya başlar. Diyarbekir halkının bey ve fakiri bütün aileleri ile Şatt sahiline göçerler. Deniz kenarında dedelerinden miras ile kendilerine geçmiş yerlerinde çadırlar kurup yerleşirler. Bostanlarına kavun, karpuz ve çeşitli sebzeler ile çiçekler ekerler. Burada herkesin kendi hududunda bir çeşit reyhan (fesliğen) yetişir ki, bir ayda sanki orman olup mızrak boyu büyür. O reyhanlıktan içerisi asla görünmez.

Şattülarab kenarında bütün evlerin duvarları, kapı ve sofaları fesligendir. Bütün fesligenlerin kökleri toprakta olup, dal ve yaprakları yeşil olarak durur. Daima topraktan tazelik bulup büyürler.

Her kulübenin havuz ve şadırvanı olup suları Şat'tandır. Bağ ve bostanlar arasında Şatt'ı kol kol ayırıp bostanlara akıtmışlardır. Tam yedi ay bu Şatt nehri kenarında gece ve gündüz şenlik içinde herkes dost ve ahbabı ile eğlenir. Yine bütün sanatçılar bu bostan fasıllarında sanatları ile uğraşıp, burada bütün yiyecek ve içecekler bulunur. Binlerce kişi şehre gidip çeşitli işler görerek ikindi vaktinden sonra yine grup grup Şatt kenarındaki bağlarına dönerler.

Diyarbekir'in kavunu gayet iri, sulu ve tatlı olup misk gibi kokar. Bunların kırkar-ellişer okka gelenleri de vardır. Hepsi veşildir. Diyar diyar hediye olarak götürülür. Birçok kimseler bu kavundan tarçın, karanfil ve pirinç ile zerde yaparlar ki, Rum diyarında Atina balından bile öyle zerde yapılamaz. Bu derece kokulu kavun zerdesi olur. Karpuzu o kadar makbul değildir. Fesligeni o kadar iri ve uzun olur ki, yedi sekiz ayda çadırlara direk ve kazıklık olurlar. Ateşte yakılınca Hıten miski gibi kokar. Halk her gece Şatt sahilinde kandiller, fener ve kokulu mumlar ile meşaleler yakar. Şatt üzerinde binlerce çeşit yağ ve balmumları tahtalar üstüne konup, bir taraftan bir tarafa meşaleler akıtılır. Bu şekilde gecenin karanlığı gündüz gibi olur. Hâsılı, tâ sabaha kadar akla, kaleme gelmeyen zevk ve safâlar edip devletin devamı için dua ederler.

Kosbağı mesiresi: Bu da meşhur olmuş İrem bağının biridir. Hattâ Bağdad fâtihi Gazi Sultan Dördüncü Murad, Bağdad'ı fethettikten sonra bu bağa gelip vakit geçirmiştir. Bu gezinti yeri Şatt'ın karşı tarafında Cennet bahçesinden bir köşeyi andırır ki anlatılması imkânsızdır.

Diyarbekir'e ait tamamlayıcı bilgiler: Bu şehir civarında çeşitli yaratıklar bulunur. Halkı Kürt, Türkmen, Arap ve Acem'dir. Re-

âyâsı Ermeni'dir. Kalesi Şatt kenarında olduğundan, Dicle cezîresinden sayılır. Zira Fırat ile Şatt arasına El - Cezire derler. Havasının güzelliğinden halkı gayet nazik, çocukları temiz ve olgun olurlar. Halkı Türkçe, Kürtçe, Arapça ve Ermenice konuşurlar. Gayet garip dostu, fakir seven, şen, cana yakın ve şakrak kimselerdir. Nükteli ve tez kalemleri vardır. Erkekleri hoş, temiz inançlı, imanlı; kadınları edeb sahibi ve saygılı olurlar. Kadınları ve hattâ küçük kızları bile çarşıya çıkmazlar. Çıkan olursa, kız ve babası azarlanır. Tâ bu derece namuslu ve ahlâklı kimselerdir.

Diyarbekir'in ziyaret yerleri: İç kalede, Paşa sarayı yanında, Hazret-i Halid camiinde zevk sahiplerinin piri, şevk erbâbının şeyhi Gazi Şehid bin Halid bin Velid: Hazret-i Hâlid, pençesi ile Diyarbekir'i kayserler elinden almak için çabalayıp sonunda almış ve oranın hâkimi iken bu oğlu vefat etmiş ve iç kaledeki camie defnolunmuştur. Halen herkes tarafından ziyaret olunur. Ben saadetlû türbesine yüz sürüp şu beyiti duvarına yazdım:

«Ecel suhânı hak eyler hadidi,
Dahî Hâlid Velid bin Velîdî.»

Kalenin dışında Hamza Baba ziyareti: Yine Rum kapısından dışarıda akıl ve şeriatın koruyucusu, asıl ve fer'i bilen, millet şeyhi, devlet kutbu, ilahî sırların madeni, sonsuz nurları gören Hazret-i Şeyh Rumî: İsmi şerifleri Rumîdir. Doğum yeri Azerbeycan'daki Rumiye şehridir. Hâlâ ecdâdından Koçfa Sultan ve Şuri Sultan, Rumiye'de medfundurlar. İnşallah, oraya seyahatimizde onları yazarız. Bu şeyhe Rûmiye Şeyhi denmesine sebep, asıl vatanlarının Rumiye olmasıdır. Bu hazret gayet zengin olduğundan, kırkbini aşkın imanlı fukarası kendisine kulköle olmuşlardı. Dervişlerinin çokluğu ile Hacegân tarikine şöhret vermişlerdir.

Şeyh Rumi'nin şehid olmasının sebebi: Sultan Murad Han'a casuslar, Revan kalesi altında: «Padişahım, Diyarbekir'de Rumiye şeyhi, Allah bilir, mehdi gibi başkaldıracak. Zira kırk bin kadar çıplak, pejmürde, güya Allah aşkı ile yanan müridleri vardır» derler. Murad Han «Olmaya illâ hayır» deyip susar.

Üç sene sonra, Murad Han Bağdad fethine çıkar. Serî gidiş ile Diyarbekir'e yaklaştığında, bütün Diyarbekir'in ileri gelenleri Murad nehri sahilinde Murad Han'ı karşılamaya giderler. Şeyh de gösterişli bir şekilde üçbin dervişi ile Murad Han'ın huzuruna rahat bir şekilde varıp «Esselâmu aleyke hünkârım» derken, 'hun' kelimesi-

ni uzatarak söyler. Murad Han: «Azizim, 'hun' kelimesini uzatarak söylediniz» buyurur. Aziz: «Evet, efendim! Çünkü Bağdad'a gidip fetih ile düşmandan intikam alarak kan dökeceksiniz» der. Sultan Murad, azizin Bağdad fethi müjdesini işitince sevinir. Der ki: «Ya efendi! Fetih ve sıhhatle İstanbul'a varabilir miyim?» Aziz:

— «Evet. Bu Diyarbekir'e gelip, bozguncuların kışkırtmasiyle haksız yere bir kan dahi döküp İstanbul'a varırsınız.»

Der. Ayrıca rumuzlu olarak birçok sözler eder. Sultan Murad, Diyarbekir'e gelerek şeyhe bolca ikramda bulunursa da şeyh bir şey kabul etmez. Sadece Diyarbekir'in hâne avarızından ve cizyesinden (bir çeşit vergi) azaltma rica eder. Ricaları hemen kabul olunur. Murad Han, azizin hayır dualarını alıp Bağdad'a vararak fethine çalışır. Nihayet Tayyar Mehmed Paşa'nın şehid olduğu gün Bağdad sulh ile fethedilir ve ordu kaleye girer.

Fetihten sonra Murad Han yine Diyarbekir'e gelip şeyh hazretlerine çeşitli ihsanlarda bulundukça, kendisi bunları kabul etmeyip dua eder. Fesatçılar: «Padişahım, bu şeyh kimya ilmini bilir. Onbin kese altını var. İsterse bütün müridlerinin bakır kaplarının hepsini altın yapabilir. Korkulacak şeydir ki, Timur gibi bu şeyh de başkaldırır» derler. Sultan Murad Han yine göz yumar.

Bir gün şeyh ile konuşurken der ki:

— «Azizim, acaba kimya ilminin aslı var mıdır?» Aziz:

— «Evet hünkârım, şeyhlerin işidir. Geçinebilmek için halis altından tanecikler yapıp yerler. Tarikat ehli olanlar onunla açlıklarını giderirler. Yoksa Karun gibi zengin olalım diye kimya ilmi öğrenmezler.»

Murad Han:

— «Ah, efendi! Şuna sahip olanları görsem, bu ilmi asla kabul etmiyorum.»

Der. Hemen Aziz der ki:

— «Beyim, eğer af ederseniz huzurunuzda göstersinler. Tâ ki hayretle göresiniz.»

Murad Han, Şeyhin evine gidip halvete girerler. Allah'ın hikmeti bu ya, o esnada şeyhin evinde Şam eyâletinden Maanoğlu nami ile meşhur Dürzî emirinin cihanın meyvesi olan güzel bir kızı varmış. Padişah huzuruna gelip yeri öperek nice sözlerden sonra, o hileci kız, babası Maanoğlu'ndan gördüğü gibi ateş yakıp bir kantar halis bakıra bir damla iksir-i a'zam (bir nevi ilaç) koyar. O an bakır halis altın olur ki sarı mumıa benzer! Şeyh ondan birkaç tanecik

yapıp yutar. Üç tanecik de Murad Han yer ki, o gün o gece asla açıkmayıp tok olarak dururlar.

Murad Han hemen otağına gelip fesatçıların söylediklerinin doğruluğuna hayret eder. O an bir ağasını şeyhin halvethânesine göndererek şeyhi ve Maanoğlu'nun kızını boğdurup öldürtür. İşte o zaman şeyhi Rum kapısından dışarıda defnederler.

Murad Han sonra İstanbul'a varıp çok yaşamadan vefat eder.

Bu hikâyeleri ben Melek Ahmed Paşa efendimizden dinleyip yazdım. Zira o zaman Melek Ahmed Paşa Murad Han'ın silahdarı, Bağdad fethinden sonra da Bağdad ve Diyarbekir valisi olup, Şeyhe inananlardan olduğu için her zaman ziyaret ederdi. Hazret, Rum kapısındaki Müslüman kabristanında kubbesiz bir yerde gömülüdür. Allah sırrını mukaddes kılsın. Ben mezar taşına şu beyiti yazdım:

«Gelip ettik ziyaret bu makamı
Tarikat pişvâsı Şeyh Rumi.»

Molla Üzeyir Muslihiddin Lâri ziyaret yeri : Hindistan'daki Lar şehrinde dünyaya gelmiş bir dünya gezgini ve fazıl bir kimse idi. Rum'a geldiğinde padişah musahibi olup, hayli şöhret ve itibar bulmuştu. Ebussuud derecesinde bir zat olunca, Diyarbekir'deki Hüsreviye medresesinde seccâde-nişin olmuştur. Burada ömrünü tamamlayıp âhirete göç edince, Şeyh Rumi civarında defnolunmuştur.

Bunlardan başka, Diyarbekir'in içinde ve dışında birçok ziyaretlerde bulunduk. Amma meşhurları bunlar idi. Her an Fırarî Mustafa Paşa hazretlerinin müsellimi, Kelepir Hüseyin Ağa ve Diyarbekir ayânı ile zevk, safa ve sohbetler ederek gâh geziye, gâh ava gittik. Sonunda, efendimiz Melek Ahmed Paşa'nın görevlendirdiği hizmetimiz meydana geldi. Günlerce çadır ve diğer lüzumlu eşyalarımızı alamadığımızdan, işimiz öyle ortada kaldı. Zira vilâyet valisi Firârî Mustafa Paşa, Mardin ve Sencar çöllerinde savaşan Şam şeyhi Ali Farisi ile Benî Tay kabilesini birbirinden ayırmak ve aralarını bulmak üzere eyâletin kırkyedibin askeri ile sefere gitmişti. Gittiğimiz vakit Diyarbekir'de yoktu. Benim arzum seyahat etmek olduğundan, bu bahane ile Paşa efendimizin mektupları ile beraber müsellimden de mektuplar alıp ikiyüz aded adamımızla Diyarbekir'den kıble tarafına, Mardin ve Sencar kalelerine doğru gittik.

***

DİYARBEKİR'DEN MARDİN VE SENCAR KALELERİNE GİDİŞİMİZ

ÖNCE Diyarbekir'den kalkarak Şatt'ı doğu tarafımızda bırakıp, arkadaşlarımızla El-Cezire'ye yollanarak Göksu köyüne geldik. Gelişmiş bir köydür. Diyarbekir'e bağlıdır.

Büyük Cezire: Cenab-ı Hak yeryüzünü yarattığındanberi bu Cezire mamur olup, Fırat ile Şattülarab'ın arasında bir Cennet toprağı vardır. Başlangıç yeri, kuzey taraftan Harput ile Portek kaleleri yakınında bulunan İzoli Kürtleri içindedir. Bir ucu kıble tarafına Bağdad, Kûfe ve Kerbelâ çölleri içine gidip tâ Kurna kalesine varır. Öylesine büyük bir adadır ki uzunluğu kırkaltı konak, genişliği ise üç menzilden onbeş menzile kadar varır. Amma bu cezire içinde yetmişaltı parça mamur ve düzenli kaleleri vardır; evvelce yetmiş altısı da nursuz Hülâgu ve Timur zamanlarında harab edilmiştir. Şimdilik bu cezirede Diyarbekir, Eğil, Ergani, Harput, Pertek, Sağman, Çemişkezek, Çapakçur, Gene, Atak, Ciska kasabası, Kolp, Tercil, Mihrâniye ve Muş kaleleri cezîrenin kuzey tarafına düşer. Palu kalesi Murad nehrinin dışındadır. Malatya da cezire dışı sayılır. Çermik, Iydher, Çüngüş, Simyat, Senroha, Radye, Siverek, Hadsiye, Haze, Deyr, Ane, Selme, Merkısa, Rasâfe, Raka, Harran, Hısar, Roha, Rumkale ve Birecik kaleleri de mukaddes topraklardadır.

Mardin, Hısayn, Keyfa, Hastepe, Sencar, Telhuvar, Musul, Nusaybin, Cizre, İmadiye ve Akra kaleleri de Şatt'ın doğu tarafında ve Dicle odasının dışında kalırlar. Amma Hazret-i Ali ile Hazret-i Ayşe'nin Sıffin savaşını ettikleri sahrada Fırat kenarında olan Caber kalesi, Fırat nehrinin doğu tarafında olmakla beraber yine cezirede sayılır. Hizan, Maksin ve Tel Cezire, Kefer Susa, Beled el-Hatib, Şehri Hızır kaleleri ile Hadise, Dicle cezîresinin tam ortasındadırlar. Tekris kalesi Cezîre'den sayılmaz. Kuşlar kalesi de öyle.

Hülâsa, istirahat ettiğimiz köyden kalkarak kıble tarafına kayalıklar içinden şiddetli sıcak altında gidip Zerzivan boğazında menzil aldık. Burası korkulu, tehlikeli, dar ve amansız bir boğazdır. Allah korusun. Güney ve kıble tarafları Mardin ve Sencar çölleridir. Oradan Malun köyüne, sonra güney tarafına giderek yedi saatte Şeyh Hazret-i Zoli ziyaret yerine geldik. Buradan da Mardin kalesine geldik.

Dârâ'nın tahtı yâni Mardin kalesi: Bu kale hakkında, Rum ve Yunan tarihçileri kendi Hristiyan inançlarına göre birçok özellikler

ve hayaller yazmışlardır. Amma tarihçi Makdisi'ye göre bu kaleyi bizzat Hazret-i Yunus aleyhisselâm yaptırmıştır. Zira Yunus Nebi, kış mevsiminde Musul yakınındaki Beled El-Hatîb şehrinde otururdu. Yaz günlerinde yaylaya çıkıp, bu Mardin dağında istirahat edip ibadet ederdi. Hâlâ Mardin dağındaki büyük bir mağaraya Yunus Nebî savması derler. O asırda bu dağa Şâhika dağı derlerdi. Bu mağaralarda bir ejderha çıkıp, Hazret-i Yunus'a iman edenlerden binlerce ümmeti yemişti. Sonra nice inanmayanlar Hazret-i Yunus'dan mucize isteyip, bu dağdaki ejderi öldürürsen sana iman ederiz dediler. Hazret-i Yunus aleyhisselâm hemen peygamberlik kuvveti ile o ejdere bir taş vurup öldürdü. Üç bin inanmayan iman edip, dağda oturan Hazret-i Yunus'a komşu oldular. Günden güne de zengin ve bey olmaya başladılar. İşte, bu dağda ejder olduğu için dağa Mâr (Yılan) dağı ve şehre de Mardin dediler.

Bu görülmeye değer Mardin kalesi nice hükümdarlar eline geçip, sonunda bir müddet Dârâ Şâh'a (İran hükümdarı) taht merkezi oldu. Dârâ, buranın avcılığından hoşlanmıştı; temmuz ayında burada, kışın ise Nusaybin yakınındaki Kara (Dâra) şehrinde kalırdı. Sonra Yunanlı İskender, Dârâ'yı yenip bütün Azarbeycan, İran ve Turan'a sahip olarak, bu Mardin kalesinde de büyük binalar ve kiliseler yaptırdı. Zira Hazret-i Yahya zamanında Mardin içinde Buhtunnasr'ın bir tapınağı vardı.

Buhtunnasr, Yahya'nın kanını istemek için bu Mardin'den çıkarak Haleb, Şam, Beytülmukaddes, Safed, Taberistan, Askalân, Hasân ve Mısır'ı tamamen harab edip yine Mardin kalesine gelmişti. Onun için, Hristiyanlar bu Mardin'e fazlasiyle ilgi gösterirler. Sonra 795 senesinde Timur burayı üç sene kuşatmış ise de sonunda ıztırab ve huzursuzluk içinde Rum'a döndü. 920 tarihinde Çıldır fethinden sonra, bu kale üzerine Selim Han Bıyıklı Mehmed Paşa ile Molla İdris İmadi'yi yüzbin askerle gönderip başkumandan kale eteğinde oturunca, onyedinci gününde içindeki Kürtler kaleyi teslim edip kendileri Sancar kalesine gittiler. Sonra Süleyman Han 941 tarihinde Bağdad savaşına giderken, bu Mardin kalesini tamir ettirip Diyarbekir eyaletinde sancakbeyi merkezi yaptı. Kanun üzere beyinin hâssı iki yüz bin akçedir. Paşası bin kadar adamı ile idare edip adalet üzere kendisine yirmibin kuruş gelir sağlanır. Yiğit, namlı, yararlı ve çalışkan paşa işidir. Değme kimse iş göremez. Çünkü bir tarafında Saçlı dağının Kürtleri vardır. Bir tarafında Aşdı, diğer tarafında Şakağı aşireti Kürtleri ve sahralarında da göçebe

Türkmenler bulunur. Çöl yerlerinde Tay kabilesi Arapları konar ve göçer.

Bu gezginci kavimlerden öşür, aded-i ağnâm ve otlak hakkı gibi gelirleri tam olarak almak her paşanın işi değildir. Onun için Mardin'e cesaretli, sert, kuvvetli ve hünerli bir paşa ister. Zeâmet sahibi 36 ve tımar sahibi 465'dir. Alaybeyisi ve çeribaşısı vardır. Kanun üzere cebelileri ile toplam bin altmış aded silahlı askeri olur ve beyi ile sefere giderler. Üç yüz pâyesi ile kazâdır. Nahiyelerinin kadısına üç bin kuruş gelir olur. Müftüsü, nakibi, kethüda yeri, yeniçeri serdarı, muhtesibi, şehir nâibi, şahbenderi, subaşısı, kapanemini, kale dizdarı ve neferleri vardır.

Mardin kalesinin yapısı : Dicle cezîresi içinde, Şatt nehrine iki menzil yakınlıkta bir çöl içinde, göğe yükselmiş bulut renginde yüksek bir kaya üzerinde yapılmıştır. Anlatılmasında dil âciz, kalemler yetersizdir. Amma ben güneşten zerre ve denizden damla misâli anlatma cesaretinde bulundum.

Bu kale o derece yüksektir ki, en yüksek yerinde bulunan yapıların burç ve kuleleri saman yolu gibi mavi bulutlara erişir. Tâ öğle vakti olunca, mavi bulutlar kaybolmadan kalenin yükseğindeki minare ve yüksek binalar görünmez. Dünya gezginlerince meşhur olan pekçok kaleleri görmek bana nasib olmuştur amma, bu Mardin kalesine hiçbiri benzetilemez. Zira Mardin kalesinin en yüksek yerine tam iki fersahta çıkılır. Kale, dört tarafından üç-dört menzillik yerlerden görünür.

Bu kaleden Nusaybin ve Sencar kaleleri, Sencar dağı ve Hamun sahrası ayna gibi görünür. Bu kalenin fethi hiçbir şekilde mümkün değildir. Belki şiddetli kuşatma ve hile ile fethedilebilir. Yoksa başka bir şekilde ele geçirilmesi imkânsızdır. Kale içindeki birçok mağaralar, tuzak yerleri, on sene kuşatmaya dayanacak su sarnıçları vardır.

Tepelerinin yalçın kayaları üzerine yağmur yağınca, bir damlası dahi boşa gitmeyip kaya yolları ile su sarnıçlarına gider. Yüzlerce mağaralarında yedi-sekiz yüzyıldan beri anbar edilmiş kızılları, karasuret darısı ve çeltikli pirinç ağızlarına kadar doludur ki, gören harmandan yeni kaldırılmış zanneder. Diğer çeşitli mağara, mahzen ve hasırlarda taneli buğday, arpa ve diğer hububat dolu olup hazır durur. Her sene bu buğdaylar hükümet tarafından halka dağıtılarak yerine yenileri konur. Bu kalede bulunan mühimmat ve malzemenin, çeşitli cephâneliklerin hesabı belli değildir. O kadar

siyah barut, gülle, humbara ve top var ki, anlatmaya kalksak ayrı bir cild olur.

Kalenin göğe yükselmiş tepesinde nice eserler vardır. Hiç hendeği yoktur. Bütün etrafı uçurum gibi cilâlı kayalıktır. Bu Mardin kalesini seyredip gezdikten sonra, Diyarbekir Valisi Firârî Mustafa Paşa'nın Sencar kalesi altında olduğunu haber alınca adamlarımızla Sencar'a yollandık.

Önce Mardin'den güneye doğru üç saat giderek çöl içinde Güllü kalesine geldik. Mardin'e bağlı, beşyüz hâneli bir Kürt köyüdür. Buradan Mardin kalesi görünür. Dârâ Şah burada Rumlarla savaşıp, yenilerek Nuseybin yakınında tahtı olan Kara Dârâ denilen yere kaçmıştır. Halen bu Güllü sahrasında Dârân'ın Acem askerinden ölenlerin kemikleri öbek öbek görülmektedir. Rumların da kemikleri ayrı ayrı kümeler halindedir. Buradan yine çöl ile giderek Kızıltepe köyüne geldik. Mardin'e bağlıdır. Buradan Hatuniye kalesine geldik.

Hatuniye kalesinin vasıfları: Harun Reşid'in hatunu Zübeyde hanım tarafından yaptırıldığı için, bu kaleye Hâtuniye kalesi derler. «Şerefnâme» yazarının dediğine göre, burayı Melik Sencar'ın annesi yaptırdığı için Sur-ı Hâtuniye demişlerdir. Mardin toprağında, bir kazaya bağlı, yüksek bir tepe üzerinde dört köşe, küçük bir surdur. Güney tarafında bir kapısı vardır. Her tarafı yontulmuş taş ile yapılmış hoş bir kaledir. İçinde bir camii, yetmiş kadar temiz toprak ile örtülü, küçük yapılı evleri vardır. Çarşısı, pazarı ve imareti yoktur. Yetmiş aded neferi, yeteri kadar cephânesi vardır. Kalenin çevre uzunluğunu bilmiyorum.

Oradan yine güneye giderek Kendili denilen yere geldik. Mardin hududu burada sona erer. Korkulu ve tehlikeli bir yerdir. Aşdı ve Şakağı Kürtleri yol keserler. Bu yüksek dağda eğlenmeksizin güneye doğru çöl içinden giderek Şah Sencar kalesine geldik.

Bu kale altında 1065 yılı Receb ayının ilk günü, Diyarbekir valisi Firârî Mustafa Paşa ile görüştük. Melek Ahmed Paşa efendimizin mektuplarını teslim ettim. Okuduğunda sevinip: «İnşallah Melek Ahmed Paşa efendimize olan otuzyedi kese borcumuzu ödeyip yüz kadar çadır ve çerkeler bulup sizinle göndeririz» diye alçak gönüllülük göstererek, bana çadırı yanında mükellef bir çerke döşeyip kendilerine misâfir etti. Sencar Kalesini gezmeye ve seyretmeye başlayıp, bazı bilgili kimseler ile yakınlık kurduk.

Sencar kalesinin vasıfları: Hazret-i Nuh tufanında gece karanlığında yüzerken, Nuh'un gemisi dalgalar ile bu Sencar dağının bir

köşesine gelmiş ve gemi biraz zedelenmiş. Bunun üzerine Nuh aleyhisselâm son derece üzüntüye kapılıp, gemi içinde bulunan yetmiş yedi kişi de feryad ve figâna başlar. Sonunda bir yılan gelip der ki:

— «Ey Allah'ın nebisi! Beni insan eti ile doyurursan, Allah'ın emri ile bu hakir yılan senin gemini girdaptan kurtarır!»

Hazret-i Nuh da:

— «Ya Yılan! N'ola seni insan eti ile doyurayım!»

Diye yemin eder. Yılan hemen geminin harab olan deliğine kuyruğunu sokup vücudunu halka halka ederek yatar. Allah'ın hikmeti bu ya, gemiye bir damla su girmez. Gemide bulunanların hepsi sevinç içinde kalıp daha önce gemiye dolan suyu yine denize dökerler.

Bu hâl üzere Nuh'un gemisi selâmetle denizde yüzerek Sencar dağının gemiyi yaraladığı yere gelince, «Hazâ cebelu sincar» yani «Bu Sin kayası bize cur etti» derler. Onun için Sin Cûr'dan yanlış olarak Sencar denmiştir. Hakikaten Sencar kayaları diş diş, sivri sivri olduklarından Sin dağı derler. Câr kelimesini de ona ekleyince Sincar olur. Nuh'un gemisini yaralayan yere Sin kayası derler ki, diş gibi bir kaya olup Sencar kalesinin kuzey tarafında ve Nusaybin kalesi tarafındadır. Nuh'un gemisinin bu Sencar dağına oturduğu muhakkaktır. Makdisi tarihinde burası genişce anlatılmıştır. Gemi deniz yüzünde gezerek Sencar'ın iki menzil kadar kuzey tarafında, Musul ve Nuseybin kaleleri arasında Cudi dağı adında yüksek bir dağın tepesine oturmuştur. Sonra gemide bulunanlar dışarı çıkıp, temiz toprağa yüz sürerek Cenab-ı Hak'ka şükür secdesi ettiler. Bunun için de yanlarında yiyecek olarak ne varsa bir kazana koyup pişirerek yediler. O yemeğe «Aşûr aşı» derler. Bu da Muharrem ayının onuncu gününe rastladığı için Aşûre denmiştir.

Tufandan Hazret-i Peygamber Efendimizin doğumuna gelinceye kadar —Muhammed ibn İshak'ın dediğine göre— 4490 sene ve Hazret-i Âdem'den yine Hazret-i Peygamber'e kadar 6750 sene geçmiş olup, bunda bütün tarihçiler birleşmişlerdir. Tufandan sonra bu dünyanın ilk imarı Hazret-i Resul'den 4490 yıl önce olmuştur.

Hazret-i Nuh zamanında burası büyük bir şehir olup son derece gelişmiştir. Hâkimi, Nuh ümmetinden Gördim adında bir hükümdar idi. Bu Cudi dağı üzerinde Melik Gördim uzun müddet yaşamıştır. Çocukları çoğalmış ve kendine göre bir lisan yapmıştır ki ne Farsça, ne de Arapça'dır. O, eski kavimlerden kalmıştır. Hazret-i Nuh tufanından sonra, Cudi'den yine Sencar dağına gelip yaşamak için dua etmiştir.

Pire, bit, akreb, çıyan, kedi ve farenin yaradılış sebebi:

Biz yine Hz. Nuh ile yılanın konuşmasına dönelim. Bu esnada Nuh'un gemisini kurtaran yılan gelip der ki:

— «Ya Nebîyallah! Beni insan eti ile doyurmaya söz vermiştin, keremli olan sözünde durur.»

Hazret-i Nuh hayrette kalır. Hemen o an Cebrail aleyhisselâm Allah tarafından gelip:

— «Ya Nuh! Rabbin sana selâm etti: "Gemiyi tufandan kurtaran Ben idim. Nuh kavmi kurtuluşlarını yılandan bildiler. Ümmetine karşı yılanı ateşte yaksın ki, şaşılacak nice gizli sırlarını görsünler. Nuh'un sözü üzerine Biz de yılanı insan eti ile doyuralım" buyurdu» der.

Hazret-i Nuh bu haberi alınca dedi ki:

— «Ya kardeşim Cebrâil! Ben bu yılana nasıl yapışayım ve nasıl ateşte yakayım?»

Cebrâil-i Emîn hemen:

— «Ya Nuh. "Selâmûn alâ Nuh'un fi'l-âlemin" âyetini oku.» Dedi. Hazret-i Nuh da:

— «Bismillah, selâmûn alâ Nuh'un fi'l-âlemin.»

Deyip yılana el vurunca, yılan kendinden geçip ateşe atıldı. Yine Cebrâil'in tarifi ile Nuh Nebi yılanın külünü havaya savurdu. Rüzgâr, yılanın külünü Nuh'un ümmeti üzerine düşürdü. Derisinden meydana gelen kül, pire oldu. Etinden olan kül, bit oldu. Nuh'un sözü üzere yılan külünden meydana gelen pire ve bit, halen insanları rahatsız etmektedirler. Kemiklerinin külü ise yere düşüp çıyan oldu. Leşinden olan kül, akreb oldu. Barsakları solucan oldu. Çiğerinin külü buzağı dişi oldu. Yüreğinin külü toprağa düşüp kertenkele ve daha nice haşerât oldu. Muhakkak ki Allah her şeye kâdirdir.

Acem (İran) tarihçileri Sincar'ın adı hakkında şöyle derler:

Dârâ Şah'ın güzel sesli bir câriyesi hâmile imiş. Müneccimler: «Bu câriye yarınki uğurlu günde doğurursa, doğacak şehzâde kendi başına serbest olup cihana hükmeden bir hükümdar olur» derler. Hemen Melik Darâ'nın emri ile cariyeyi o gün doğurtmazlar. Ertesi gün gayet güzel bir çocuk dünyaya gelir. Bu çocuk anasının karnında üçyüz ondört gün kaldığından adını Sincar koymuşlardır.

Dârâ'nın ölümünden sonra bu Sincar hükümdar olur. Babasının Rumlara harac verip eziyet görmesinin intikamını alarak İran ve

Turan'da birçok savaşlar yapmıştır. Sonra, doğum yerimdir diye bu Sencar dağını gayet güzel geliştirmiştir. Bundan sonra da Timur deniz gibi askerle bu kale üzerinde yürüyüp yedi ay kuşatmadan sonra fethederek birçok değerli eserlerini yıkmış, sadece eski kale kalmıştır.

Sencar kalesinin yapısı: Bu kaleyi yapan usta mühendis, onu Haleb'in Maarretünnu'man kalesi büyüklüğünde yapmıştır. Gayet sarp ve yüksek bir dağın üzerinde taştan yapılmış bir kale olup, çevresinin hendeği yoktur. Bir kapısı vardır. Beş köşelidir. Çevresinin uzunluğu yedibin adımdır. Kale içinde ancak üçyüz kadar toprak ile örtülü küçük evleri vardır ki, halkı hep Kürt ve Araptır. Halen Diyarbekir eyâletinde sancakbeyi merkezidir. Alaybeyi, çeribaşısı, yeniçeri serdarı, kale dizdarı ve yüz kadar neferi vardır. Bunlar, görevlerinin ücretini Mardin beyinden alırlar. Yeteri kadar cephanesi, küçük şâhî topları vardır. Bir cami ve bir medresesinden başka imâreti yoktur. O kayalık içinde öyle bağları var ki, sanki Antep diyârının bağları gibi lezzetli, verimli, sulu üzümü olur. Bu kale Dicle cezîresinin tam ortasında, geniş bir sahrada yapılmıştır ki, iline «Bilâd-ı Rebî» derler. Öyle bir çöldür ki, içinde Kisi ve Tayy kabileleri oturur. Kale sahranın ortasında, desteksiz, sağlam yapılı bir surdur. Bütün halk darı ekmeği yer. Gayet beyaz ve kokulu balı olur. Bu kale, Nuseybin kalesinin güney tarafındadır. Buradan Musul kalesine süratle iki günde, rahat şekilde üç günde varılır. Bu Sincar dağının etekleri etrafındaki kayalardan yetmiş, seksen kadar akarsu doğup, Rebiî beldesini sulayarak batıya doğru akıp Fırat nehrine dökülür.

Bu nehirlerden bazılarını yazalım:

Hermas suyu: Nuseybin dağından çıkar. İlerisinde ondan Sersar suyu ayrılır. Sersar nehri Beled El-Hatîb'e, oradan Sencar vadilerine uğrayıp köy ve mecraları doyurarak Tekrit yakınında Şatt'a karışır. Bu Sersar nehrinin yine bir kolu Hermas nehrinden ayrılıp çöl içinde bir hayli akarak Habur nehrinin Karkiya nehriyle birleşmesinden önce bu Hermes, Habur'a karışır ve ikisi bir nehir gibi akarak Karkiya nehri yakınında Fırat'a karışırlar. Bunlar o kadar büyük nehirler değildir. Hemen hepsi Fırat nehrine karışır.

Sencar dağının düzene konması: Bu Sencar kalesi eteğinde Firârî Mustafa Paşa deniz gibi asker ile konaklamışken, dağın bir tarafında Saçlıdağ denilen amansız dağda oturan kırkbeş bin Yezidî ve Bâbirî Kürtleri Firârî Paşa'dan zerre kadar korkmayıp paşayı

küçük bir hediye ile bile anmadılar. Bu duruma son derece üzülen paşa o gün bana dedi ki:

— «Evliya Çelebi, duydum ki pederimiz Melek Ahmed Paşa efendimiz de bizim gibi buraya gelip konakladıkda bu Saçlılar ona da saygı göstermemişlerdi. Sonra bunların hakkından gelinip nice ganimet malı alınmıştı. Bize o olaylardan bir miktar haber ver.»

Ben, «Peki sultanım» deyip anlatmaya başladım.

— «Melek Ahmed Paşa Diyarbekir valisi iken, bu Sencar dağı Yezidîleri Mardin köylerini yağma ve talan edip dağdan inerek tüccar ve çiftçilere eziyet ederlerdi. Sonra bütün şehir halkı paşaya gelip dert yandılar. Paşa, bu şikâyetçileri Diyarbekir divanında herkesin önünde reddetti. Onlar da beddua edip üzüntü ile gittiler. Beri taraftan ise, Saçlı Kürtlerinden intikam almak niyetinde idi. Amma bu işi gizli tuttu. Bir gün Bitlis Hanına ağır sözlü bir mektup yazdı. Hanın mektuptan canı sıkılıp red cevabı verdi. Melek Paşa ateş parçası kesilip, Bitlis hanı üzerine seferim vardır deyip, otağı ile tuğlarını Şatt karşısında Sa'di denilen yerde kurdurdu. Ağalarını Van ve Kürdistan eyâletlerine gönderip günden güne çok sayıda asker toplatmakta idi. Bu esnada Melek Paşa Diyarbekir'de yetmiş bayrak sekban ve sarıca askeri topladı ki sarıcanın piyade, sekbanın süvari olması ve her bayrakta yüz aded yiğit bulunması kanun idi. Ordu Meyyafarikin kalesi üzerine gittiğinde, Bitlis Hanı Abdal Han tarafından Hünkârî Molla Mehmed, Zeriki Molla Cebrâil, Modiki Ali Ağa, Konakdereli Ali Ağa ve diğer yetmiş aded namlı kimseler ara bulmaya gelip paşaya seksen kese yolluk, on katar katır, altı tavla değerli at ile onar aded köle ve cariye verdiler. Diğer iş başında olan ağalarla has nedimlere de o kadar hediye verildi ki, hepsi bay ve sevinçli oldular ve «Allah'a şükür, seferden kurtulduk!» dediler. O gece Paşa, konakçıya Bitlis Hanı üzerine gitmekten vazgeçtiği haberini gönderdi. O an bin askerle Şemsi Paşazâde Mehmed Emin Paşayı serdar ederek kulağına gizli bir şeyler söyleyip Diyarbekir Şatt tarafına gönderdi. O sırada Gınâî Efendi de Bitlis Hanı'na dostluk mektupları yazıp, Erganili Ahmed Ağa ve diğer arabulucular ile Bitlis'e gönderdi.

Tuğlar geri dönünce, dönüş boruları çalınıp paşa yetmiş bin askerle Diyarbekir Şatt tarafına geçti. Ağırlık üzere Kade Mehmed Kethüdâ ve Recep Ağa'yı serdar ederek kendisi ılgar ile o gece Zerivan boğazını geçip ertesi gün öğle vakti Mardin kalesi altında bir miktar yem kestirdi. Sonra yine ılgar ile sabah erken saatte Yörük atlı ve ileri gelen kırkbin askerle Saçlı dağını çevirdi. O zaman gör-

dük ki, Diyarbekir önünden giden Mehmed Emin Paşa da Saçlı'yı çevirip Kürtlerle kurşunlaşmada idi. Hemen paşa, gelen askeri Sencar kayalarının altına metrislere soktu. Başbölükbaşımız Zıpır Bölükbaşı, herkesin önünde kırk bayrak askerle sarı arı gibi Saçlı dağına kurşun saçdı. Üç güne değin askerin gerisi gelip Sencar sahrası çadırlarla döşenmiş olup, askerler de Kürtlerin üzerine saldırıya başladı.»

Firârî Mustafa Paşa bu hikâyemi dinleyince hayrette kalarak:

— «Canım Evliyâ Efendi, nice girdiniz, nice cenk ettiniz, bu Kürtlerden nice intikâm alıp zaferler kazandınız. Benim bunlardan ciğerim kan olmuştur. Padişahtan nice kere azarlayıcı emr-i şerîfler aldım. Kimseye derdimi açamayıp, Bitlis Hanı'nı bahane ederek o tarafa yöneldim. İşte buraya göz koyup kuşattık. Amma canım Evliyâ Efendi, Melek Ahmed Paşa pederimizle burayı nasıl fethettiğinizi bana genişçe anlat.» diye rica etti.

Ben de anlattım:

— «Şöyle bilmiş olasınız ki, o sırada paşa pederinizin tam yetmiş bayrak sekban ve sarıcaları ile onbin kadar ağa ve hizmetcisi vardı. Hepsi Abaza, Çerkes ve Gürcü yiğitleri idi. Birbirlerinden utanıp cenkte asla tembellik etmezler, namus ve hamiyetin ne olduğunu bilirlerdi. Hepsi can gönülden Sencar dağını sardılar. Sarıca askerler: «İnşâallah, sarıca askerini kuran pirimiz Sultan Ahmed Han veziri Nasuh Paşa'nın buradaki yenilgisinin intikamını alırız ve o cenkte şehid olan yedi bin yiğidimizin kanını çıkarırız» diyorlardı.

Melek Ahmed Paşa'nın gayreti ile gâziler dağın tepesine çıktılar. Taraf taraf cenk edip tam yedi saat öyle savaştılar ki, gökteki kuşların bile akılları başlarından gitti. O çarpışmada yediyüz yiğit toprağa düşüp ölüm şerbetini içtiler. Saçlılardan da üç bin altmış adedi öldürüldü.

O gün akşam vaktine değin savaş devam etti. Karanlık olunca, yer yer istirahat davulları çalındı. Herkes savaştığı yerlerde silahı ile hazır vaziyette durdu. Metrislere girip gözcüler tayin edildi.

Saçlı Kürtlerinin durumu: Sencar'ın bir tarafına Saçlı dağı denmesinin sebebi, bütün halkının kadın gibi fitil fitil saçlı olmasıdır. Gayet pis ve pinti bir toplumdur. Başlarında bit ve pire yuva yapmıştır. Elbiseleri alaca sof, şâl ve şapkedendir. Kuşakları ipekten olup, sarıkları da alaca serbend ve ipektir. Ayaklarına pöçüklü, palsandi, sadisî hezârî, kepkepli ve kuyruklu pabuçlar giyerler; çünkü burası gayet taşlık yerdir. Silahları kılıç, hançer, tüfek ve cabdır.

Cab, bele bağlanıp ok ve yay konulan şeydir. Kurşun atmada o kadar hünerlidirler ki pireyi gözünden, deveyi dizinden vururlar. Amma tüfeklerini görsen bir paraya almazsın. Maliyetli değillerdir amma güzel nişan alınır.

Halkın çoğu kısa boylu, başları kele yakın, boyunları yok gibi, sanki başları hemen omuzdan bitmiştir. Amma omuzları geniş, göğüsleri enli, kemerleri kalın, pazıları ve baldırları boğun, ayakları geniştir. Gerçi Ferhad gibi güçlüdürler amma iyi ata binemezler. Gözleri siyah ve yuvarlak, kaşları gayet gürdür. Bunlara diğer Kürtler «sekiz bıyıklı» derler. Zira ikisi bıyığı, ikisi kaşı, ikisi burun deliğinden çıkan ve diğer ikisi de kulak deliklerinden çıkanlardır. Vücutları kara koyun postekisi gibidir. Ağızlarına pabuç sığar. At dişli adamlardır. Çocukları on yaşına gelinceye kadar erginleşmemiş ve körpedir. Amma on yaşını geçince ve yirmisinde, vakti geçmiş yiğit gibi tüylenirler.

Kadınlarının elbiseleri topuklarına iner. Tam bir sene karınlarında çocuğu taşımayınca doğurmazlar. Çocuklarına önce siyah köpek sütü verirler. Bunların ülkelerinde bir köpeğe bir taş atsan, o taşı atana aman zaman vermeyip öldürürler. Zira büyük küçük hepsinin de evlerinde beşer onar köpekleri vardır. Yemeği önce köpeğe verirler. Onu doyurduktan sonra kendileri yerler. Köpekleri ile birlikte yatarlar. Bin kuruşa, on katıra bir siyah köpek satın alırlar.

Bu kürtler soğan ve peyniri dâima koyunlarında gezdirirler. Bir kimse bunların yanında bir soğanın başına yumruk vurup ezse, o kimsenin başını da onlar ezip öldürürler. Şurası gariptir: Bunlardan zengin bir kimse ölse, o adamı soğan suyu ile yıkayıp kabrine de soğan dikerler. Bütün ölülerinin kefenine mutlak köpek yünü katmak âdetleridir... Bu hallerini nice kereler sordum, doğru olarak cevap vermeyip «Pivaş hoş est» yani «Soğan iyidir» dediler. Bu bir darbımesel olmuştur: Bir Kürd'e sormuşlar, «Hükümdar olsan ne yersin?» diye. Cevap olarak: «Soğan cücüğü yerim» demiş. Hakikaten Kürtler soğanı sevip «güzel! güzel!» der. Şu da gariptir: Bu Kürtlerin çevresine bir çizgi çizsen, o çizginin dışına çıkmaları imkânsızdır. Ancak biri gelip o yuvarlak çizginin bir tarafını bozarsa o çizgiden dışarı çıkar! Yoksa o çizginin içinde öleceğini bilse dışarı çıkmaz.

Bu diyarda bir köpek doğursa şenlik yaparlar. Bir siyah köpek ölse, soğan suyu ile yıkayıp kefenleyerek ahlıya vahlıya köpek mezarlığına götürürler. Ölen köpeğin canı için, yaşayan köpeklere koyun kebabı verirler. Arslana benzer köpekleri vardır. Bir de bun-

ların ülkesinde aslâ kurt yoktur. Gariptir, bu Sencar dağı mukaddes topraklarda olmasına rağmen dağlarında böyle mezhebsizler bulunabiliyor. Şam dahi mukaddes topraklardan iken, onun da dağlarında Aklî, Kızıllı Mervânî, Şeymânî ve Nasîrî gibi din ve mezheb düşkünleri vardır.

Bu saçlı kavminin mahsülleri çokdur. Dağlarına kudret helvası yağar ki hazmı kolay, güzel bir helvadır. Dağlarına yine selvi denilen bir kuş gelir ki avlayıp kuvvet bulurlar. Balları ve üzümleri gayet güzel olup, benzeri yeryüzünde yoktur. Kuruüzümleri Bağdad, Basra ve Lahsa tüccarlarını zengin eder. Dut ağaçları çok olduğundan, ipeği dünyayı kaplamıştır. Mardin kalesinde işlenilen kıymetli kumaşlar bu Sencar ipeğinden dokunur. Zira bu Sencar dağının havası ve suyu güzel, ekili toprakları çok makbuldur. Amma sahraları Araplar elindedir.»

Ertesi gün sabahleyin, Mustafa Paşa'nın otağında Saçlı kavmi için büyük bir görüşme yapıldı. «Padişaha itaat ediniz. Bağ, koyun ve diğer vergileri veriniz» diye mektup yazılıp, Mardin ayânından ve Sencar kalesi beyi taraflarından uygun kimselerle, ben de Firârî Mustafa Paşa tarafından memur edilip, yola çıktık. Dağın tâ tepesinde bulunan Bapir köyü denilen yere geldik. Üçyüz kişi olarak varıp, Bapir denilen hâkimlerinin evine gelip paşanın mektubunu verdik. Adam buna hiç önem vermedi. Helvacı kâğıdı yerine bile koymayıp bütün iş adamları huzurunda okuttu. Mardinliler tercümanlık ettiler. Sonunda dediler ki: «Bizi Melek Ahmed Paşa'nın yaptığı ile korkutmayın. Öyle bir tedbirli vezir ne geldi, ne de gelecek! Şimdi duyduk, Melek Paşa Van'a gidermiş. Eğer Melek yine Diyarbekir valisi olursa hepimiz çoluk çocuğumuzla eteğine yüzümüzü süreriz, canımızı yoluna feda ederiz. Amma bu Mustafa Paşa'ya on kızıl katır yükü veririz ve başka bir şey vermeyiz!»

On aded katır yükü ipek gönderdiler. Bizimle gelen adamların cesurlarına da beşer kıyye ipek verdiler. Birçokları beni tanıyıp bir kızıl katır yükü ipek, bir katır yükü kuruüzüm, incir ve birçok şeyler verdiler.

O gece orada misafir kaldık. Öğle vaktinden akşama kadar etrafı dolaştım. Melek Ahmed Paşa efendimiz burayı harap edeli onbeş sene olmuştu. O kadar gelişmiş, o kadar yiğitler yetişmiş ki anlatılamaz. Sabahleyin atlarımıza binip hediyelerle Firârî Paşa'ya geldik. İpeğini teslim ettiğimizde çok hiddetlendi. «Elbette ben onların üstüne giderim.» deyip, bütün Diyarbekir eyâletine emirler yazılması ferman olundu.

DİYARBEKİR'DEN VAN'A GİTTİĞİMİZ

ÖNCE Diyarbekir'in Şatt nehri üzerindeki köprüyü tulum kelekler ile geçtik. Kelek, bu köprüler dibinde yapılan tulumdan gemilerdir. Üzerleri tahta döşeli olduğundan, at ve diğer hayvanlar ile binlerce kantar yük yüklenir. Dört tarafındaki korkuluklara dayanıp tavla ve satranç oynayarak, sağı solu seyredip bazen de güzel köylere uğrayıp yemek yiyerek, Bağdad ve Basra'ya varıncaya kadar eğlence ile gidilir.

Öyle gemilerdir ki, kendilerine mahsus kelek gemicileri vardır. Diyarbekir'de bu köprü dibinde nice kelek hazır durur. Bu köprüyü geçip, kuzey ile doğu arasında bir saat giderek Sa'di köyünde menzil aldık. Lâlelik bir sahrada bağlı-bahçeli, gelişmiş bir Hristiyan köyüdür. Hırsızı çoktur. O gece bir denk çadır uğurlatıp, hamd olsun, yine bıraktırdık ve iki hırsız öldürttük.

Buradan yine doğuya doğru iç açıcı yerlerden geçerek Çöltepe menziline geldik. Sahrada bir tepe üzerindedir. Yakınında güzel köyler vardır. Diyarbekir valilerinin atları bu ovada çayırlar. Tirfil, yonca, ayrık otları ile meşhur çimenlik bir yerdir. Burada da kara hırsızı çoktur. Zira Kürtlük olup Hâlitî, Çekvânî, Zenâdî Kürtlerinin yeridir. Gâfil yatmamak gerekir. Buradan yine kuzeye giderek Meyyâfârikin kalesine geldik.

Meyyâfârikin kalesi: Bu kale Şatt ile Batman nehri arasında olup, iki nehir arasını açtığı için adına «Kale-i mâi'fârkayn» denmiştir ki yanlış olarak Meyyafârikin deniliyor. Buna Acemler «Kale-i meyân fark» derler ki, beli ince kale demektir. Eskiden büyük bir şehir ve eski bir kale idi. İlk yapıcısı Musul kalesi içinde yatan Hazret-i Çerçis Nebi'nin ümmetinden Handik adında bir hükümdardır ki, Çerçis'in öğretmesiyle yaptırmıştır. Sonra bu şehir halkı Çerçis'e iman etmediklerinden başka, Hazret-i Çerçis'i bu Meyyâfârikîn kalesinin dağı üzerinde kırk defa ateşte yakıp küllerini rüzgârda savurmuşlardır. Cenab-ı Hak rüzgâra emir verip Çerçis'in küllerini toplatır ve Çerçis tekrar hayat bulurdu. Bu olay birçok tefsir ve güvenilir kitaplarda kayıtlıdır. Hâlâ kale ensesinde olan yüksek dağ üzerinde, Çerçis'in küllerinin düştüğü yerlerde asla ot ve bitkiden bir şey yetişmez. Sonra bu kale halkına Çerçis Nebi beddua etmiş, Van gölü kenarında Sencar dağında bir ejder çıkıp şehir halkının hepsini yediğinden kale boş kalmıştır. Sonra, Buhtunnasr kaleyi de yıkmıştır. Daha sonra burası Abbâsilerin eline geçmiş, Hülagû kale

halkını öldürüp kaleyi yerle bir etmiştir. Seyfüddevle ibn Samdânî bu kaleyi yaptırıp, Kürdistan vilâyetlerine korku salıp ün yapmıştır. Öyle imar etmişti ki, kalede hemen hemen yetmiş bin alaca cebbar atlı askeri vardı. Diğer askerinin sayısını Allah bilirdi. Bir günde mutfağında kırk katır yükü tuz harcanırmış! Askerinin sayısının çokluğunu artık siz buna göre kıyas edin. Seyfüddevle'nin kalesinin temelleri halen görülmektedir. Sonra Timur bu kaleyi harab etmiştir. Kalenin kalıntıları bugün dahi durmaktadır.

920 tarihinde Sultan Birinci Selim Çıldır savaşından dönerken, Diyarbekir fethine Bıyıklı Mehmed Paşa'yı kumandan tayin etmişti. Paşa Diyarbekir'i fethedince, bu kaleyi de sulh ile teslim almıştır. Süleyman Han kaydı üzere, Kara Âmid toprağında sancakbeyi merkezidir. Beyince senede on kese gelir olur. Yüzelli akçelik kazadır. Kadısına senede üç kese gelir olur. Alaybeyi, çeribaşısı ve muhtesibi vardır. Müftisi, sipah kethüdâ yeri, yeniçeri serdarı ve kale dizdarı da vardır. Neferleri ve cephanelikleri yoktur. İç il olduğundan böyle şeylere ihtiyacı yoktur. Lâkin mirlivası tarafından kalede birkaç top bulundurulur. Bayram günlerinde ve Ramazan ayında bu toplar atılıp Müslümanlar haberdar edilir.

Meyyâfârıkin kalesinin yapısı: Rum tarihçileri bu kale hakkında «Cezire-i Şatt ve Fırat nehri arasında büyük bir ada içindedir» diye yazmışlardır ki yanlıştır. Ben bu yerde on sene kadar bulundum, buraların her tarafını bilirim: Fırat ve Murat nehirleri Malatya yakınında Kömürhan'ı bitişiğinden akıp, kırk menzilde Karna kalesi yakınında Şatt nehrine dökülüp Şattülarap olur. Şatt nehri Diyarbekir'in Kızkayası dibinden geçip iner, sonunda Hısn-ı Keyf, Cizre, Musul, Bağdad ve Karna dibinden yine Fırat nehrine karışır. Sonra Diyarbekir'den köprüyü geçip kuzeye iki günlük mesafe giderek bu Meyyâfarikin kalesine gelir. Öyleyse bu kale nasıl olur da Şatt ile Fırat arasındaki adada olmuş olur? Ben dikkatle inceleyip böyle gördüm. Bu kale ancak Şatt nehri ile Batman arasında bulunan adada kurulmuş olup, bu nehirlerin arasını ayırır.

Bu kalenin asıl yapısı yine Meyyâfârikin dağının eteğinde, bir top menzili uzaklıkta, doğu tarafta düz, geniş, az yüksek bir çimenlik mevkidedir. Dört köşedir. Yontma taşla yapılmış, sağlam yapılı, güzel bir kaledir. Eski bir yapı olduğundan, her taşı hamam kubbesi ve Mahmud'un fillerinin büyüklüğündedir. Duvarlarının yüksekliği yirmi zira'ı geçmez. Onbeş zira' enliliğinde sağlam ve dayanıklı duvarlardır. Hattâ Timur yıkmakta güçlük çekip, olduğu gibi bırak-

mıştır. Çevresinin uzunluğu onbir bin adımdır. Hendekleri taş toprak ile dolmuştur. Dört köşe şekli kuzey-güney doğrultusunda uzanır. Büyük kale olduğundan içinde imareti gayet azdır. Bin kadar, toprak ile örtülü bağlı-bahçeli, tek ve iki katlı güzel evleri vardır. Bey sarayı ve Secahbey sarayı meşhur binâlarındandır.

Çarşı ve pazarı azdır. Bu kalenin dört tarafından küçük pınarlar akıp, en büyüğüne «Ayn-ı havuz» derler. Büyük İskender bu sudan içip büyük bir havuz yaptırdığı için bu adı vermişlerdir. Hayat suyundan iz verir, billur gibi, lezzetli bir sudur. Bağ ve bahçeleri ve bostanları sulayarak iner ve Şatt nehrine karışır.

Bu kale toprağında Basenfa adında bir nehir vardır. Gerçi bu kaleye uzaktır amma, bu topraktan doğan nice köy, kasaba ve ekili yerleri sulayarak ibn Ömer adası üstünde ve doğu tarafında beş fersah mesafe uzaklığında bulunan Dicle nehrine ulaşır.

Bu Meyyâfarikîn dağlarından nice gözler toplanıp, Hısn-ı Keyfâ kalesinde, Cezire ve Musul'da biribirlerine karışırlar. Bu kalenin su ve havası hoş olup, Kürt güzelleri meşhurdur. Üzümü dahi beğenilip, kalenin kuzey tarafındaki dağların üzerleri bağlıktır. Onun için halkı kuvvetli ve sağlam yapılıdır. Kalenin kıble tarafı sahralarla kaplıdır. Tâ Hısn-ı Keyf'e kadar, doğu tarafında bulunan Batman köprüsünü geçip bir günde Husreviye kalesine ulaşır. Kıble tarafından bir günde süratle Cizre'ye varılır.

Ziyaret yerleri : Kale içinde Şeyh Necmeddin Havrânî, El-melik Seyfüddeyle bin Hamdânî: Bu kaleyi geliştirendir, mezar taşı ile bilinen bir ziyaret yeridir.

Kürdistan : Makdisî tarihine göre, Tufan'dan sonra ilk kurulan bu Cudî şehridir. Sonra Sencar kalesi ve sonra da bu Meyyâfarikîn kalesi yapılmıştır. Amma Cudî şehri sahibi, Hazret-i Nuh ümmetinden Melik Kördum'dur. Altı yüz yıl yaşamıştır. Kürdistan diyarlarını dolaşıp bu Meyyâfarikîn'e gelmiş, su ve havasından hoşlanarak burada yerleşmiştir. Çocukları ve soyu gayet çok olup Ibrî ve Acem lisanından ayrı bir lisan meydana getirmişlerdir ki ne Iberî, ne Arabî, ne Farisî ve ne de Dürrî'dir. Buna hâlen Kürdî lisanı derler ki bu diyarlarda kullanılır. Fakat Kürtçe de on iki türlü olup, çok kelime ve sözleri birbirine benzemez. Hattâ birbirlerinin sözlerini ancak tercüman ile anlarlar.

Bir ucu kuzeyden Erzurum, Van, Hakkâri, Cizre, İmadiye, Musul, Şehrizor, Harir, Ardilan, Bağdad, Derne, Dertenk veya Basra'ya varıncaya kadar yetmiş yer konak Kürdistan sayılır ki, Irak-ı

Arap ile Gammanî diyarı arasındaki dağ ve beldeler içinde altıbin Kürt aşireti ve kabilesi vardır. İnşallah, bunlar yeri geldikçe anlatılacaktır. Kürdistan'ın eni, boyu kadar geniş değildir. Doğu tarafında, İran hududundaki Harir ve Erdilen'den Haleb ve Şam topraklarına kadar yirmi-yirmibeş konak, en azı on beş konaklık mesafelerdir. Bu kadar ülke içinde beşyüz bin tüfekli kimse olup, hepsi Şafiî mezhebindendir. Tam yediyüz yetmişaltı parça kale sayılır ki hepsi de mâmurdur.

Burada çeşitli diller konuşulmakta olup, bunlar Zaza, Lulu, Hakkârı, Avnikî, Mahmudî, Şirvânî, Cezrevî, Pesânî, Sencarî, Harîrî, Erdelânî, Surânî, Halifî, Cenvanî, İmâd ve Rozikî lisanlarıdır. Bunların en açık konuşulanından aşağıda örnekler verilmiştir.

Kürt lisanından örnekler: Yek: 1, dü: 2, se: 3, car: 4, penç: 5, şeş: 6, hett: 7, heşt: 8, ne: 9, de: 10, pânzde: 11, dâzde: 12; Selâmet hâne: Sağ geldin; Halet çih?: Halin nedir?; Cûş kalâvî: İyi, hoşum...

Meyyâfârikin kalesinden kuzeye doğru gidip, Batman köprüsünü geçerek durduk. Bu köprünün altından geçerken su öyle şiddetli çarpar ki, gürültüsünden insanın kulağı sağır olur. Çünkü bu yerde büyük kayalar üzerinden akar. Burası Diyarbekir, Meyyâfarikin'den Hıza'ya, Bitlis, Van ve diğer Kürdistan diyarlarına giden yol üzeri olduğundan, Abbasilerden bir zât kendi helâl parası ile üçbin kese harcayıp birçok mimar ve ustalar toplatıp büyük bir köprü yaptırmıştır. Yapı şekli, temelleri, eni, boyu ve sağlamlığı yönünden Anadolu'daki bütün köprülerden üstündür. Nehrin bir tarafı kaya, bir tarafı kumdur. Köprüyü yapan usta, «Bu nehir üzerine bir göz köprü yapmaktan başka bir ilâç yoktur.» diyerek, bu köprü ile iki tarafına o kadar dayanıklı, geniş rıhtım ve ıskaralar bırakıp, bir taraftan Kisrâ tâkına benzer bir kemer yapmıştır ki, uzak mesâfeden rahatlıkla görünür. Köprünün bir çenesinden öbür çenesine varıncaya kadar tam yüzyetmiş adımdır. Gerçi Hersek diyarında Mustar köprüsü de bir gözdür amma, bu köprünün hesaplarındaki zerafet ve düzen hiçbir köprüde yoktur.

İmdi, ey vefalı kardeşler! Allah biliyor ya, bu değeri olmayan ömrümü seyahatlerle tüketmekteyim. Her türlü köprü gördüm amma, böylesine dehşet verici, korkunç bir köprü görmedim. Coğrafya ve felsefe okuyan akıl sahibi dostların bu köprüden geçmeleri ihtimali yoktur. Nicesi tulumlar ile kelek ve pot yaptırıp öyle geçer. Zira tâ en yüksek yerine çıktıkça, köprünün ağırlığı fazla yük olmasın diye, ustası köprüsünü inceltmiştir. İnsan bu kısımdan aşa-

ğı bakmaya cesaret edemez. Aşağıları ise gayet geniştir. İki tarafında kale kapıları gibi demir kapıları vardır. Bu kapılardan içeri sağ ve solunda, köprünün temeli hizasında ve köprünün altında hanlar vardır ki, gelip gidenler bu hanlarda misafir kalırlar. Köprünün kemeri altında çeşitli odalar vardır. Demir pencereli odalarda misafir kalanlar kemerin karşı tarafındaki kimselerle bazen sohbet eder, bazen de oltalarla balık avlarlar. Bu köprünün sağ ve solunda da birçok pencereli odalar vardır. Usta, bunları kendisi yapmış. Yine köprünün iki tarafındaki korkuluklar Nahcıvan demirindendir. Demirci ustası da olanca gayretini harcayıp bir çeşit nakışlı korkuluklar yapmış ve bunları kafes şeklinde işlemiştir.

Bu köprünün Hazo tarafındaki handa Hazo beyinin adamları olup, o taraflardan gelenlerden vergi alırlar. Meyyâfarikîn tarafından da Meyyâfârikîn beyinin adamları vergi alırlar.

Han olarak anlattığımız bu binalardan başka, ötesinde berisinde eser yoktur. Gerçi Erzurum'da Hasan kalesi sahrasında Aras nehri üzerindeki Çoban köprüsü de büyüktür amma buna benzeyemez. Hattâ Bursa şehri içinde Rühban dağından gelen İrgandi nehri üzerindeki İrgandi köprüsünü de bu Batman köprüsü gibi yapmak istemişler. Amma ne münâsebet!.. Hakikaten üstad mühendis var kudretini harcayıp bu köprüde öyle hünerler göstermiştir ki, bu işçiliği geçmiş hiçbir mimar göstermemiştir. Dibinden en yüksek noktasına kadar Diyarbekir kalesinin taşından döşenmiştir ki, çakmaktaşı onun yanında hiçbir şeydir. Yediyüz senedenberi bu köprü üzerindeki kaldırım hiç bozulmamıştır, sanki usta elinden yeni çıkmış gibi görünür. Ben, köprüyü at ile geçmekten korktum, yaya olarak geçip selâmetle karşı tarafa vardım. Uzatmayalım, bu köprünün övülmesinde dil âciz, kalem yetersiz kalır. Cenâb-ı Hak, dünya durdukça sağlam ve dayanıklı eyleye. Âmin.

Buradan Batman nehri sahili ile doğuya doğru gidip Has Çayır denilen yerde menzil aldık. Bu yerde bütün arkadaşlarımla çadırlarımızı kurup, paşanın çerge ve diğer malzemelerini bir yere yığarak develeri ve katırları hep bir yere topladık. Dört yana karakollar tayin edip, sabaha kadar uykusuz kalıp yorgun düştük. Zira bu bölgenin hırsızı Tercil, Atâk, Mihrani ve Kulu'dan beri sökün edip geldikte, Allah korusun, gözden sürmeyi, ağızdan sözü çalarlar. Gayet dilâver, cengâver, hırsızlıkta son derece hünerlidirler. Buradan kalkarak ileri gidip Hazo kalesine geldik.

Hazo kalesinin vasıfları: Bu kalenin kuzeyindeki büyük dağlara Zo dağı denir. Kâle yapılmazdan önce Karakoyunlu'dan Kara Yu-

suf Han'ın Kara Zo kabilesi burada otağlarda oturdukları için bu isim verilmiştir. Sonra onların birikmesi sebebi ile bu yerde bir şehir meydana gelmiş ve adına Şehr-i Zor yahud Hazo kalesi demişlerdir. Sonra, Azerbeycan hâkimi Uzun Hasan Şah bu kaleye sahip olmuştur. Daha sonra Timur Meyyâfârikin kalesini yıkmaya gelirken, bu Hazo'yu da Bitlis Hanı Abdal Han'ın ecdâdından birisi imar edip sahip olmuştur. Sonra Selim Han Çıldır savaşından dönerken, 920 senesinde Bitlis hâkimi ona itaat edip kaleyi teslim etmiştir. Buranın idaresini, Selim Han kendi yazısı ile ve hükümet kaydiyle eyâlet olarak yine hâkimine ihsan etti. Süleyman Han'ın kaydından beri Diyarbekir eyâletindeki beş hükümetin biri olup, padişah tarafından beyine lâkab olarak «Cenab» diye yazılır. Alaybeyi ve çeribaşısı vardır. Yüzelli akçelik yahşî kazâdır. Bazı zaman ise pek yaman bir kazâ olur. Zira Kürdistandır. Sipâh kethüdâ yeri, yeniçeri serdarı, müfti ve nakîbi falan yoktur. Bütün idare hâkiminin elindedir. Hattâ kalesi, dizdar ve neferleri de hep hâkiminin idaresindedir.

Hazo kalesinin şekli : Zo dağı eteğinde, sarp bir kaya üzerinde, küçük bir kaledir. Çevresinin uzunluğu binaltıyüz adımdır. Doğu tarafı yalçın kayalı, havaleli dağlardır. Kıble tarafı sahradır. Bu tarafa bakan bir Timur kapısı vardır. Yolu gayet sarptır. Aşağı varoşuna güçlükle inilir. Kale içinde bağsız, bahçesiz, hepsi toprak örtülü yüzelli aded ev vardır. Amma kalenin yarısını hâkimi olan Murtaza Bey'in sarayı tutmuştur ki, kat kat odaları vardır. Bu hâkim Murtaza Bey; Bitlis hanı Abdal Han'ın damadı, bir hanzâde, Cafer taraftarı, Hüseyin Baykara huylu, keremli bir kimse olup ahlâklı, yumuşak huylu, merd bir meydan eridir. Sarayında bir gece misafir olup, sohbetleri ile şereflendik. Sarayında su sarnıçları bulunur. Kale içinde camii vardır. Diğer imaretler hep aşağıdadır.

Hazo kasabası : Kalenin kıble tarafı eteğinde genişçe bir arazidedir. Bin hanelidir Henüz gelişmektedir. Evlerin hepsi toprak ile örtülüdür. Çarşı içinde camii ve Şeref hanı meşhurdur. Küçük, sıcak bir hamamı, üç aded de dükkânı vardır. Halen hâkimi olan Murtaza Bey kâgir bir han yaptırmıştır ki, sanki sağlam bir kaledir. Kayalık bir yer olduğundan, bağ ve bahçeleri güzel değildir. Halkı dinç ve güçlü kimseler olup, piyade ve süvarisi meşhurdur. Şeyhânî, Makrâvî, kılıç vurmada, ok atmada eşsiz kavimdir. Gayet mütedeyyin, Şâfiî mezhebine bağlı, imanlı ve Allah'ın birliğine inanmış erkek ve kadınlardır. Gerçi yaylalarında Halti, Çeknavî ve Zibarî Kürtleri vardır amma, onlar ile alış veriş yapmazlar.

Burayı ziyâret edip gezdikten sonra, Murtaza Bey yanınıza adam kattı; doğuya doğru kayalık yerlere gidip gezdik. Buraları hep Hazo beyinin idaresindedir. Hamd olsun, bu menzilde Melek Ahmed Paşa efendimizle buluştuk. Elini öptükten sonra, Diyarbekir Valisi Firarî Mustafa Paşa'nın mektuplarını verdik. Mektupta yazıldığı şekilde bütün emanetlerini de teslim ettik. Son derece memnun oldu. Bütün çadırları adamlarına dağıttı. O saat askerlerine otuzyedi kese ulufe dağıttı. Allah'a şükür ki ben de adamlarıma kavuştum.

Ertesi gün çok sayıda asker ile doğu tarafına gidip sarp, kayalık yerleri geçerek Hazret-i Sultan Üveys türbesinde menzil aldık. Hazo toprağında, dereli-tepeli kayalık bir yerde, küçük pınarlar kenarında, büyük bir türbede medfundur. Bu Üveys, Veysel Karanî değildir. Onun kabri Yemen'de, Karz şehrindedir. Bu Üveys hazretleri ile Abbâsilerden bir sultan iken kutubluğa erişmiş ve ahret sultanı olmuştur.

Bu hakir kulları evliya sevenlerden olduğumuzdan, nurlu türbesine girdim. Allah rızası için bir «Yasin» okuyup sevabını ruhuna hediye ettim ve şerefli ruhlarından yardım dua ettim. Zira bir hadis-i şerifde: «Bir işte hayrete düştüğümüz vakit, kabir ehlinden yardım isteyiniz» buyurulmuştur. Allah'ın hikmeti, bu nurlu kabirde viran gönlümüz ferahlık ve sevinç bulup hatırıma şu beyit geldi, duvarına yazdık:

«Cemi kutbu'l-aktâbın reîsi
Ziyaret eyledik Sultan Üveysi.»

Allah, aziz ruhunu mukaddes etsin. Buradan yine sarp yerlerden doğuya doğru gidip Kefender kalesine geldik.

Calender beldesi yani Kefender kalesinin vasıfları: Burası da Kürdistan toprağıdır. Sonra 920 tarihinde, buranın hâkimi olan târihçilerin önderi Şeref Han Sultan Birinci Selim'e itaat ettiğinden, Selim, Şeref Han gibi değerli bir kimseye bu kaleyi idare etmesi için ihsan etmiştir. Şimdi Bitlis hâkimi idaresinde subaşılıktır. Bitlis nahiyesindendir. Kale; bir dere içinde, çay kenarında, sarp bir yeşil kaya üzerinde taştan yapılmıştır. Hendeği olmayıp küçüktür. Bir kapısı, içinde bir camii, yetmiş seksen kadar da ev olup, başka bir eser yoktur. Dizdar ve neferleri Bitlis Han'ı tarafından tayin olunur amma, burası Van eyâletinden sayılır. Kaleden dışarıda yetmiş seksen kadar yine toprak ile örtülü güzel evler vardır. Çarşı ve pazarı yoktur.

Bu Kefender kalesinin güneyinde, yüksek dağlar üzerinde Zerîkî kalesi görünüyordu. Beyi, paşa efendimize değerli hediyeler ile gelip, bir hilat giyerek dönmüştür. Oradan yine paşa efendimizle kalkıp doğuya doğru, sarp ve taşlık içindeki Bitlis nehri kenarınca gittik. Zerikî dağı taraflarında Çemender bayırı denilen yerde, büyük bir dere içinden Bitlis nehri baş aşağı akıp Keyfa kalesi altında Şatt nehrine karışır.

*
**

MELEK AHMED PAŞA'NIN ŞANLI BİTLİS HAN'I İLE BULUŞMASI VE BÜYÜK ZİYAFET

OSARP yerde, Bitlis Han'ı Abdal Han'ın askeri göründü. Baktık ki Abdal Han atından inmiş, koşarak paşaya geliyor. Eteğini öpeceği esnâda paşa da atından indi, birbirleriyle kucaklaşıp öpüştüler. Hayli sohbet ettikten sonra, Han dedi ki:

— «Sultanım, hemen ata binip ileride bir kahvaltı edesiniz.»

Paşa atına binmiş, yine alay ile sekizer kat mehterhânesini döğerek gidiyordu. Baktık, çimenlik bir dere: İçindeki Acem, Türkmen ve Kürt tarzında obalar, Osmanlı gölgelikleri ve çadırlar ile sanki lâle bahçesine dönmüş!... Paşa, bu iç açıcı yere varıp çadırında kaldı. Bir anda tamamen altın ve gümüş tepsiler, fağfurî, balgamî ve mertebânî kâseler ile bir sofra kurulmuştu. Melek Ahmed Paşa efendimizin üç bin askerine, üç bin nevgerine ve karşılamaya gelen şehir ayânına, etrafta olan Kürtlerin ileri gelenlerine yettikten başka, çimen üzerine binlerce sahan çeşitli yemekler dökülmüştü. Oradan hareket edilirken, Han hemen Paşa'nın huzurunda yer öptü. Oniki yakın adamı, yetmiş aded hana bağlı işaret beyleri de saygı gösterisinde bulunup yere kapandılar. Han dedi ki:

— «Efendim, bu istirahat ettiğiniz yedi aded otağ ve çadırlar sultânımın sâfâ etmesi içindir. Kabul buyurun. Huzurunuza gelen elli aded gümüş sahanlar ve yüz aded fağfûrî mertebânîler ile bütün yemek kabları sultanımındır. Dört Çerkes, dört Abaza ve dört Gürcü köleler dahi sultanımın köleleridir.»

Sonra el öptü. Paşa da kemerinden Sultan Murad Han hançerlerinden sivri uçlu ve keskin bir hançer çıkarıp hediye etti. Kendi eliyle Han'ın belinę bağladı. Bir samur Han'a, üç kürk de çocuklarına, yetmiş aded kuşaklık altın yaldızlara bulanmış hilatları Han'ın

adamlarına giydirdi. Sonra atına binerek mehterhânesini çaldırıp yola çıktı. O dere ve tepeler üzerinden Bitlis şehrine diye giderken, Han'ın bütün adamları bir adamın başına üşüşmüş gülüşerek, şakalar ederek gidiyorlardı. Ben: «Acaba bu hay-huy, anlamsız şakaların ve komikliğin sebebi ne ola!» diyerek ileri vardım.

İbret alınacak garip bir manzara: Garip kıyafetli, çirkin görünüşlü bir Kürt'ün başında kuş yuvası olacak kadar uzun bir sarık vardı. Ancak meşâle topu olmaya lâyık sarı, kırmızı, beyaz, yeşil karışımı bir de sakal vardı ki, tâ kemerine inmişti. Zayıf bir ata binmişti. Eline iri bir yılan almış, altındaki fakir ata, o fukaraya yılan ile kamçı gibi vuruyordu. Fakir beygirin bir adım atacak hali kalmamıştı. Ağzının salyaları çeşme gibi akıyordu, gözünde ise aslâ fer kalmamıştı. Dört ayağı sanki nane çöpü gibi olmuş, butün kemikleri teker teker sayılıyor, sağa sola sersem halde sarhoş gibi yürüyordu. Elmacık kemiklerine ikişer torba asmış, o fakir at ise ahrete ayak basmıştı sanki. Yine böyle iken o zayıf atın karnını kamçılıyor, gâh inip gâh biniyor, sanki bu çirkin herif hayvanla oyun oynuyordu. Bütün halk da bunun için gülüyordu.

Han'ın Kurban Ali adındaki bir kölesi herife bir altın verip: «Canım Molla Mehmed, küheylâna bir kamçıcık eyle» dedi. Ben: «Hey âşık, bre ol kamçıyı vurup koşturursa o son koşusu ahrette olacak.» Dedim. Hemen yılandan kamçı ile zayıf ata vurdu, dizgin düşürüp o sarp kayalara çıkıp Han ile paşa yanından yıldırım gibi o at ile öyle geçti ki, bütün paşalar hayrette kaldılar. Han'ın askerleri ise güldüler. Yine öte baştan geriye, dolu dizgin kayadan kayaya atını çökerterek şimşek gibi geçerek, gelip Han'ın askeri arasına girdi. Hemen herifin yanına vardım, atı soluyor mu diye atının yüzüne gözüne baktım. Ne gözünde nur var, ne solur, ne durur. Böyle bir alâmet yok. «Subhanallah, bu ne sırdır?» derken, herif bana gülerek:

— «Ne çok bakmışsın, satın mı alırsın? Bu at benim büyük dedelerimden kalmışdır, Paşan dahi istese bunu vermem. Dünya halkı buna paha yetiştiremez...»

Diye birtakım sözler söyledi. Han'ın çeşnigîrbaşısı Mustafa dedi ki:

— «Evliya Çelebi, sen bu zayıf atı ne sanırsın? Bu, Han'ın külhanında yığılmış bir tomruk kütük parçası idi. Han, bu Mollaya, alaya binmek için bir at vermediği gibi, "Melek Ahmed Paşa alayına karşı da benim alayımı küçültürsün, alaya gitme" diye tembih

etmişti. Hemen bu molla gidip külhanda bu tomruğa bir efsûn etti, bu şekilde zayıf bir at oldu. İşte ona binerek burada böyle marifetlerle gösterişte bulundu. Amma Han pek gücendi. Zira sizin paşa bu atın bu şekilde meydana geldiğini öğrenirse, Han'ın simyacıları ve kimyacıları ile sihirbazları varmış, der. Bu cihetle Han, sonunu düşünerek, endişelenip çok üzüldü.»

Bu hali öğrenince aklım başımdan gitti ve:

— «Bre çağnigîrbaşı, Hazret-i Peygamberi seversen sen ne yersin?»

Dedim. Çaşnigirbaşı:

— «Hazret-i Sultan'ın temiz ruhu için böyledir. O molla, yarandan ve zevk sahibi bir kimsedir. Gâh bir sütun parçasına, gâh tekneye, kâh küpe, gâh posta, gâh böyle bir ağaç parçasına binip bir efsun eder. O an binip ne tarafa giderse gider. Kedi, koyun, köpek ve diğer canlı bir şeye binse, Hz. Ali'nin Düldül'ü gibi oynattırıp cirit oynatır.»

Diye yemin etti.

— «Ben buna inanmam. Mutlakâ bu sırrı öğrenmem gerek.»

Diyerek çaşnigîrbaşıya rica ettim. Çaşnigîr:

— «N'ola, düş yanıma!»

Deyip, bu Molla Mehmed'in peşinden Han'ın bağına vardık. Hemen molla, o at ile bağın arka kapısından içeri girdi. Kimsenin haberi yok zannedip külhâna doğru gidince, yaya olarak üç adamımla kendisini takip ettim: Attan aşağı inip, elindeki yılanı çakşırı içine koydu ve çömelerek yere oturdu. Bir anda yine çakşırından bir uçkur çıkarıp zayıf atın boğazına bağladı ve bir nâra attı. Orası hemen karanlık oldu. Benim gözlerim karardı. Bir de baktım ki külhan içinde dallı-budaklı bir kütük meydana gelmemiş mi! Derhal çaşnigirbaşı dedi ki:

— «Ey molla, rüzgâr gibi süratli atı külhana bağladın.»

O da:

— «Han dedikleri pis, bana bir at vermedi. Ben de böyle yaptım. Vallahi billahi, saray Frasî Bağdo'ya (?) binsem gerek idi. Amma Osmanlı alayı geldi, beni bağlarlar diye bu tomruğa binmişim.»

Diye cevap vererek olanları asla inkâr etmedi. Sonra:

— «Bunlar kimdir?»

Diye sordu. Bizimle henüz tanışmamıştı zira. Çaşnigîr:

— «Allah kelâmının hafızı ve pâşanın nedimi olup, yanında bulunur.»

Dedi. Bunun üzerine son derece sevinç duyup bizimle dost oldu. İnşallah, yeri geldikçe daha nice marifetlerini anlatırız.

Melek Ahmed Paşa efendimiz büyük bir tören ile Bitlis şehrini gezerken sağ ve solda karşılamaya çıkan halk selâm veriyor, o da halka o kadar altın ve çil akçe dağıtıyordu ki anlatılamaz. Bu defa büyük gösteriş ve ihtişâm ile şanı büyük Han'ın bağına misafir olduk. Burada on gün serbest olduğumuz ferman olundu. Bitlis'i gezdik.

Bitlis Şehrinin vasıfları : Rum ve Acem tarihçilerinden Makdisî (Şerefnâme) tarihi sahibi Sultan Şerefüddin'in bildirdiğine göre, Büyük İskender'in alnında iki et parçasından boynuzu olduğundan İskender Zülkarneyn adını almıştır. Diğer bir söylenişe göre, otuz iki yıla bir «karn» derler. Eflâk de otuz iki yılda bir döner. İskender ise iki kere karnî felek devri geçirdiğinden ve hükümdarlık yaptığından, kendisine «Zülkarneyn» demişlerdir.

İskender buraları zabtedip Şatt nehri sahiline gelerek suyundan içince hastalığı geçtiğinden, buradan Diyarbekir'e gelir. Oradan Batman sahili ile gidip Kefender kalesi altına vardıkları zaman Bitlis'ten beri gelen nehirin suyundan içince, İskender'in gözü nurlanır. Bitlis'e gelince, nehir iki kola ayrılır. Uveyh deresinden gelen koldan da içmiştir. Bunun faydasını görmez amma, Bitlis kalesi kayasının sağ tarafından akan koldan içince hemen orada rahat bir uykuya dalar. Yedi gün buna devam edince, her hastalıktan kurtulur. Sonra :

— «Bre Bidlis adındaki hizmetkârı çağırın!»

Dediğinde Bidlis gelir. İskender ona der ki :

— «Ey hâs kölem, hâsların hassı! Benim paramdan binlerce kese para harcayarak bana bir kale yap ki, ben Çamapur ülkesinden gelinceye kadar tamamlansın. Ben bile o kaleyi kuşatsam almakta güçlük çekeyim.»

Bu ferman çıkınca, hemen bütün usta, bilgin ve mühendislerin meşhurlarını çağırıp uğurlu bir saatte kalenin inşanına başlarlar.

İskender, Hazret-i Peygamberden 822 sene önce vefat etmiştir. Kale bitince, Bidlis içine geçer. Sonra Çamapur'dan dönüşünde, İskender gelip kaleyi kuşatırsa da bir türlü zafer elde edemez.

— «Bre, kâfir köle, bana asi oldu.»

Diyerek deniz gibi asker ile dört tarafından hücumlar, yürüyüşler, çeşitli baskınlar yaptırıp yedi günde yine fethedemez. Kale içinde bulunan Bitlis'e, İskender :

— «Amandır, suçunu af ettim; gel, dışarı çık ey köle!»

Diye af mektupları ile elçiler gönderir ise de Bidlis elçileri reddedip kaleden o kadar mancınık ve zemberek taşı atar ki, İskender'in birçok askeri helâk olur. Kırk gün bu şekilde cenk olur. Nihayet kırkbirinci gün kalenin kayaları dibindeki bir mağara deliğinden bir arı güruhu çıkar ki, her biri serçe kuşu kadar sarı sarı arılardır. Bu arılar İskender'in ordusu içine dağılır ve bütün asker ve hayvanları kaçırır. İskender ise boynuzuna çare ararken, burun ve kulaktan olmaya ramak kalır. Sonunda İskender de canından bezip Muş sahrasına doğru gider.

O an hemen Bidlis hazinedarı çok miktar para ile kaleden çıkıp kalenin anahtarlarını mücevher işli kutu içine koyar, doğru İskender'in ayağına yüz sürüp huzurunda yer öperek kutuyu takdim eder. İskender der ki:

— «Bre melun! Niçin âsî olup da bu kadar askerimi helâk ettin?»

Bidlis hemen:

— «Efendim, bana: "Sağlam bir kale inşâ et ki, kuvvetli olarak ben bile muhasara etsem fethinde güçlük çekeyim" buyurdunuz. Ben de emriniz gereğince işte böyle bir İskender seddi inşâ ettim.» der.

İskender onu af edip kalenin idaresini Bidlis'e verir. Onun için bu kaleye Bidlis'ten galat olarak Bitlis demişler. Yapılışı İskender'in emri ve öğretmesi ile olduğu için, bu şehre Acem tarihlerinde İskender'in tahtgâhı diye bahsedilir.

Yenvan tarihinde bu şehir için «Pezgar megalo Aleksandre» denir ki, Büyük İskender kalesi demektir. Bu kadar eski bir kaledir. Halen nice yerlerinde Rum yapısının izleri görülmektedir. İnşallah, yeri gelince bahsederiz. Kürdistân vilâyetinde birçok hükümdarın eline geçmiş bir kaledir. Amma çoğunlukla Azerbeycan hükümdarlarından Karakoyunlu Yusuf Celâlî ile Akkoyunlu Uzun Hasanlar sahip olmuşlardır. Burayı Hristiyanlardan ilk olarak alan, Abbası halifelerinden Sultan Evhadullah'dır. Onun saltanat devri kısa sürmüş ve Azerbeycan şahı Uzun Hasan Bitlis'e sahip olmuştur.

Sonra 878'de, Hasan Şah Tercan sahrasında yenilgiye uğrayınca, yine eski durumuna dönmüştür. Daha sonra, 920 tarihinde Bitlis hanı Sultan Birinci Selim'e itaat edince, buranın idaresi oğuldan oğula geçmek suretiyle hanlara verilmiştir. Padişah fermanlarında lâkab olarak Hân-ı Âlîşân diye yazılır.

Bitlis kalesinin yeri ve şekli : Dîvan dağı ile Uveyh dağı arasında geniş, kayalık bir vadi içinde, Uveyh deresinin solunda, İskender deresinin sağında, iki nehrin birbirine karıştığı yerde, yüksek bir kayalığın üzerinde kurulmuştur. Her bir taşı fil kadar olan güzel bir kaledir. Tâ tepesine altıyüz adımda çıkılır. Yolu gayet sarptır. Doğudan batıya uzanan dört köşe şeklindedir. Doğu tarafında gayet yüksek bir burcu vardır. Aşağı deresi ise cehennem deresine benzer bir gayyâ kuyusu gibi olduğundan, bazı öldürülecek kimseleri buradan aşağı atarak parça parça ederler. Onun için bu kaleye Kanlıkale derler. Bir kule de batı tarafında han sarayı köşesinde vardır ki, içinde çeşitli cephânelikleri vardır. Hepsi altıyüz yetmiş aded kule dişi vardır. Her birinde birer mazgal deliği olup, bunların altında bir kat daha mazgal delikleri bulunur. Bunları sonradan delmişlerdir. Bütün duvarları köşe köşe çıkmış olup, dirsek kuleleri birbirinden görülür. Her kulede bekçi odaları vardır. Güney tarafından aşağı şehre inilir. Üç kat demir kapısı var ki, kapı aralığı çeşitli âlet ve silah ile süslüdür. Nöbetçileri gece gündüz gözcülük edip hiçbir erkek ve kadını kaleye sokmazlar. Dört tarafı Bâbil kulesi gibi olduğundan etrafında hendeği yoktur. Zira her tarafı göğe yükselmiş parlak, yalama yalçın kayalardır. Çevresinin uzunluğu ikibin dokuzyüz adımdır. Saray tarafı avlu olduğundan adımlanamadı. Allah bilir, orası da bin adımdan fazladır. Bu halde çevresi dört bin adım olmuş olur. Duvarının yüksekliği seksen ve eni on zira'dır. Kale içinde üçyüz ev vardır. Yarısını hanın sarayı kaplamıştır. Kat kattır. Acem ve Rum tarzında güzel odalar ve sütunları vardır. Her gelen han güzelleştirmiş. Özellikle Abdal Han nice masraf yaparak bu büyük sarayı Fidaka sarayına benzetmiştir. Bütün pencere ve balkonları kalenin burç ve baroları üzerinde olduğundan, Bitlis şehrinden Divan dağı görünür. Kayanın içi hep mağara olup hububat ve malzeme ile doludur. Bu mağaralar arasından aşağı derelere inilen su yolları vardı. Kalenin bir câmii, bir medrese ve erzak ambarlarından başka imâreti yoktur.

Bitlis eyâleti ve hükümeti : Van eyâletinde ayrı bir hükümettir. Mahsül gelirleri padişah tarafından beyine has olarak verilmiştir. Her gün eyâletinden Han'a bir kile akçe gelir olur. Pâye bakımından Van eyâleti pâyesidir. İki bin askerle idare olunup, bir sefer gerektiğinde yahut Van kalesinin tamiri için davet olunursa Van serdarı ile beraber gelirler. Şehre gelen kervanların pazar vergileri Han'a aittir. Şehrin içindeki Ya'kubîlerin ve Arap reâyasının cizye vergisi Van askerine aittir. Sene başında Van'dan bir ağa gelip ver-

gileri toplayarak askerlere maaş verir. Fakat Muş sahrasının vergisi, kaydı hayat şartiyle Revan fâtihi Sultan Murad Han tarafından Han'a ihsan olunmuştur. Han, o vergiden kale dizdarının ve ikiyüz aded kale neferlerinin ücretlerini verir. Kale anahtarları da gece gündüz kendinde durur. Tâ bu derece serbest hükümet ve hayli geniş eyâlettir.

Bitlis Eyâletinin hududu: Doğusunda, Van deryası kenarında, Van tahtı adı ile subaşılık vardır. Yine doğusunda, Hakkâri'nin Vustan kalesi bulunur. Güneyi Şirvan, kıblesi Hizan beylikleri ile hududdur. Yine kıble tarafında, bir menzil uzaklıkta Zerkî beyi ile hududdur. Batısında üç konaklıkta Diyarbekir eyâletinin Hazo beyiyle, kuzeyinde üç menzilde Tercil beyi ile, yine kuzeyi dört menzilde Çapakçur beyi ile sınırdır. Yıldız tarafı, Muş sahrasının ilerisinde bulunan Erzurum toprağındaki Namrovan beyi arazisidir. Yine kuzeyi üç günlük mesafede Malazgird beyi toprağıdır. Kuzeydoğusu, Van deryası kenarında Van sancağının Ahlat beyi hudududur. Fakat doğusu Van denizidir ki, ondan öte ile de ilgisi yoktur.

Han'ın emri altında yetmiş aşiret ve kabile vardır. En seçkini Mudikî beyi Ali Bey'dir ki, yediyüz tüfekli askere sahiptir. Han isterse bunlardan yetmiş bin asker bile alabilir. Bitlis şehrinde kırk bin kişi vardır ki, bunlar Roziki kavmidirler.

Diğer Kürtler gibi yiğit ve bahadır değillerdir. Sade el ve sakalları kınalı, gözleri sürmeli, temiz, hüner sahibi, hoşsohbet kimselerdir. Bitlis eyâletinde, Han'ın kaydına göre kırküçbin Ya'kubî reâyası vardır. Cizyenin yarısı Van askerinin, yarısı da Abdal Han'ındır. Eyâlet 13 zeâmet ve 214 tımardır. Alaybeyisi, çeribaşısı ve yüzbaşısı vardır. Kanun üzere cebelileriyle üçbin askeri olup, Han'ın livası altında Van paşası ordusunda sefere giderler. Bitlis, yüzelli akçe pâyesiyle şerif kazâdır. Kazaya bağlı onyedi nahiye olup, başlıcaları Mudiki, Sorp Guvar, Gevaş ve Zerdehan'dır.

Kadısına senede kanun üzere seksen kese gelir olur. Hele hanlarla iyi geçinirse daha çok gelir olur. Şafiî mezhebinden müftüsü, nâkibüleşrafı, dizdar, bâcdâr ve şehbenderi olup, bunlar han tarafından tayin olunurlar. Amma haraç ağası ve yeniçeri serdârı padişah tarafından tayin olunur. Muhtesibi, kapandârı ve boya emini de vardır.

Bitlis'in câmileri: Yüz on mihrabdır. Cemaati devamlı ve çok olan câmii, Sultan Şerefüddin Câmii'dir. Bu câmi kale arkasında akan İskender pınarının kenarında, köprü başındadır. Gayet güzel

sanat eseri olup beğenilir. Kubbe ve tâkları kuvvetlidir. Yuvarlak bir minaresi vardır ki değil Bitlis'de, bütün Kürdistan'da bile eşi yoktur. Yukarı kalede Bidlis Câmii: Kaleyi yaptıran Büyük İskender'in hazinedârı Bidlis yaptırmıştır. Eskiden kilise imiş. Sonra Sultan Evhadallah burayı camie çevirtmiştir. Bir minareli, avlusuz, eski uslup bir camidir. Saraçhâne Camii: Aşağı varoşta olduğundan cemâati çok olur. Bu da bir minareli, avlusuz, büyük bir câmidir. Debbağlar Câmii: Bu da büyüktür. İçinde tefsir okunur. Şerefhân Câmii: Çevgân meydanında, yeni yapı, güzel bir ibadethânedir. Meşhur ve beğenilen camileri bunlardır. Şurası gariptir ki, bu câmilerin hepsi Acem halıları ve Isfahan keçeleri ile döşeli olduğu halde, camiin bir tarafında da büyük bir sobası vardır. Isıtma masrafı vakıf tarafından karşılanır. Camiin kapı ve pencerelerini keçeler, hamam gibi ısıtarak ilmî konuşmalara dalıp öğrenim yaparlar. Abdest suları dahi ısınır. Niceleri derslerin dışında camiin bir köşesinde satranç oynarlar. Şafiî mezhebinde mahzurlu değil imiş. Fakat bu satranç bazen sadranç olup iki taraf arasında münâkaşalara yol açarmış. Bir kere iki kişi kavga edip birbirlerini öldürmüş. O zaman yasaklamışlar. Amma hâlen oynanmaktadır. Kürtlerin âlimleri bile hançerle gezerler.

Mescidleri : Karîşi mescidi, Alemdar mescidi, Memidede mescidi, Şeyhülarab mescidi, Şeyh İbrahim mescidi, Aynelbürrud mescidi, Efseloğlu mescidi (Husul nehri kenarındadır). Şeyh Hasan mescidi, Ömer Kethüdâ mescidi, Hüsrevpaşa mescidi, Mağara mescidi, Zeydân mescidi, Molla Kâsım mescidi. Bunlar da hamam gibi sobalı ve sıcak sulu mescidlerdir.

Medreseleri : Sultan Şeref, Gökmeydan, Versengi Hacıbey ve Huteybe medreseleri. Cami ve mescidlerin her birinde de birer müderris ile birer ikişer ücretsiz ders hocaları vardır. Halkı son derece zeki olup, bu medreselerde kıraat ilmi, hadis ve tefsir ile meşgul olurlar.

Mektepleri : Şerefhan, Hüsrevpaşa, Hâtuniye, Çarşı ve Beşâretağa mektepleri en güzel ve muntazamlarıdır. Hepsinin adedi yetmiştir. Yetmiş kadar çeşme ve kırkbir sebili vardır. Hüsrevpaşa, Saraçhâne, Bedestan sebilleri meşhurdur. Yirmi kadar Nakşibendî, Gülşenî, Bektâşî tekkesi vardır.

Mahalleleri : Hüsrevpaşa, Şam, Zından, Çorum, Çinedâr, Kızılmescid, Şeyh Hasan, Cirek, Keçur, Gökmeydan, Gümus, Tablaban, Nakşüd, Arapköprüsü, Ovulmeydanı, Karadere, Âviyh, Değirmen ve

Hanbağı mahalleleridir. Onbir kadar Arap ve Yakubi mahallesi de vardır. Şehirde Yahudi, Frenk ve Rum hiç yoktur. Yakubîleri zengin tüccarlardır.

Sarayları: Han, Beşâretağa, Lala Mustafaağa, Kara Mehmedağa, Alaybeyi, Haydarkethüdâ, Çâkirağa ve Arap Halilağa saraylarıdır.

Hanları: Dokuz adeddir. Mutâflar hanı, Şâh hanı, Hâtuniye hanı, Hüsrevpaşa hanı, Şerefhan... ve köprü başındaki büyük han.

Çarşı, pazar ve bedestanı: Toplam bin ikiyüz dükkândır. Hepsinin en mükemmeli, aşağı varoşdaki Hüsrevpaşa çarşısıdır. İki başı demir kapılı, baştan başa kâgir yapılı mamur bir çarşıdır ki, gören Bursa'nın Gelicek pazarı sanır. Bundan başka, güzel ve kâgir bir bedestanı daha vardır. İki yerde deri debbağhanesi var. Bu Bitlis'te işlenen çeşitli deriler ve sağrılar hiçbir yerde yoktur. Boyahânesinde usta boyacılar bulunur. İspir'in nakşî boyası bu diyara mahsustur. Boyahâneleri hep Han'ındır. Kimse karışamaz.

Kapan pazarı: Mîri kapanı bir yerdedir. Bütün ipek ve diğer kumaşlar, yiyecek ve içecekler hep bu kapana gelip kantardan geçerek onda bir sultan vergisi alınır, sonra belli satış fiyatı konur. Kimse narhdan fazlasına satış yapamaz.

Köprüleri: Bitlis içinde onyedi dere üzerinde onbir aded kâgir köprü vardır. Bunların içinde kale dibinde Hâtuniye köprüsü var ki, altından tatlı İskender deresinin iki kolu geçer. Diğerleri Husûl köprüsü, Aynelberut köprüsü, Duhalbağı köprüsü, Karadere mahallesi köprüsü, Miskinler yanında Arap köprüsü, Değirmen mahallesi köprüsü. İşte bildiğimiz derelerin sağında ve solunda bağlı-bahçeli, kat kat büyük saraylar vardır ki hepsi kâgir yapıdır.

İmâret ve hânedanı: İç kale ve aşağı varoş kalesi içinde, toplam onyedi mahallede, yedi dere kenarında, beşbin aded güzel bina vardır. Hepsi amber kokulu temiz toprak ile örtülüdür. Nicesi birbirine bitişiktir. Çoğu havadâr, yüksek yerlerde yapılmıştır. Aşağı varoş evlerini aşağı kale kuşatamamıştır. Aşağı kalede ancak çarşı, pazar, bedestan ve yüzlerce hânedân vardır. Evleri bağ ve bahçesiyle süslü, dere ve tepeler üzerinde gösterişli bir şehirdir ki, Kürdistan diyarının yüzsuyu ve İrem bağıdır. Aşağı kalesi o kadar sağlam değildir. Allah bilir. Abbasilerden biri yaptırmıştır ki duvarı yalın kattır. Güney taraf duvarını nehir döver. Sonraki o dere, kaleye hendek olmuştur. Kapılarının biri doğuya, biri batıya bakar.

Şehir halkı: Bu şehrin erkekleri öyle uzun ömürlü olurlar ki, konuşmaya gücü kalmamış sanılır. Yine böyle iken ata biner, kılıç kuşanıp ava ve çeşitli ticaret işlerine giderler. Normal ömürleri altmış ve yetmiş yaş olup, uzun ömürlü olanları yüz yaşına varır ki yüzlerinin rengi dâima kırmızıdır. Yapılı kimselerdir, vesselâm.

Kürt kavminin vücutları kıllı olduğundan, on yaşına varan çocukların sakalı çıkar ve yiğit olurlar. Amma çarşı ve pazarda gezmediklerinden, kadınlarını bilmiyoruz. Râbia Adviye derecesinde temiz ahlâklı, dindar, güzel hatunları pek örtülüdürler.

Bilginleri: Asrın seçkin uleması vardır. Bildiklerimiz şunlardır: Yek çeşm (tek göz) Molla Hasan Efendi, Molla Zeyneddin, Mollazâde, Molla Ebu Bekir, Şarkiye imamı, Molla Mihrabzâde Ali Efendi, Molla Cebrâil, Molla Musâ Hakkârî, Molla İsrâfil, Molla Bühtânî; hekimlerinden Molla Musa, Molla Ramazan, Kara Seccâh, Genci Ali ve Sarılızâde eşsiz üstadlardır.

Burası Kürdistan olduğundan, kavga ve çatışmaları eksik olmaz. Bu sebeple çoğu cerrah iseler de Usta Haydar, Beşâretoğlu, Safâkullu, Seyf Ali ünlü üstadlardır. Kuvvetli inanç sahibi, ibadetine devamlı, harama el sürmemiş, saz-söz nedir bilmez iki binden fazla adamları vardır ki, Şeyh Hasebîzâde en meşhurlarıdır. Ben bu şehirde iken yedi aded divan sahibi şâirleri vardı. Han'ın divan efendisi Kâtib Çelebi, Molla Ramazan Çelebi, Cennetî Çelebi ve Gencî Çelebi meşhurlarıdır. Bu beyit onundur:

«Dil derdine em çekdi tabibî sine sârı
Çıkdı hased iletdi rakibi sine sârı.»

Nizâmi'nin «Hamse»si kadar divanı vardır.

Burada görüştüğümüz dostlar şunlardır: Arap Halil Ağa, Çakir Ağa, Şerefhan hatibi, maktul Haydar kethüdânın kardeşi, İslâm Ağa, Salman ve Memiş Ağalar... Hüsrevpaşa pazarında Dîvâne Beşe, Külhâni Memo, Molla Urûz, kerâmetleri görülmüş zâtlardandır.

Elbiseleri; erkek, kadın, köle isimleri: Gerçi Kürdistandır amma, samur kürklü han kölesi ve ayânı çoktur. Orta halli olanları Şirvan yakınında, Maden kasabasında çıkan şayakı giyerler. Renkli çuhadan serhaddî ve kantuş giyerler. Fakirler bogâsî giyer. Bazı arkadaşlarımızdan işittiğimize göre, bütün kadınları beyaz çarşafa bürünüp yüzlerinde bürka, başlarında altın ve gümüş takke bulunurmuş, elbiseleri de hep ipekten imiş.

Erkeklerin isimleri: Haydar Ağa, Beşâret Ağa, Çendedân Ağa, Sâhân Ağa, Zecrî Ağa, Seyfi Ağa, Şeref Bey, Ziydeddin ve Bedir Bey, Şemseddin Bey, Alemşâr Bey, Kerrârkulî Bey, Yaşar Bey.

Kadınların isimlerini soramadım. Han'ın hanımı, Süleyman Han'ın veziri Zâf Paşa'nın kızı olan hanım sultan idi ki yüz aded cariyesi vardı.

Kölelerinin isimleri: Çoğu Gürcü'dür. Zira Gürcistan kuzey tarafta ve yakındır. Siyavuş, Rüstem, Kâzım, Çâkir, Handân, Kınân, Selmân, Devlet, Hanverdi, Sehrâb, Şehsuvâr... Câriyelerinin de pazara falan çıkmaları ihtimal değildir. Fakat adları: Dildâr, Tâbende, Eğlence, Çeşm-i Siyah, Gevher, Şemâse, Dilârâm, Süreyyâ, Güllü, Gökbân, Nurbân, Bağ-ı Cenân... Gerçi Bitlis taşlık yerdir; fakat havası gayet güzel olup, her seherde rüzgârı vardır.

Hamamları: Kale içinde Han Sarayı hamamı, Budakbey hamamı, debbağlar yanında Merdivenli hamam, aşağı kalede Hüsrevpaşa hamamı çiftedir. Suyu ve havası hoş ve binası gayet latîftir. Beşâret Ağa kardeşimizin kaydına göre, toplam altıyüz ev hamamı vardır. Zira bu şehir halkı çoluk çocuğunu hamama göndermeyip ev hamamlarında yıkanırlar. Bir kadını çarşıda görseler azarlarlar.

Görülmeye değer ibretler: Kalenin arkasında Divan Dağı denilen meşhur bir dağ vardır. O yüksek yerde halen duran, oturulacak bir yer (mastaba) vardır. Oradan Van deryası, Van kalesi, Raholi sahrâsı, Muş ovası, Deliklikaya deresi, velhâsıl o kadar yüksek bir dağ olmamasına rağmen, ona yaslanan yüksek dağın arkasında olan sahra, köy ve kasabalar olduğu gibi görünür. Bu yüksek dağın üzerinde gömülü tılsımların etkisi halen görülmektedir. Amma halkın bundan haberi yoktur.

İkinci ibret: Taklaban mahallesi tarafında Abdal Han'ın bahçesi arkasında, bir dağdan bir dağa bir duvar çekilip derya olmuştur ki, hakikaten görülmeye değerdir. Şehir içinde, kale dibinde, Hatuniye köprüsü başındaki büyük hanın içindeki yalçın bir kayada görülmeye değer bir mağara vardır. Kapısı üç adam boyu kadar yüksektir. İçinden bir gürültü duyulur. Amma kimse bu gürültünün ne olduğunu anlayamamıştır. Bu mağara, Makdîsi tarihinin dediğine göre, kuşatma esnasında İskender'in askerini bozan arıların mağarasıdır. Her zaman için kapısı açıktır. Hattâ Mihman Kulu ve Seyf Ali dostlarımızla bu mağarayı seyrederken, han içinde kokmuş köpek leşi vardı. Seyfi Ali arkadaşımızın bir kölesi, burası kullanılmayan bir mağaradır diye köpek leşini alıp mağaranın içine atar

atmaz, o anda leş parça parça dışarı atıldı. O an neredeyse ödüm kopacaktı. Handan dışarı kaçtım.

Diğer bir ibret: Bu büyük hanı ve önündeki eski köprüyü yaptıran Humahatun Sultan'ın —ki Evhadullah Sultan'ın temiz kızıdır— Bitlis'de yüzlerce hayratı vardır. O keremli hatunun bir hayır eseri de şudur: Bitlis'den güneybatıya dere aşağı giderken, Kefender kalesi yakınında Deliklikaya denilen sert bir kayada bir kapı vardır. Bütün tüccar ve gezginler bu kapıdan geçmeyince Bitlis şehrine gelemez ve Hazo kalesine varamazlar. O delikli kayanın yeri göğe yükselmiş, çakmaktaşı gibi bir demir taştır. Humâ Hâtun çok masraf yapıp, bu sert taşı usta dağcılara deldirerek herkesin geçebileceği bir hale getirmiştir. Görenin aklı dağılır. İnsanın yapacağı değil, belki ifrit işidir denir. Hattâ bu kapının yerinde bir kimse «hu» diye nâra atsa, bütün dağlardan yankısı duyulur ki insan kendinden geçer. Bu delikli kaya kapısından aşağı bakmaya ınsan cesaret edemez. Sanki gayyâ kuyusudur.

Bitlis'in pınar ve çayları: Kayalıdere ve uzlar içinde akan yirmi kadar akarsu vardır. Bunlardan başka, her dereden müteaddid kaynaklar berrak berrak akar. Kaynaklar gayet küçük pınarlardır. Biz çaylarını belirtelim:

İskender pınarı: Kalenin doğu tarafına yakın bir mesire yerindeki kayadan çıkar. Aveh pınarı: Divan dağından çıkar, kalenin eteğindeki Hatuniye köprüsünden geçip İskender pınarına karışır. Aynel - Bürüt: İskender pınarına dökülür. Husül nehri: Tatlı bir sudur. Bu da İskender pınarına karışır amma, kayalıktan geldiğinden şiddetli akar. Taklaban pınarı: Abdal Han'ın göl yaptığı sudur. Nakşüt deresi: Güzel bir sudur. Karadere: Biraz acı ise de gayet faydalıdır. Değirmen deresi: Hekimlerin dediğine göre gayet faydalı sudur. Bu sudan kırk gün içenin safra, balgam ve benzeri şeyleri yok olur. Hazmı kolaylaştıran bir sudur.

Bu nehirler Bitlis'in çevresindeki dağlardan çıkar, şehrin bağ, bahçe ve bostanlarını, bütün konak, cami, han, hamam gibi yerleri sulayıp şehir içinden geçerek debbağhâne önünden batıya doğru akar. Bu sulardan içen öyle sıhhatli olur ki sormayın!.. Atları ve diğer hayvanları, mevki ve su gereğince, gayet cüsseli ve semiz olurlar.

Bu nehirler yine bostanları falan suladıktan sonra, batı tarafta birleşip kayalar arasında gürleyerek giderler. Kefender kalesine gelmezden önce güney tarafında büyük bir dere içine sapar, buradan

iki günde Hısn-ı Keyfa kalesi eteğindeki Batman köprüsü civarına varıp Batman nehrine dökülürler. İnşallah, Papa Monte'nin Heyet-i Arz kitabını tercüme ettiğimizde böyle yazarız.

Rojgi denilen Bitlis Kürtlerinin lehçesi: Gerçi bunlar da eski Kürtlerdendir amma, aralarında açık seçik ve kibarca konuşurlar. kendi kullandıkları sözler vardır ki, bunları diğer yerlerdeki Kürtler anlayamazlar. Fakat bunlar diğer oniki çeşit Kürt dilini gayet güzel konuşurlar. Bitlis Hanı olan Abdal Han; şâir, edib, yazar ve bilim sahibi bir kimsedir. Rojki kavminin özel dillerine göre nice kelimeleri toplayıp bir muhammes şiir yazmıştır. Segâh makamında, semâî usûlünde okunur.

Bitlis'in bağları: Han'ın mîr-i âb ağasının kaydına göre onbin bağ vardır. Halk ve ileri gelenler, büyük küçük hepsi yazın bu bağlara göçüp tam sekiz ay bağ faslı ederler. Her bağ çeşitli havuz ve şadırvanlar ile donanmış ve yüksek binalarla bezenmiş olup sanki büyük bir şehirdir. Fakat dağınık haldedir. Son derece güzel yerleri Yakubî Hristiyanları elindedir ki, her biri kale gibi kâgir duvarları olan kuleli bağlardır. Bazı bağ ikibin kuruş gelir sağlar. Şirin bağı, Bağdad bağı, Araplı bağı, Haydar bağı ve Kara Murad bağı en meşhurlarıdır. Bazı zaman Han'ın kendisi bizzat varıp bu bağlarda zevk ve safâ eder. Her bağda yaz evi denilen birer ev vardır ki, içine bir adam girse şaşırıp kalır. Sanki her biri süslü Çin odasıdır ki, binlerce çeşit çiçek kokusundan insanın dimağı kokulanır. Bu bağların bütün ağaçları satranç gibi düzenlenip dikilmiştir. «Hıyâbân-ı zer» dedikleri üzüm asmaları kamıştan örülmüş kafesler üzerine yol yol olmuştur ki, insan gölgesinde gezindikçe gönlü ferahlar.

Şanı yüksek Han'ın bağı: Bu İrem bağı, Bitlis'in batı tarafında Taklaban dağı denilen yalçın kaya üzerindedir. Doğusu ve güneyi uçurum kayalardır ki aşağıdan nehir akar. Kayanın tepesi kimi insan, kimi Allah yapısı büyük bir sahradır. Bu sahranın iki tarafı kale duvarları gibi sudur. Sadece burç, kule ve benderleri yoktur. Doğusu ve güneyi yüksek, yalçın kayalar olup, bu iki tarafta metin ve müstahkem duvar üzerinde büyük sarayı, divanhaneleri bulunur. Bunlar, yüzlerce balkon ve pencerelerle donatılmıştır. Doğu tarafı Değirmen deresine bakar. Burası, han askerinin yediyüz aded odalarını kaplar. Odaların altı hep ahırdır. Dört kapısı vardır. Birinden doğuda Değirmen deresine inilip şehre gidilir. Yokuş aşağı ve sarptır. Biri, batıya açılan Kefender kapısıdır. Diğeri yine batıya açılan dağ kapısıdır. Biri de kuzeye, avlu tarafından Taklaban mahal-

leleri deresine açılan kapıdır. Bu dış sarayın tam ortasında büyük bir meydan vardır ki, içinde bir tek taş yoktur. Baştan başa saat kumu döşenmiştir. Süvarî askerler bu meydanda silahşörlük yaparlar. Bütün hokkabaz, ateşbâz, zorbâz, şişebâz, çemberbâz... gibi oyuncular burada hünerlerini gösterip Han'dan hediye alırlar. Bu meydanın çevresinde kat kat, kâgir, Han'ın askerlerinin odaları vardır ki hepsinin pencereleri meydana bakar. Bu odaların da üzerlerinde kat kat, çinili harem odaları vardır. İskender seddi gibi mükemmel odalardır. Bir demir kapısı vardır. Gece gündüz kırk-elli aded hadım harem ağası harem kapısında silâhlı olarak nöbet bekler. Haremin içini görmediğim için bilmiyorum. İşittiğimize göre, orada da bir meydan ve etrafında üçyüz aded hanedan varmış. Haremin içinde Han'a ait kırk-elli dükkân olup, her birinde ayrı işler görülür.

Abdal Han'ın binlerce hüneri: Evvelâ felsefe, kimya ve simya bilimlerini çok iyi bilir. «İlim ikidir; birincisi beden ilmi, ikincisi din ilmidir» hadisine göre öyle bir tabibdir ki Colinos, Bokrat, Sokrat ve Feylos gibi hekimler bunun yanında hiçbir şey değildir. Çünkü onlar kendi zamanlarındaki insanlara göre hekim imişler. Amma Abdal Hân, zamanındaki zayıf ve güçsüz kimselerin tabiatına göre şerbet verir, nabızdan anlar; cerrah ve mütehassıs hacamatcıdır. Hattâ seksen yıllık zayıf, çelimsiz, lades kemiğine dönmüş afyonkeş birine ilâç verip hamama sokarak öyle bir hak getirmiştir ki anlatılması imkânsızdır. Adam yeniden can bulup üç günde taptâze, kırmızı elma gibi yanaklı biri olmuştur. Daha bunun gibi nicelerine mesihlik etmiştir.

Cerrahlıkta üstüne yoktur. Attan tekerlenen, dam ve bamdan düşen, uçan kimseleri sarıp sarmalayıp yedi günde iyi ederek ayağa kaldırır. Öyle silâhşördür ki, atına binip cirit ve cevgân oyununda sanki zamanının Rüstem'i yahut İran'ın Şefâtı zannolunur. «Baytarnâme» kitabına göre iş görüp, atların hastalıklarını ve sakatlıklarını pek iyi bilir. Öyle avcıdır ki evinde nice bozdoğan, çâkır, balaban, zağnos, şâhin, seyfî, sunkur, taygur, kırkıl, kırçığa, karakuş, atmaca ve karagök gibi av kuşlarına sahip olup, Bitlis derelerinde senede bir kere yapılan keklik göçü gününde bir günde yetmiş bin keklik avladığı sicilde kayıtlıdır. Bu avcılık Han'ın fermanı ile olup, yılda bir kere bütün aşîret Kürtleri üç gün dağları süzüp Bitlis deresini vahşî hayvan ve kuşlar ile doldururlar ve yüz binlerce keklik avlanır. Bu sırada Bitlis'te üç ay keklik satılıp herkes kuzu ve koyun etinden vazgeçer. Hân, bu doğanların hastalıklarını bilmekte sanki Menucehr idi. Kiminin karnını yarıp içinden kirecini çıkarır,

kiminin kursağını yarıp yine diker. Allah'ın emri ile bunlar hep şifa bulup yine avcılık ederler. Kiminin burnunun üstünü keser, kiminin kanatlarına çelenk ekler, kimine tırnak aşılar. Karıncalanmış doğanın kanatlarını iki kere sirke ile temizce yıkayıp sonra kuyumcu potasiyle su kabağının tohumunu yumşakca döver ve bunu sığır ödü ile hamur yaparak şişelerin içine koyar. Ondan sonra, doğanın pis kanları dirseği üzerinde çıban gibi toplanır. Ustura ile o çıbanları iki defa yarınca o doğan şifa bulur. Bu, Han'ın deneylerindendir.

Göz hekimliğinde öyle bilgisi vardır ki, kırk yıldan beri gözüne kara su inip hasta olmuş kimselerin gözlerinin pınarı tarafından bir eğrice ile gözünün ardına vardıkta, Han beri taraftan o mili emip buhardan meydana gelen kara suyun hepsini çıkarır, hasta gözü iyileştirirdi. Beyaz perde inmiş olan gözlere dihenç-i hindî, şeyyaf-ı zükurî, gubâr-ı beyza iliğini mil ile çekip soğan zarı gibi perdesini aldığını ben gözlerimle gördüm.

Mimarlık bilgisi de vardır. Bu büyük sarayın her tarafı kendisinin öğrettiği şekilde yapılmıştır. Cildcilik, ressamlık, hattatlık sanatlarından da anlardı. Kasîde yazmakta sanki Azmizâde Haletî idi. Öyle mânâ denizi idi ki, Arapça bir kitabı eline aldığı zaman bütün cümleleri Farsça okuyup anlaşılır şekilde açıklardı. Türkçe ve Farsça da bilirdi.

Yaptığı kılıcın ağzının dönmesi imkânsızdı. En güzel sırmadan at hotası işler ve her birini ikibin kuruşa sattırırdı. Her sene iki tânesini o zamanın padişâhına hediye ederdi. Çok iyi bir saatçi idi. Aylı, günlü, burçlu, sırmalı, imâmeli, çalar saatler yapardı ki, Çan Petro Kaşîr bile bir saat içinde bu kadar çeşitli şeyler yapamazdı. Hattâ merhum pederimizin Eğri fâtihi Mehmed Han'ın yüzüğünün kaşına saat kondurmuştur ki, böyle bir saati kendi parmağındaki yüzük kaşına da yapmış olup hakikaten sihirli bir eser idi. Ayrıca Han'ın damadı Mahmudî Hânı Evliyâ Bey'in parmağındaki yüzük kaşında da vardı ki, o da Han'ın isi idi. Böyle usta bir hâkkâk ve nakışçı idi.

Musikî ilminde ve hanendelikte edvâr ilminin rast makamı gibi ânesi ve dugâh dürdânesi idi. Bunda olan nakış, ses, zecil, zikir, düzenleme, kullar, murabbâ', varsağı, şarkı, Kayabaşı usta şarkıcılarda bile yoktu. Sesi de gayet yüksek olduğundan elinde avîze olarak Hâfız'ın beyitleri ile bir taksim edip yirmidört usulün inceliği ile def çalardı ki, yüksek sesle okurken dinleyen kimseler hayran olurlardı.

Melek Ahmed Paşa'ya kendi eliyle işlediği nakışlı bir seccâde hediye etmiştir ki, benzeri ya Mısır'da yahut İsfahan'da ancak bulunurdu. Haratcılıkta da pek usta idi. Hattâ mürekkebe sokacak yuvarlak kaşıkları, mıktalar, zehgir sopaları, kehl-i Isfâhân meyâçeleri yapıp diyar diyar hediye gönderirdi. Çeşitli pona, âzmâyiş, hügu, pişrev oklar yapardı ki sihirli gibiydiler. Hattâ yüzelli dilim kamıştan bir ok yapar ki, sufârından tâ peykânına kadar içi boştur. Nişancılıkta çok ustadır. İki ok arkasında olarak Sultan Dördüncü Murad önünde hedefi vurduğundan, Muş'un haracı kendisine ihsan olunmuştur.

Cenab-ı Hak bu Han'a öyle bir zekâ, akıl ve idrâk vermiştir ki, yüzbinlerce sanat sahibi olmuştur. Bütün sanatlarını geniş olarak anlatsak bir cild kitab olur.

Ondört tane gözünün nuru olan çocuğu vardır. Bunlar Ziyâeddin, Bedreddin, Nureddüher, Şeref, İsmail, Şemseddin, Hasan, Hüseyin ve diğerleri olup hepsi zeki, bilgili, hüner sahibidirler.

Hattâ Turna adında bir ip canbazı gelip Han'ın huzurunda gösteri yaparken, Han hemen onun elbibesini giymiş, davul çaldırıp eline terazisini alarak, «Allah Allah» deyip, örümcek gibi ipin üzerine çıkmış, ecel beşiği denilen salgı ip üzerinde öyle hünerler göstermiştir ki, yan sıçramaları ve diz sıçramaları yaparken kazayla bağın biri fırlamış, Han da Ebâbil kuşu gibi havaya uçmuştur. Havadan yere düşerken «Gökden geliyorum hey!» diye şaka etmişse de yere düşünce elindeki sırığını yere dayamış, sırık iki parça olunca Han kum üzerine düşüp bir ayağı kırılmıştır. Bunun üzerine askerleri ve ailesi arasında bir feryad kopup sanki orası mahşere dönmüştür. Evine gidince kendi kendini tedavi edip, üçüncü gün divana çıkarak bütün dostları ile görüşmüştür. Binlerce kurban kesilmiş ve fakirlere dağıtılmıştır. Bu olayı bana ve Melek Ahmed Paşa'ya taklidini yaparak anlatırken insan gülmekten kırılıyordu. Hâlâ o zamandan beri kalçasının biri sakatça idi. Kısacası, Han her hususta geniş bilgi sahibi bir kimse idi.

Paşa efendimizle sarayında on gün oturduk. Her gün aralıksız sabahtan akşama kadar çalgıcı ve oyuncular gelip hünerlerini gösterirler, Han ve paşadan ihsanlar alırlardı. Han bütün bilgi sahibi kimselere ve sanatkârlara fazlasiyle değer verdiğinden, her taraftan bilginler Bitlis'e gelirdi. Eğer her bakımdan değerli bir kimse olursa, ona bağ, bahçe, saray, câriye ve boyahâneler verirdi. Bitlis deresi içinde on bin hünerli kimseyi ihsan ile çalıştırarak onlardan bütün bilgileri öğrenirdi. İşte bundan dolayı, Han böyle zamanının seç-

kin bir kişisi olmuştur. Zamanının çok kısmını öğrenime ayırmıştır. Onun için Bitlis şehri halen bilgili kimselerle doludur.

Han'ın mehterhânesinde bulunan zurnacı, borucu, kudümcü, zilci gibi sanat ehli hiçbir yerde yoktur. Zira kendisi peşrev sahibi, musikî ilminde son derece bilgili, külliyât sahibi idi. Yirmidört usüllü, süküfezâr ve sabâdarb fetihleri çalardı. Peşrev sahibi usta mehterleri var ki, akşam vakti ve seher vakti yalnız kalınca fasıl ettiklerinde insan taze hayat bulur.

Şanı yüksek Han'ın bağ ve bahçelcri : Bu bağ, Han'ın sarayının avlusu tarafında, bir ok menzili mesâfede olup anlatılmasında insan âciz kalır. Bütün meyve ağaçları düzenli şekilde dikilmiştir. Hepsi birer dilber gibi sabah rüzgârının etkisinden harekete geçerler. Sadece hurma, muz ve servi yoktur. Geri kalan bütün ağaçlar ve çeşitli köşklerin her biri birer hazine ile elde edilemez. Mâlikâneler havarnak köşkleri olup, bir köşkün şekli ve yapılışı diğerinde yoktur. Bunlarda bulunan fıskiye ve çeşmeler, Rum diyarının bir yerinde bulunmaz. Her havuzun etrafında kıymetli küçük taşlardan öyle çeşitli mermer döşenmiştir ki, sanki Hindistan'ın sedef işidir. Havuzlara dev çehreli, arslan yüzlü türlü türlü ejder başlarından insan gerdanı kalınlığında hayat suları akıp aşağıdaki bostanlara gider. Nice fıskiyelerden bol su fışkırır amma, birçok fıskiyenin bir deliği varken o delikten kırk-elli aded soğuk su sanki dilberlerin saçı gibi dağılır. Nice şirin küçük köşklerin kubbeleri içinde asılı cam ve tahta kâseler vardır. Şadırvanların suyu o cam taslara çarptıkça hazin bir ses çıkar. Nice büyük taslardan şadırvanların suları tersine dönerek yağmur gibi aşağı dökülür. Bazı fıskiyelerin üzerinde bulunan asılı çarklara su çarpınca çark döner. O fıskiyelerin üzerinde karpuz gibi içi boş toplar havada dönerler. Elhâsıl, her diyarın sanatkârları bu bağda görülmeye değer birer sanat eseri yapmışlardır ki diller ile anlatılamaz. Bu bağda olan gül, sümbül, reyhan, menekşe, erguvan, deveboynu, kâfuru, şakâik, misk-i Rumî, karanfil, ful, zanbak, susen, nergis, buhur-ı meryem, yasemen, lâle, gül hatmi ve bunlar gibi nice çiçekler vardır ki, kokularından insanın dimağı kokulanır. Çeşitli meyveleri bulunur. İsfahan, Tebriz ve Nahşivan taraflarından gelen bahçıvanları vardır. Bu İrem bağının yapılışı yeni olduğundan, Revan fâtihi Sultan Murad Han gördüğünde hayran kalmıştır.

Hân'ın gölünün manzarası : Bu bağın kuzey tarafında ve arkasında, Taklaban pınarı adıyle bir pınar akar. Han, o derenin aşağı

kısmına sağlam bir set yaptırıp deniz gibi bir göl meydana getirtmiştir. İçinde türlü türlü balıklar oynaşır. Han bu gölün içinde işlemeli kayıklar yaptırıp, bizzat kendisi kürek çekerek halvet edip hanımını, çocuklarını gezdirir, deniz arzusunu bu şekilde giderirdi. Allah'ın hikmeti bu ya, bir gün kadınlar düzgün oturmayıp kayık devrilince birkaç câriye boğulur. Bunun üzerine Han bu gezilerden vazgeçer ve yalnız kendisi balık avlamak için gider. Gayet derin bir göldür. Bir kere yukarıdan coşkun sel gelip seddin bir tarafı yıkılmış ve yayılan sudan Taklaban mahallesinin birçok evi harab olmuştur. Kürtler Han'a beddua etmeye başlayınca, hepsinin evleri Han tarafından yaptırılmıştır.

Bağın hamamı: Camekânına Han'ın sarayının hazine odasından girilen ferah bir hamamdır. Üç tarafı bağlıktır. Camekânının bütün pencereleri bahçeye bakar. Fahri oyması gibi tunç ve demir panjurlu bahçelerdir. Arab sitili pencere kapakları var ki, Tebriz'den Acem hanları hediye göndermiştir. Bütün kapaklarının oymaları içine siyah ham amber dolmuştur. Dışarıdan sabah rüzgârı vurdukça, camekânlarda bulunanların dimağları kokulanır. Bu camekânın dört tarafı tamamen Çin çinisi ve fağfur ile kaplıdır. Yüksek kubbesinin etrafında ve pencerelerinin üst kısımlarında bulunan çiniler üzerine Tebrizli Mehmed Rıza tarafından Fuzûli'nin hamam kasidesi büyüleyici bir şekilde yazılmıştır.

Bu camekânın tam ortasında, hayat suyu ile dolu şadırvanları üç yüz yerden kubbeye fışkırmaktadır. Döşemesi, Mısır tarzında baştanbaşa renkli ham mermer ile döşelidir. Bu havuzun ortasındaki fıskiyenin suyu tâ kubbenin zirvesindeki cam kâseye vurup aşağı dökülür. Bu camekânda çalışan hizmetçiler güneş parçası gibi Çerkes ve Gürcü çocuklarıdır ki, her birinin kemerlerinde ve elbiselerinde biner kuruşluk mücevher kuşak, hançer ve bıçaklar vardır. Hepsi sedef işlemeli takunyeler ile salınarak yürüdükçe, sanki her biri bir çeşit İrem bağının tavuskuşudur. Bu hizmetçiler, yıkananlara ibrişim fotolar ile sedef işli nalınlar verip hürmet ederler.

Bu camekândan içeri girince, «soğukluk» denilen kubbeli diğer bir kısım vardır. Buranın ortasındaki havuz ve şadırvanların suları hep sıcaktır. Çevre duvarı tamamen çini ile kaplıdır. Burası da küçük, kıymetli taşlarla kaplanmış, binlerce avize ile süslü, sağlam bir kubbedir. Buradan sonra hamamın sıcak kısmı gelir. İnsan buraya girince sanki nur içine girmiş gibi olur. Zira göğe baş uzatmış yüksek kubbesinin etrafında hiç kapı ve duvar yoktur. Sütunlar üzeri-

ne yapılmıştır. Sütunlarının araları tahta, billur, necef, berrak ve parlak camlarla kaplıdır ki, bu camlara güneş vurdukça hamamın içine nur üzerine nur yağar. Bu camlardan dışarı bakılınca tamamen bağlık alanlar görülür, binlerce bülbülün ötüşleri duyulur, çiçekli ağaçların dallarında güzel kuşların yuvaları seyredilir.

Hamamın ortasında büyük bir havuz vardır. Kırmızı gül yaprakları ve karanfil dalları yıkananların vücuduna yapışıp güzel kokularından dimağları kokulanır. Her halvetinde de kalteyn var ki. Bu kısma öyle işlemeli mermer döşenmiştir ki insanın gözünü alır. Zira kuş gözü gibi yeşim, firuze, balgamî, kehribâr, balıkgözü, Yemen akiki ve Seylan taşları ile süslenmiştir. Camlar arasındaki bitişik sütunlar balgamîdir. Somaki ve berkan taşından olup ferah, fağfûr kurnalar vardır ki, her mermer ustası bir çeşit oyma yapmış olup hâlâ oymacılar buna dokunmaktan âcizdirler. Üstâd, bu kurnalara mermer sütunlardan bir çeşit su akıtmıştır ki insan hayran olur. Bütün muslukları altın ve gümüştür. Taslar da aynı şekildedir.

Buranın havası ve suyu o kadar lâtiftir ki, insan içinde oldukça canlılık buluyor. Çeşitli avizelere ve çarklara asılı tersine dönük taslara sular çarptıkça, bunlar dolap gibi dönerler. Bu dahi seyre değer. Kubbenin eteklerinde çeşitli güzel yazılarla kitâbeler ve hamama ait beyitler yazılmıştır. İbrişim ve renkli peştemallara bürünmüş güneş gibi hizmetçiler kese ve kokulu sabunlarla hizmet ederler.

Çeşit çeşit buhurdanlar ile öd ve amber yakıp hamamın içini kokuyla doldururlar. Elhâsıl, bu hamam ve saray ile İrem bağının anlatılması çok güçtür. Zira bu yüksek binalardaki işçiliğin ve sanatın zerafet ve güzellikte bir benzerleri daha yoktur. Ben kırkbir senelik seyahatimde benzerini görmedim. Usta ve mühendisler her işlerinde var kuvvetlerini harcayıp öyle sanat göstermişler ki, yeryüzünde bir eşine raslanamaz. Bu görülmeye değer saraya yapılan masrafı Allah bilir. Hattâ Bağdad fâtihi Sultan Murad bu hamama girip yıkandığında, soğuk suları gül suyu, sıcak suları buhûr suyu olarak akmış! Bir halvette beş aded kara gözlü, uzun saçlı tellâklar, diğer bir halvette beş aded ay yüzlü, melek benzeri, güzellikte eşsiz tertemiz kızlar Sultan Murad Han'a hizmet etmişler. Murad Han bundan son derece memnun kalıp demiş ki: «Ne olaydı, bu hamam benim İstanbul'umda olaydı!» Hakikaten öyledir. Hattâ Melek Ahmed Paşa efendimizle bu hamama girdiğimizde: «Böyle bir hamam yeryüzünde görülmemiştir.» dediler.

Han'ın Melek Ahmed Paşa'ya ziyafeti : Paşa efendimiz bu hamamdan çıkıp durduğunda, Han'ın kurallarına göre paşaya mahsus hazırlanmış olan sofra ve muhabbet meydanına geldi. Tam ikiyüz aded gümüş lenger nefis yemeklerle ortalık donatıldı. Yemeklerin çoğu gerkü pilavı, zağferanlı pilav, çilâv pilavı, dındebüryan pilavı, duver pilavı, şûle pilavı, derman pilavı, avd pilavı, amber pilavı, şule sulu pilav, köfte pilavı, fıstıklı pilav, kırkbabâdem pilavı, kişmiş pilavı, mastiya çorba, kurreti çorbası ve bunun gibi çorbalardı. Amma keklik pilavlarına, nar pilavlarına ve çeşitli kebaplarına diyecek yoktur. Han'ın altın sırmalara bürünmüş nur yüzlü hizmetçileri, bellerinde sırmalı peştemalları ile, âdetleri üzere paşanın huzuruna her biri birer kab getiriyor, bunları yerli yerlerine dizip hazır duruyorlardı. Bu sofradaki peçete ve mücevher saplı kaşıklar, şerbet kâsesi ve diğer kapların anlatılmasında dil âciz kalır. Sözün kısası, Han ile paşa ve Han'ın oğullarından Ziyaeddin, Bedreddin, Nureddin ve Şerefüddin adındaki hanzâdeler, paşanın sağında ve solunda diz dize oturup yemeğe besmele ile el vurdular. Öyle yediler, öyle diş çektiler ki benzeri olmaya! Beri taraftaki kısımda da paşanın ağaları ile Han'ın ağaları oturmuşlardı.

Yemekten sonra altın leğen ve ibrik gelip, misk sabun ile eller yıkandı. Sonra yine muhabbet meydanına bir deste halı, altın sırmalı uzun bir peşkir, kokonoz, sedefli ceviz, demir, Seylan ve akîk Hoşat kaşıkları geldi. Her biri birer hazine değerinde idi. Diğer elli aded ay yüzlü köleler de, ellerindeki elli aded kâseler içinde, Şam'ın kand-i hamavî nebâtiyle pişirilmiş tam elli çeşit hoşaf getirdiler. Bunu dahi hora geçirdikten sonra diğer leğen ve ibrikler geldi ki bunlar altın, mücevher ve fağfuriden idiler. Sonra cevâhirli fincanlar ile değerli Yemen kahvesi, sahleb, muhallebi, çay, sıcak avşele, şekerli şerbet, sıcak pâlüze ve sütler gelip içildi. Her gün bir kere, sabahleyin, kahvaltıda yüzlerce çeşit tatlı, reçeller, murabbalar, macunlar, ribâs, kibâd, emlah, şakâkir, bevvâ murabbası, hıyar şenbe adları ile reçeller gelirdi. Öğle yemeğinde ise, yukarıda anlattığımız büyük sofra kurulurdu. Akşamleyin yine aynı... On gün on gece, şanı yüksek Han, Melek Ahmed Paşa'ya öyle büyük ziyafetler vermiştir ki dil ile anlatılamaz. Üç bin altmış aded ağa ve sekban ile sarıcaların ve diğer seyislerin ücretlerini Han bizzat kendi kesesinden verip, bir at için çul ve torbaya muhtac etmedi. Kahveleri bile Han'ın kesesinden idi. Yemekten sonra Paşaya dedi ki:

— «Hizmetimizde birkaç usta pehlivanımız var. Murad-ı şerîfiniz olursa meydana bakar yüksek köşke teşrif buyurup seyreder misiniz? Bunların her biri simya ilminde, tayy-ı mekân ilminde ve pehlivanlıkta pek değerlidirler.»

Bu rica üzerine keremli paşa:

— «Ne ola, görelim!»

Diye oyun meydanına bakan yere oturdu. Meydanın çevresinde üst üste adamlar toplanıp bunlar dahi seyre koyuldular.

Pehlivanların acâib ve garip oyunları: Önce Acem Han'ından Zengüzer Pehlivan adında biri meydana geldi. Siyah derili kisbetle gelip paşanın huzurunda yer öptü. Dua sırasında Hazret-i Peygamberi, dört halifeyi, oniki imamı, Osmanlı hükümdarları ile Melek Ahmed Paşa'yı, Han'ı ve oğullarını yâd etti. Sonra yüz sürüp:

— «Destur, ey Eflâtun tedbirli vezir.» deyip şu beyiti söyledi:

«Ger hod heme aybihâ derîn fende dırâst
Her ayb ki Sultân bepesend ve hünerest.»

Bir daha yer öperek oyun meydanında öyle topuk vurup döndü ki, en süratli atlar bile ona eremezlerdi. Tâ bu derece süratli, zinde yapılı idi.

Bu dönmeden sonra koşarak paşanın huzuruna gelip: «Yâ Allah!» diye bir perende attı ki, havada üç kere dönüp yere yine ayak üstü düştü. O an «Ya Hay!» deyip yine bir perende attı ki, havada dört kere döndü. Vücudunun bir uzvu görünmüyor, yuvarlak bir top gibi dönüyordu. Yine yere ayak basınca kaşla göz arasında arkaya doğru bir takla atıp havada üç kere öyle döndü ki, insanın yapacağı şey değildi!.. Çark-ı felek gibi o meydanda baş, el ve ayak ile araba tekerleği gibi döndükçe kendisini fırıldak sanardınız.

Bu meydanda onaltı arşın uzunluğundaki bir sarığı açık tutup bir anda yıldırım gibi koşarak tülbent üzerinde sıçradı; onaltı arşınlık sarığı bir baştan öbür başa geçtiğinde, tülbentte zerre kadar hareket görülmedi.

Bu pehlivan, meydana iki yerde üçer tane sürâhi şişelerini birbiri üzerine koydu; karşı taraftan «Ya Allah!» diye koşarak bir perende atıp korkusuzca bu şişelerin üzerinde durdu. Ne kendisinde bir hareket, ne de şişelerde bir kırılma eseri görüldü. Sonra şişelerin üstünden yere atlayıp, tekrar şişelerin üzerine üçer şişe daha koydu. Hepsi on iki şişe oldu. Hattâ bu şişeleri rüzgâr bile hareket ettiriyordu. İçleri boş Ceneviz şişeleri idi. Bir de bunların altısı üstünde durdukta bir insan boyu kadar, hattâ daha yüksek oluyordu.

Kırk-elli adım kadar geriye gidip at gibi eşinecek ve yıldırım gibi şaklayarak, katı yaydan ok çıkar gibi seğirtib şişelerin dibine geldikte, «Ya Hay!» diyerek sıçradı. Oturur gibi her ayağını bir tarafa koyarak altışar sıra oniki şişenin üzerinde durdu. Allah biliyor ya, ne kendisinde ne de şişelerde hiç hareket görünmeyip hiçbiri kırılmadı. O vaziyette paşaya dua etti, sonra sıçrayarak yeri öpüp bir tarafta durdu.

Diğer acâib bir manzara: Daha önce Bitlis'e alay ile giderken zayıf bir ata binen Molla Mehmed, meydana yine o kirli-pirli, palas ve pülâş sarığı ve yırtık hırkasiyle geldi. Paşanın huzurunda biraz duadan sonra, Kürtçe olarak: «Meni bu siyaset meydanına ne çağırmışsız? Ziyafet meydanına çağırmasız, palas ve gülaş esvabı vardır, dersiz. Şimdi de menden marifet istersiz!» diye gazaba gelip nice sözler söyledi. Sonra:

— «Hayyealessalâ. Han ocağı dâim ola. Melek Ahmed Paşa kâim ola. Fisagors, Ebu Ali Sina ve biraderi Ebil Hâris'in ruhu şâd ola!»

Diyerek meydana bir çuval koydu. Pehlivan gibi gezip, döndüğü daireye el vurdu. Hemen elini kaldırıp dedi ki:

— «Ey hazır olanlar ve dostlar! Bilin, agâh olun; eğer katı yürekli merd kişiler iseniz, beni ayak direterek seyrediniz. Ve illâ bir ayak önce çıkmaya gayret edin.»

Sonra anadan doğma soyunup, şalak ve malak meydanda, bir hayli döndü. Yine o çuvalın yanına gelip dedi ki:

— «Canım Hân'ım, Melek Ahmed canânım! Huzurunuzda böyle çıplak gezmemiz edep dışıdır. Amma beni uzuv sahibi mi sanırsınız? Yok, öyle değilim; bütün dostlar baksın!»

Bu sözlerle meydanda dolaşıp seyredenlerin huzuruna vardı. Bu da ne? Tenâsül uzuvlarından hiçbiri yok idi! Önü ardı tahta gibi bir deri parçası idi. Ne kadın, ne hadım idi. Dübründen de eser yok! Bu dolaşmadan sonra, yine çuvalın yanına gelerek çuvaldan bir peştemal çıkarıp beline kuşandı. Amma bu peştemal Yemen diyarının Aden hasırından olup öyle örülmüştü ki sanki sihirli idi. Bu peştemalı kemerine bağlayınca, Molla Mehmed hemen meydanda seğirtmeye başladı. Kanatlı ağır kuşlar bile birkaç kere yerde sekip sonra havalanırlar, Molla Mehmed ise koşarken birden yerden kesilip havalandı. Havada uçarken seyredenlere: «Ey akıllılar, ey gâfiller, ey falan oğlu falan!» diyerek görmediği, bilmediği paşanın adamlarını cedlerinin isimleri ile çağırıp selam vererek uçuyor, herkes hayran kalıp eğleniyordu. Molla Mehmed, havadan yere inerken

dört-beş adım kala döndü. Bazen ayakları yere dokunuyordu. O esnada Molla Mehmed havada belindeki peştemalını çıkarıp omuzuna koyduğunda, tenasül âleti meydana çıktı. Molla Mehmed bunu eline aldı, havada uçarken meydandaki seyircilerin üzerlerine serpe serpe o kadar işedi ki herkes sırsıklam oldu. Bazıları kaçarak kurtuldular. Herkes:

— «Bre canım, demin baktık Molla'da âlet falan yoktu. Şimdi bu pis su, bu lânet yağmuru nedir?»

Dediler. Amma işin hakikatini bilen Kürtler bu sidikten içiyorlardı. Molla Mehmed bu şekilde havada işeyerek Han ile Paşa'nın üzerlerine gelince, Han ve oğulları kaçtılar. Paşa da lâ havle diyerek orada duramayıp çatı altına girdi. Molla, paşanın oturduğu altın işlemeli köşkün içine o kadar işedi ki sidik seli oldu. Han gülerek:

— «Bre, kurşun ile vurun şu melunu!»

Dedi amma, bir yandan da gülmekten kırılıyordu. Bu hal üzere bir saat geçdikten sonra, Molla Mehmed yere inip durdu. Belinde ne peştemal, ne de âlet ile sidik vardı. Üzeri ıslak kimse de yoktu! Halk yine kupkuru elbiseler ile meydanın etrafına toplanıp durdular. Paşa «Subhanallah!» diyerek hayrette kaldı. O esnada Han, arkasından samur kürkünü çıkarıp Molla Mehmed'e ihsân edip dedi ki:

— «Ey Molla! Beni seversen acaib, korkulu ve tehlikeli ışler yap!»

Molla da:

— «Baş ve gözüm üzerine» dedi.

Diğer bir marifet: Molla Mehmed: «Hânım, saray meydanı kapılarını ve yukarı merdiven kapılarını kapasınlar. Tâ ki siz ve aşağıdaki seyirciler seyir görsünler» dedi.

Han da bunu tenbih edince, bütün kapıları kapadılar. Dört taraf kale duvarı gibi oldu. Molla Mehmed, çuvalının içinden biraz çaput, pamuk ve şermut parçaları alıp hizmetçilerle birlikte kapıların bütün anahtar deliklerini tıkadı. Sonra yine meydana geldi, çuvaldan bir bardak çıkarıp içindeki sudan bir yudum içti. Bardağı yine çuvala koydu. Sonra yine âletini eline alıp orada bulunanlara karşı o kadar işedi ki, işeme hastalığı olanlar bile bu kadar yapamazdı. Hemen o saray meydanını Molla'nın sidiği kaplayınca, orası bir göl olmaya başladı. O kadar halk korku ve telâşa düşerek, bir hay-huy ve vâveylâdır koptu. Feryad ve figânın sonu yoktu. Bir tarafa kaçmak için barınacak yer de yoktu. Molla hemen çuvalının

üzerine binip bu göl içinde oynamaya başlayınca, halk baktı ki boğulacaklar, hepsi birden :

— «Kapıları açsınlar, bizi boğulmaktan kurtarsınlar!»

Diye bağırmaya başladılar. Paşa :

— «Bu ne haldir? Hey Han! Sarayında halkı boğduracak mısın?» Dedi. Han, paşanın elini öpüp :

— «Sultanım, marifettir. Bundan kimse helak olmaz. Biraz sabret.»

Dedi. Halk gördü ki Han ve Paşadan yardım yok, yüzmek bilenlerin hepsi anadan doğma soyunup denizde yüzer gibi saray meydanında yüzmeye başladı. Kimi birbirinden yardım istemekte, kimi birbirini kucaklamış, kimi merdiven basamaklarında üst üste yığılmış, kimisi duvarlara tırmanmış, kimi birbiri üzerine çıkmış, kimi altta kalmış kelime-i şehâdet getiriyor, garr garr ediyordu... Hülâsa, bu saray meydanında öyle bir ağlayıp inleme ve feryâd oldu ki, sanki kıyamet günü idi! Amma ben ve paşa bu hali köşkten seyrediyorduk. Molla Mehmed'in suyu odanın tabanına ancak çıkıyordu. Amma aşağıdakiler boğuluyorlardı.

Molla Mehmed, hemen çuvaldan tahta bir tas çıkardı. Tasa başka bir tasla vurunca, tastan saat çanı gibi bir ses işitildi. Sonra meydanda ne bir damla su kaldı, ne de Molla Mehmed ile âleti ve diğer şeyleri!.. Meydandaki binlerce kişi şalak-malak çıplak durup kimi yarasa kuşu gibi sarayın pencerelerine sarılmış, kimi sarayın duvarına çıkmışlardı. Böyle çıplak kalanlara paşa, Han ve diğer ileri gelenler gülmekten kırıldılar. Zavallıların kimi utancından yere çöker, kimi halk arasında şaşkın şaşkın: «Bre esvabım, bre bıçak ve hançer!» diyerek feryad ederlerdi. Bu perişan hallerine bakıp öyle eğlenildi ki, bin sene seyahat eden bile bu hali göremez. Molla Mehmed yine Han ve Paşa'nın huzurunda yeri öpünce, Hân :

— «Paşa başı için olsun, bir marifet daha göster. Artık ondan başka senden isteğim yoktur, bir şey istemeyiz.»

Deyince, Melek Ahmed Paşa dedi ki :

— «Hey Han! Defet şu sihirbaz melun gidiyi! Bütün adamlarımızın ödlerini kopardı.»

Han dedi ki :

— «Sultanım, bir şey yoktur.»

Paşa gördü ki Han bunu seyretmek istiyor, göz yumup :

— «Hele, hoş bir marifet göstere.» dedi.

Başka bir acâiblik : Molla Mehmed tekrar çuvalın yanına geldi.

Çuvaldan alaca işli bir uçkur çıkardı. Peştemalı altında biraz saklayıp üstüne oturdu. Sonra uçkuru yine peştemalı altından çıkarıp bir efsun okudu ve uçkuru çuvala koydu. Bir de baktık ki çuvalda bir gürültü, yıldırım düşmüş gibi bir ses ve hareket oldu. Çuvalın ağzından dışarı büyük bir yılan başı göründü. Dışarı süzülüp, kumlar üzerinde sıcakta güneşe karşı yatıp çöreklendi. Amma soludukça büyümekte, gözleri meşale gibi ışık vermekte, dişleri fil dişi kadar olmakta, hayvan tüyü gibi tüyleri açıkça görülmekte idi. Bu şekilde meydanda yarım saat durunca, vücudu fil cüssesi kadar oldu. Sonra sıcaktan uzanıp boyunu göstererek gezindi, süründü. Biraz dolaştıktan sonra yine Molla Mehmed'in yanına geldi. Molla Mehmed bu yaratığa binmek isteyince hayvan ona öyle bir kuyruk vurdu ki, Molla tepesi üzere düşüp meydanda halsiz kaldı. Bu defa seyircileri bir telâş sardı, «Bu ejder Molla'ya böyle edince ya bizim halimiz ne olur?» diyerek herkes kaçmaya başladılar. İster istemez sarayın dağ kapısını kırıp kaçtılar. Molla Mehmed hemen yerden kalktı, çuvalından kırmızı bir kavul sopası çıkararak ejdere bir sopa vurup hemen sırtına bindi. Başını ve dümeni havaya çevirip saray meydanında gezinmeye başladı. Kuyruğu ile yerdeki kum ve tozları kaldırıp göklere çıkarırken hayvanın ağzından ateşler saçılıyordu.

Ejder bu şekilde dolaşıp halkı birbirine kattı. Birçok kimse bayıldı. Hatta zavallı ekmekçibaşının sar'ası tutup perişan oldu. Paşa bu perişan durumu görüp:

— «Bre melun Molla Mehmed! Bre hâ! Sen bunu unutma ha!»

Diye bağırdı. Molla Mehmed anladı ki paşa üzülmüştür, hemen ejderha ile bir kere dolaşıp paşa köşkünün altından geldi:

— «Ey paşa! Seni Allah'a ısmarladım. Ya hû!»

Deyip, yine ejderine binerek Han'ın bağ kapısından dışarı çıktı. İnsanlardan uzaklaşıp dağlara giderek kayboldu. Bütün halk yine oyun meydanında toplandı, herkes şaşkınlık içinde konuşmaya başladı.

Simya ilmi ve acâib kerâmetler: Sonra Molla Mehmed'in çuvalı muhabbet meydanına geldi. Han dedi ki:

— «Getirin şu çuvalı, Molla Mehmed'in âletlerini görelim.»

Paşa:

— «Hey Han! Kaldır şu melunun şeylerini!» diye istemedi.

Han:

— «Paşam, hele bir görelim»

Deyince, çuvalın ağzını açtılar. İçinden şunlar çıktı: Koyun ve

deve yününden alaca, ince ipler, kendir tohumları, kutular içinde çeşitli ilaçlar, karaçalı dikenleri, kâfuru, balmumu, karagünlük, öd, amber, zift, katran, pelyan, zakkum ve çeşit çeşit kâfuru mum; eski bezler, alaca bezler, Keşân kadifesi, Şam kutnısı parçaları ki bir mangır etmez; hokkalar içinde çeşitli yağlar, macunlar, tatlılar; kavun, karpuz, hıyar, kabak çekirdekleri ve bunlar gibi nice tohumlar; kolay kumkumalar içinde mürekkep, rakı, sirke, şarap; neft, tüyleri tuzlanmış koyun, keçi başları ve ayakları; sandoloz, bir arslan başı, sayısız yılan, sakankur, kertenkele, akrep ve çıyan ölüleri; birer eşek, at, katır, deve ve domuz ayakları ile dişleri; hokkalar içinde canlı, kara sümüklüböcekler, Van gölünde yetişen çeşitli böcekler; kurumuş bir adam kafası, kaplan, arslan, pars kafaları; birçok hayvan derileri, tâ samur, zerduva, kakum ve vaşak derisine varıncaya kadar çeşitli postlar vardı.

Amma hiçbiri bir para etmezdi. Hâsılı, bu çuval denizinde her varlıktan birer parça vardı. Çuvalda bulunan ilaçlar eczacı dükkânlarında ve çarşıda bulunmazdı. Paşa:

— «Canım Han, bu kadar anlamsız şeyleri neyler? Şarabı, rakısı, sirkesi var...» dedi.

Han dedi ki:

— «Sultanım, Billah üç yıldır bizdedir. Ömründe şarap, tütün, kahve içtiği yoktur. Gece ibadette, gündüz oruçludur. Devamlı olarak Davud orucu ile geçinir. Ömründe bıçak ile kesilmiş, kanı akmış, canı çıkmış canlı eti yememiştir. Bir vakit namazını kazaya bırakmamıştır. Ancak Mağrib diyarında, Merankûş şehrinde bu simya ilmini öğrenip sultanıma göstermek için benim isteğimle biraz marifet göstermiştir. Yoksa bu bir uyku ve hayâldir. Bundan halka bir zarar gelmez.»

Paşa:

— «Ya bu hayvan derileri ve canlı hayvanları hapsedip neyler?» diye sordu.

Han:

— «Evet Sultanım, zor bir soru sordunuz. Onun işlediği bütün işler ve simyanın aslı yine Cenab-ı Hakkın kudreti ile yaratılmış olan eşya ve varlıklardır; yahut görmüş olduğunuz bu şeyler marifet göstermek için gerekli şeylerdir. Meselâ vücuduna hokkasından bir yağ sürüp efsun etti, tenâsül uzuvlarını yok olarak gösterdi. Krağı ve çiy yağı süründü, kendisini havada gösterdi. Kumkuma ve ibrik ile halkın üzerine su döktü, halk onu üzerimize işiyor zannetti. Yere efsunlu suyu dökünce halk kendilerini boğulur görüp, bağır-

maya ve soyunmaya başladı. Bu yılanın birini çuvaldan çıkarıp bir efsun ile ejderha şeklinde gösterdi. Sultânımın korkusundan da ejderi ile kaçarak çuvalını burada bıraktı. Bu çuval içinde ne kadar hayvan postları varsa onları canlı olarak gösterir ki, Allah'ın ezeli kudretidir. İşte onun için, çuvalında her birinden birer parçayı canı ve başı gibi saklar.»

Diye Molla Mehmed'i övdü. Paşa dedi ki:

— «Şu sihirbazın çuvalını kaldırın Ben perende atan pehlivandan hoşlandım.»

Bunun üzerine yine canbaz pehlivan meydana gelip def ve kudümünü çaldı.

Başka bir marifet: Han'ın bahçe sarayının damı, doğu tarafındaki bütün damlardan yüksektir. Ondan aşağısı yalçın kayalardır ki kimse bakmaya cesaret edemez. Süleymaniye camiinin minaresinin iki misli boyundadır. Bir-iki gün önce, yüzlerce dağ delenleri o gayya deresinin kayalarını kırıp düz meydan ederek kum döşemişlerdi. Meğer Zengüzer pehlivan oyunlar göstereceğini bilip, o kayaları kırdırarak Han'ın sarayı üstüne bir çuval fışkı ile dolu toprak koymuş imiş. Pehlivan dedi ki:

— «Ey Sultanım Melek Paşa! Bu hakir duacınıza bir temennâ edesin, sarayın kayalar tarafına bakan balkonlarına varasın. Tâ ki ibret göresin.»

Paşa ve bütün seyirciler o tarafa vardılar. Pehlivanın adamları def ve kudüm vurdular. Pehlivan, dam üstünde dua ve senâ edip:

— «Ey aşıklar, bu marifet gösterisi değildir. Buna canbazlık derler. Bizi duadan yoksun bırakmayınız. Allah'a ısmarlamışım sizi. Siz de beni Allah'a ısmarlayın. Her kim Muhammed ümmetidir, Hz. Muhammed'in gül cemâline salavat getire!»

Dedi. Binlerce kişi de «Allah onara!» deyince, hemen zâlim pehlivan altına fışkı ve topraklı çuvalı alıp kuvvetlice yapıştı. Kendini saray damından iki minâre boyu yere atınca, kanatlı kuş gibi uçarken «Ya Allah!» diye feryad ederdi. Yere bir insan boyu kadar kaldığında hemen altındaki çuval üzerinde bir perende atıp, Allah'ın emri ile bir şey olmadan yere düştü. Yine hayır dua edip, orada hazır bulunan bir ata binerek paşanın huzuruna gelip yer öptü. Paşa ona bir kese kuruş ihsan etti. Sonra yine meydan köşküne gelindi.

Pehlivanın başka bir hüneri: Yine adamları def ve kudüm çalarken pehlivan meydanda dolaştı, oyunbazlık ederken cebinden bir keser ve iki çivi çıkarıp dedi ki:

— «Hânım, eğer izniniz olursa bu seksen arşın kadar yüksek olan duvarın yüzünden tâ tepesine çıkayım.»

Han ise:

— «Destur. Allah kolaylık vere.»

Deyince, pehlivan duvarın dibine geldi. Hayır duadan sonra elinin yetiştiği yerde duvara çivinin birini kaktı, çekici yine beline sokarak «Yâ Allah!» deyip perende ile çivinin üstüne çıktı ve oturdu. Orada hayli oyunlar gösterdi. Sonra bu çivi üzerinden duvara yapışıp ayak üstü kalktı. Belinden çekici ve diğer çiviyi çıkarıp iki taş arasına kaktı. Yine çekici beline sokup örümcek gibi o çivi üzerinde durup, orada da nice oyunlar gösterdi. Gariplik şundaydı: Çivilerinin ikisi de birer buçuk karış ancak vardı, üç parmaktan fazlası duvara girince oyun yapacak ne yer kalıyordu ne de âlet! Yukarıdaki çividen yılan gibi süzülüp baş aşağı olarak aşağıdaki çiviye kuvvetlice yapıştı, üstteki çiviye ayağının üstünü ve parmaklarını çevirip çengelleyerek alttaki çividen ellerini boş bırakıp, baş aşağı sarkık halde nice hünerler gösterirken, belinden çekiciini çıkardı. Alttaki çiviye vura vura yine yukarı çiviye süzüldü. Onda da ayak üzeri kalkıp yine eli yetiştiği yere o çiviyi çaktı. O kadar güzel hünerler gösterdi ki anlatılamaz. Sonra yine alttaki çiviye baş aşağı süzülüp, aşağıdaki çiviyi söktü. Yukarıdaki çivi üzerinde yine ayak üzere kalkıp boyu hizasında elindeki çiviyi çaktı. Onda da nice hünerler gösterdi. Bu çivinin yeri, yerden dokuz adam boyu yükseklikte olmuştu. Bu çivinin üzerinde iken, belinden tütün kesesini çıkarıp keseyi çivinin üzerine koydu. Tepesi üzere durmuş, ayaklarını havaya doğru kaldırmıştı. İnsan vücudunun bir çivi üzerinde bu şekilde hareket etmesi akıl almaz bir marifetti doğrusu! Hâsılı, kırkyedi kere çivi çakıp her birinde ayrı ayrı marifetler göstererek kırkyedi adam boyu yukarı, tâ duvarın üstüne çıktı. Pirlerinin ruhuna hayır dua etti. İki çiviyi bir yere çakıp çekici aşağı atarak:

— «Ey Muhammed ümmeti! Benim âletim çekip ve iki çivi idi. Şimdi ne çekiç kaldı ne çivi! Buradan aşağı nasıl inebilirim? İşim Allah'a kaldı. Ben kendimi aşağı atarım. Allah şahid olsun ki kanım, cesedim size helâldir. Bizi duadan unutmayınız.»

Deyip, koynundan bir eldiven çıkarıp ellerine giydi. «Bismillah, yâ Allah!» diyerek duvar üstünden kendini öyle attı ki, görenler: «Vâh! Kâtil oldu» demeye başladılar. Meğer eline giydiği eldivenler ham ibrişimden yapılmış sicim imiş ve bir ucu yukarı çaktığı iki çiviye bağlıymış. Tam yere yaklaştığı sırada elindeki eldiven ipini sıkıca tutup, vücudunu duvara yaslayıp asılı kaldı. Sonra bir

perende ile yere atlayıp, paşanın huzuruna gelerek yeri öptü. Paşa da iki avuç altın saçtı.

Diğer bir manzara: Bu görülmeye değer sanat hünerini seyrederken, paşa efendimizin yanında —neredeyse diz dize oturmuşlardı— Hakkâri hâkiminin akrabasından fazilet sahibi bir bilgin vardı. İsmi Molla Ali idi. O zâtın Kürtlüğü tutup, paşaya ve Han'a dedi ki:

— «Böyle hırsız ve eşkiya çivi ve ip ile senin avlunun duvarına çıkar ise gece evine gidip hırsızlık etmez mi? Bunu düşünmeyip sırtına libâce, eline bir kese kuruş ve başına altın saçarsınız. Ben de dedelerimden gördüğüm hünerlerimi göstereyim, bana ne verirsiniz göreyim.»

Bunları söyledikten sonra, «Yâ Hay!» deyip kendini köşkten aşağı attı. Sırtından samur kürkü çıkartıp meydanda sağa sola dolaştı.

— «O pehlivan duvarlara çivi ile çıkar, gör şimdi ben de nasıl çıkarım.» deyip, hemen karşı duvarın yüzüne el vurdu. Eli duvara yapıştı. Öbür elini de duvara attı, o da öyle yapıştı. Bu şekilde, «Yâ Hay!» diyerek yarasa kuşu gibi duvarın yüzüne yapışıp asılı gezdi. Birkaç kere duvar yüzünde devretti. Paşanın başı ucundaki duvardan köşke inip yine diz dize oturduğunda paşaya özür diledi. Paşa dedi ki:

— «Beyim, size bir diyeceğimiz yoktur. Hatta 1253 tarihinde Hakkâri'den Diyarbekir'e geldiğimizde böyle bir marifet göstermiş idiniz. Allah'a şükür, şimdi de burada müşerref oldum.»

Sonra bir kese kuruş, bir kat hilat ve bir at ihsan ederek mektup ile Hakkâri Han'ına yolladı.

Bitlis'in sanatkârları: Önce, şanı yüksek Han: Yediyüzyetmiş sanat dalında bilgi sahibi, asrın eşsizi, garip yapılı bir kimsedir. Yapısı şöyledir: Kısa boylu, boynu kısa, esmer renkli, burnu biraz gagaya benzer, gök elâ gözlü, şirin sözlü, nurlu yüzlü, kulakları iri, bıyıkları gür, sakalı kırçıldır. Yetmiş yaşında olduğu halde zinde ve kuvvetli idi. Sesi gürdü. Omuzları genişti. Pençeleri arslan pençesi gibi, pazuları merdâne, beli ince, tabanları geniş idi. Her hareket ve tavırlarında yumuşaklık vardı.

Bitlis demircilerinin şeyhânî, makrâvî ve ziverzeyn denilen kılıçlarını hiçbir yerde yapamazlar. Terzilerinin çuka ve diğer kumaşlardaki dikişlerinde iğne yerleri asla belli olmaz. Boyahânelerinde tabaklarının sarı gül, penbe gül, şeftâli, gök rengi, ebru, gül rengi, kırmızı, lâle, yeşil turuncu ve menekşe sahtiyanları olur ki, Hatâyi

ve Ahmedabâdi kağıt gibi ince ve parlak olur. Bu da buraya mahsustur. Gelen gidenler hediye götürürler. Bu sahtiyanlar tâ Avrupa'ya gider. Onlar çoğunlukla Kürdî, telâtin sahtiyânları işlerler. Bitlis sahtiyânını yapamazlar. Bitlis'in ok ve yayı da meşhurdur.

Bitlis halkı : On bin kişisi de şanı yüksek Han'ın kölesidir. Gece gündüz bellerinde şeyhâni ve makrâvî kılıçları, kollarında Haleb yapısı kalkanları, ellerinde cevgânları, başları telli ve alaca başlıklı mavi, sarı, siyah, kırmızı kına ile boyanmış kimselerdir. Bir kısmı da ayân ve sözü geçerli kimseler olup zeâmet sahipleridir. Hâs ve harac alırlar. Diğer bir kısmı tüccar olup, çok defa Acem ve Gürcistan'a mal götürüp getirirler. Geri kalanlar sanatkârdırlar.

Ürünleri : Burası yüksek dağlar arasında sarp ve kayalık yerde olduğundan bağlar yetiştirilir, ziraat için düzlükleri yoktur. Buğday ve diğer ürünleri Rahova'dan ve Muş sahrasından gelir. Dağlarında Kürt reâyâsı kızıl darı ekmeği yerler. Meyvesinden onbir çeşit armudu meşhurdur.

Yiyecek ve içecekleri : Beyaz ekmeği, beyaz levâşe yufkası, pamuk gibi beyaz çağıl ekmeği, kahke denilen halka çöreği, katmer çöreği, mahiyesi, baklavası, keklik böreği, keklik kebabı ve keklik pilavı, mastaba çorbası, çacıklı ve kıcili peyniri, kaymağı ve gömec balı meşhurdur. Köknar şerbeti, nar şerbeti, avşele şerbeti, revas şerbeti, müselles şehriyesi, kayısı cullâbı ve baldıran şerbeti de beğenilen meşhur şeyleridir.

İmâretleri : Eskiden Şerefhan ve Hâtuniye imareti mâmur iken, bütün misafir ve yolculara bol yiyecek verilir imiş; fakat şimdilik evkâfı harab olduğundan, sadece aşûre (Muharrem) ayında ve Ramazan gecelerinde çorba çıkarılır. Zira bütün soylu kimselerin kapıları herkese açık olup, bolca ikramlarda bulunurlar.

Mesîreleri : Onyedi dere içinde «Onikibin bağları» denilen köşklerin bulunduğu yer, iç âçıcı mesîrelerdir. Bunlardan Han bağı, Mirek bağı, Bağdu bağı ve Üveyh bağı meşhurlarıdır. Gezinti yerlerinden biri de Taklaban mahallesindeki Han gölüdür. İçinde kayıklar bulunur. Biri de Şerefhan Camii yanında Çevkân meydanıdır ki, her hafta asker ve silahşörler bu meydana gelip cirit oyunu oynarlar.

Çevgân oyunu : Bu meydanın başında sert kayadan bir sütun vardır. Diğer bir başında da yüksek bir sütun dikilmiştir. Her iki tarafta biner atlı toplanır. Ellerinde kızılcıktan eğri bir değnek (çev-

gân) ile hazır dururlar. Sekiz kat mehterhâneye tokmaklar vurulur. Sesi göklere ulaşınca, bir taraftan bir adam ve diğer taraftan da bir adam at bırakır. Meydandaki topa bir çevgân vurup, kendi taraflarındaki çizgiyi geçirmeye çabalayıp bu topa değnekler vururlar. Biri de at ile seğirtip o yuvarlanan topa bir çevgân vurup kendi sınırındaki sütuna götürmek ister. Biri de yetişip top havada uçarken bir değnek vurur, diğer biri de onu önlemeye çalışır. Neticede, iki tarafın askeri birbirine girip zavallı topa öyle çoban sopaları vururlar ki, nicesi parça parça olur. Bu şekilde bir taraf galip gelip topu kendi hududlarına götürür. Karşı taraftakiler mağlup olup, galip tarafa büyük ziyafetler çekerler. Acaip bir oyun ve pehlivanlıktır. Bazı hayvanların ayaklarına değnekler rasgelip yaralanırlar. Zavallı atlar topal olurlar. Bu atlar öyle alışmışlardır ki, kedi fareyi nasıl gözetirse onlar da topu öyle gözetirler. Nice kere bu top için çarpışmalar olup kanlar dökülmüştür. Yine de oyuna devam ederler. Beş kere, on kere hangi taraf topu kendi taraflarına götürürlerse, meydan onlara kalıp ziyafeti mağlup olanlar verir. Bu oyun bütün Kürdistan ve Acemistan'da yaygın olup büyük silahşörlüktür.

Bu çevgân meydanında göğe yükselmiş bir çam sütun vardır. Bunun tepesinde bir gümüş tas bulunur. Bütün silâhşörler bu sütunun dibine atıyla varıp ok atarak tası vurursa, bu gümüş tası Han ona verir.

Kale ardında İskenderpınarı başı da bir eğlence yeridir. Çimen, lâlelik ve ormanlık bir yerdir. Diğer bir gezinti yeri de Divan dağıdır ki, tepesinde bulunan seddi, İskender, Bitlis'in fethi için yaptırmıştır. Küçük, faydalı bir seddir. Tılsımlı olarak yapıldığından, bu Divan dağından daha yüksek dağların arkalarındaki Güzeldere dağları, Nemrut dağları, Mudki dağları, Muş dağları ve Güvar dağları olduğu gibi görünür.

Bitlis'in ziyaret yerleri: Versenki medresesi içinde yatan vilâyetin kıblesi, hidâyet kâbesi, zâhir ve batın bilgini eş-Şeyh Hazret-i Ebû Tahir: Binlerce kerâmeti görülmüştür. Nurlu bir kubbe içinde yatmakta olup, duası kabul olunan bir sultandır. Herkes tarafından ziyaret olunur. Şeyh el-Arab: Bu da ulu sultandır. Şeyh Hasan el-Kınâhî: Tefsir ve hadiscidir. Bilginlerin sultanı olup, Hatuniye köprüsü başında bir türbede yatmaktadır. Şeyh Alemdar: Ulu sultandır.

Bitlis şehri içinde Melek Ahmed Paşa efendimizle dokuz gün, dokuz gece eğlendik. Gecemiz kadar gündüzümüz de Harzem Şâh Nevruzu gibi idi. Bu şekilde, imkân nisbetinde nice durumları öğ-

renip yazdık. Onuncu günde paşa, Van'a gitmek için hazırlandı. Şanı yüksek Han'ın Melek Paşa'ya verdiği hediyeler şunlardı: Üç adet kız, üç adet köle, on adet değerli at —ki biri süslü, altın zincirli bir küheylân idi—, üç aded mücevher işli mazenderân tüfeği; Tefsîr, Kadı Bayzâvî, Keşşâf, Kâmûs, Takvîm el-Büldân gibi hükümdarlara mahsus yirmi cild kıymetli kitap; üç aded ibrişim ve sırmalı İsfahan halısı, üç aded Nahcıvan keçesi, kırk aded çeşitli kılıç, on katar katır, on katar deve. Bu hediyelerden sonra, Han dervişlik edip: «Bu hediyelerimizi kabul edin» diyerek el öptü.

Han yine paşa huzurunda, paşanın kethüdasına sırma zincirli küheylân bir at, bir çıplak at ve bir katır verdi. Elhâsıl, paşanın yirmibir aded mevki sahibi adamlarına birer küheylân at verdikten sonra devecibaşı ve seyisbaşı gibi en aşağı adamlarına varıncaya kadar yetmiş aded at hediye etti ki, her biri birer kese değerinde atlardı.

Paşa da Han'a o gün sekiz aded samur kürk giydirdi. Veda esnasında da beyaz bir samur kürk giydirdi ki bu, padişah sarayından çıkma idi. Kendi belindeki cevâhirli kuşak bıçağı ile hançerini de Han'ın kemerine bağladı. Han'ın dört oğluna ve Çakir Ağa adındaki kethüdâsına birer samur kürk giydirdi ki, her biri biner kuruş değerinde idi. Haremdeki hanım sultana bir samur, mücevherli bir taş, yetmiş parça değerli kumaş, birçok elmas, yakut, zeberced ve lulu inciler hediye edip Anber Ağa ile gönderdi. Önce Han'ın kölelerinden aşçıbaşıya, yetmiş aded mevki sahibi aşiret beylerine çeşitli çukalar ile yüksek ve orta kuşaklık dedikleri hilatlar giydirdi. Han gayet memnun kalıp, Bitlis halkının hepsi hoşnud oldular. Hülâsa, Bitlis'te on gün kaldığımız müddetçe şehir halkı ile o kadar içli dışlı olundu ki anlatılması imkânsız. Paşa ile Han birbirlerine o kadar sevgi gösterip öyle ikramlarda bulundular ki, sanki Bermekîler sarayı eğlencesi idi. Sonra, paşanın tuğları iki bin asker ile Rahova denilen yere gitti. Ertesi gün paşa ile Han veda yerinde görüşüp öpüştüler. Paşa rüzgâr süratli atına binip, Han ile atbaşı beraber, büyük bir alay ile Van'a doğru yola koyuldu. Bitlis derelerinden Rahova sahrasına çıktılar. Çimenlik bir yerde kırk-elli kadar çadır kuruldu. Han hazretleri, Paşayı bu çadırlara yerleştirip bir ziyafet verdi. Yemekten sonra. Han hazretleri, bir eline oğlu Hasan Bey'i bir eline de diğer oğlu Hüseyin Bey'i alıp, paşanın huzuruna gelirken şu beyti söyledi:

«Karıncalar budin çekmiş çekirgenin Süleymâne,
Size lâyık nemiz vardır? Kabul eylen fakîrâne.»

«Cömert, varlığından verir» diyerek, o iki körpe hanzâdelerinin kulaklarına yapışarak: «Benim efendim, bu oğullarımı sultanımın hizmetine getirmişem, kabul eyle» dediğinde, Hasan ve Hüseyin, paşanın elini öpüp koyunlarından birer Kur'an-ı Kerim çıkarıp paşaya verdiler. Paşa da Hasan ve Hüseyin'i bağrına basıp birini sağına, diğerini soluna alıp dedi ki:

— «Ey canım hanedân sahibi Han kardeşim! Bu iki şehzâde benim de mânevî evlâdım olsun. Estağfurullah, ben bunları hizmetkârlığa alamam. Hemen bunlar daima senden okusunlar ve yazsınlar, yüksek bilimler öğrensinler. İnşallah, ben bunları birer çırağ ederim.»

Sonra Hasan ve Hüseyin'i yine Han'a teslim etti. Han ile paşa bir obaya girip hayli sohbet ettiler.

Melek Ahmed Paşa'nın şanı yüksek Han'a nasihatı:

Ey Han kardeşim! 1045 senesinde Revan fâtihi Sultan Murad Han efendimizle bu saraya gelip misafir olduğumuzda, ben Murad Han'ın silahdar ve musahibi idim. O zaman da hesapsız ve sonsuz nimetlerini padişahım merhum Murad Han'la beraber yiyip görüşmüş idik. Efendimiz Murad Han da sizin saygı ve ikramınızdan hoşlanıp Muş haracı hazinesini devamlı olarak ihsan etmişti. Demek ki yanan meşalesi olmuş idiniz. 1048 senesinde Murad Han efendimiz Bağdad'ı fethedip Diyarbekir'e döndüğünde, sen o zaman genç olman dolayısı ile Bitlis'den gelip eteğine yüz sürerek «Gazân mübârek ola» demediğinden, Murad Han gayet hiddetlenip bana: «Ahmed, benim intikamımı Muzori hâkimi Yusuf Han ve Bitlis Hâkimi Abdal Han'dan mutlaka alasın!» demişti.

Kendileri İstanbul'a gitti. Ben, Diyarbekir Valisi olarak kaldım. Yanıma asker topladım. Hüdâ'ya hamd olsun, İmâdiye'de Muzori hâkimi Yusuf Han'ı ele geçirip yediyüz adamını öldürerek kellelerini devlet kapısına gönderdim. Yusuf Han'ı yine Diyarbekir kalesinde bırakıp hükümetini kendisine verdim ki, bu hususları siz de bilirsiniz. Ondan sonra Murad Han'ın fermanı üzere asker toplayıp senin üzerine yürüdüm. Meyyâfârikin kalesine kadar geldi isem de aramıza uzlaştırıcılar girdi. Ben de senden yetmiş kese para ve çok miktarda ganimet malı alarak, «Benim işim Diyarbekir altında değil Van eyâletindedir» deyip, görmemezlikten geldim. Senin üzerine seferden vazgeçince, o büyük asker topluluğu ile Sancar dağındaki Saçlı Yezidi Kürtlerini ele geçirdim. Onbin kadarını öldürüp

yüz kadar esir aldım. Böylece bol miktarda para ve mal ile Diyarbekir'e girdiğimi senin bilmen gerek.

Canım Han kardeşim! Ben yine Erzurum valisi iken sen rahat durmayıp gençliğin dolayısı ile Erzurum eyâletinde Bingöl yaylağına çıkan Kürtlerden, onda bir vergi alıyorum diye, yetmiş bin koyun yağma ve talan ettiğin zaman, koyun sahipleri Erzurum'da bana gelip durumlarını anlattılar. Ben de sana bir mektup ile kapıcılarkethüdâmı gönderdiğimde: «Ben onun eyâletinde değilim, ayrıca şânı yüksek bir Hân'ım. Benimle ne ilgisi var Melek Ahmed Paşa'nın?» diyerek, mektubumu parça parça edip kapıcılar kethüdâmı da neredeyse öldürecektin. Mudnî Ali Ağa'nın rica etmesi ile kapıcılarkethüdam güçlükle kurtulup Erzurum'a geldiğinde, senin üzerine asker ile gelme niyetinde idim. O esnâda Sultan İbrahim Han beni Erzurum eyâletinden aldı, sen de elimden kurtuldun. O zaman sen de genç idin.

Bize de, Allah'a hamd olsun, yine görüşmek nasib oldu, bu kadar ekmek ve yemeklerini yeyip çok ihsanlarını gördük. Amma ey Hân kardeşim, senden ricâm şudur: Biz, Osmanlı vezirlerindeniz; hususan Murad Han'ın damadıyız. Nitekim, ben Van eyâletine mutasarrıfım, sen de benim idaremde olan eyâletimde serbest hâkimsin ve devamlı ocaklık olmak üzere bu eyâletine mutasarrıfsın. «Paşayı hanıma kondurup bu kadar ikrâm ettim» diye, yanında olan hokkabaz maymuncuların sözlerine uyup, Kürt damarlarını depreştirip kanuna aykırı ve uygunsuz bir işte bulunmayasın! Her tarafında kol gezen aşiret beyleri ile hoşça geçinip görevli bulunduğun padişah hizmetlerini yerine getiresin. Bu Melek kardeşin de doğru sözlüdür. Zerre kadar şeriat, tarikat, hakikat ve marifetten taş koparırsan, senden de baş kopar. Ben Van'da bulundukça bütün halk ile dürüst geçin. Eğer «İbşir Paşa Melek Ahmed Paşa'yı Van'a sürdü, ne haysiyet ve vakârı olsa gerek?» dersen, ben de derim ki: «Hâlâ Hatt-ı Şerif ile serdar-ı muazzam ve tuğrakeş-i düstûr-ı mükerremim.» Hemen sesini kesip hak yolundan ayrılma. İşte, sana nasihatim budur...

Paşa, sözünü bitince, Han da:

— «Mutlak ki ata ve dede nasihatidir. Emir sizindir, Sultanım» dedi.

Han ile Paşa öpüştüler. Vedâlaşıp giderken, Hân, Paşa'ya dedi ki:

— «Sultanım, Evliyâ Çelebi kulunuz bende birkaç gün dursun, arkanızdan Van'a ulaştırırım.»

Paşa da bana, «Evliyâm, Hân kardaşımla birkaç gün kalıp yine

tiz gelin» diye, izin verdi. Paşa, Van'a yöneldi, biz de Hân ile Bitlis'e döndük.

Hân, bana özel adamlarının yanında kendi odalarından bir oda verdi, gece gündüz kendileri ile can sohbetleri ve Hüseyin Baykara fasılları ettik. Hân, bir gün konuşma sırasında dedi ki:

— «Evliyâm, görürsün, sizin Paşa bize deve kinli olduğunu gösterip ova yolunda çadır içinde bize hak tarafından görünerek, nasihat veriyormuş gibi, otuz yıllık konuları yüzümüze vurdu. Bu sizin paşadan çekinmek gerekir amma hayır olsun».

Ben de:

— «Vallahi Hân'ım, Paşa size karşı mahcubdur. Sevgisinin çokluğundan, Hân'ıma biraz nasihat yollu sözler söylemiştir. Sakın o sözlerden sizin hatırınız incinmesin. Burası Kürdüstan'dır, halkı inatçı Rojki kavmidir. Bir tarafınız ise Van kavmidir. Aranıza bozguncu girip bazen sulh ve selâmete aykırı iş olmasın diye, paşa kardaşınız Hân'ıma nice nasihat yollu sözler etmiştir. Hân'ım, siz o sözlerden memnun olun. Yoksa kin, kibir ve düşmanlıktan uzak, içi dışı bir, vezirler önderi, cömert ve zeki bir kimsedir.» dedim.

Bu şekilde, Paşa'yı oldukça övdüm. Hân, bu sözlerden hoşlanıp sustu. Böylece üç günde Hân ve diğer ileri gelen kimseler ile can sohbetleri ettik. Her gün yaptığımız sohbetleri yazsak ayrı bir kitap olur.

Bitlis'e gelişimizin ondördüncü günü, şanı yüksek Hân, beni yerden yükseltip akranlarımızın arasında kadrimizi üstün tutarak bana önce yakası yeşil çukayla kaplı bir samur kürk ihsan etti. Sonra da don ile gömleğe varıncaya kadar baştan ayağa bir kat elbise giydirip bir kese kuruş, bir rüzgâr süratli at, kadife üzerine sırmalı eğer, raht ve gaddâresiyle küheylân bir at ile sade çullu çıplak bir at hediye etti. Bir Gürcü kölesini de bütün elbisesi, atı ve silahiyle bağışladı.

Han'ın ondört ciğerköşeleri (çocukları), Hân kethüdası Çöker Ağa, Haydar Ağa, Arap Halil Ağa, elhâsıl bütün ayân ve eşraf ile aşiret beyleri kılıç, gaddâre, tüfek, zırh, kalkan, çarık, kuşak, hançer, başlık, parça ipek, buhni verdiler ki, üç sepet elbise ile yedi küheylân at peyda ettim. Muhterem haremi, Han'ın karısı Zâlpaşa kızı Sultan Hazretleri, altın sırmalı bir bohça içinde bir kat elbise ve üç yüz kuruş göndermiş. Elhâsıl, her şeyden bolca ikram alıp Hân'ın yanında felekten bir gün çaldım. Bütün aşiret beyleri, dostlar ve şanı yüksek Hân ile vedâlaşıp, mektuplar alarak Van'a hareket ettik.

BİTLİS'TEN VAN'A REVÂN OLDUĞUMUZ

1065 senesi Şaban ayının birinci gününde Bitlis'ten adamlarımızla çıkıp, doğu tarafına giderek Bitlis deresinden çıktık. Rahova sahrası içinde yürüyerek dört saatte Hüsrevpaşa Hanı'na gelip, burada menzil aldık.

Hüsrevpaşa Hanı: Bitlis Hân'ı toprağında eski bir handır. Yanında başka hiçbir imâret yoktur. Hattâ hayırsahibi merhum Hüsrev Paşa, bu handan tâ Van deryasına varıncaya ve yine bu handan tâ Bitlis şehrine gelinceye kadar, hanın sağ ve solunda, tam üç saatlik Rahova sahrası içinde, içi boş kemerler yaptırmış. Kış mevsiminde bütün tüccar gezginler ve çifçiler bu tâkların altından geçerler; burası kendilerine temmuz ayında soğuk bir mahzen, kışın da sıcak bir hamam olur. Çünkü bu sahraya düşen kar ve yağmur, ne Erzurum ne Muş ne de diğer belli sahralara düşer. Tam sekiz ay minâre boyu kar ile bu Rahova kaplı olup, bu taraftan Bitlis yolu kapalı kalır. Onun için merhum Hüsrev Paşa Kârun gibi para harcayıp, bu ova içinde şu han ile sağ ve solunda kemerler yaptırmış. Gelen giden kimseler her zaman geçerlermiş. Fakat zamanla buranın vakıf gelirleri zayıflamış, Kürt kavimlerine gizlenecek yer olduğu için nice yerleri de yıkılmıştır. Duvarlarının birçok yerleri durmaktadır.

Yine bu Rahova ovasından üç saat doğuya gidip Taht-ı Van kalesine geldik. Kürtler bu kaleye «Tatvan» derler. Bu yer Van eyâletinin hududu olup, Van deryası kenarında ve Van Paşasının hassı olduğundan hâkimi subaşısıdır. Eskiden Süleyman Han zamanında, Zâl Paşa burada küçük, faydalı bir kale yaptırıp derbend olmuştur. Sonra Tahmasb zamanında Acemler Adilcevaz ve Ahlat kalelerini istila ettiklerinde, buradan gemiler ile Van'a yardım gitmesin diye, Tatvan kalesini harap edip bırakmışlardır. Hâlâ derya kenarında, liman ağzında, kale gibi kuvvetli bir handır. Van paşasının bir ağası, iki yüz adamı ile bu handan idare eder. Van kulu tarafından memur edilen bir ağa da gümrüğü idare edip, Van deryasında gidip gelen gemilerden onda bir gümrük vergi alır.

Bu hanın etrafında bazı Kürt hanları vardır. Amma bir camiden başka çarşı, pazar ve diğer imaretden eser yoktur. Fakat buraya imar olunacak bir liman lâzımdır. Zira güzel liman sahası vardır.

Van deryasının (gölünün) vasıfları ve ona akan nehirler: Bu Tatvan kalesinde yol iki kola ayrılır: Van gölünün güney tarafındaki, sağ tarafa giden sarp ve kayıklık Güzeldere Geyavun ve Sultan kalesi yoludur ki, Hakkâri vilâyeti içinde Van gölü kenariyle Van'a gider. Amma Tatvan'dan yine göl kenarı ile kuzeye doğru nice kaleleri geçip on günde Van'a gider. Paşa efendimizin bu yol ile Van'a gittiğini öğrenince, arkadaşlarımla Tatvan'dan yola çıktık. kuzeydeki göl boyunca giderken gördük ki, Rahova sahrasının doğu kısmı da tamamen göldü.

Van Gölü'nün şekli: Makdisî tarihinde anlatıldığına göre, Nemrut, Allahlık iddiası ile dünyayı gezerek bütün usta ve dağdelenleri toplayıp, kırk yılda bir Nemrut seddi yaptırmış ki, temelinden tepesine işçiler her taşı yedi günde ancak çıkarırlarmış!.. Sonra Nemrut, İbrahim aleyhisselâmın Urfa vakası ile Allah'a isyan ettiğinden, Allah'ın emri ile Cibrîl-i Emin o yüksek dağın temeline bir kanat vurup havaya uçurdukta üzerindeki bütün işçi ve insanları ile yerle bir etmiş ve Allah'ın emri ile dağ yere geçip orada bu Van gölü meydana gelmiştir!..

Çevresinin uzunluğu onbir konaktır. Öyle bir göldür ki, hiçbir denizle bağlantısı yoktur. Zehirden acı olup, doğudan batıya uzunluğu altmış sekiz mildir. Kışın çok şiddetli dalga olur. Çevresının tamamı beş yüz mildir. Etrafında dokuz aded kale vardır. İçinde iki büyük ada vardır. Birine Ahdimvar adası derler ki, sağlam bir kalesi ile eski bir kilisesi vardır. Diğerine Ahtamar adası derler; güzel bir limanı vardır.

Gölün ortalarında derinlik yetmiş kulaca varır. Her tarafında güzel demir tutar yerleri vardır. Göle her taraftan küçük büyük yetmiş kadar nehir dökülür.

Güneyindeki Güzeldere, Hakkâri vilâyeti dağlarından gelir. Ayn-i Gevâş, Hakkâri'nin Çölemerik ve Vustan kaleleri dağlarından gelip Kuskunkıran yakınında karışır. Yine güneyinden gelen bir nehir, Vustan kalesi dibinde karışır. Hoşab nehri —halk Hoşaf suyu der— büyük bir nehirdir. Temmuz ayında ve ilkbaharda hiç geçit vermez. Bu nehre de yedi aded su karışır. İnşallah, sırası gelince anlatırız. Bu nehirin suyu gayet tatlıdır. Bir kolu yine Akkâri dağlarından doğar. Bir kolu Hoşab kalesinden, bir kısmı Mahmudî diyarının Âbâgay ve Kara kalesi dağlarından gelip, Hakkâri'nin Vustan kalesi ile Edremid bağları içinde Van gölüne akar. Kuzey tarafındaki Geldikçay, baharda taşar. Doğuda, Akköprü ve Çomaklı dağ-

larından doğar. Âmik kalesi dibinde göle dökülür. Altı saat kuzeyden Karaçay gelir. Bu da baharda taşkın akar. Kâsımoğlu çayırı denilen sahradan geçerek Karaşeyhler yakınında göle karışır. Kuzeyden gelen Canik nehri büyük sudur. Bargiri dağlarından doğar, Bargiri kalesi yakınında göle dökülür. Yine Kuzeyden Bendimâhî nehri, Bargiri kalesi yakınında Van gölüne girer. Bir boğaz içinde akar. Aşağı kısımda acı olur amma, yukarı kısımları tatlıdır. O da bu dağlardan doğar. Bunun döküldüğü yerde Bend-i Mâhî vardır. Esasen Van gölünde bir karış kadar balık bile görülmezken, yılda bir gün Allah'ın emri ile o yerde Van gölünün balıkları görülür. Bu dereden yukarıya tam bir ay binlerce büyüklü küçüklü balıklar geçip, Bend-i Mâhî ziyareti denilen ziyaret yerinde toplanırlar. Oranın su otlarından, eğri köklerinden otlayıp, güya o zatı ziyaret ederler. Bir ay sonra geri döndüğü vakit, bu Bend-i Mâhî denilen yeri Van defterdarı tarafından bir ağa kapar. Bütün balıkları yukarı derede toplanır. Aşağı, Van gölüne geçemezler. Defterdar ağası, yüzlerce reâyâ ve adamları ile balık avlayıp tuzlar. Sonra binlerce Acem tüccarı ve Gökdolak Ermenileri bu balıkları mîrîden alıp, yüzlerce deve yükü ile Acemistan, Lahican, Baku ve Azerbeycan diyarlarına götürürler. Gayet lezzetli ve semizdirler. Bunlardan mîrîye senede dokuz yük akçe gelir sağlanır ki, Van kuluna ve göl etrafındaki diğer kalder askerine ulufe yetiştirir. Bu balıklar avlandıkları gün durumlarını iyice anladıklarından, insanlardan boş yere kaçmazlar.

Şerefnâme tarihi sahibi Şerif Han der ki: Bu bend yukarısındaki ziyaret yeri, Büyük İskender'in hekimine ait imiş. Bârgiri denilen yerin su ve havasından hoşlanıp orada yerleşir. Kendisine ve halka geçim için, Van gölü balıklarına tılsım yapar ve bu yerde gömer. Onun için, yılda bir kere bütün balıklar oraya varıp geri döndüklerinde avlanırlar.

Allah'ın hikmetinden olacak, göle bu kadar sular karışır da ne bir katre çoğalır, ne de azalır! Suyu zehir gibi acıdır. İnsan taharet etse, abdest yerini yakar. Değme kimse acısına dayanamaz. Garip bir sudur: Bu gölün etrafında oturanlar bu suda giyeceklerini yıkadıklarında, asla sabun kullanmaya ihtiyaç duymazlar. Suyunda o kadar saf, beyaz ve temiz olarak çamaşır yıkanır ki, bezler pamuk gibi olur. Güney ve batı rüzgârları esdiğinde, gölde şiddetli fırtınalar olur. İçinde elli parça kadar gemisi vardır ki, kaleden kaleye tüccarları taşırlar.

Van gölü kenarında ilk gördüğümüz Tahtıvan denilen hanın yakınında, «Rahova» nihayetindeki bir vâdide garip ve pek acâip

bir manzara ile karşılaştık: Söylentilere göre, Nemrut yığma dağ yaptırırken Nemrutlu'lar da taş taşırlarmış. Allah'ın emri ile yetmiş katar develeri, yükleri gibi, taş olmuşlar. Halen katar katar, düzenli şekilde, hepsi yükleri ile dizilmiş dururlar. Kimi çökmüş, kimi ayakta, kimi yıkılmış! Aynı şekilde halen durmaktadırlar. Üçbin yediyüz seneden beri birisine bir parça zarar gelmemiş. Bunları uzak mesafeden gören, bir kervanın Van tarafına gittiğini zanneder. Hepsi çakmaktaşıdır. Amma garip olan şudur: Develerinin taş olduğunu gören devecilerin de boyunları eğrilmiş, Allah'ın büyüklüğüne karşı ellerini kaldırıp yalvarır şekilde taş olmuşlar! Kimi secde etmiş, kimi yere yatmış, kimi yan yatıp bir gözüyle göğe bakar haldedir. İnsanın bunları ibret gözüyle bakması gerekir ki ilâhî gazabın eserini seyretsin. Ben bunları gördüğümde dehşete kapılıp, ilâhî gazabdan yine büyük Mevlâ'ya sığındım.

Buradan kuzeye doğru giderken, arkadaşlarımız dediler ki:

— «Sultanım! Eğer isterseniz, buraya yakın görülmeye değer bir yer daha var, onu da seyredelim. Tâ ki ne kadar acâip göresiniz.»

Ben cevap olarak dedim ki:

— «Ey gözümün nurları! Bu seyahatte vücudumuzu yok etmekten murad ve meram, Hüdâ'nın yarattıklarını görmektir.»

O anlayışlı dostlar da, baş ve göz üzerine diyerek, bana uydular. Bir saat kadar kuzeye gittik. Muş ovasına giden bir büyük yola gitmeyip, o yerden bayır ve yalçın kaya üzerine doğru çeyrek saat yürüdük. Şu güzel sanat yapısını gördük:

Mınare gibi olan yalçın kaya üzerinde bir adamı zincir ile sarmışlar. Şimdi sadece kemikleri kalmış, ne uzvu var, ne bir şeyi!.. Zincirler de çürümemiş, usta elinden henüz çıkmış sanırsınız. Kemikleri gayet beyazdır. İncikleri, kol kemikleri yedişer, sekizer arşın boyunda, uzun ve kalındırlar. Başı, küçük halvet hamamları kubbesi kadar var. Gözlerinin deliklerine bir insan rahatça girer ve çıkar. Hattâ bu deliklerde kartallar yuva yapmışlar. Söylentilere göre, bu kemikler Hazret-i İbrahim'e iman edenlerden birinin cesedine ait imiş. Nemrut onu bu kayaya bağlayıp altına ateş yakmış. Allah, bu güzel vücudu korumuş ve kemiklerinin birçok kısımları kaya ile birleşip aynı renk olmuş. Sadece incikleri, kolunun yeri ve başı kayadan dışarıda görünür.

Bu, yoldan epeyce uzaktır. Ahlatlı Şeyh Mustafa da, «Bu adam İbrahim ümmetindendir, birçok tarihte gördük» diye buyurdular. Makdisî tarihinde böyle yazıyor. Garip sırdır ki, bu kemikler iki bin

senelik bir zamandan beri duruyorlar, hâlâ çürümemişler. Cenab-ı Hak her şeye kâdirdir...

Burayı seyrettikten sonra, yine kuzeye doğru gidip dört saatte Van gölü sahilindeki Azgak köyüne vardık. Burası Ahlat sancağı hududunda, göl kenarında, gelişmiş bir köydür. Buradan yine sahil yoluyla kuzeye gidip, üç saatte Bend-i Mâhi'ye geldik ve menzil aldık. Burası balık dalyanıdır. Van defterdarı tarafından idare olunur. Mirî emânetidir. Sonra yine kuzeye giderek Van gölü sahilini sağ tarafta bıraktık, güzel köyleri seyredip eski Ahlat şehrine vardık.

Eski Ahlat şehrinin vasıfları: Bu şehre Âd'ın tâbiidir, derler. Şiddetli rüzgârın korkusundan şehrin sırtındaki yüksek dağların, Sübhan dağının, büyük mağaralarına sığınmışlardır ki, mağaraların her biri üç bin kişiyi rahat alır. Tarihçiler bu şehre «Dâr-ı Bele» demişler, yani «Oğuztâifesi şehri» demektir. Bu şehir hükümdardan hükümdara geçip o kadar büyümüştür ki, Van gölü kenarınca bir ucu tâ Erciş kalesine varırdı. Bağ ve bahçeleri, kafesli bostanları biribirine bitişik olup, yaylaları da Süphan dağı idi.

Ahlat şehrinin harab olmasının sebebi: Eski zamanda, bu şehir Mahan padişahının idaresinde idi. O tedbirsiz padişah, Semengân padişahı üzerine sefer etmek istediğinde, bu Ahlat'ın halkından sefer yardımı olarak yüzbin yumurta ister. Bu ferman Ahlat ahalisine gelince, «Doğru değildir amma ne çare verelim» diyerek, Oğuzlar yüzbin yumurta biriktirirler. Bunları Mahan şehrine götürmeye adam ve yol parası lâzım, bu yumurtaları yüklemeye deve de ister... bundan şaşırıp görüşmeye başlarlar. Onların perişan halini Mahan şahı öğrenir ve «Sizden tavuk yumurtası istemedim, yüz bin gümüş yumurta istedim. Çünkü siz biralay fakir insanlarsınız, size olan bu teklifimden vaz geçtim. Herkes yumurtalarını alsın, devletimin devamına dua etsin» diye, onlara af mektubu gönderir. Halbuki onlar topladıkları yumurtalara işaret koymamışlarmış. Herkes birer yumurta alınca, kimisi benimki büyüktü küçük aldım, kimi de seninki küçüktü büyük aldın diye, aralarında anlaşmazlık ve bir hay-huydur başlar. Sonunda: «Biz, şimdiden geri birbirimizin haklarını yedik; bu şehirden bed-bereket kalkar, yumurtalar şehrin harab olmasına sebeb olur. Bakalım bize ne zaman belâ gelir?» diye korkuya kapılırlar. Bir müddet sonra şehre tâun hastalığı yayılır. Bir gecede oniki bin oba kalkarak, süratle Mısır'da Abbasîlerden Elkiş kalesi sahibi el-Müstekfî Billah'a gelip bir yurt isterler. O da bunlara Mısır'ın doğusunda Kayıtbay yaylası denilen bölgede yer

verir. Bir senede topraktan, sağlam bir şehir yaparlar. O zamana kadar Mısır diyarında kerpiçten bina görülmemiş imiş. Hâlâ Kahire'nin doğusunda Tophâne tarafında, Ahlat mahallesi denilen binlerce ev harab olmuş olarak yatar. Kalıntıları durmaktadır. Beri taraftan Mahan şahı Ahlat'a zulüm edip berbad ettiği için, Allah onu Semelikân şahı elinde perişan eder. Mahan'a geldiğinde, Ahlat'tan oniki bin evin göçtüğünü bir sene sonra duyar.

Sonra Azerbeycan şahlarından Sultan Celâyir burayı yeniden mamur edince, Osmanlıların atalarından Ertuğrul'un dedesi Kaya Alp Bay, onun kardeşi Bayındır Han, Ertuğrul'un babası Süleyman Bay —ki Caber kalesi dibinde Fırat nehrinde boğulmuştur—, Cengiz Tatarları derdinden Mahan ülkesini terk edip Ahlat'ta Sultan Celâyir'e gelir, boy beyi olarak yerleşirler.

Kavim, Celâyir'de yine Cengiz Tatarlarının kardeş çocuklarından biralay yiğit, gözü pek erler idiler. Sultan Celâyir Akkoyunlu şahı olduğundan, bu tâifeye «Akçakoyunlu» derler. Asılları, Mâverâünnehir'de Mahan diyarıdır. Bu Ahlat'tan ne tarafa sefer ederlerse hep zafer kazandıklarından, Sultan Celâyir bunlara Ahlat şehrini mülk olarak verip buraları geliştirir. Bunların Ahlat'taki safâ, savaş ve zenginliklerini duyan yakınları bir bir göç ederler. Dânişmendliler de göç ederek Ahlat'a gelir, kayser topraklarını yer yer ele geçirerek etrafa heyecan salarlar. Sonra üzerlerine yine Tatar askeri gelmekle, 476 tarihinde Danişmend beyi olurlar. Ondan sonra Ahlat şehri Celâyiroğlu Kara Yusuf'a kalır. Bu da 805 senesinde Timur korkusundan kaçıp Yıldırım Han'a sığındı. Sonra Timur, Yıldırım'dan Kara Yusuf'u isteyince vermediğinden, Yıldırım Han'ın üzerine Bursa'ya doğru yollanıp gelir. Bu Ahlat'ı, Kara Yusuf'a rağmen, yedi ayda harabeye çevirmiştir. Halen harab bir şehirdir.

Sonra, Ahlat şehri 867 tarihinde Uzun Hasan Şah'ın eline geçer. Fakat İstanbul fatihi Sultan Mehmed Gazi deniz gibi asker ile Uzun Hasan'ın üzerine gider, Tercan sahrasında savaş yapıp Hasan'ı mağlup eder. Uzun Hasan onyedi atlı ile Azerbeycân'dan Tebriz'e kaçar ve orada vefat eder. Cesedini Ahlat'a getirip burada gömerler. Sonunda burası İran şahlarının eline geçer. Şah İsmail'in elinde iken, 920 senesinde Birinci Selim Şah İsmail'i mağlup ettiğinde, Ahlat halkı sığınacak bir yerleri olmadığından Erzurum altına gelir. Sultan Selim Han'ın atının ayaklarına yüz sürüp: «Padişahım, büyük atalarının gömülü oldukları Ahlat şehrinde bize bir kale yaptır» diye rica ettiklerinde, buranın halkına bolca ihsanlar edilir. Fakat Birinci Selim kale yaptırmak sevdasında olmayıp,

Acem'e yardım eden Mısır sultanının boybeyi Maraş hâkimi Zülkadiroğullarından Sultan Alâüddevle'nin üzerine paşa gönderir. Paşa, Güneş sahrasında onu mağlup eder. Sonra Mısırlılar üzerine gider. İşin sonunda, Selim Han İstanbul'da vefat eder.

Yerine, 926 tarihinde Sultan Süleyman geçer. Bu sırada Şah Tahmasb'ın kardeşi Elkas Mirza, biraderinden yüz çevirip Şirvan ve Şamahî şahlığını terkederek Kıpçak sahrası üzerinden Kırım vilâyetine ve oradan Edirne'de bulunan Sultan Süleyman Han'a gelir. Burada umduğundan fazla ikram ve ihsan görür.

Süleyman Han büyük bir ordu ile Acem'e girip Revan, Gence, Nahşivan, Tebriz, Hoy, Merend, Rumiye ve Dumbuli bölgelerini fethedip dönerken, Van ve buraya bağlı yetmiş aded kaleyi de 955 senesinde ele geçirmişti. Bütün Kürdistan beyleri itaat edip boyun eğerlerdi.

Sonra Van gölü kenarındaki bu Ahlat'a gelip, bütün atalarını ziyaret eder. Ahlat'ın geliştirilmesi için Koca Zâl Paşa ile Koca Mimar Sinan'ı burada bırakıp, sağlam bir kale yapmalarını emir buyurdular. Kendileri Bitlis üzerinden Diyarbekir'e, sonra İstanbul'a geldiler. Beri tarafta Zâl Paşa, Ahlat halkı ile görüşüp, Ahlat harabelerinin güneyinde bulunan göl kenarında sağlam bir kale yapımına başlar.

Ahlat Kalesi'nin Yapısı: 965 tarihinde, bizzat Süleyman Han'ın ölçülerini belirttiği mimâri uslûpta, Zâl Paşa eliyle yapılmıştır. Göl kenarında, dörtgen şeklinde bir kaledir. Çevresinin uzunluğu üç bin adımdır. Onüç aded kalesi vardır. Duvarı çok yüksek değildir. Hendeği de fazla derin değildir amma, çok sağlam ve dayanıklı bir şekilde yapılmıştır. Duvarları gayet geniştir. Göle bakan üç katlı, kuvvetli demir kapısı vardır ki, bu kapı üzerine kalenin tamamlandığına dair Celî yazı ile yazılmış tarihin son mısrası şöyledir:

«Aceb makâm-ı latîf,
Zehî bina-yı metîn.» Sene 963

Bu kapının göl tarafı kıble tarafıdır. Süleyman Han'ın bir câmii, bir hamamı, bir hanı ve yirmi kadar dükkânı vardır. Kale, Van eyâletindeki Muş paşasının hükümet merkezidir. Beyinin padişah tarafından hâssı 410000 akçedir. Kanun üzere her sene yirmi kese geliri olup, beşyüz adamiyle sancak köylerini idare eder. 44 zeamet sahibi, 130 tımarı vardır. Alaybeyisi ve çeribaşısı olup, kanun üzere cebelüleriyle bin kadar askeri bulunur. Bunlar, beylerinin sancağı altında sefere giderler. Yüzelli akçe pâyesiyle geniş bir kazadır ki,

kadısına senede iki kese gelir olur. Şeyhülislâm, nakib ve kethüdâ yeri ile serdarı yoktur. Şahbenleri, bâcdârı, muhtesib ve subaşısı İstanbul'dan gelir. Kale dizdarı ve yüz aded neferleri vardır. Her gece mehterhâne çalıp hazır dururlar. Yeteri kadar çeşitli cephânesi, büyüklü küçüklü şâhi ve kolomburno topları var. Deniz kenarındaki iskelesinde Gümrük Emini oturup, gelen bütün gemilerin onda bir vergisini alarak kale kullarının aylıklarını verir. İltizam bedeli yedi yüktür.

Ahlat harabeleri: Bu harap şehir içinde yüzlerce büyük kubbeli cami vardır ki çok eski yapılardır bunlar. Kubbeleri taştan olup, üzerleri kireç ile örtülüdür. Fakat cemaatten mahrum, bomboş harabelerdir. Bu cümleden olarak, Emirkay Camii tek başına boş bir meydanda kalmıştır. Kapı ve duvarları tâ damına varıncaya kadar cilâlıdır. Sahibi Emir Kay bu eski şehrin yazarı olduğundan, caminin dört tarafındaki duvarların yüzüne, bu şehirde ne kadar câmi, mescid, medrese, han ve başka yapı varsa mühür yazısı ile yazmış. Ben bunları okuyup imkân nisbetinde buraya yazdım. Eğri yerlerine son derece dikkat edip dürbün ile okudum. Bu şehrin lisanında, biraz Çağatay ve Moğol lisanına yakın lehçeler vardır: «Aşun gitmiş vize görünmeze varmış, mize bize Kay gibidir. Bakız itdi döküli gelir serlerdir. Meni sevincemişdir. Şâdbây kişidir. Şol keşi menfarınadır. Savular savuladım (yani ağlaya kaldım). Barmız uruşı kişiyiz (yani hepimiz cenk adamıyız)» ve daha bunlar gibi nice sözleri vardır. Şehrin yazarı, cami duvarında: «Şehir cümle otuz beş bin mihrab» demiş. Hakikaten minarelerin çokluğu meydandadır. Fakat bu kadarı fazla söylenmiş olsa gerek. İkibin medrese, bin hamam, iki bin han, bin dârülhadis, altı bin sıbyan mektebi, sekiz yüz tekke, onsekiz bin çeşme, sekizbin sebil, on bin mahalle, iki yüz bin ev, yetmişbin ayân sarayı, üç bin kervansaray, iki bin han, altı yüz bin dükkân, yüzelli yerde kubbeli çarşı, yedi yüz imâret, kırk bin mesire, dokuz yüz bin bağ ve bahçe, yetmiş bin ziyaret yeri, altı yüzbin ayân ve bilgin ve bunlar gibi nice kimseleri varmış. Bu adam, bunlar gibi daha bir sürü şeyler yazmış ve şehri pek ziyade büyültmüştür. Gerçeğe göre mübalağalıdır.

Şehrin içindeki bu harabelerde yüzlerce kişi oturur. Güzel, bağlıbahçeli, tatlı suyu bulunan evleri vardır. Güven içinde yaşarlar. Nicelerinin doğduğu yerler olduğundan, kendilerine miras olarak kalmıştır. Bu sebeble buralardan ayrılamadıklarından, her biri diğerinden yüz mil mesafede kalmıştır. Son derece dürüst kimselerdir. Hattâ mağaralarında kırk-elli seneden beri yaşayan kimseler

vardır ki, kırk-elli seneden beri ağızlarına canlı mahluktan yiyecek koymamışlardır. Bunlardan Ahlatlı Şeyh Mustafa, kırkbir senedir oruçludur. Hanefî mezhebinden, ermiş, değerli bir kişidir. Ben yanına varıp selâm verdim. Allah biliyor ya, «Ve aleykümüsselâm, ey seyyâh-ı âlem Hafız Evliyâ» dedi. Ben: «Hayırduanızı rica ederim» dedim. «Size ellibeş senedir hayır duâ olunur, erenlerden feyz almışsın; bize bir aşr-i şerif oku, biz de size bir dua edelim. Aramızda böyle bir alışveriş olsun» diye buyurdular. Ben hemen diz üstü oturup, Sad sûresinden yüksek sesle ve saba makamı ile «Ve vehebnâ lidâvude...» aşr-i şerifini okudum. Onlar da bize hayırduâ ettiler. Sonra onlar da bizden hayırduâ istediler. Ben de onlar için duâ ettim. Elimizi yüze sürüp, beni dünya ve ahiret kardeş etti. «Yürü, bu dünya seyahatinde Cenab-ı Kibriyâ yardımcın ve arkan olup seni saadet evine eriştirsin. Şimden geri kumda oyna amma avâm ve avân ol» dedi.

Vedâlaşıp ayrıldık. Oradan Ahlatlı Şeyh Ali'ye geldik. Bu ermiş dahi otuz yıldır mağarada oturup, Davud orucu ile geçinirmiş. Peygamber soyundan gözü yaşlı, bağrı taşlı, ciğeri kanlı, ilâhî aşk ile mecnun olmuş faziletli bir kimsedir. Hamd olsun, hayır duaları ile şereflendik. Buradan Ahlatlı Hasan Dede'ye geldik. Hacegân sınıfından bütün bilimleri öğrenmiş, halk ile konuşmaktan çekilmiş bir zattır. Yine yayla eteğinde büyük bir mağarada Şeyh Takî Dede vardır.

Bunlar gibi niceleri ile görüşüp, dualarını alarak taze can bulduk. Bunlarda halkla ilişkisini kesmiş daha nice kimseler var. Bu şehri fazlaca övüp anlatmakta fayda olmasa gerek. Bu harabelerin övülmesinde usanç vardır. Dünya işi böyledir. Seyahatimde bu şekil rasladığım harabeler şunlardır: Acem Irak'ında Kûfe, Eski Bağdad, Eski Musul, Meyyâfârikîn, Arap Irak'ında Antakya, Mısır'da İskenderiye, Askalân, Taberistan, Havran Basra'sı, Tarsus, Anadolu'da Balat, Malahî, Ayasluğ, Aydıncık, Rumeli'de Atina, Kavala, Kırım'da Eski Kırım, İbn Kirman şehri, Elbruz dağı eteğinde Irak, Darya ve diğerleridir.

İşte, bunlar gibi yüzlerce seneden beri harabe halinde yatan şehirlerden biri de Ahlat'tır. Âlemin durumunu bilenler bu söylentilerden vazgeçer. Lâkin dildir, durmaz. Bu şehirler birçok güçlükle meydana gelmiş yerler olduklarından, insanın bakınca yazacağı gelir, vah vah der!.. Yoksa, dünyanın hali hep böyledir. Bir tarafı imar olur, diğer tarafı harabeye döner. Merhum Veysi Efendi'nin eserinde yazdığı gibi: «Hangi zaman cihan mâmur ve âbâdan olmuştur?!»

AHLAT ŞEHRİNDE OSMANOĞULLARI SULTANLARININ ATALARININ ZİYARET YERLERİ

Kaya Alp Bay Ziyareti: Ertuğrul Bay'ın dedesidir. Büyük şan sahibi, şeci, bahadır bir er imiş. Bunun yanında Hasan Bayındır Han var ki, Kaya Alp Bay'ın kardeşidir. Mahan Şahının izniyle Ahlat'a han olmuştur. Şehir içinde eserleri çoktur.

Diğerleri de şunlardır: Sultan Abdullah, İzzeddin Han, Sultan Hasan, Sultan Meymendi, Sultan Boğa Bay, Sultan Tohta Bay, Korkud Han, Sultan Ali Han, Sultan Kâzım, Sultan Bendi Han, Zorbay Han, İsmail Han, Bedirbay Han, Çıgalı Han, Tohtamış Han, Selçuk Han, İsrail Han, Ma'sum Bay, Kutlu Bay.

Bunların hanımları başka yerde yatar ki şunlardır: Mema Hatun, Sırma Hatun, Can Hanım, Nilüfer Hatun, Serviboy Hanım, Zîba Hanım, Vasfiye Hanım, Hurşid Hurma, Döndü Hurma, Safiye Hurma. Danişmendoğullarından Melik Gündüz, Melik Kıble, Melik Safâ, Melik Mukaddes, Melik Ümran. Ataları yakınında, Niksar'da yatarlar.

Çobanoğulları da Ahlat'a sahip olmuşlardı. Hepsi oniki kişidir. Bunlara halk ağzında «emir» derler. Asılları yine Mahan'dan olup, Hicrî 123 senesinde, Emevî hükümdarı Melik Hişam zamanında bunlar ve Dağıstanlılar İslâm dini ile şereflenmişlerdir. Burada yatanlar şunlardır: Emir Ziyad, Emir Yades, Emir Korduman, Emir Idbar, Emir Kanyan, Emir Saraban, Emir Sultan Velî Şemseddin İşte bu, Bitlis hanlarının en büyük atasıdır. Karakoyunlulardan yatanlar da şunlardır: Kara Celâyir Han, Kara Yusuf Han, Kara Durmuş Han, Kara Bor Han, Kara Şeyhî Han. Bunların hanımları şehir içinde, yeraltlarında ve sandukalar üzerinde yatarlar. Tarihleri bile üzerlerinde yazılıdır.

Bu dediğimiz kabirlerde, kayalar içinde, nicesi kadife esvablariyle, beyaz kefenleriyle, saçları, sakallarıyle yatarlar. Birçoğu kurumuş iskelet halindedir. Hattâ bir zenci yüzlü çocuk, elinde sopasiyle, ayak üzerinde bekçi gibi duvara dayalı durmaktadır. Gayet korkulu bir yüzdür. Türbedârları yoktur. Kapıları, Revan fatihi Murad Han'ın ziyaret etmesinden beri kapalıdır. Ben bazı açık yerlerden ipler ile yeraltına inip onları ziyaret ettim ve şu beyiti yazdım:

Ecel sohani hâk eyler hadidi,
Cihan içre koyar nice kadidi.

Arap ve Acem'de Ahlat Kadidleri meşhurdur. Gerçi diğer yerlerde de vardır amma, bunlar saç ve sakallariyle taptaze dururlar.

Ahlat şehri külliyatı : Bu şehrin dağlarında çeşitli madenler vardır. Bunlardan en meşhuru Kırmızı zırnık madeni: Sabun ile karıştırılıp insan vücuduna sürülünce hiç kıl bırakmaz ve insanı pamuk gibi temiz ve beyaz yapar. Cüzzam hastalığına tutulmuş bir gezgin bir siyah üzümle bir dane kadar yese, firengi ve cüzzam gibi hastalıklardan kurtulur. Sarı zırnık madeni: Bu maden, Ahlat'ın kuzeyindeki dağlardan çıkarılır. Kuyu toprağı gibi ağır bir çeşit zırnıktır ki Rum, Arap, Acem ve Avrupa'ya gider. Kimyacılar, bunu halis bakır ve diğer eczalarla karıştırıp halis altın yaparlarmış. Bundan bir kimse yarım miskal kadar bir fincanda ezip suyundan yatacağı vakit içse, vücudunun belli yerlerindeki kıllar dökülüp beyaz olur. Fakat fazlasından korunmak lâzımdır.

Burayı ziyaret ettikten sonra kale dizdarı ve diğerleriyle vedalaşıp, yine göl kenarı ile doğuya giderek Adilcevaz kalesine geldik. Burada Melek Ahmed Paşa efendimizi bulup elini öptüm ve Bitlis Hanı Abdal Han'ın mektuplarını verdim. Okudular, «Yabana söyler, gaybı Allah'tan başka kimse bilmez» dediler. Meğer mektupta Han: «Benim efendim; inşallah, İslâmın duvarı olan Van kalesine girerken Sultanıma devlet kapısı tarafından sevindirici bir haber gelip sevinirsiniz. Allah ve Resûlu bilir ki İbşir Paşa'nın talihi son derece uğursuzdur. Elbette yakında öldürüldüğü haberi gelmesi beklenir. Van'a geldikten sonra şerefli elinize bol miktarda mal ve para geçebilir. Hemen duacı kulunuz Abdal'ı duadan unutmayınız.» demiş. Paşa mektubu saklayıp, Han'ın çocuklarının halini etraflıca sordu. Bildiğimiz kadarı ile cevap verdim. Adilcevaz'da dostlar edinip şehri gezmeye başladım.

Adilcevaz Kalesi : Azerbeycan şahlarından İran Şahı Tacedcin Âlişân tarafından yaptırılmıştır. Nice hükümdarların eline geçtikten sonra 940 tarihinde, kaleye sığınmış olan Acemler, Osmanlı baskısına dayanamayıp kalenin anahtarlarını bizzat Süleyman Han'a teslim etmiştir. Kalenin ilk hâkimi Zâl Paşa'dır.

Adilcevaz kalesinin şekli : Van gölü kenarında, göğe yükselmiş bir kaya üzerinde, yontulmuş taş ile yapılmış sağlam bir yapıdır. En yüksek yerine yarım saatte çıkılır. Doğu ve güneyini çevreleyen Van gölü küçük bir haliç gibi görünür. Sabah kuşluk vakti olmayınca mavi bulut arasından kalenin tepesi görünmez. İç kalesinin etrafında hendek yoktur, hendek açmak da mümkün değildir. Zira çepeçevre etrafı şahin yuvalı, yalçın, yalama kayalardır ki, bir tırnak eriştirecek yeri yoktur. Otuz sekiz aded metin kulesi vardır. Bir de-

mir kapısı olup, birbiri içine üç katlı kuvvetli bir kapıdır. Bu kalede yetmiş aded bağsız-bahçesiz, daracık ev vardır. Hepsi toprak ile örtülüdür. Kale içinde Süleyman Han'ın bir camii, cephane mahzenleri, tahıl anbarları, su sarnıçları, mehterhâne kulesi ve dizdarhânesi vardır. Büyük balyemez toplar bulunur. Diğer imâretlerden eser yoktur. Kalenin çevre uzunluğu dört bin adımdır. Kuzeye doğru yükselen daire şeklinde yapılmıştır. Kalenin kuzey tarafında, bir top menzili uzaklıkta yüksek bir dağ boşluğu vardır. Bu boşluğu kapatmak için kaleyi o tarafa doğru yapmışlar. Amma o boşluktan kaleye bir zarar gelmesi ihtimali yoktur. Zira düşmanın top güllesi kaleyi aşıp göle düşer. Daha aşağıda bir kale vardır. Bu da yalçın kaya üzerindedir. Amma alçak bir tepe üzerinde yapılmıştır. Bir tarafı göl kenarındaki kaya üzerindedir ki üç kapısı vardır. Ahlat kapısı güneye doğru açılır. Bir kapısı doğu tarafta Ercis'e doğrudur. Bu aşağı kale dahi gayet sağlam olarak büyük taşlar ile yapılmıştır. Dört köşe şeklindedir. Kuzey tarafı kayalar üzerinde yükselir. O tarafta bir Urgun kapısı vardır ki devamlı kapalıdır. Bu kalenin çevresi altıbin adımdır. Limana bakan kulelerinde büyük şayka topları vardır ki içlerine adam sığar. Yetmişaltı aded şâhâne balyemez topları da bulunur. Bu kalede, hepsi bağsız ve bahçesiz, üçyüz aded kâgir yapı evler vardır. Acemler nice kere bu kaleyi kuşatmışlar fakat bir şey elde edemeden geri dönmüşlerdir. Onun için evlerin hepsi kâgir yapıdır. Mağaraları, kayaların içine doğru pusu yerleridir. Kalenin batısı dağlarla çevrilidir. Buraları tamamen bağlıktır. Havası lâtif olduğundan halkı sağlam yapılıdır. Kıble tarafı Van gölüdür. Küçüklü büyüklü sarayları, reâyâ evleri ve bağ evleri ile bin yüz aded güzel ev vardır.

Hepsi sekiz mahalle, yedi mihrabdır. Zâlpaşa Câmii: Bakımlı ve meşhurdur. Kalenin dışında Zâlpaşa hamamı o kadar ferahlatıcı değildir. Bir hamam daha vardır ki haraptır. Yetmiş aded, ağalara ait hamam vardır. Kalede bir han vardır amma, çarşısı azdır fakat özdür. Bütün kıymetli şeyler bulunur. Yedi bin aded bağ vardır. Şehrin doğu tarafı hayat sulu, havuz ve şadırvanlı bahçelerle süslü gezi yeridir. Bunlardan Zâlpaşa Bahçesi meşhurdur.

Kalenin hakimleri: Önce, Van eyâletinde sancakbeyi merkezidir. Beyinin hâssı, Süleyman Han kanunu üzere 154036 akçedir. Adalet üzere senede sekiz bin kuruş gelir olur. Beyi, altı yüz kişi ile sefere gider. Alaybeyisi ve çeribaşısı vardır. Cebelüleriyle bin aded seçkin asker toplanıp, beyinin sancağı altında sefere giderler. Yüzelli akçe pâyesiyle şerif kazâdır. Kadısına senede bin kuruş gelir

olur. Müfti ve nakibî, nâib ve muhtesibi, subaşısı ve şehbenderi ile gümrük emini de bulunur. Kale dizdarı hâkimidir. Kalenin seçkin askeri vardır ki, gece gündüz hazır dururlar. Sipâh kethüdâ yeri, yeniçeri serdarı yoktur. Van yakın olduğundan, Yeniçeri ağası tarafından her zaman bir çavuş gelip suçlu yeniçerilerin haklarından gelir. 1031 tarihinde bu kalede altı oda kapıkulu yeniçerisi, iki oda topçu, bir oda cebeci mustahfaz askeri var idi. Halen kalede balyemez topları ve hesapsız cephâne olduğundan, Acemlerin yürek sızısıdır.

Adilcevaz'ın ziyâret yerleri: Zâl Paşazâde burada hâkim iken, bir gece ansızın sekiz bin Acem askeri bağlar içinde pusuya yatarlar. Zâl Paşazâde durumu öğrenince altmış aded asker ile giderek Acemleri öyle kırar ki, sekiz bininden elli adedi ancak kurtulur. Beri taraftan da bir gazi şehitlik şerbetini içer. Bunların da her biri bir ziyâret yeridir. Şu beyit o olay hakkında söylenmiştir:

«Sekiz bin kâfirin ardından altmış mert ile yetmiş,
Aceb Rüstemlik etti derler oğlu Zâl Paşa'nın.»

Sonra Acemler yine saldırılar yaparak Zâl Paşazâde'yi şehid etmişlerdir. Kabri şehitliktedir.

Kırk kardeşler ziyâret yeri: Bir batında kırk evlât bir saatte doğduklarından kırklar ziyâreti derler.

Süphan Dağı: Adilcevaz kalesinin kuzeyinde göğe yükselmiş bir dağdır. Filozof Batlamyos'un dediğine göre, yeryüzündeki yüzkırksekiz büyük dağdan biri de budur. Bu dağın en yüksek tepesine her sene Türkmen, Çekvanî, Zaza, Lulu, Zibâri, Pesanî ve Kârgârî Kürtleri yüzbinlerce hayvanları ile çıkıp yayla faslı yaparlar. Bu yüksek dağ üzerinde Yahudi kavmi çıksa, Allah'ın emri ile ödleri patlar. Bu dağda otlayan hayvanların çoğu çifte kuzulardır.

Şöyle garip bir şey oldu: Adilcevaz ihtiyarları, yakın zamanda bir batında yedi çocuk doğduğunu gördük, diye söylediler. Ben buna güvenmeyerek, Allah'ın âdeti böyle değildir diye karşı çıktım. Hemen Savurioğlu, Dizdaroğlu, Meymendioğlu adındaki ihtiyarlarla mahkemeye vardık, Kadı Hamid Efendi'ye bir kuruş vererek: «Canım efendi, Sultan Süleyman Han zamanında Zâl Paşa sicillerine bakın» diye rica ettik. Derhal Adilcevaz kalesi hazinesinden, Zâl Paşa'nın: «Ol asırda Süphan dağı yaylasında Movul Secah adında bir adamın karısı dokuz ay on günde bir batında bir saat içinde kırk çocuk doğurup, yirmisi kız, yirmisi oğlan olmak üzere...» diye Süleyman Han'a böylece arz ettiğini ve 943 tarihiyle sicilde kayıtlı

olduğunu gördük. Daha önce bir batında yedi çocuk doğurulduğuna inanmamışken, şimdi kırk tanesine inanmaya mecbur oldum. Süphan Dağı'nın böyle bir özelliğinin, artık sicillerde bile kayıtlı olduğu görüldü. Allah her şeye kâdirdir.

Bu Süphan dağında kurt, sırtlan, andık, tilki, çakal, kaplan gibi bütün yırtıcı hayvanlar yaşar. Bu dağda çiftleşirler. Amma aslâ belâları olmaz. Kurt ile koyun bu dağda bir yerde gezdikleri halde, koyunun tüyüne bile zarar gelmez. Onun için bu dağda çobanın değeri pek yoktur. Bağdad arslanına benzer ehlileştirilmiş köpekler vardır. Yırtıcı kuşlar dağda çiftleşip peçe yapamadıklarından çınaklılar asla duramaz, uzun ömürlü de olamazlar. Amma kerkes kuşları gayet çoktur. İçlerinde bin sene yaşayanları bile varmış. Beyit:

«Yaşar kerkes kemâzâr olduğunca,
Doğan durmaz ziyankâr olduğunca.»

Buranın tavukları çoğunlukla günde ikişer yumurta yumurtlarlar.

Ahlat ile Süphan dağı aralığında korkulu bir yer vardır ki, adına Ayn-ı Çimen derler. Kayalardan doğar, sert kayalardan aşağı döküldüğünde sesinden insanın kulağı sağır olur. Sesi iki fersah mesafeden işitilir. Bu pınar, bir halice akarak kaybolur. Yılan zehiri gibi acı bir sudur. İçen hayvan veya insan o an ölür. Hattâ bizimle beraber gelen Hacı Carullah adında bir zenci, hayvanlara engel olmak için etrafına bir set yaptırmış. Bu pınarın etrafında ottan eser yoktur.

Bu dağın kuzeydoğusunda, dağlar arasında büyük bir kaplıca vardır. Yaylaya gidenler burada yıkanırlar. Suyu gayet sıcaktır. Havuzu geniş olup suyu zırnıklıdır. İçine girenlerin saç ve sakalları dökülür. Amma kadınlar için çok faydalıdır. Çamurundan uyuz olan bir kimse vücuduna sürse, Allah'ın emri ile iyileşir.

Adilcevaz kalesinin kuzeyine yakın bir yerde, yine Süphan dağı eteğinden gelen bir pınar akar ki suyu gayet berraktır. İki tarafında büyük taşlar vardır. Nice binalara oradan taşlar getirirler. Bazı mimarlar tahta sandıklar yaparlar, içine de adı geçen sudan koyarlar. O su içine biraz tuz konunca, Allah'ın emri ile su taş olur. Amma bunlar gayet zayıf taştır. Hattâ kapı kemerleri, ocak paşmakları, merdiven ayakları ve daha çeşitli işler için tahtadan yahut çamurdan kalıplar hazırlar, bu kalıpların içine su döküp taş yaparlar. Garip bir şeydir. Muhakkak ki Allah her şeye kadirdir.

Adilcevaz'ı böylece gezip gördükten sonra, göl kenarını takib ederek dokuz saat giderek Deliklitaş köyüne geldik. Göl kenarına yakın, ikiyüz haneli bir köydür. Oradan Demirci köyüne geldik. Van gölünden uzak, Erciş kalesi topraklarında, üçyüz hâneli, gelişmiş bir Yakubî köyüdür. Halkı hep demircidir. Oradan Kenzik köyüne geldik. Bu da sahilden uzak, Erciş toprağında, ikiyüz hâneli köy ve gelişmiş bir zeâmettir. Burada, Paşanın çadırı önünde yedi aded hırsız yakalanarak kelleleri kesildi. Oradan yine doğuya doğru giderek Erciş kalesine geldik.

Erciş Kalesinin özellikleri: Bu yer birçok zaman onun bunun elinde kalarak, sonunda 521 senesinde Kılıç Arslan Şah'ın eline geçmiştir. O da burada bir kale inşa ettirerek geliştirmiştir. Sonra yine hükümdardan hükümdara geçmiştir. Bunlardan Karakoyunlu şahlarından Kara Yusuf Şah da burayı pek çok geliştirdiyse de, Timur gelince harabeye döndürmek istedi. Fakat başaramayıp sadece Muş şehrini harap edebilmiştir. Sonra 955 tarihinde, Süleyman Han Acem diyarından gelip bu Erciş kalesini Acem elinden aman ile alarak yeniden güzelleştirmiştir. Halen Van eyâletinde sancakbeyi merkezidir. Beyinin hâssı 300.000 akçedir. Beyinin yılda on kese geliri olup, bin aded askerle hükümet eder. 86 tımarı, 14 zeâmeti vardır. Alaybeyi, çeribaşısı ve yüzbaşısı vardır. Kanun üzere cebelüleriyle bin aded seçkin, silâhlı, savaş askerleri olur ki, beyleri ile görevlendirildikleri sefere giderler. Melek Ahmed Paşa efendimiz ile Erciş kalesine giderken, beyleri Ferhat Bey idi. Kale kulu ve livası, sipâhileriyle altı bin kadar silâhlı, seçkin asker göndermiştir ki, bunların silâhları ve savaş âletlerinin parıltısından gözlerimiz kamaşmıştı. Kaleye yaklaştığımızda, kale içinden gülbank ve «Allah Allah!» sesleri göğe yükseldi. Bu aralık, kalenin burç ve kulelerinden binlerce tüfek atışı yapıldı. Bunların gürültüsü bitmeden bir yaylım balyemez toplar atıldı ki, Erciş kalesi semender kuşu gibi Nemrut ateşi içinde kaldı.

Paşa kaleye yaklaştığında, topçular hüner gösterisi için balyemez toplarından Van gölü üzerine seğirtme gülleler attılar. Her gülleleri gölde kelle gibi seğirtti. Bu şekilde nice şenlikler yaptılar. Paşa, çadırında konakladı. Ziyâfetten sonra divan toplantısı yapıldı. Üç gün istirahata karar verildi. Ben kaleyi gezip seyre başladım.

Erciş kalesinin şekli: Van gölü kenarında alçak, kayalık bir tepe üzerinde, dört köşe, kuvvetli bir kaledir. Her taşı fil büyüklüğündedir. İnci gibi beyaz ve nurludur. Dört köşesindeki kuleler ga-

yet sağlamdır. Havalesiz bir kale olduğundan duvarı o kadar yüksek değildir. Fakat o kadar geniştir ki, üzerinde bir atlı cirit oynayabilir. Etrafında hendek yoktur. Bazı seneler Van gölü ilkbaharda yükselip taşınca, bu kale yedi sekiz ay su içinde kalır. Sadece Adilcevaz tarafında incecik bir yol kalır. Kalenin iki kapısı vardır. Batıya bakan Adilcevaz kapısı ki, asıl büyük kapı budur. Kale içinde üstü toprakla örtülü bin aded ev vardır. Bir de Süleymanhan Camii var ki, eski Yusufşah Camii'nin tamir edilmiş şeklidir. Ağır ve tonoz bir yapı olup tek minaresi vardır. Kalede ikiyüz kadar dükkân bulunur. Cephânesi çoktur. Yüzon parça küçüklü büyüklü topları vardır ki, Adilcevaz toplarından güzeldir. Kalenin kuzey tarafında, bir top menzilinden uzak olan Aladağ üzerinde güzel bahçeler bulunur. Temmuzda havası gayet sıcak olduğundan, halkın çoğu Aladağ bahçelerine göçüp altı ay kadar zevk ve sefa ederler.

Kalenin hâkimleri: Sancakbeyi ve alaybeyi büyük hâkimleridir. Yüzelli akçelik kazadır. Subaşısı, bâcdârı ve şehir kethüdâsı vardır. Amma kale içinde Dergâh-ı âli yeniçerilerinden dizdarı, üçyüz aded dört bölük neferleri vardır ki, hepsi de hazır haldedir. Zira Acem sınırıdır. Hattâ dizdarı kalenin batısında bulunan bir top menzili uzaklıktaki Erciş çayı köprüsünden öte tarafa geçse, hâkimi, Van paşasına, kaleyi terk etti diye bildirip dizdarı görevinden aldırtır. Kale, bir taraftan adadır. İskelesinde güzel bir limanı vardır ki, Van gemileri tüccarları getirir. Onlar, getirdikleri malları Erzurum'a kadar götürürler. Kalenin bütün halkı Sultan Süleyman zamanında gelen Boşnak ve Arnavut asıllılar olup hepsi Müslümandır. Bazı bilginleri vardır. Kaleye, bilmedikleri dönük-mönük Kürt tâifesi komazlar. Hepsi birbirinin akrabası ve sevdikleri yakınlarıdır.

Erciş kalesi ılıcası: Kuzey tarafında, Erzurum yolu üstünde, bir hayli mesafede bir ılıca vardır. Her sene kabak mevsiminde Van'dan, Bitlis, Ahlat ve Kürdistan'dan binlerce kişi çadırları, yiyecek ve içecekleri ile gelip tam üç ay zevk eder, ılıcada canlılık kazanırlar. Bu ılıcada büyük binalarla eski eserler vardır ki, çoğuna İskender yapısı derler. Ilıcanın suyu bir değirmeni döndürür. Yine buraya yakın bir yerde, Hanan Pınarı adında bir pınar vardır. Kendini kayadan şadırvan gibi atıp, aşağıdaki ona on büyüklüğündeki havuza dökülür. Gayet berrak bir sudur amma, o kadar sıcak değildir. Zira üzerinde kubbeleri yoktur. Arslan pınarı: Bu kayayı eski ustalar arslan şeklinde yapıp, ağzından suyu gürleterek bir havuza

akıtmışlar. Allah korusun, suyu o kadar sıcaktır ki... havuz içindeki su, kazanda yemek kaynar gibi kaynar. Burada koyun ve keçi kellesi ile paçalarını haşlarlar. Garip bir hikmet-i Hüdâ'dır: Bu kadar sıcak sudan üç adım ileride bir kaya deliğinden öyle soğuk bir su çıkar ki, Nevruz gününde insan elini içine sokamaz. Burası Irakıyye ikliminin onsekizincisinde olup, havası gayet hoştur. Ziyaret yerlerinden olan Sultan Kara Yusuf Bay ruhaniyetli bir ziyaret yeridir.

Buradan yine Paşa ile kalkıp göl kenarından giderken, Karaköprü denilen yerde menzil aldım. Güzel bir sanat eseri ise de kim tarafından yaptırıldığını öğrenemedim. Altından Aksu akar. Bu, Aladağı'ndan ve Süphan dağından toplanıp Van gölüne dökülür. Bu suyun kenarlarına burada «yazlık» derler ki safi sazlıktır, güzel hasırı olur. Bu köprüye yakın Pazar Köyü vardır. Üçyüz hâneli köydür. Reâyâsı hep hasırcıdır. Köy, Van Kulu'nun hâssıdır.

Buradan yine doğuya doğru sazlık, bataklık ve korkulu yerlerden gidip, döndürme suyu yani Bend-i Mahi nehrine geldik. Bargiri dağlarından gelip, Bargiri kalesi altından akıp gider. Yılda bir defa balığı çıktığını daha önce söylemiştik. Bu esnada geriden Bargiri kalesi göründü. Kale kulları ile sancak hâkimi olan Şeref Han Mahmudî, beş bin cebe ve cevşene ile âlet ve silaha bürünmüş asker ile Paşa'yı karşılamaya geldi. Paşa'nın atının özengisine yüz sürdükten sonra hayli gerisinde yaya yürüyerek giderken, Paşa'nın emri ile özengisiz ata binip büyük bir merasim ile Bargiri kalesi altına vardık. Kaleden kırk-elli kadar top ve binlerce tüfek atılıp şenlikler yapıldı. Paşa, çadırına indikte, Bargiri beyinin ziyafeti bitip hediyeleri alındı, büyük bir divan oldu.

Bargiri Kalesi'nin şekli : Körfezimsi uzun bir derenin sonundadır. O dereye Bend-i Mâhi derler. Bu suyun doğusundaki yalçın kara kayalar üzerinde hayli yüksek bir düzlükte, beşgen şeklinde, beyaz taşlarla yapılmış bir kaledir. Bu kale Mahmudî Kürtlerinin elindedir. Neferleri hep Kürttür. Beyinin Padişah tarafından geliri 300.000 akçedir. 97 tımarı, 7 zeâmeti vardır. Alaybeyisi ve çeribaşısı da vardır. Savaş sırasında üç bin askeri olup sefere giderler. Yüzelli akçelik kazadır. Bâcdar ve subaşısı vardır. Bu kaleye Bârgiri denmesinin sebebi, yapıcısı olan Kılıç Arslan Şahın burada tüccar yüklerini tutup bâc almasıdır. Kürtler buna Bârgir kalesi derler. Halkının hepsi Kürt yiğidi ve Gazi Mahmudî kavmidir ki, bunlar-

da olan küheylân, taşdöğen, kısa belli, öküz bilekli, dibek karınlı, somak yumrunlu, elma göz, semiz ve iri, kesimi güzel atlar Kürdistan'ın hiçbir yerinde bulunmaz. Şerefhan sarayı, hamamı, bir hanı, bağ ve bostanı, yeteri kadar dükkânı vardır. Havası ve suyu, üzümü çok beğenilir. Bu kale, Azerbeycan'dan sayılır. 955 senesinde Sultan Süleyman'a kalede bulunan Kürtler itaat edip çarpışmadan kaleyi teslim ettiklerinde, kalenin idaresi yine kendilerine ihsan olunmuştur. Beyi, Mahmudî beylerinden sayılır.

Bu kale altından kalkıp, bu defa kıble tarafına giderek sol tarafımızda Hasan Taptı yaylasını bıraktık. Bütün Mahmudî Kürtleri bu dağda yaylanırlar. En yüksek yerine çıkıp seyrettim. Göğe yükselmiş bir yayladır. Bunun dağından geçerken yol iki çatal olur. Sol tarafındaki yol Van kalesine gider, sağ tarafındaki geniş yol ise Amîk kalesine gider. Bu kısımda Çomağlı dağı eteğindeki Pas köyünde konakladık. Van'a bağlı yüz haneli, bağ ve bahçeli, güzel bir köydür. Burada Paşa'dan izin alıp Amîk kalesine gittim. Kıble tarafından gelişmiş, şenlikli köyleri geçerek bazen taşlık, bazen Van gölü kıyısını takip ederek 4 saatte vardım.

Amîk kalesi : Tarihçilerin dediklerine göre, bu kaleyi Âd kavmi yaptırmıştır. Zira Yemen akîki gibi kırmızı kayaları içinde Âd kavmi mağaraları vardır ki dil ile anlatılamaz. Kalesi Van gölü kenarında göğe yükselen, Kudret eli ile yapılmış, beş Süleymaniye minaresi yüksekliğindeki sivri bir kaya üzerinde inşa olunmuş küçücük bir kaledir. Allah biliyor ya, çıkıp seyretmeye cesaret edemedim. Zira binlerce basamak taş merdiven ile tepesine çıkarken yalçın bir duvar gibi kayaya dayanan ağaç bir merdiven ile çıkılır. Oradan yukarı, tâ kalenin en ucuna, yine taş merdiven ile çıkılır. Kuşatma sırasında ağaç merdiveni kemendler ile yukarı kaleye çekip dururlar. Asla bir taraftan çıkmaya imkân yoktur. Tabiidir ki bu kalenin dört tarafında dayanağı yoktur. Kıble, güney ve batı-yıldız tarafları Van gölüdür ki, bu göl içinde bir burun gibi çıkmış yüksek kayadır. Şurası gariptir ki, kayanın en yüksek tepesinde bir pınarcağız akar. Olukları görülür. Kalenin içinde bir cami, elli kadar ev, anbarlarında darı ve çeltikli pirinç, altı aded şâhi topları varmış. Hakikaten kale Kahkaha kalesidir.

Kalenin içinde erzağı olursa, suyu bol olduğundan, insan bir türlü ele geçiremez Böyle bir kale gördümse, o da Adana vilâyetinin Silifke sancağındaki Lârende'ye yakın Esmenak kalesidir ki o da hakikaten görülmeye değer. Fakat bu Amîk kalesi ondan daha

yüksek ve daha boşlukta bir kaledir. 805'de Timur bu kaleyi gelip görmüşse de, «Nice şahın askerini kötü namlı etmiştir, bunu kuşatıp kötü nam yapmaktansa geçmek yeğdir» diyerek, asla yan bakmayıp geçmiştir. Van gölü bu kale önünde o kadar derindir ki, yüzlerce kulaç iplerle dibine ermek mümkün olamadığından kalesine de Amîk denmiştir. Fakat Kürtler arasında bozuk olarak Âmik diye meşhurdur. Âmuk da derler. Çevresinde binlerce şâhin, karakuş ve kartal yuvaları vardır. Hatta bir keresinde aşağıda kasaplar bir Van camışı kesip kellesini bir tarafa bırakmışlar, hemen yukarıdan bir karakuş süzülüp bu camış kellesini yuvasına çıkararak yavrularına yedirmiştir. Hâla o kelle o kuşun yuvasında beyaz sanduka gibi durur. Düşünün, karakuş ne kadar kuvvetli ve güçlü olmalı ki yüz okkalık camış kellesini aşırmıştır! Kale, Süleyman Han devrinde, 940 tarihinde Rüstem Paşa tarafından zabtedilmiştir. Hâlâ Van eyâletinde Paşa hassı ve voyvodalıktır. Van kadısı hükmünde nâibliktir. Dizdarı ve elli kadar neferi vardır. Aşağı varoşunda yüz aded bağlı-bahçeli evleri, bir câmii, bir han ve hamam ile küçük çarşısı vardır.

Bu kaleyi seyrettikten sonra, doğu tarafa giderek Canikler köyünün yanında Canik suyunu geçtik; sonra da Suraçlı suyunu geçerek Ablan köyüne geldik. Burada Paşa ile buluşarak Amîk kalesini anlattım. Paşa, görmeden hayretler içinde kaldı. Sohbette bulunanlar da aynen şahitlik ettiler.

Buradan yine doğuya doğru gidip Kara Kasım köyüne geldik. Yeşil bir kazada yüz hâneli, şenlikli bir köydür. Burada Dördüncü Sultan Murad Han'ın bir sofası vardır. Halen mesire yeridir. Molla Kasım adındaki zât da burada bir derviş tekkesi içinde olup, sar'a hastalığına tutulmuş olan bir kimse burada yedi gün kalınca şifa bulur. Buradan kıbleye doğru giderek Çaybaşı denilen yerde menzil aldık. Yeşil bir sahra olup, çaydan uzakça bir yerde yüz hâneli gelişmiş bir köyü var. Bu çay, Çomaklı dağından ve Van'ın doğu tarafında bir top menzili olan Akkirpi dağlarından toplanıp burada Van gölüne dökülür. Paşa burada çadırında istirahat etti. Van şehrinin bütün ileri gelenleri burada Paşa ile görüştüler. O kadar kıymetli hediyeler geldi ki anlatılması imkânsızdır. Çünkü Van'a şimdiye kadar Melek Ahmed Paşa gibi sadrazamlıktan ayrılmış, iki kere kaymakam olmuş, Padişah damadı bir vezir gelmemiştir. Yıldız talihli, saadet sahibi, saygıdeğer, gösterişli, Bermekî benzeri yüksek şan sahibi bir vezir olduğundan, tâ Diyarbekir'in Tercil kalesi dibinde tuğralı bir Padişah emri yazıp Van kalesinin tamiri için bir kapıcıbaşı göndermişti. O günden beri Van halkının etekleri tutu-

şup, bütün Van askerlerinden tâ Diyarbekir, Hazo ve Bitlis yakınlarına kadar karşılamaya gelenleri bile vardı. Hattâ Paşa'nın yanı sıra Dergâh-ı âli kapıcıbaşılarından Kabakulak Mustafa Ağa ile kırk kapıcısı, Van ağalarından Hüsrev Paşa, yeğeni Süleyman Bey, Hüseyin Ağa ve oğulları vardı. Bunlar sürgün olup kapıcıbaşı kendilerini Van'a bırakmaya götürürken Van kulu haber almış, yüzlerce Van âyânının öldürülmesi için fermanlar çıkarıldığını duymayan kalmamıştı. Bunun için, bütün âyân ve eşrâf, korkularından bu çay başına bir gecede o kadar hediye getirmişlerdi. Paşanın ağaları ve adamları bunlarla nimetlendiler. Bu Çaybaşı'nda sabahleyin alay ile Van'a girilmesi emrolundu.

Askerlerin alayı : Sabah oldu. 1065 senesi Receb ayının son Pazartesi günü uğurlu saatte, seher vakti, şanlı Paşa rüzgâr süratli atına Bismillah ile bindi. Van çavuşlar kethüdâsı ile başları otağlı üçyüz aded şâhî mücevvezeli çavuşlar grubu, bir ağızdan: «Yaşın uzun olsun, Hak Taâlâ padişaha ömürler versin!» diyerek, Paşayı alkışladılar. Paşa, Van'a hareket emri verince, sekiz kat mehterhâne gök gürlemesi gibi sesler verip sağ tarafımızdaki Van gölü dahi coştu. Bu hal üzere Vezir'in emirlerine uyarak önce binbeşyüz aded çatalkuş adlı küpeli Tatar askeri geçti ki, hepsi sedefli ve suvatlı, elleri şıdak kamçılı, başları şıpırtma ve börkli, çalmalı Nogay, Şirinli, Mansurlu, alânî tarzlı, kalpaklı güngörmüş yiğitler idi bunlar. Sonra tam bin aded gönüllü askerler geçti. Bunların başlarında samur, Salihli, Korumay, yelken, aramos, Gazi Porçâvî, kürsi-i İlyâsî, Behlülî, Gazi Mihalî, Herumî, Kasimî balmılı, mahyalı, yeşil kulaklı çuka, Arabî, manilefke ve Bektaş taçlar olup, taçları üzerinde simrağ otağları, balıkçıl telleri, turna, ablak devekuşu, şâhin ve zağnos telleriyle süslü tüyleri vardı. Beş ilâ altı yüz kadarı samur kapancalı, kiminin arkalarında kartal, karakuş, dölingeç, tavşan alkanatları bağlı olup, ellerinde altın işlemeli ve yaldızlı «kosdaniçe» denilen tüylü mızraklar vardı ki, her biri kol kalınlığında idi. Bu kosdaniçelerden nicesinin üzerinde kurt ve ayı postu sarılı olup, uçları alaca ipek flandire bayraklıdır. Deli bayrakları kırmızı ve yeşil olup, gönüllü bayrakları sarı ve allıdır. Bazıları gök renginde demire bürünmüş olup potluklu, derbendli, toğulkalı, zırh külah, ser penahlı ve kaz göğüslü demir giymişlerdi. Sadece gözleri görünen, her tarafı demirle kaplı, heybetli ve korkunç adamlardı. Ayaklarındaki çizmelerinde mahmuzları vardı. Bütün atlar kırmızı olup, gerdanlarında kınalı, kızıl kana bulanmış Tuna geçidi var. Yancıklı, deniz hotaslı, siğneleri demir kalkanlı, alınları demir harbeli, sağrıla-

rı kaplan ve pars postlu küheylân atlar üzerinde usulünce geçtiler. Bunların aralarında elli aded alay çavuşu, sırmalı zırha bürünmüştü; bellerinde üçer okkalık gümüş kemerler üzerinde kakmalı hançerler, başlarında sarıvarî teller, bazılarının başında ise ankâî cîfeler, ellerinde ikişer okka gelir halis gümüşten gürzler, kırmızı kadife ve Rüstem yapılı şalvarlar, atları da yine altışar parça alay ve yancığa bürünmüş olup, «Allah Allah!» diyerek, asker düzüp törenle geçtiler. Sonra beşyüz aded kilerci, beşyüz çaşnigir, beşyüz has gulâmân saraç, beşyüz çadır mehteri, beşyüz deveci, beşyüz harbeci, beşyüz karakullukçu, deveci ve meşaleci, beşyüz seyis ve diğerleri geçtiler.

Sonra kırk bayrak sekban, kırk bayrak sarıca, atlar üzerinde silahlı kırk, ellişer dirhem tüfeklerle atbaşı beraber geçtiler.

Bunların arkasından bin aded müteferrika, silahlı olarak atbaşı beraber, çifte köçeklerle beraber geçtiler. Arkalarından beşyüz kadar yüksek rütbeli ağalar, beşer onar aded sevilen, beğenilen, elbiseli, silahlı küçükler, ellerinde Basra kargısı sırıklarla geçtiler. Daha sonra üçyüz aded kapıcıbaşıları, çoğu samur kürklü, heybetli görünüşleriyle geçtiler. Bunların arkasından da Paşa'nın tuğları ve bayrağı geçip, ardı sıra Paşa'nın üç aded yorga yedekleri ile sekiz aded mücevher süslü ve altın zincirli yedekleri mîrahur grubu ile geçtiler ki anlatılması güçtür. Sonra da seksen aded sekban ve sarıca bayraklarının yiğit dayıları, seksen aded bölükbaşıları ve çavuşları silahlı ve yaya olarak geçtiler. Sonra Paşa'nın şâtırları, altın tasları üzerinde beyaz ablakları, altın yaldızlı zırhlar giymiş olarak incili kantura ve etekleriyle, ellerinde baltaları ile çifte çifte tavus gibi salınarak geçtiler.

Bunların arkasından namlı Paşa ile mücevvezesi üzerinde saadetlü Padişahın «Serdar-ı muazzamımsın» diye verdiği mücevher sorgucu, sağında ve solunda cevahir matrah ile matrahçılar ve mücevherli tüfeklerle tüfekçiler geçtiler. Paşa'nın arkasınca silâhdar ve çukadâr, kırmızı keçe ve sırmalı üslüflerle geçtiler. Yirmiiki derece sahibi içağaları, ayrıca dörtyüz aded içgulâmları —ki bir kısmı Gürcü ve çoğu Abaza idi— başlarındaki başlıklar üzerine âl-yeşil, kırmızı, sarı, elvan sarıklarını sarmışlardı; bunlar Muhammedî taylasanlarını sarkıtarak, ellerinde gümüş topuzlu ve sağrı kaplı mızrakları oldukları halde, küheylân atları ile geçtiler. Bunların arkasından yüz aded tuvânâ ve tokmak tüfenkli iç mehterleri, arkadan Paşa kethüdâsı Yusuf Ağa ile hazinedar Cağfer Ağa, hepsi yüz aded pür silah ay yüzlü iç ağaları ile geçtiler. Bunları, sağ ve solunda

sancak ile bayrak bulunan dokuz kat mehterhâne Segâh faslı yaparak takip etti. Arkadan sakalar, saraçlar ve bazı seyisler geçti.

Paşa'nın bu büyük alayının sağında ve solunda, kat kat zırh külahlı, gök demire bürünmüş sevgi ve saygı sahibi dilâverler vardı; on yedişer doğum kargı sırıklı, belleri çifte tabanca tüfekli, oylukları mızraklı, gaddâre ve bozdoğan topuzlu, Ferhâdî külünklü, polat yancıklı küheylân atlar üzerinde hepsi çata çat selâma durmuşlardı. Önce sağ kol, sol kol, başlı, taşlı, Hasanî adlı kullar, yirmi aded ağalar ile, selâma durmuşlardı. Hakkâri hanı kethüdası beşbin askerle, Mahmudî hanı İbrahim Bey bizzat sekizbin askerle selâma durmuşlardı. Bin kadar askerle Şirvan beyi, bin kadar adamiyle Mekes beyi, Kesân beyi, Bayezid beyi, Hizan beyi, Penyaniş beyi, Predos beyi, Kârgâr, Ağakis, Benî Kustîr, İspirid, Kârnî, Heyrûn, Zerikî, Muş, Adilcevaz, Erciş ve Bargiri beyleri de kethüdâlarını biner askerle Paşa'nın selâmına göndermişlerdi. Kırkyedi aşiret beyi de askerleri ile birlikte selâma gelmişlerdi. Sadece Mahmudî beylerinden Evliya Bey'in ne kendisi ne kethüdâsı ne de hediyeleri gelmediğinden, Paşa: «Hayır ola!» deyip, sağa sola selâm vererek geldi. Dört saatte Çaybaşı'ndan Van'a gelinceye kadar seksenbin İslâm askeri toplanmıştı. Paşa şiddetli sıcaktan ve kalabalıktan yorgun düşüp, selâm alanların ileri gitmeleri için emir verdiler. Askerler de Van tarafına çekilip gittiler. Paşa da ağır ağır giderken, «Sultanım, İstanbul'dan ulak geldi» dediler. Kaya Sultan'ın yıldırım kapıcısı yıldırım gibi gelip at üzerinde Paşa'ya mektuplar vererek İbşir Paşa'nın sonunu ve Kara Murad Paşa'nın vezir-i âzam olduğunu bildirince, o an hatırıma: «Bitlis Hanının Sultanıma gönderdiği mektupta İbşir Paşa'nın öldürülmesi haberini duyarsınız» sözü geldi. Dediği çıkmıştı. İnşallah, «Görünmezden bir para dahi çıkar» dediği de olur. Mühürdar Osman Ağa hemen söze gelip:

— «Sultanım, İbşir Paşa bizi Van'a sürdü ki kendisi serbest vezir-i âzam ola. Allah'a hamd olsun, İstanbul'dan çıkıp, kışın şiddetinde, bin güçlükle Van'a geldiğimiz şu anda, tam üç ay sonra ölüm haberi geldi. Elhamdülillah! Sultanım, hemen hazırlık yaptır; nasılsa İbşir öldü, Van'a askerimizle girmeyelim. Van'ın dışında konaklayalım. Ya Erzurum'u, ya Bağdad'ı isteyelim.»

Dedi. Paşa hemen işin sonunu düşünerek:

— «Bre alçak! Ulan senin ne haddindir ki Osmanoğulları'nın mühür sahibi vezirine dil uzatırsın. Öldü diye şükretmek mi lâzımdır? Acaba ben Van'a İbşir Paşa'nın sözü ile mi geldim, yoksa Pa-

dişahın fermanı ile mi? Sorguç takınıp serdâr-ı muazzamlık ile mi geldim? Sen ne bilirsin, tutun şu nâmerdi!.»

Diyerek mühürdara at üzerinde o kadar topuz vurdu ki, topuz parça parça olduğu halde yine yatışmayıp:

— «Çabuk cellât!»

Dedi. Derhal selâma duran Van âyânlarıyla Hünkâr kapıcıbaşısı Kabakulak Mustafa Ağa, Paşa'nın özengisine sarılıp rica ederek mühürdarı cellat elinden güçlükle kurtardılar.

Paşa yine Van askerine selâm vererek geçerken, Van'ın bütün piyade askeri ortaya çıkıp selâma durdular. Bir tarafa hisar erleri, sağ tarafa Arabistan erleri, onların yanında Van kalesinin Yeniçeri Ağası Abdi, yedi oda yeniçeri, toplam ellibin piyâde ve tüfekliler, sağ taraflarında beşyüz aded topçu ve beşyüz cebeci, sol taraflarında da silahlı tüfekçiler selâm aldılar. Paşa'nın önü sıra Yeniçeriler, daha önce cebeciler, Paşa'nın sekban ve sarıca dayıları ile bölükbaşıları hepsi yaya olarak gülbank çekerek gittiler.

Van kalesinin alt ve üst kısımlarından üç kere gülbank-ı Muhammedî sesleri gelip, arkasından bir yaylım tüfek ve bir yaylım top attılar. Böylece üç kere top ve tüfek şenlikleri yapıldı. Van kalesi Semender kuşu gibi ateşler içinde kaldı. Karpuz kadar gülleler Van gölü üzerinde sekerek giderdi.

Paşa, bu hali görünce barut gibi tutuşup dedi ki:

— «Hay nâmerd dizdar! Sultan Murad Han Efendimizle bu yere geldiğimizde bile bu kadar top atılmadı. Şimdi Allah'ın vakfından bu kadar siyah barut harcıyor!»

Bu şekilde dizdara hiddetlenmişken, hemen Van'ın İskelebaşı köyüne yaklaşmıştık. Bu anda Van kayasının ucu göklere yükselen yerlerinin tâ ortalarında şayka toplarına bir yaylım ateş verildi. Sepet sandukası kadar taş güllelerin kimi Van sahrasına, kimi Van gölüne düşünce, Paşa büsbütün sinirlenerek ateş parçası kesildi. Bir atlı, atmasın diye dizdara tembihe gitti amma ne fayda! Atılan gülle ve yanan barut geri gelir mi?

Bu şekilde Paşa, şehir halkının karşılamaya çıkan bay ve ileri gelenlerine selâm vererek, 1065 senesi Receb ayının sonunda İskele kapısından içeri Van'a girdi. Şehir içinde halk ve esnaf cadde kenarında setler kurmuşlar, yol üzerinde yüzlerce kurban kesilmişti.

Paşa saraya girince, Müsellim Erganeli Ahmed Ağa divanhânede bir ziyafet verdi. Öyle büyük bir ziyafet olmuştur ki anlatılamaz.

Kürdistan askeri ile Van ayanı bu büyük nimetten açlıklarını gidererek duada bulunduktan sonra, Padişah divanıdır diye dokuz kat mehterhâne çalındı. Sonra binbir ayak üzere kat kat duruldu. Çavuşlar alkışladılar. «Şikâyetçi var mı?» denilince, yedi kişinin çeşitli davaları dinlendi. Kanun ile hakları yerine getirildi. Yedi kişinin öldürülmesi için Padişah fermanı var iken «Onları kaldır» deyip kaleye ferman edilince, hemen divanda el kavuşturup duranlardan dört adam kaçıp üçü de divanda tepesi üzeri düştüler. Meğer bunlar ve kaçanlar, Van Paşası Şemsi Paşazâde Mehmed Emin Paşa'nın Van'a kapanıp isyan etmesine sebep olanlardan imişler! Hemen onlar birer birer getirilip, divanda suçları isbat edilerek kanun üzere kelleleri tenlerinden ayrıldı. O yer kana bulanıp düşen ihtiyarları da kaleye ferman ettikten sonra, kapıcıbaşı, hatt-ı şerifi divanda divan efendimiz Gânâizâde Ali Efendi'nin eline verdi. O da herkese karşı okudu. Yetmiş kişinin kelleleri İstanbul'a gönderilmesi ferman olunduğundan ve bunların kırkbeşi o anda orada olduğundan, hemen yakalanıp Paşa'nın huzuruna getirildiler ve suçları soruldu. Halk, «Şehrimizi harab ve perişan ettirip top güllesiyle evlerimizin temelini berbad ettiren, bu kadar adamın kılıçtan geçmesine sebeb olan bu zorba eşkiyalardır» diye şahitlik yaptılar. Paşa:

— «Bugünkü gün Padişahımın mutlak vekili ve serdar-ı muazzamıyım. Bu yedi adamı vekâletim dolayısı ile serbest bıraktım amma, bu otuz sekizinin haklarından gelirim. Tiz cellâtları kaldırın!» dedi.

Sekban ve sarıca bu suçluları hemen kaldırıp kaleye götürdüler. Biri yolda can verdi. Sonra Vanlıların şehirden sürdükleri Hüsrev Paşa'nın yeğeni Süleyman Bey'i huzura getirtip, herkesin önünde yine kendisine ağalık verip kaydını yaptırdı. Diğer ağalara ve görevlilere hilatlar giydirildi ve herkes yerlerine cansız gibi gittiler. Zira bütün Van kulu, Mehmed Emin Paşa kapandığında âsi olmuşlardı.

Sonra, «Dağılın bîçâreler, çün kaldı divan erteye» mısrağı gereğince, bütün halk dağılıp Paşa'nın askeri de Van kalesi içinde yerleştiler. O gece Paşa'ya, sözü edilen suçlu kimselerin affı ve diğer yetkililerin görevlerinin yenilenmesi için sabaha kadar sekiz yüz kese geldi. Sonra sabahleyin,

«Seher çün germ olur bâzârı mihrin,
Âsâr altun terâzusin sipihrin.
Anın çün zühre germ itmişdi bâzâr,
Ki nakd-i hüsne kızgın müşteri var.»

diye ileriyi düşünen Paşa, iş başında olduğunu belli etmek için bir iş yapmaya niyet etti. Bütün ayân ve büyükler, yeniçeri ağası, müfti, nakibül-eşrâf ve molla ile kol gezip, Van kalesinin tamire muhtac olan harap yerlerini gezerken gördü ki Van'ın kuzey tarafında Van kalesine bitişik dağ gibi toprak yığılmış.

— «Bu toprak bu kaleye neden yıkılmıştır? Bu sebeble, Allah korusun, düşman bu kaleye zafer sağlamaz mı?»

Diye sordu. Van ihtiyarları dediler ki:

— «Sultanım, bu toprağı üç yılda Van kalesine Timur sürüp yığmıştır. Sonunda zafer bulamayınca yıkılıp gitmiştir. Sonra Rüstem Han bu kaleyi yedi ay kuşatıp üzerine yine toprak yığmış ve kaleyi almasına ramak kalmış iken, Osmanoğulları tarafından Demirkazık Halil Paşa ve Kara Murtaza Paşa yardıma yetiştiler ve Rüstem metrisleri bırakıp giderken, biz de Van'ın kapılarını açıp seher vakti Acem askerini basarak kıra kıra sekiz bin kelle, üçbin diri, yetmiş bin gülle, bin şüde barut, sekiz yüz katar deve, bu kadar bin karaçubuk atlar ve diğer çadır ve məlzeme, üç yüz yirmi aded darbezan top, yirmi aded balyemez top bıraktırıp, ona göre de bol miktarda zengin mal elde ettik. Hâlâ o zamandan beri bu toprak yığılı kalmıştır.»

Tedbirli Paşa hemen dedi ki:

— «Kethüdâ! Benim bütün otağlarımı buraya kur. Bütün askerlerim burada çadırları ile konaklasınlar. Van eyâletine bağlı yirmiyedi sancakbeyi, ocaklı ve hâkimleri Van'a gelip, Padişah hizmetinde bulunarak, bu toprağı Van gölüne dökmeye yardım etsinler.»

Bütün orada bulunanlar: «Allah kolaylık versin, devletli vezir» dediler. Bismillahirrahmanirrahim deyip, önce kendisi eteği ile yedi kere taşıdı. Sonra bütün iç ağaları ve Van ağaları toprak taşımaya başladılar. Şehirde dellâllar bağırmaya başladılar. Herkes torba ve benzeri şeylerle kale altındaki toprağı taşıyıp göle dökmeye başladı. Paşa'nın çadırı ve askerlerin çadırları Van sahrasına kuruldu. Van vadisi tamamen çadırlarla dolup şenlenmişti. İleri görüşlü Paşa derhal eline cevahir işlemeli kalemini alıp, Van'da ne kadar sancakbeyi varsa hepsine tuğralı ferman yazdı:

«Mekke ve Medîne padişahına boyun eğdi iseniz, mutlaka Padişah hizmetine gelip Van kalesi derneğine yetişesiz.»

Diye, her sancağa bir ağayı padişah emri ile gönderip, bütün Kürt emirlerini çağırdı. Beri tarafta, ben de buraları görmediğim için gezip seyretmeye başladım.

İmân yeri yani Van kalesinin yapısı : Önce buralarda Âd ve Semud kavimleri yerleşmişlerdi. Bu dağlarda mağaralar ve büyük oyuklar yapıp oturmuşlardı. Allah'ın hikmeti bu ya, bütün sert kayalar onlara boyun eğermiş! Sonraları bu Van kayası nice devletlerin eline geçmiştir. Hz. Peygamberin doğumundan 1600 sene önce, Hazreti Davud zamanında Melik Câlut bu Van kayası üzerine büyük bir kilise yaptırmıştır. Davut aleyhisselâm Melik Câlut'u öldürttükten sonra bu kilise de elden ele geçmiş, nihayet Hz. Peygamber'in doğumundan 881 yıl önce Büyük İskender'in eline düşmüştür. İskender, bu kiliseye, yerlilerin ibâdet yeri anlamına kullandıkları «Vank» adını koymuştur. Sonra bu kelime bozulmuş ve şehrin de adı Van kalmıştır.

İskender'in vefatından 882 sene sonra, Fahr-i Âlem zamanında, Van, âdil kisralardan Nuşirevan'ın eline geçti. Sonra İslâmiyetin yayılması sırasında buraya elçilikle sahâbe-i güzinden biri gelip, kilisenin rahibi ile görüşerek, onları ve daha birçok kimseyi İslâm dinine davet edip kabul ettirmiştir. Onun vefatından sonra, Yezid Cird soyundan Tacüddin buralara sahip olup Van kalesini yeniletmiş ve aşağı kaleyi yaptırmıştır. Sonra 811 tarihinde, Azerbeycan şahlarından Karakoyunlu Kara Yusuf Celâyirî'nin eline geçmiştir. O da Timur'un korkusundan kaçarak Yıldırım Han'a sığınmıştı. Yine Azerbeycan şahlarından Akkoyunlu Uzun Hasan Bayendirî Timur'a itaat edip yanında yaya yürüdüğü için, Azerbeycan ve Ahlat şehri ile Van kalesi Timur tarafından kendisine verilmişti. Fakat sonra, 955 tarihinde, Van, Şah Tahmasb'ın eline geçmiştir. 956 senesinde Sultan Süleyman'ın saltanatı zamanında, Şah Tahmasb'ın kardeşi Elkas Mirza kaçıp Süleyman Han'a geldiği zaman Acem diyarını yağma ve talan ettirmeye kalkıştı. Maktul İbrahim Paşa Serdar-ı muazzam olup bütün kapıkulu, Anadolu, Karaman, Maraş, Diyarbekir, Şam, Haleb, Trablus, Urfa, Adana eyâletleriyle bütün Kürdistan askeri ve Elkas Mirza, kendisine yardım ettiler.

Kısa zamanda Van kalesi sahrasında kalabalık bir asker topluluğu çadır kurup yerleşmişti. Kalede bulunan Acemler Osmanlılara karşı koyamamış, korkularından aman dileyerek kalesinin anahtarlarını Serdar-ı muazzama teslim etmişlerdi. Kalede bulunanlar Karnıyarık kalesine gittiler. Hattâ aynı gün Amîk, Sibâvan, Vustan ve Kepan adlı dört kalenin de anahtarlarını Mahmudî beyi Emin Bey serdara teslim ettiğinden, bu kalelerin idaresi ona bırakılmıştı. Bunlardan sonra Cerm, Bidğâr, Bargiri, Rosini, Hul ve Tenuze adlı sağ-

lam kalelerin hâkimleri ile bütün Kürtler itaat ederek anahtarlarını Serdar'a teslim ettiler.

Serdâr-ı muazzam, Van eyâletini Şam veziri Koca Hüsrev Paşa'nın idaresine bıraktı. Serdar, Kürdistan hanlarının çoğunun —Bitlis Hanı Şeref Han gibi— Şah Tahmasb'dan taç giyip, gelen geçen Müslümanlara eziyet ettiklerini ve Van kalesi ile diğer kırk üç parça kalenin fethi haberini de acele ulaklarla Süleyman Han'a bildirdi. Süleyman Han, yolunu bu tarafa çevirip gelmekte iken, beri tarafta Van kalesinin ilk hâkimi olan Hüsrev Paşa da Van'ı imar etmekte idi.

Şah, Osmanlıların kaleyi ele geçirdikleri haberlerini alınca, İran ve Turan askeriyle Van üzerine gelmeye karar verir. Serdar İbrahim Paşa hemen deniz gibi asker ile Şah üzerine yürüyüp Van'dan doğu ve kuzeye doğru Selmas taraflarına gitti ki, Van ile Selmas'ın arası yedi fersahtır. Şah, Serdar'ın geldiğini duyunca, İsfahan tarafına can attı. Serdar, zafer kazanmış askeri ile Tebriz yakınında Esad Abâd denilen yerde çadırlarını kurup yerleşti. Bütün âyân, âlimler, büyükler, İbrahim Paşa'ya hediyelerle gelip itaat ettikleri için Tebriz yağma edilmez. Fakat Acemlerin çok sayıda toplanmış oldukları bir yer olan Kızılca Yayla'yı yağma ve talan etmek için, Ulama Paşa'yı onbin askere kumandan ederek gönderdi. Ulama, orada yenilgiye uğradı ve az bir askerle Tebriz'deki Serdar'ın yanına döndü. Daha fazla asker koşulup, Tebriz yakınında Evcan yaylası, Hoy, Harent, Tesev ve Selmas bölgeleri yağma edilerek intikam alındı ve hesapsız mal ile Tebriz'deki orduya dönüldü. Oradan yine yirmi günde Kotur derelerinden, Bünyanis Kürtleri içinden Van'a gelindi. Van kalesi tekrar onarıldı.

Bitlis hanı Şeref Han Acemlere sığındığından, Bitlis eyâleti mükâfât olarak Ulama Paşa'ya ihsan olundu. Sonra serdar Bitlis, Hazo, Meyyafârikîn ve Diyarbekir üzerinden Bağdat altına varıp, Süleyman Han'ı Bağdad'ı kuşatmış olarak buldu. Eteğine yüz sürerek, kuşatmanın kırkıncı günü Bağdad fetholundu. Fetihten sonra, Almanya'da Nemçe kralının Belgrad üzerine hareketi haberi alındı. Hemen İstanbul'a gelindi. Almanya üzerine yapılan seferde Erdud, Selankamin, Varadin ve Ösek gibi yetmişaltı parça kale fetholundu. Zafer ile İstanbul'a geldiğinde, Van ve Adilcevaz kalelerinden feryatçılar gelip yolunu şaşırmış şahın Van ve Adilcevaz'ı ele geçirdiğini haber verdiler. Sultan Süleyman, hemen ikinci defa olarak Acem üzerine yürümeye mecbur olmuştur.

Sultan Süleyman, 955 senesi Safer ayının yedinci günü, şehzâde Cihangir ile beraber Üsküdar'a çıktı. Oradan deniz gibi asker ile acele gidişle Seydigazî denilen yere gelince, Saruhan valisi şehzâde Selim Han, padişahın ordusuna geldi, padişahın elini öpmek ile şeref buldu. Rumeli diyarının hal ve gidişatını yürütmekle görevlendirilerek saltanatın ikinci merkezi olan Edirne'ye gönderildi. Süleyman Han oradan hareketle Akşehir altında konakladığı sırada, şehzâde Bayezid Han, askeriyle gelip iki taraflı selâma durdu. Peygamber bayrağı çıkarıldığında, şehzâde Bayezid yaya olarak altına varıp babasının atının ayağına yüz sürdü. Padişah hazretleri gayet memnun olup, sanki bayram üstüne bayram yaptı. Sonra şehzâdeyı askerleri ile birlikte yanına alıp, Van diyerek yola çıktı.

Sivas'a gelindiğinde Amasya hâkimi şehzâde Mustafa Han gelip Süleyman'ın ayağını öpme şerefini bulunca, Sultan Süleyman son derece sevinç duydu. O şehzâdeyi de askeri ile alıp. acele gidişle Erzurum kalesi altına gelip konakladı. Burada üç gün dinlendi. Bir miktar daha asker topladı. Adilcevaz kalesi önüne gelerek konakladığında, Acemler ne yapacaklarına karar veremeyip kimi gemilerle Van kalesine, kimi Vustan ve Tatvan taraflarına kaçtılar. Adilcevaz kalesi başıboş kaldı. Bu kalenin altında padişah, Ulama Paşa ve Karaman Beylerbeyisi Pirî Paşa'yı, kırk bin askerle Van kalesinin kuşatılması için gönderdi.

Bunlar Van'ın eteklerine varıp metrislere girdiler. Binlerce askerin Van'ın etrafındaki Acem diyarını yağma ve talan etmeleri için Van kuşatıldı. Ülkeler fetheden Padişah ise on günde Tebriz sahrasına vardı. Şah Tahmasb'ın kardeşi Elkas Mirza'nın kışkırtmasiyle, yine Elkas'ı serdar ederek, Hemedan Dergezin, Erdebil, Nihavend, Kum, Kâşan, Kazvin, Moraga, Esadâbâd, Evcan ve Isfahan taraflarına vardı. Irak ve Azerbeycan'dan kırk günde yetmişaltı parça şehir ele geçirip Elkas Mirza ile Tebriz şehri altına o kadar ganimet malı ile geldiler ki, grupta bir katar deve yükü miske vardı. Bu söz pek meşhurdur, söylerler. Süleyman Han, Tebriz şehrini koruyup yağma ve talan ettirmedi. Halkın hiçbirine eziyet edilmesine razı olmadı. Sadece Tebriz içinde Şahın saray ve bahçeleri gibi şeyler yerle bir edilip bırakılmıştı. 1058 de Tebriz'e gittiğimiz zaman, bunların harab durumlarını görüp yazmıştım.

Tebriz'den kalkıp, batıya doğru giderek beşinci günde Van sahrasına geldik. Ulama ve Pirî paşaları Van metrislerinde bulduk. Sadrazam Rüstem Paşa, yetmiş aded beylerbeyi ile Van'ın fethi için görevlendirildi. Aman ve zaman beklemeden metrisde fetih ile ilgili

görüşleri olan ihtiyarlar ile görüşmeler yapıldıktan sonra, her şeyin yerli yerinde olması ile deniz gibi asker Van kalesine arı gibi sarıldı. Kuşatma tam on gün sürdü. Kalede bulunan Acemler aman dileyerek açlık ve yokluktan bittiklerini bildirdiler. On birinci gün, kaledeki kumandan gece kemendler atıp kaleden inerek Elkas Mirza'nın çadırına varır ve teslim olur. O da Süleyman Han'dan kaledekileri rica eder. 955 senesi Receb ayının yirminci gününde Süleyman Han, vezir ve Serdar-ı mükerrem Rüstem Paşa eliyle, ikinci defa olarak Van kalesini fetheder. Sonra Van'da kırk gün kalıp kaleyi öyle güzel yaptırır ki benzeri olmaya. Halen Osmanlıların elinde güçlü bir kaledir. Bu kaleye tarihçiler «Kızıl Arslan» derler. Zira bütün kubbeleri kırmızı renkli olup, uzaktan kızıl kana bulanmış gibi görünür.

Van Kayası: Azerbeycan toprağındadır. Güneyi, batısı ve kuzeyi Van gölü ile çevrilidir. Kıble, doğu ve yıldız tarafı İrem bağı gibi bir sahranın ortasıdır ki, kale bu ortada yüklü olarak çökmüş deve gibi durur. Arka ucu göğe yükselmiş olup, çeşit çeşit şekiller halinde görünür. İki tarafı da deve yükü gibi, karnı geniş, altı sütunsuz, dağ gibi boş kayalardır ki, kıble tarafındaki kayaların altında aşağı şehir alçak bir hisar varoşudur. Kuzey tarafındaki altı boş kayada —ki Timur'un toprak sürdüğü yerdir— şehir yoktur. Bir tarafı sazlı bataklıktır. Batı tarafı Timur toprağı olup arkası sahradır. Bu kaya çökmüş bir deveye benzetilirse, başı doğu tarafında olup gülle gibi kayalar vardır ki bunlara asla top ulaşmaz. Devenin kıç tarafı, Van gölü tarafına ve batıya bakar. Bu deve kıçına benzeyen yerden üçbin altmış adım yükseklikteki kayalar üzerine, korka korka, tam bir saatte çıktık. Yedi kule ve yedi kat kapı gezip aşağı Arapcan kapısına vardık ki kalenin en aşağı duvarıdır. Bu kalenin kayaları pek tuhaf bir şekilde görünür: Nice yerlerinde kayalar ejderha gibi aşağı sarkmış, şehri örter gibidirler; başları, pençeleri, gerdanları açıkca bellidir. Görenler bilir. Niceleri arslana benzer, timsaha benzer, gemiye benzerler; bazı kayalar da oturmuş akbaba kuşu gibi durur. Bu kayalar, aşağıdan tam üç saatte dolaşılır.

Sahranın içinde kat kat altı yüz aded büyük mağaralar vardır ki, her biri bir kervansaray gibidir. Bu mağaralardan nicesinin içinde dokuma yerleri vardır ki çarklar ile ustalar ibrişim, iplik ve topurganları bükerler. Yüzlerce mağarada top güllesi yığılmıştır ki hesabını Allah bilir. Nicesi de siyah barut ile doludur. Bazılarında da ok, yaylı zemberek tüfek, kılıç, kalkan, balta, kazma, külek, kü-

rek, kamira, çark-ı felek paçarazlar, domuz ayakları, mancınıklar, yuvarlak taşlar ve diğer çeşitli cephâneler vardır. Hattâ özel olarak yüz aded mağarada arpa, buğday, çeltikli pirinç, darı, bakla, mercimek, nohut ve diğer ürünler vardır. Bir mağarada da bütün bütün hayvan kemikleri yığılmıştır. Birinde de bu kadar bin yıldan beri pabuç, çarık ve bu gibi diril-ziril şeyler doludur. Bir mağaranın sarnıçlarından birinde beziryağı, birinde şırılgınyağı, birinde donyağı, birinde sarıyağ, birinde katran, birinde zift ve diğer çeşitli yağlar vardır. Yedi aded havuz içinde sığır derisinin yünlerini, camış derisinin kıllarını kazıyıp dilim dilim, kısım kısım edip doldurmuşlar ve üzerlerine de ağızlarına kadar bal dökmüşler; sığır ve camış deriliğinden iz kalmayıp bir çeşit güzel reçel olmuş ki insan yemeye dayanamaz. Bir mağarada tuzlanmış balık; bir mağarada tuzlanmış sığır, camış, koyun ve keçi etleri; üç mağarada tuz; kırk aded mağarada pişmiş darı ekmeği ve peksimet, un, bulgur dolu ki hesabını Allah bilir. Nice havuzlarda sirke, bal, peynir, zeytinyağı hattâ şarap vardı ki, bunları ilaç için veya kalede kuşatılmış olan Hristiyanlar için verirler. Mağaranın birinde Allah'ın emri ile neftyağı madeni çıkar ki, kayadan çıkarak bir büyük havuza dökülür. Havuz dolunca, devlet tarafından Van defterdarı vasıtasiyle tüccarlara satılır. Bu mağara gece gündüz kapalıdır. Bir tarafına tepe tepe toprak yığılmıştır. Allah göstermesin, nefte ateş düştüğünde toprak döküp söndürürler.

Hâsılı, bu Van kayasının içerisinde altıyüz kadar mağara vardır ki hiçbirisi boş değildir. Hepsi cephâne, mühimmat ve askerî malzemeler ile doludur. Hattâ, Süleymân Han (Allah rahmet eylesin) birçok fetihlerde bulunup kaleler aldığından her şeyi bilir; dışarıdan kaleye ve kaleden düşmana ne şekilde top atılıp kalenin nasıl dövüleceğini, kaleden atılan topların düşmana nasıl zarar vereceğini bildiğinden, Van kalesinin tâ en yüksek yerine yirmişer, otuzar ve kırkar karış aralıklarla balyemez toplar koydurmuştur. Dört saatlik mesafeden, Edremit bağlarından düşman görününce, bu toplar Van sahrasında ve kırk mil deryasında insan gezdirmez. Eğer düşman bir oyun ile kale altına girse bu yüksekteki uzun topların gülleleri uzun mesafede varıp kale altında olan düşmana isabet etmez düşüncesiyle, koca Süleyman Han sözünü ettiğimiz mağaraların nicesine kalyon karnı gibi top delikleri açıp her bir mağaraya birer top çıkarmış ki insan görünce dehşette kalır. Bu balyemez topları bir sıra, böyle kirpi gibi dizmiş, gülle ve mühimmatlarını hazırlayıp her topun yanına koydurmuş. Bunlardan bir kat aşağıdaki ma-

ğaraları da delip, içine insan sığar ve taş gülle atar birer kat şayka topları dizmiş. Ondan sonra aşağı varoş kalesinin kapı ve duvarları ile burç ve kuleleri üzerine, Yalı kapısından tâ Paşakulesi ne, Rüstempaşa ve Hüsrevpaşa kuleleriyle Ortakapı, Veled ve Tebriz kapısı kulelerine varıncaya kadar birer kat top daha dizilmiştir. Bu hesap üzere, Van kalesinin, bir kalyon gibi, sağında ve solunda dört kat top olmuş olur.

Van kalesinin şekli : Yukarıda anlatılan mağaralar üzerinde göğe doğru uzanmış yüksek bir kaledir. Batı tarafında yedi kat kapı kuleleri vardır. Burçlar birbirine bakar. Kuzey tarafa bakan bölme bölme kayalar üzerinde, üç grup kale duvarları arasında azap ve diğer sınıf askerleri otururlar. Bu taraftaki kayaların içi, tâ aşağı sazlığa inen soluk yolunun kalesi balyemez toplarla doludur. Kıblesinde, güneyinin aşağı şehre bakan yerinde hiç duvar yoktur. Tamamen yalçın kayalar üzerinde yeniçeri ağasının, başçavuş ve kâtibinin, dizdar ve kethüdâsının sarayları ile diğer yeniçeri ve cebecilerin odalarının duvarları vardır. Yoksa, bu taraftaki kale duvarından aşağı bakmaya kimse cesaret edemez. Bu kısımda aşağı şehre sarkan kayalar içinde oyulmuş Soluk Kulesi yolu vardır. Yukarı kalenin en yüksek yerinden Horhor suyu kayasına ince, bin basamaklı taş merdiven ile inilir. Su alınan yol yine başkadır. Kuşatma sırasında sıkışıklık olmaması için Kılıç Arslan böyle yaptırmıştır. Van'ın bu kale kayasından Horhor denilen değirmen çarkını döndüren suyu akar. Debbağhâne içinden etrafta bulunan bağ ve bostanları sulayıp Van gölüne dökülür. Güzel bir sudur.

«Kesik» adı verilen deve boynu tarafı : Bu kaleden başka, doğu tarafta, daha önce deveye benzer dediğim yerde «Kesik» denilen küçük bir kale daha vardır. Sanki deve başı üzerinde başka büyük bir kaledir ki, yukarı Yeniçeri kalesinden daha aşağıdadır. Bunun da ayrı su yolu, dizdarı, neferleri, cephâneliği ve mağaraları vardır. Tebriz kapısına doğru sarkan boşlukta bir kaleciktir ki, hiçbir şekilde ele geçirilemez.

Yüksek kalenin büyüklüğü : Bunu adımlamam mümkün olamadı. Zira her tarafı gayyâ kuyusu gibidir. Bu sebeble, etrafında hiç hendek yoktur. Ancak doğu yönünden batı tarafı dolayınca boşluk olan yüksek, eşsiz bir kaledir.

Aşağıdan kaleye çıkarken yokuş yukarı ve doğuya doğru üç bin adımda, güçlükle yedi kuleyi geçip iç kaleye varılır. Burası batıya

bakar ve üç kat demir kapılıdır. Bu Van kalelerinin kapı aralıklarında gece gündüz, kış yaz, her gün sıra ile bir gün yeniçerilerden, bir gün Azaplardan, bir gün hisar erlerinden nöbet tutarlar. Bir çocuk ve kadını bile içeri bırakmazlar. Zira bir kere yüzlerce Kürt, kadın elbiseleri giyip bu kaleye girerek ele geçirmişlerdi. Sonra Ahmed Ağa adında bir gazi kendi parası ile üçbin serdengeçti yiğit yazıp, kaleyi her taraftan sararak tuzak ve hilelerle kaleye girer. Kaleyi ele geçiren Kürtleri öyle kılıçtan geçirmiştir ki, kaçanlar kendilerini kaleden aşağı atıp parça parça olmuşlardır. Öldürülenlerin cesetleri de burç ve baroları doldurmuştur. Bu durum Dördüncü Murad zamanında ve yakında olduğundan, şimdi çoluk çocuktan bile kimseyi içeri bırakmazlar. O zamandan beri Van'a on oda yeniçeri tayin olunmuştur. Bu kapıdan doğu tarafına, kesik kale başına kadar kalenin uzunluğu bin kırk adımdır. Aşağıdan itibaren olan üç bin altmış adım daha hesaplanırsa, Van kalesi aşağıdan tâ iç kalenin kesik kulesine kadar dört bin adım uzunluğunda olmuş olur. Amma enliliğinde iki ve üçyüz adım kadar olan yerleri de vardır.

Van'ın iç kalesindeki imâretler: Üç yüz kadar yeniçeri, topçu ve cebeci evleri vardır ki hepsi de Azaptır. Buralarda evli adam bulunmaz. Kuzey tarafındaki sahraya bakan soluk kulesindeki bölme hisarlar içinde velî kimseler oturur. Burada eski kiliseden çevirme Süleymanhan Camii vardır. Minaresi zelzeleden yıkılmış ve yeniçeri ağası Ömer Ağa yeniden yaptırmıştır. Kubbesi ve diğer sarayların tepesi, öğle vakti olmayınca mavi bulutlar içinden çıkmaz. Kimse bunlara ok eriştiremez. Amma Dördüncü Murad Han Revan fethinden döndüğünde, pehlivan Sarı Solak'a ve Hacı Süleyman'a ok attırıp Van kalesini aşırtmıştır. İçinde yedi mescid, bir tekke, üç sıbyan mektebi ve on kadar küçük dükkân vardır. Her hânesinde birer banyo vardır. Herkes katır ve atlariyle evlerine aşağıdan su getirir, su sarnıçlarına su çekerler.

Bu iç kalesinin şehre bakan kıble tarafında kesiktop mağarası üzerinde, düzce bir kayanın ortasında, kayayı dört köşe halinde parlatıp ibretle okunacak yazılar yazmışlar ki rumuz ve işaret şeklinde olduğundan okuyamadım.

Aşağı Kale: Bu kalenin kıble tarafı altında, geniş bir sahrada iç kaleden başka havalesi yoktur. Üçgen şeklinde kuvvetli bir kaledir. Batı ve kuzey tarafı, adı geçen yüksek kale ile dörtgen şeklini almıştır. Bu aşağı kalenin yukarı kaleye bitişik doğusunda, güneyinde ve batısında kale duvarları vardır. Bu üç taraftan başka

kalenin duvarı yoktur. Bir katı gayet dayanıklı, sert, yontulmuş taşlar ile Taceddin Şah tarafından yaptırılmıştır. Alçaktır amma sağlamdır. Boydan boya duvarının eni oniki zira olup, bunlar kalın ve rıhtım duvarlardır. Veled Kulesinden Paşa sarayı bahçesinin köşk kulesine kadar, kale duvarı yirmi arşın kalınlığındadır. Amma Elmacı (Elbacı) Paşa kulesi tarafı nice kuşatmalardan sonra yapıldığından gayet sağlam olup, otuz ayak eninde kalın duvardır ki üzerinde cirit oynanır.

Kuleleri: Çepeçevre yetmiş kuledir. Sultan Veled kulesi kale duvarlarını korur, kirpi gibi toplar ile hazır vaziyette güzel bir kuledir. Yalı kapısında Şah kulesi, Paşa kulesi, Rüstempaşa kulesi, Hüsrevpaşa kulesi, Elmacıpaşa kulesi, Süleymanpaşa kulesi, Ketenci Ömer Paşazâde Mehmedpaşa kulesi (tarihi: Eyledi sa'y edip Vanı mücedded ta'mir, sene 1055), ortakapı kulesi, Van ağası Mehmedağa kulesi, fethinden sonra vali olan Çerkez İskenderpaşa kulesi, Ulamapaşa kulesi, Atlıpaşa kulesi, Yassıkule, Nakışlıkule, Feleknet kulesi, yine Elmacıpaşa kulesi... Tebriz kapısı kulesi etrafındaki kesik deve boynu kalesi altındaki yalçın kayalar üzerinde otuzsekiz aded rıhtım sağlamlığında kuleler vardır ki diller ile anlatılamaz. Her birinden birbirine kayalar içinden yardıma gidilecek yollar vardır. Bunları sadece neferler bilir. Bu kapıdaki kulede top sayısı fazladır. Zira Van kalesinin korkulu yeri bu tarafıdır. Onun için, aşağı kalenin bu tarafı beş kat kalın duvardır. Kat kat kırk aded mağarası vardır. Bu kulelerin önlerinde bir kat daha hisarpeçe duvarı vardır ki, gayet kalın ve rıhtım olup baştan başa mazgal delikleriyle dolu ve köşe bağlantılariyle bağlanmış alçak bir duvardır. Bu duvar üzerinde hiç top yoktur. Duvarın iç yüzünde, yer altında, taştan yollar vardır. Kuşatma sırasında düşman bu kaleye toprak yığsa, bu yollardan hendek için sürülen toprağı kalede kuşatılmış kalanlar atıp kaleyi toprak yığınından kurtarırlar. Bu duvarların uç taraflarında da, Yâlı kapısından tâ Tebriz kapısına varıncaya kadar, kaleyi çepeçevre hendek çevreler. Ellişer, altmışar adım eninde alçak bir hendektir. Zira kuşatılması güçtür. Bir zira miktarı kazılsa su çıkar. Siper yapılamaz. Amma Rüstem Han İran askeriyle bu kale altına gelip, bir hayli mesafeden toprak süre süre hendek kenarına bunları yığarak siper yapmıştır. Tebriz kapısı tarafının hendeği yüz arşın enliliğinde ve kırk arşın derinliğindedir. Buraların askerleri düşmandan zerre kadar korkmazlar. Hattâ Rüstem

Han kuşatmasında yedi ayda iç kaleden yedi top atmışlar ki bunlara «kesik top» derler. Süleyman Han'dan kalma bir ağzı kırık top var, onu bir kere kale kayasındaki mağaradan atıp müşavere eden yedi Acem hanının yedisini de düşürmüşlerdir. Amma en çok derdi önce aşağı kale çeker. Hattâ Van kulu ile diğer kale kulları arasında münakaşalı bir konu geçmiş ve Vanlı şöyle demiştir:

— «Her kişi! Kel Rüstem Han zamanında kalemizde kıtlık olup pisik eti, çomar, taraş, tola ve köpek eti yemişih! Şehitlerimizden bacımız, halamız, emmimiz ve evlâdımız etlerini yiyip Van kalesinin bir taşına bin bir baş verip Kel Rüstem'e Van'ı vermemih!»

Bu şekilde söyleşip övünürler. Hakikaten inatçı askerlerdir. Yedi ay sonra Kel Rüstem eli boş olarak cephâne, baruthane, ordu ve pazarını bırakıp kaçarken, Van kulu, Rüstem Han'ın ardına düşüp Selmas ve Rumiye sahralarına varınca askerini kırarak binlerce baş ve dil ile çeşitli ganimete sahip olup Van'a dönmüş ve şenlikler yapılmıştır. Acem diyarında halkın ağzında darb-ı mesel olmuştur: «Van kalesi, bizim Rüstem Han kumandanımızdan beri yaralı meralimizdir» yani biz Van'ı kuşatıp nice yerlerini yıkmışızdır, elbette avlarımızı alırız, derler. Amma Allah'ın emri ile buna imkân yoktur. Zira her gelen vezir kuvvetli bir eser yaptırıp her gün daha kuvvetli olmasına çalışır. Hattâ efendimiz Melek Ahmed Paşa Van kumandanı iken yukarı içkale kapısının kulesi yerine yeniden bir kule yaptırdı, mazgal delikleri ve demir kapaklı top delikleri ile bezederek dört tarafına sekiz aded balyemez toplar koydurdu. Bu kule üzerine de büyük bir köşk yaptırdı ki, bunun için yazdığım tarih şudur:

«Bir eksikli görüb kasr-ı müverrih
Diye: ey Evliya bu işretâbad» Sene: 1065.

Bu kulelerden başka, Tebriz kapısında bir dirsekli metin bir tabya yaptırmıştır ki, Tebriz kapısının sağındaki ve solundaki hendeğin üzerinde kuş uçurmaz. Hendek üzerinde, Tebriz kapısına gelen ve gidenler için mancınıklı, bir çeşit işli makaralı köprü yaptırmıştır. Böyle sanat eseri ağaç köprü hiçbir kalede görülmemiştir. Her gece kale bekçileri bu köprüyü makaralarla, ip ve bucurgatlarla çekerek kale duvarına dayayıp örterler. Sonra iç yüzünden de zincirlerle bağlarlar. Bu kadar sağlam bir yapıdır.

Van kalesinin kapıları: Dört demir kapısı vardır. Hepsinin sağlamı, doğuya açılan Tebriz kapısıdır. Beş kat eğri-büğrü yollu kapılardır. Hisar erleri, gece ve gündüz bu kapılar arasında bekçilik

ederler. Bu kapının iç yüzünde, deve boynu ve kesik kale kapısı dibinden değirmenler döndüren hayat suyu misâli bir su çıkar; şehrin içindeki han, câmi, imaret ve hamamların ve nice evlerin bahçelerini sulayarak kaleden dışarı çıkar. Bu suyun yatağında eski bir mabed vardır. Bu kapının bekçileri burada ibadet ederler ve bu sudan içerler.

İkincisi Ortakapı'dır: Güney tarafına ve kıbleye doğru Edremit bağları tarafına açılır. Üç kat demirdendir. Mısır'ın Nâsirin kapısına benzer. Bunun da araları silâhla doludur. İki yüz kadar silâhlı bekçileri vardır. Kapı hendeği üzerinde sağlam bir köprüsü var.

Üçüncüsü Uğrunkapı'dır: Paşa sarayının bahçesinin köşesinde, kıbleye bakan küçük bir demir kapıdır. Daima kapalı durur. Anahtarı Paşada durur. Bir ulak veya Kürdistan ve Acem tarafından gece bir kimse gelse, geceleyin kapıyı açıp paşa bizzat bu kimseden haber alır. Bu kapının hendeği üzerinde ince bir tahta köprü vardır. Bekçiler her gece bu köprüyü beklerler.

Dördüncüsü Yalı kapısıdır: Dört kat demir kapı olup, batı tarafına bakar. Her kapıda kat kat, pür-silâh bekçiler vardır. Zirâ bu kapı iskeleye açıldığından neferleri çoktur. Hattâ defterdar ve gümrük emini tarafından da adamlar bekler. Her kapı aralığında ve duvar yüzlerinde o kadar silah, cebe ve çevşen vardır ki anlatılamaz. Bu kapı önünde de hendek üzerinde tahtaköprü vardır.

Van kalesinin büyüklüğü : Doğu taraftaki Tebriz kapısından batı taraftaki Yalı kapasına kadar, bu aşağı kalenin üç taraf duvarı, kule ve bedenler dahil, tam beş bin adımdır. Amma içkale kayasiyle birlikte hesaplanırsa, tam onbirbin yiğit adımıdır. Çepeçevre tam dört bin beden dişidir. Kuşatma sırasında, her beden dişi mazgalında ikişer adam bekler. Amma şimdi her gece yetmiş üç aded kulede beşyüz silâhlı asker, yaz kış köşkü bekleyip bekçilik yaparlar. Bütün gece, yirmidört ağaları ve çavuşları gece elbiseleri ile kol dolaşıp kale beklerler. Bir nöbetçiyi uykuda bulsalar, iki yüz değnek vurarak Paşaya bildirip gediğini başkasına verdirirler. Zira aylık ücretleri değerli dirliktir. Dört-beş bin miktarı görev bekleyen, boşta, «mağzulci» denilen yabancı yiğitler vardır. Onlar da parasız nöbet tutarlar. Fakat bir gedik boşalırsa onun yerine verilmesi şarttır. Vefat edenin genç oğlu varsa, gediği oğluna verilir. Çocuklara rütbe ve gedik vermek yasaktır. Bu bekçiler her gece silahlariyle nöbet bekleyip, kalenin duvar, burç ve baroları üzerinde tatlı şakalar yapıp çeşitli sohbetler ederlerdi. Düşmandan bir haber gelmişse, ka-

le duvarlarından aşağı demir zincirlerle, sandıklar içinde meşaleler salıp gece karanlığını gündüz gibi aydınlatırlar. Yassıdan sonra ve seher vaktinden evvel mehterhâneler çalınır. Amma gayet yüksekte olduğundan, aşağı kaleden yukarı kale mehterhânesi güç işitilir.

Van kalesinin hâkimleri : Süleyman Han kanunnâmesine göre, bu Van eyâlettir. İlk olarak Süleyman Han zamanında, Makbul İbrahim Paşa'nın fethi ile Ulama Paşa'ya iki tuğ ile eyâlet olarak ihsan olundu. Sonra 953 tarihinde Acemler istilâ edince, bizzat Süleyman Han kendisi gelip kuşattı. Sadrazam Rüstem Paşa eliyle fethedince, önce bu arpalık İstanbul'da orta defterdar olan Çerkez İskender Paşa adında cesur bir yiğide vezirlik pâyesiyle ihsan olundu. Padişah hassı bir milyon yüz otuz iki bin akçedir. Hâssına göre üç bin cebeli askerle görevlendirildiği sefere gider. Adâlet üzere cinâyet suçu davasiyle her yıl paşaya kırk bin kuruş gelir olur. Amma efendimiz Melek Ahmed Paşa'ya bin keseden fazla para geldi. Dergâh-ı âli yeniçerilerinin haseki ağalarından azametli bir yeniçeri ağası olur. Zamanımızda Deli Abdi Ağa adında bir ağa idi ki, altı odada üç bin yeniçeriye hâkim idi. Yâsin Çavuş yeniçeri efendisi olup, cebebaşı da vardı. Bu da üç odada bin aded cebeciye sahiptir. Topçubaşısı iki odada bin aded topçulara hâkimdir. Bunlar azametli şeyler olup, Cuma günü paşa ile beraber divan'a gelirler. Paşa kethüdâsı, paşa müsellimi ve paşanın şehir subaşısı dahi hâkimlerdir. Padişahın para defterdarı Şânî Efendi de hâkimdir ki, hâssı 6487 akçedir. Yüzelli aded adamiyle yediyüz hâkimden padişah hakkını toplayıp, yetmiş aded kale kullarına ve diğer görevlilere ücretler verip üst kaftaniyle paşa divanına gelmeye izinlidir.

Çavuşlar kethüdâsı, çavuşlar emini, çavuşlar kâtibi, tımar defterdarı, defter emini, ruznâmçeci, muhâsebeci, mukâtaacı, mevkûfâtçı gibi dokuz aded divan halifeleri Padişâh tarafından tâyin olunan hâkimlerdir ki, kanun üzere zeâmetlerinin hâssı 60999 akçedir. Bunlar da paşa ile sefere giderler. Zeâmet kethüdâsı, sağ kol ağası, Süleyman Bey, sol kol ağası, Azap ağası, hisar ağası, bâlâ dizdârı, Deveboynu dizdârı, aşağı kale dizdârı, gümrük emini, haraccı ağa, muhtesib ağa, şehbender ağa ve su ağası da hâkimlerdendir. Bu su ağası Genci Ağa, dokuz bin aded bende su salıp sulayarak onda bir alır. Paşa ağalarındandır. Yüz adamı ile çalışıp paşaya altı kese, kendisine üç kese gelir olur. Çöplük subaşısı da ayrı bir hâkim olup, şehrin yol ve hendeklerini temizler. Ayrıca hukuk hâkimi de vardır. Üç yüz akçelik kazâdır. Lâkin Padişâh tarafından fethedildiği

için, adı geçen bu arpalık beş yüz akçelik mollaya sadaka olunmuştur. Edremit, Vustan, Kevar, Gevaş Surp, Amik gibi nahiyelerinden kadısına senelik adâlet üzere on kese gelir olur. İmam-ı Âzam mezhebinden müftüsü olup, ona bağlı Şâfiî, Hanbelî ve Mâlikî mezheplerinden de müftüleri vardır. Her davayı karara bağlamaya yetkilidir. Her karar fetvâdan on akçe avâidi olur. Nakîbüleşrafı vardır. Şehir nâibi dahî her divanda paşa huzurunda bulunur. Bu nâib, yılda bir kere köyleri dolaşarak gelirleri toplar. Van'da yeniçeri serdarı ve sipah kethüdâ yeri yoktur. Yeniçeri ağası yeniçerilerin hâkimidir. Sipâhisine de sağ ve sol kol ağaları hâkimdir.

Van kalesinin Sipâhileri ve hizmetlileri: Sağ, sol, gönüllü, yerli, Azap, hisâr topçu, cebeci, bâlâ dizdârı, kesik dizdarı, esfel dizdârı, yaşlı, Hasenî, Hüseynî, çavuşlar ağası ve diğerleriyle Van ili iki tuğlu yirmi dört ağalıktır. Sağ kol askeri gayet kahraman olup, ağaları Hüsrev Paşa'nın yeğeni Süleyman Bey'dir. Sol kol ağası Demircioğlu'dur. Taşlılar, Taş kalede oturanlardır. Yaşlılar da aşağı Yaş hisarlardakilerdir. Gariptir, bu kalede oturanlar birbirlerine düşmandır. Amma üzerlerine bir düşman gelse, birbirleriyle bir vücut olup her biri Ali Kerrar gibi görünürler. Çavuşlar, müstahfazlar, cebeciler —ki bunlar her zaman silâh silerler—, topçular, Azaplar, hisâr erleri hep yiğit ve cesur erlerdir. Kanun üzere, Van kalesinin altı bin kulu vardır. Amîk, Erciş, Adilcevaz, Ahlat, Tatvan, Vustan kulları da altı bindir. Van defterdarı, hepsi oniki bin kulun aylıklarını Gevaş, Küvar haslarından, balık avı gelirlerinden, Van'ın haraç ve gümrüğünden, memlahalarından, diğer pazarların vergi ve kapanlarından, Muş haracından, Bitlis'in Arap ve Ermenisi haracından, Birecik'in önündeki Murad geçidinin gemi mahsullerinden, Münbic yalısı topraklarının gelirlerinden... kısacası, üçyüzyetmiş aded kaynaktan her sene altı yüz kese gelir sağlayıp verir. Aylıklar bir ay kadar gecikmiş olsa defterdarın, kırk aded kâtibin, yirmidört ağanın başlarına kıyamet koparıp, kalabalık halde paşaya feryâd ederler.

Van eyâletindeki sancak hâkimleri: Van'da kanun üzere otuzyedi sancak hâkimleri vardır. Amma Osmanoğulları'nın görev verme, görevden alma yetkisi olan sancaklarının hepsi yirmi adeddir. Erciş, Adilcevaz, Muş, Bargirî, Kârkâr, Kesânî, Hizan, İsîrid, Ağakiş, Şervi yani Şirvan, Ekrat, Benî Kotur, Bayezid kalesi, Beru, Erecik, Körlâdik, Çobanlı, Şurgir, Dalegirer, Zerikî (Van sancağının Paşa merkezidir) livalarındaki hâs ve haraçlar, hepsi Van kuluna

bağlıdır. Halkı öşür (onda bir) vergisi verir. Zeâmet ve tımara bağlanmış yediyüz aded köyü vardır.

Van'ın azil kabul etmeyen idare merkezleri: Hükümet benderi Hakkâri: Van'ın kıble tarafında Vustan, Şatak, Eşir Çölemerek kalelerinden ibaret bir hanlıktır. Kırk yedi bin askere sahiptir. Hepsi tıraşlı, heybetli, korkunç görünüşlü yiğit kimselerdir. Sadece çenelerinde Felemenkliler gibi azıcık sakalları vardır. Brabaş, Potkali, Ahmalıh Kazağı gibi, alınlarında saçları bulunur. Başları kazan kadar vardır. Çoğunun kulakları halkalıdır. Her biri kırk, ellişer dirhem tüfek atar. O kadar atıcılardır ki pireyi vururlar. Arkalarında birer Kürt kalkanı, ellerinde kopal dedikleri cevgânlar taşırlar. Başlarındaki alaca sarıkların üzerleri çifte teller ile süslenmiştir. Amma çoğunlukla kulaklarının yanlarını bıçak ile delip kanlarını akıtarak turna, şahin ve horoz tüyleri sokmuşlardır. Elbiseleri alaca şal ve şayaktır. Etekleri dilim dilimdir. Şalvarları yine alaca şaldandır. Ayaklarında poçunlu, pansadı, hezârî, sadî ve kepkepli pabuçları vardır ki, her teki ikişer okka gelir. Hattâ, savaş yerinde kalkanları olmazsa hemen ayaklarından pabuçları çıkarıp ellerine alır, bir elinde de hançer veya kılıç ile yumulup öyle gelirler. Her birinin on kişiden kaçması ihtimali yoktur. Hattâ Van kulu arasında bir kimse hiddetlenip birine hücum etse, «Hakkâri kalkanı gibi pabucunu eline giymiş gelir!» derler. İşte, Hakkâri'nin bu derece on bin tüfekli askeri vardır. Savaş sırasında kırk-elli bin tüfeklisi olur. Fakat bu on bini aylıklı yiğitlerdir. Mezheplerini bilmiyorum.

Bitlis hükümeti: Yüksek şan sahibi hânı Abdal Han'dır. Bunlara Rojeki derler. Daha önceki gelişimizde anlatmıştık. Hakkâri kadar askere sahiptir.

Mahmudî hükümeti: Bunlar, Van'ın doğu tarafındaki yalçın dağlar arasında otururlar. Acem toprakları ile aralarında sadece Şahgediği dağı vardır. Arkalarında, Acemlerin Kutur kalesi bulunur. Bunların hepsi altı bin kılıçlı askerdir. Kürdistan'da buranın süvarisi gibi yiğit ve namlı süvari yoktur. Defalarca Silmas, Çorus ve Rumiye sahralarında şah askerine karşı koyup zafer kazanmışlardır. Beyleri, Hoşaf kalesinde oturur. İbrahim Bey adında bir tuvânâ babayiğittir ki, birçok defa cenk ateşine girip çıkmıştır. Bu Mahmûdiler yüzyirmi aşiret beylerini soyarlar ki, hepsi İbrahim Bey'den yolluk ve donluk alırlar. Bunların da toprağında hâss, harac, tımar ve zeâmet vardır. Bunların kıble tarafı Hakkâri diyarıdır.

Hakkâri hanı, Şir Yezdan Han hazretleriyle akrabadır. Onların kuzeyi Van kalesidir.

Penyaneş hükümeti : Bunlar da Mahmûdî sayılırlar. Amma ayrı hükümettir. Van'ın doğu tarafında, altı konak mesafededir. Beyleri, Hasan Bey'dir. Hükümet merkezi Hasankale'dir. Bunların diyarının doğusu, güneyi ve kuzeyi üç konak uzaklıkta Acem diyarıdır. Acemin Rumiye hanlarından Çolak Sultan ile komşudurlar. Gece gündüz Acem ile cenk ederler. Hepsi altı bin askerdir. Gayet uzun boylu, iri elli, tuvânâ mertler olup, nice defalar Rumiye ve Tebriz hanlarının elli bin askerine karşı koymuşlardır. Bunların toprağında da harac, hâss, tımar ve zeâmet vardır. Acem diyarında bunlara «Gazi kıran» derler. Bu adın aslı şöyledir: Bu toplumun Çolak Mîr Aziz adında bir beyleri varmış. Sultan Murad Han Revan üzerine gelirken, Acemler Revan'a yardım göndermek istemişler. Bu bey, yardıma gidenlerin hemen Silmas sahrasında önlerini kesmiş, sekiz bin adamiyle otuz bin şah askerini kılıçtan geçirerek top ve cephânelerini Van'a getirip çok miktarda ganimet elde etmiştir. İşte, o zamandan beri bunlara «Gâzi kıran» denmiştir. Yerleri ve kaleleri, inşallah sırası gelince anlatılacaktır.

Bunlardan başka, doğu tarafında Benî Kutur, Bredosî, Cevlânî, Dumdumî, Dunboli adlarında beş hükümet, Süleyman Han kanunu üzere hepsi Van'a bağlı idiler. Fakat sonra, Süleyman Han vezirlerinden Tavâşî Süleyman Paşa Tebriz şehrini fethedip büyük bir kale yaptırınca, bu beş hükümet Van eyâletinden ayrılıp Tebriz eyâletine bağlanmışlardır. Sonra Acemler Tebriz'i ele geçirdiklerinde, bu beş hükümet kendi başlarına arada kaldılar.

Murad Han'ın vefat ettiği 1048 senesinde Acemler Benî Kutur kalesine asker koyup barışa aykırı iş yapmakla, bu beş hükümet de zorunlu olarak Acem'e bağlanmıştı. Zira bunların hududu Acem ile bağ bağa, tarla tarlaya bitişiktir. Fakat beyleri Şah'dan giymemişlerdir. Sâde, hoş, boy beyleridir.

Van'da bulunan sancak beylerinin Padişâh hasları daha önce anlatıldığından burada tekrarına lüzum yoktur. Van eyâletinde olan zeâmet ve tımarlar dahi Süleyman Han kanunnâmesi üzerine anlatılmıştır.

Süleyman Han zamanında Osmanlı Padişâhı Van tarafından Acem diyarına gitse, Van beylerbeyisinin askeri öncülük yapar. Önü sıra Hakkâri hanı öncü olur. Onun ilerisinde Mahmûdîler öncülerin başı olurlar. Onların önünde Bünyaneş yiğitleri sağ ve solda ince karakol olup, ileriden baş ve dil almakla görevlendirilirler. Van

Paşasının peşinden Osmanlı vezirleri ve sonra da bizzat Padişâh yahut serdar-ı muazzam gider. Ondan sonra bütün mirmiranlar gıdıp, hepsinin arkasından Bitlis hanı askerleri ile kazan gibi kalarak artçı olur ki geri kalanları, hastaları, dönüp kaçanları kollamakla görevlidir. Bu şekilde toplanacak İslâm ordusunun sağında Kürdistan'ın İsbirit, Zerıkî, Kârnî, Hiron, Kârkâr, Ağakis, Keşân, Mekes, Berdığ, Lâdik, Özecik, Dâlegrer, Çobanlı ve Benî Kutûr adlarında onbeş aded sancak beylerinin askerleri davul çalarak giderler. Sol tarafta ise Lâmus, Adilcevaz, Erciş, Bargiri, Bayezid, Akçakale, Suregu, Karacakale, Ekradmagu, Ziyaeddin, Abagabi ve Şatak adlarında onbeş sancak beyinin askerleri yürürler. Amma kale askerlerinin yarısı kalede kalıp diğer yarısının sefere gitmesi de kanundur.

Van kalesinin altı bin askeri vardır. Diğer kalelerin de altı bin askeri olduğundan, bunlardan altı bininin seçilerek sefere gitmesi kanundur. Paşasının cebelileriyle birlikte üçbin askeri olur. Diğer sancak askerleri de toplandığında kırksekiz bin kadar seçkin asker olur. Bunlar gayet yiğit, silâhlı, amansız askerlerdir.

Van Kalesinin Câmileri : Yukarı kalede Vanik Câmii : Tâ Hazret-i Davut zamanında yapılmıştır. Eski bir ibâdet yeridir. Sonra Hazret-i Ebû Bekir elçilik ile buraya geldiğinde mescid olmuştur. Yüzlerce hükümdarın eline düşmüş ve yine câmi olarak 940 tarihinde Sultan Süleyman tarafından tâmir olunarak adını «Süleymanhan Câmii» olarak koydurmuştur. Bir kapılı, hayli geniş bir câmidir. Bir minaresi vardır. Hattâ Van'da bir zelzele olduğunda minaresi yıkılmıştır. Sonra Yeniçeriağası Ömer Ağa güzel bir sanat eseri olarak minare yaptırmıştır ki, uç kısmı (alemi) öğle vaktine kadar bulut içinde kalır. Bu iç kalede bundan başka câmi yoktur. Bütün pencereleri aşağı şehre ve Edremit sahrasındaki bağ ve bahçelere bakar.

Ondan sonra yapılan câmi, aşağı kalede Ulucâmi'dir. Azerbeycan hükümdarlarından Akçakoyunlu Şah Cihan'ın yapısıdır. Bundan büyük câmi yoktur. Câmiin içinde sütunlar üzerine kurulmuş yüksek bir kubbesi vardır ki göğe uzanmıştır. Binanın ustası olan mühendis bütün gücünü harcayıp çeşitli renkte ham mermerlerle süslemiş olup görülmeye değerdir. Yüksek kubbesine, bütün duvar ve kapılarına kırmızı ve siyah tuğla ile yazılar yazmış ve tuğladan çeşitli yazılar dizmiş ki hepsi âyettir. Bu yazıların benzeri Humus kalesinin duvarının yüzünde vardır. Gayet büyük ve eski bir ibâdet yeri olup, helâl para ile yaptırıldığından manevî bir güzelliği vardır. Eski uslûpta bir mihrab ve minberi vardır ki beyaz, siyah,

kızıl renkte kıymetli taşlarla sedef gibi işlenmiştir. Sanat eseri bir minaresi vardır. Hakikaten görülmeye değer. Hâsılı, bu câmiin benzeri yoktur. Bunda olan güzellik ve dillere destan sanatlar, bunda olan göz kamaştırıcı el işleri hiçbir câmide görülmemiştir. Dış avlusunun etrafında medresesi vardır.

Hüsrevpaşa Câmii : Süleyman Han vezirlerinden Koca Hüsrev Paşa tarafından yaptırılmıştır. Bitlis'de bedestanı, kâgir yapı çarşısı, Rahova sahrasında da muazzam bir hanı vardır. Van hâkimi iken bu câmii yaptırmıştır. Bütün kubbeleri ve odaları mavi kurşunla örtülü nurlu bir câmidir. Orta kubbesi gayet güzel işlemelidir. Halis altında kaplanmış alemleri âlemi aydınlatan güneşin ışığı ile öyle bir parlaklık saçar ki, insanın gözlerini kamaştırır. Câmiin içinde çok kıymetli, işlemeli avizeler vardır. Dört tarafındaki pencereleri billûr, necef ve moran camlarından olup gayet işlidir. Mihrab ve minberi, müezzinler mahfeli de son derece işlidir. İstanbul tarzı bir yüksek minaresi vardır. Avlusu etrafında medrese odaları vardır. Paşa sarayı yakınında olduğundan, her cuma Paşalar bu câmie gelirler.

Van şehrinde bundan başka kurşunlu yapı yoktur. Tebrizkapısı Câmii eski bir mabettir. Yapıcısını bilmiyorum. Bunun da avlusunda medresesi vardır. İskilipkapısı Câmii, Abbas Ağa adında bir hayırseverin yapısıdır.

Medreseleri : Ulucâmi medresesi, Horhor medresesi, Hüsrevpaşa medresesi, Tebrizkapısı medresesi, Abbasağa medresesi ve Kaya Çelebi medresesi.

Dâr'û'l-Kurâları : İki yerde Dâr'ülkurâ vardır : Biri Ulucâmi'de, biri de Hüsrevpaşa Câmii'ndedir. Fakat öğrencileri az olduğundan öyle fazla okuma yapılamaz. Her câmide hadis ilmi için bir dersiâm vardır. Amma Rum'daki gibi kâgir yapı hadis okuma yerleri yoktur. Fakat Müslim ve Buhari'yi ezberlemiş bilginleri çoktur.

Mektepleri : Yirmi kadar ebced okunan Sıbyan mektebi vardır. Terbiyeli, olgun çocukları gayet güzel Farsça okurlar. Tekkelerinden Hacegân-ı Rumiye Tekkesi meşhurlarıdır. Çeşmelerinin en meşhurları Horhor çeşmesi, dört gözlü çeşme ile Hüsrevpaşa çeşmesidir.

Paşa mahallesi, Horhor mahallesi, Ulucâmi mahallesi, Soluk mahallesi, İskele mahallesi, Ortakapı mahallesi ve Tebrizkapısı mahallesi meşhur mahalleleridir.

Ayân Sarayları: Kırkbeş kadar güzel sarayları vardır. Bunlardan orta kapının iç yüzünde Hüsrevpaşa Câmii yanında Paşa Sarayı: Kırk odası olup, süslü bir bahçe ve divanhâne ile bezenmiştir. Kale duvarı tarafı bahçeli, Uğrunkapısı kalesi üzerinde yüksek köşklü, bir hamamlı büyük saraydır. Divanhâne odasının üzerinde yazılı tarihi şudur:

«Şâniyal oldu sâl tarihi,
Tarh-ı divanhâne-i âlî.» Sene: 1055

Bu da Hornuk köşkünün tarihi:

«Gönül levhında yazdı gelin fikr-i şâni bârağbet
Süleymanî bîna ve tarh zîbâ kasr-ı sutârî.»

Süleyman Paşa'nın yapısı olduğundan, tarihinde böyle «Süleymânî bînâ» denmiştir.

Bu da paşaların hâs odasının tarihidir:

«Şânî berây-ı tarih sâleş
Güftâ «mübârek in beyt-i râna.» Sene: 1057

Bu da Ketenci Özer Paşazâde'nin Van'ı yeniden tamir ettirdiğinde yaptırdığı yüksek bir kulenin dibindeki köşkünün tarihidir:

«Görüp itmamını şânî dedi ana tarîh
Eyledi sa'y idüp Van'ı mücedded tâmir.» Sene: 1056

Bu büyük sarayın enderun has gılmânı için kırk-elli aded iki katlı odaları, ortasında geniş bir meydanı vardır. Hattâ dış divanhânesi de iki katlı geniş bir meydandır. Ben o divanhâne duvarına bir kalyon ve kadırga resmi yaptım. Halen yerinde durmaktadır. Bu divanhânenin batı tarafındaki pencereler saray bağına bakarlar ki İrem bağlarıdır. Divanhâne kapısından saray meydanına çıkılır. Bizim Melek Ahmed Paşa efendimiz o meydanda davul ve kudüm çaldırıp hergün cirit oynar, iç ağaları da silâhşörlük yaparlar. Bu kadar geniş bir meydandır.

Bu kazanın dört tarafını çevreleyen tek ve iki katlı altıyüz aded oda vardır. Çarşıya açılan bir kapı vardır ki, gece gündüz burada bekçiler bulunur.

Buradan aşağıda Hüseyinağa sarayı, Kadıefendi sarayı, Demircioğlu sarayı, Mallı Kaya Çelebi sarayı, Cendedanoğlu sarayı, Hadım Câferağa sarayı, Defterdar Şânî sarayı. Bu saraylardan başka, aşağı kalede sekiz bin sekiz yüz oda sayılır. Bütün evler kireç ve cibs ile sıvalı güzel evlerdir. Çoğu ikişer kat, kâgir, düzgün ha-

nedân evleridir. Caddeleri temiz ve muntazam kaldırımlardır. Üç aded Ermeni mahallesi vardır ki, bunlar da kale hizmetçileridir. Vergilerine karşılık kalenin tâmir işlerini görürler. Bunlardan başka bu kalede Hristiyan yoktur. Bu Ermeniler pazarcılık yaparlar.

Hanları: Gümrük hanı, Kürt Ahmedağa hanı ve Kapanhanı meşhurlarıdır.

Çarşı ve pazarı: Bedestanı gayet güzeldir. Bütün değerli mallar burada bulunur. Amma mezgitli çarşısı, Hüsrevpaşa çarşısı ve Haffafhâne gayet büyük ve işlektir.

Pınar ve akarsuları: Van kayası altından pınarlar çıkar. Horhor denilen yerde değirmen döndürecek güçte su vardır. Tebriz kapısının iç yüzünde yine büyük bir berrak pınar çıkar ki zülâl suyu gibidir. Bir kuzuyu yiyen kimse bu sudan içse hemen hazım yapar. Soluk kulesinde de bir kaynak vardır ki, buna burçtan aşağı kayalar içinden inilir. Bu su yoluna bakan «Bâlâburç» adiyle bir Kahkaha burcu vardır ki bu su yolunu korur. Kirpi tüyü gibi dizilmiş balyemez topları vardır. Van kayasının kuzeyinde de bir kaynak var. Bunun üzerine bakan kuleye «Su Kulesi» derler. Bu kulede, kayalardan aşağı inen su yolu vardır. Bâlâburç ve Sultan türbesinden aşağı kaya içinden inilir. Bu yollara bakan kulelerde kat kat balyemez topları vardır ki su kalesini korurlar. Bu kaynağın aşağısı sazlı ve bataklı yerlerdir. Herkes oraya varamaz. Zira Van topları bu yerlere adam değil, kuş bile kondurmaz. Van kalesinin yukarısında ve aşağısında yedi yüz altmış top vardır. En büyükleri ağzı kesik top olup, elli okka demir gülle atar.

Hamamları: Mezgitli çarşı başında Sultan hamamı: Gayet güzel ve şirin, suyu, havası ve yapısı hoş, gönül ferahlatıcı bir hamamdır. Çifte hamam, Nakışlı hamam, Tebriz kapısı yakınında Çukur hamam en meşhurlarıdır. Şehir büyüklerinin söylediklerine göre, yediyüz kadar ev hamamı varmış. Vanlılar hiddetli, kinci, ibret sahibi ve namus sahibi kimseler oldukları için, kadınlarından birisi bile dışarı, düğüne-derneğe, dereye falan asla çıkmazlar. Meğer ki vefat edip evinin kapısından şehit olarak çıka! O cihetle, hanımlarının evlerinde hamamları vardır. Öğleden sonra halk hamamlarına erkekler girmez, ev hamamı olmayan kadınlar girer. Amma o hamamlara da kadınların gitmesi için ayrı sokakları vardır ki, o yollardan öğleden sonraları hiçbir erkeğin geçmesi mümkün değildir. Bu kadınlar yolunda şehirliden bir adam görseler, hiç acımadan ağır cezalar verirler. Bu kavim tâ bu derece kadınlarını sakınırlar.

Halkı, yüzlerinin renkleri ve tanıştığımız dostlar: Erkeklerin çoğu, yaşlanmadıkça, yüzlerinde buğdayın o esmer rengini taşır. Gençleştikçe hiddetli, cesur ve yiğit olurlar. Yeni yetişenleri cenge teşvik ederler. Civan ve gençleri de buğday benizli olurlar. Delikanlıları çoğunlukla ablak, sublak, merâli gözlü, şirin sözlü, levend olurlar. Allah biliyor ya, kadınlarını görmedim. Amma güvenilir dostlarımızın söylediklerine göre hepsi güzel yüzlü, lütufta eşsiz, ibâdetlerine bağlı imişler. Hele genç kızları baba ve kardeşlerinden başka erkek yüzü görmemişlerdir.

Tanıştığımız dostlar: Velinimetimiz Mallı Kaya Çelebi, kardeşi Hadım Cafer Ağa, kul ağası Hüseyin Ağa ve oğulları ile diğer kimselerdir.

Gerçi bu güzel beldenin havası gayet hoş olduğundan hekimlere ihtiyaçları yoktur amma, halkı pek tedbirli ve liyakatlı olduklarından hekimleri de yetişmiştir. Nabız ilminde Mesut Çelebi eşsizdir. Şeyh Bay Çelebi öyle bilgili tabibtir ki, belki Atina'da bile böyle tabib yetişmemiştir. Cerrahları da son derece bilgilidirler. Şeyhlerden Ulucâmi şeyhi efendi, aziz ve duası kabul olunur bir zattır.

Yazarları ve şâirleri: Önce zamanın şâirler sultanı Şânî Ffendi: Bütün ilimlerde mânâ denizidir. Hattâ Sultan Dördüncü Mehmed'in doğum tarihini gösteren şu tarih onurdur: «Nurdur, geldi Muhammed sulb-ı İbrahimdir.» Vânî Çelebi ve Mîr Sipehri de meşhur şâirlerdendir.

Sofî ve dervişleri: Dervişlerin öncüsü Yusuf Dede: Paşanın Uğurunkapısı kulesinin içinde yatar. Melâmi tarikatindendir. Yüzlerce kerâmeti görülmüştür. «Yusuf ekmek ister» sözünden başka bir söz söylemez iken bir gün «Ferhânî, öldür hanlıyı» demeye başladı ki, sonunda Bitlis hanı ile büyük savaş olup yüzlerce asker kılıçtan geçti.

Vanlıların elbise ve ayakkabıları: Van halkının çoğunlukla giydikleri çuka serhaddi ve çekmandır. Samur kürk giyerler. Kemerlerinde alaca çarık, ipek kuşak ve üzerinde mutlaka birer hançer bulundururlar. Başlarındaki kadife kavukları gayet büyüktür.

Kadınlarının elbiseleri: Bütün kadınları sarı çizmeli olup başlarında altın, gümüş ve dibâ bilezikler ile örtüleri vardır.

Erkeklerin adları: Pehlivanoğlu, Cendedanoğlu, Demircioğlu, Beşâretoğlu, Alişaroğlu, Kılıçoğlu, Keremüddinoğlu, Mallıkaya, Rüstem Ağa, Burhan Ağa, Togar Ağa, Esed Bey, Gazanfer Bey.

Kadın ve kız adları : Ayşe, Fatma, Gülsüm, Esmahan, Ümmehan, Selime, Salime, Kâlime, Kâmile, Esmâ hanım, Peribuy hanım, Hümâ, Miskbâr ve Dâye hanım.

Köleleri : Usuf, Urunk, Çölerdi, Hakverdi, Çömez, Zâl, İskender, Kıbâd, Şufâd, Server, Hurrem, Levend, Elvend, Sıyamî, Perviz, Şükrullah, Kâsım, Şahkıran.

Câriye isimleri : Dilfikâr, Mürdecan, Hatme, Varaka, Şâkire, Hiyne, Mahiye, Dürriye, Cevher, Evhüma, Serdibây, Canbây, Dilârâm, Perçine, Perişân, Cânşâr, Rumâye, Vesime, Hâssa, Zuzbân, Şahubân.

Burası, Ali Kuşçu'nun söylediğine göre, onsekizinci iklimdendir. Bitlis Han'ının dediğine göre de üçüncü hakiki iklimin ortasında olup batıya meyillidir.

Kiliseleri : İskele köyündeki kilise meşhurdur. Van gölü içinde «Ahdimvar» adasındaki kilise, Van'ın doğusundaki Verk kilisesi garip ve acâib kiliselerdir.

Lisanları : Buranın halkının lisanı özel bir lehçedir ki hiçbir diyarın lisanına benzemez. Bazı örnekler :

Pesih: kedi, buhayrı: ocak, gün: diken, çalı; kepan: sarplık; guyendirmişem: Bakmışım; Bacıma bir baş varam: Kızkardeşime bir kere bakayım; Heleşî keleşi ideyim: Gülelim, oynayalım; Gezemde çemîdem: Hamamda yıkandım; vuşâd tâbem: Şenî ve maldarım; Gözeni apar gelen: Bardağı getirsene; Pes çâş - çağı ulupedr: Evet, kuşluk yemeği vakti olmuştur.

Ürünleri : Geniş toprakları ve mahsülleri ucuz bir ülke olduğundan zenginlikte benzeri yoktur. Yedi türlü buğdayı olur. Yedi türlü siyah, yağlı, iri taneli arpası olur. Fulü, nohudu ve diğer ürünlerinin de hesabını Allah bilir.

Beğenilen sanatkârları: Usta ve mühendisleri o kadar ünlüdür ki, benzerleri ancak Sakız'da ola. Terzileri öyle Frenk teğelli giyecekler dikerler ki, dikiş yerleri ipek tellerinden fark olunmaz. Berber dükkânları tertemizdir. Saraçları gayet usta olurlar.

Halkının kazançları ve işleri : Van halkı altı sınıftır. Bir grubu paşakuludur, kale hizmetinde görevlidirler; hiçbiri kazanç sahibi olamaz. Ancak şehir içinde tüccar olması lâzımdır. Bir kısmı başka diyarlara gidip mal götüren tüccarlardır. Bir grubu sanatkâr ve sanayicidir. Bir grubu da defterdarın hizmetinde bulunur ki rağbet olunan bir görevdir. Bir kısmı ise ilim sahibi olur, diğerleri bağcı ve hizmetlileridir.

Yiyecek, içecek, sebze ve meyveleri : Çörek otlu, râziyâne sulu, anasonlu, has ve beyaz somun ekmeği bir diyarda yoktur. Beyaz, gülpenbe gibi yufkası, katmer çöreği, keklik böreği, mastaba aşı, kırılı aşı, tüffâhifesi ve karanfillisi pek lezzetli olur.

Sebzelerinden Van lahanası yedi iklimde meşhurdur ki, iki adedi bir deve yükü olur. Her biri sanki fil karnı gibi olup, yaprakları gâyet incedir. Maydanozu, kerevizi, sukabağı, pişmişi çok lezzetli olup, çiriş denilen bir çeşit otu, teresi, soğanı ve karpuzu çok beğenilir.

Meyvelerinden on iki türlü, al yanaklı, tebkânı, can gülü, seylânî, safranî, şâmî denilen elmaları gayet lezzetli ve sulu olur. Hattâ elması o kadar çok olur ki, gezinti yapanlar birbirleriyle elma cenki yaparlar. Sulu üzümü, abâsî ve meleçe armudları meşhurdur. İçeceklerinden, Verek dağı balının şerbeti ferahlatıcıdır. Hattâ tarçın ile üç gün dursa biraz keyif verir. Sergüloğlu ve Şiyren adlı bağlarının üç gün kalmış helâl şırası insan vücuduna safi kan olur. Abşule şerbeti, dibas şerbeti, tufâhiye şerbeti benzeri olmayan içeceklerdendir.

İmâretleri : Eskiden Ulucâmi'de Sultan Cihan Şah'ın bir imâreti varmış. Bu şehirdeki bütün soyluların evleri misafir ve yolculara ziyâfet yerleri olduğundan bu imârete ilgi kalmamıştır. Amma Gâzi Hüsrev Paşa rahmetlinin vakfı olan medrese imâretinin bütün öğrenci, ulema, fukara ve yoksullara sabah akşam, ay ve sene çeşitli nimetleri o kadar boldur ki, geliri Van valisindendir.

Hayvanları : Bu yeryüzünde Rumeli'de Serez camışı, Anadolu'da Adana camışı, Kürdistan'da bu Van camışı kadar iri ve heybetli camış yaratılmamıştır. Hattâ filden büyük camışı olur. Bu camışları tam bir yıl beslediklerinde fil gibi olurlar. Nevruz günleri Vanlılar bu camışları, küheylân atları, develeri ve koçları dövüştürürler ki seyre değer.

Van'ın mesireleri : Van'ın Edremit bağları ve mesiresinden başka, yakın ve uzak yerlerde yirmi aded mesiresi vardır ki görülmeye değer yerlerdir. Önce Van'ın doğusunda, bir top menzili uzaklıkta Akkirpi taşı, Yalıköyü, Ala Melik, Sarıgül, Çaybaşı, Kara Kasım çayırı, Muradhan sofası, Edremit bağları, Mîri bendi, Mahi bendi, Hoşab kayağı, Verk dağı, Nekiberdir hıyabanı, Enderuner Gökgediği kilisesi en meşhur gezinti yerleridir.

Bağları : Van kalesinin kıble tarafındaki hendek aşırı mezarlığı geçince, Edremit kentine kadar uzanan, enine ve boyuna sekizer saat

olan Van ovası bağ-bahçe ve gülistanlıktır ki, bağlar hâkimi su emirinin defterinde yirmi altı bin kadar kayıtlıdır. Su emirine, su verdiği için su vergisi verirler. Bu bağlara insan girse kaybolur. Her bağda birer pınar, havuz ve şadırvan vardır. Yine her birinde birer şirin köşk bulunur. Bunlardan Mallı Kaya Çelebi bağı, Şıyrek bağı, Süleymanbey bağı ve bunlar gibi birçokları meşhurdur.

Büyük evliyâların ziyâret yerleri : Gazi Hüsrev Paşa ziyâret yeri: Kendi, Câmii kabristanlığında yatmaktadır. Sultan Üçüncü Mehmed'in beylerbeyilerinden saadetlû Gâzî Tekeli Paşa: Serav sahrasında Şah İsmail'i baskına uğratmak isterken, bir Yezidî bunun kemerinden kavrayarak şehid eder. Fakat onu da hemen parça parça ederler. Amma yine de pençesi paşanın kemerinde kalır. Kabre birlikte defnederler. Bu olayı gören Hadım Cafer Ağa şöyle anlatır: Bu kâtil Kürdün bir oğlunu Tekeli Paşa öldürürken Kürt feryat edip der ki: «Ey Gazi Paşa! Benim oğlum günahsızdır. Oğlumu öldürüp ocağımı söndürme. Hak huzurunda bir elim yakanda, bir elim kemerinde olacaktır.» Allah'ın hikmetinden olacak, eni sonu gördük ki, pençesi Paşa'nın kemerinde kalmıştır (Rahmet üzerine olsun). Kurban Baba: Yukarı, içkale kapısı arasında yatar. Bu ermiş, Hazret-i Ebâ Bekir'i bu kapı aralığında açıkça görmüş ve kırkyedı sene bu kapı aralığında oturup, «Beni Ebâ Bekir'in makamına defnedin» diye vasiyet etmiştir. Bu sebeble buraya defnolunmuştur. Bâlâburç Sultan: Horhor kapısı yanında yatmaktadır. Canbolatzâde Hüseyin Paşa: Üçüncü Mehmed vezirlerinden iken, âmiri Cıgalazâde Sinan Paşa Tebriz ilinde yenilgiye uğrayıp Van'a döndüğünde, «Bana niçin yardım etmedin?» diyerek, bu Canbolatzâde'yi şehit etmiştir.

Konumuza gelelim: Efendimiz Melek Ahmed Paşa Van'a girdikten sonra, nursuz Timur'un kale önüne yığdırdığı toprağı Van gölü'ne döktürmeye başladı. Van eyâletindeki beylerle serbest hâkimlere emirler gönderip çağırtmıştı. Hepsi emre uyup geldiler. Günden güne deniz gibi Kürdistan askeri, yiyecek-içecek ve çadırları ve Paşa'ya getirdikleri sayısız hediyelerle, hepsi Van sahrasında yerleşti. Ordu o kadar büyüdü ki, bir ucundan diğer ucuna iki saatte varılıyordu. Sadece üçbin kadar çarşı esnafı ve pazarcı çadırı vardı. Paşa bu büyük topluluğu görüp Allah'a şükrederek, bütün padişah hizmetini görmeye gelen beylere gönül hoşluğu ve iltifat gösterip onları ihsanlara boğdu. Ayrıca hergün ikişer kere bütün emirlere ve aşiret beylerine ziyafetler çekip hatırlarını sorardı. Yemekten sonra da Gülbank çalınıp, hay huy sesleri ile toprağı göle döker-

lerdi. Kürdistan askerleri de yavaş yavaş gelip toplanmakta idiler. Amma Hakkâri Hanı bizzat kendisi gelmeyip, Molla Mehmed Şatâkî adındaki kethüdası ile altı bin seçkin askerini Padişah hizmeti için göndermişti. Ayrıca çok değerli hediyeleri de gelmişti. Fakat Mahmudî beylerinden Evliya Bey'in ne kendisi geldi, ne de yardımı. Bitlis Hanı Abdal Han da onun gibi... Paşa bundan çok üzüntü duyup, Erganili Ahmed Ağa ile sevgi mektupları gönderdi.

Mektup vardıkta okuyup, «Van'dan bizim atımız su içmez» diye cevap verip, varan adamı azarlamıştı. Ağa da Bitlis'den ayrılıp, Kuskunkıran üzerinden iki gün iki gecede Van gölünü dolaşıp Paşa'nın yanına mektupsuz olarak gelmiş ve olanı anlatmıştı. Paşa, kav çakmak ile kibritli ateş parçası olup ne tutuldu, ne durdu. Sanki derdine dert katılmıştı.

Bitlis Han'ı üzerine sefer yapılmasının sebebleri:

«Allah, bir şeyi isteyince sebebini yaratır» hükmünce, Paşa hemen o gün gezinti yolu üzerinden Van'ın iç kalesinde bulunan Yeniçeri Ağası Abdi Ağa'nın ziyafetine vardı. Orada bütün âyân, Van ağaları ve Kürt beyleri ile görüşdü. Hepsi de Han'dan şikâyet ederek, «Yok edilmesi gereken bir hain, bozguncu, fesat, yalancı ve müneccimdir ki kırk yıldanberi öldürülmesi gecikmiştir» diye, bu gaddarlar, Han'ın hakkında kötü sözler söylediler. Öyle ki, «Gıybet, zinâdan da kötüdür» sözünden de öte geçtiler. Amma, Allah'ın hikmeti elbette yerini bulacaktır. Bu büyük topluluk Han hakkında konuşurlar iken, kapıcılar kethüdâsı içeri girerek:

— «Sultanım, Erzurum Valisi Tavukçu Mustafa Paşa oğlunuzdan ulakları geldi. Van yeniçerilerinden birkaç yaralı yeniçeri geldi».

Dedi. Paşa «Tiz gelsinler» dedi. İçeri giren ulak yeri öpüp, Erzurum Valisinin mektubunu verdi. Mektub şöyle idi:

«Benim efendim! Allah'ın sevgili peygamberi aşkına olsun, idareniz altında bulunan Bitlis hanı namındaki eşkiya, benim eyâletimde olan Malazgirt beyi Mehmed Beyin ülkesine onbin asker ile baskın yapmıştır. Bir sancak yerimizi yağma ve talan edip, üçyüz kadar Muhammed ümmetini suçsuz olarak öldürdü. Tam kırk bin koyunu sürüp, yeyip yuttu. Benim efendim kendi eyâletindedir. Elbette hakkından gelirsiniz. Bu iş ortadan kalkar. Eğer malları yağma olan kimselerle şehitlerin akrabaları kanlı gömlekler ile devlet kapısına giderlerse, sonra sultanımın işi güçleşir. Eğer sizce uygun görülürse, o âsi ve yol kesen üzerine bir sefer edin. Ben dahi yirmi

bin asker ile o tarafa varıp ayaklarınıza yüz sürmek üzere işaretinizi beklerim.»

Bu mektubu dinleyen Han düşmanları, Zühre gibi oynadılar. O esnada Paşa'nın huzuruna biralay Van ve Erzurum yeniçerileri geldi. Biri düşmüş kolunu Paşa'nın önüne atarak, «Aman hey vezir! Benim hakkımı hak eyle!» diyerek hep bir ağızdan feryâd ettiler. Paşa dedi ki:

— «Bre gaziler! Size ne oldu?»

Yaralılar:

— «Sultanım! Biz bu serhadlere yaslanıp ticaret yaparak geçiniriz. Yüklerimizle Bitlis şehrine girdiğimizde, bütün yüklerden bâc almak kanundur deyip bahâne ile mallarımıza el koyup, kanun üzere bâc alarak mahkemede kaydettirdiler. Sonra yüklerimizi çözüp Malazgirt beyi Mehmed Bey'in vilâyetini vurmaya giderken, bir hayli Kürt haşeratına mallarımızı verip onları asker yazdılar. Huzuruna vardığımızda bizi vurdurup böyle yaraladı. Lâyık mıdır ki biz kapıkulu olup serhadde din uğrunda cihad edelim de böyle hakaret görelim? Bunu Allah götürür mü?»

Diye feryat ettiler. Paşa işin sonunu düşünerek, önce «Yol kesilmiş. Haddi değil iken Erzurum'dan vilâyet vurmuş ve yüzlerce adam öldürmüş.» diyerek, dört mezhebin şeyhülislâmlarına fetvalar yazdırdı. Van mollası da fetva gereğince şer'î hüccet yazıp Paşa'nın eline vererek:

— «Gazânız mübarek ola. Hemen iki yerden gayret kılıcı kuşanıp o eşkiyanın vücudunu muhterem kılıç ile âlemden yok edin.»

Deyip duada bulundu. Paşa, orada bulunanlara karşı dedi ki:

— «Önce, kendisine sevgi ve dostluk mektubu yazıp kanun yoluna davet edelim. Süleyman kanunu üzere Van derneğine gelip, Malazgirt beyi Mehmed Bey de diğer şikâyetçilerle mahkeme olunsun. Eğer kanuna karşı gelirse, o zaman Allah'ın emri ile üstüne sefer ederiz.»

Orada bulunanlar dediler ki:

— «Bre meded Sultanım! Şimdi Han suçlanmış olup sorguya çekileceğini bilir. Ne olursa olsun deyip asker toplayıp, bizim ülkemizden de yer vurur. Elhamdülillah, Timur'un toprağını sürmeye gelmiş deniz gibi askerimiz var. Hemen savaşa niyet edip bu saat tuğları çaybaşına gönderelim.»

Paşa buna razı olmadı. Önce mektuplar yazılsın deyip toplantıyı dağıttı. Van'ın iç kalesindeki yeni ağasının ziyafetinde bulundu. Ye-

mekten sonra, içkale içinde birkaç adamı ile gezinti yaptık. Kesik denilen burç üzerinde Revan fâtihi Sultan Murad Han'ın yaptırdığı alçak köşkün üzerine çıkıp bir âh çekerek bana dedi ki:

— «Evliyâm! Başımdan geçeni sana anlatayım, güzelce dinle! Tâ ki Hakk'ın sırrını anlayasın.»

Melek Ahmed Paşa'nın sergüzeşti: «Ben, Sultan Ahmed Han —yattığı yer nur olsun— Hazretlerinin yetiştirmesi bir çırağım. Otuzbir senede güçlükle Has odaya girdim. Nice sene Bursa, Edirne, Hotin savaşlarını yaptım. Sonra Sultan Dördüncü Murad Han'ın çukadarlığı hizmetiyle şereflendim. Revan fethinde de Padişahın yakınlarından idim. Sonra Revan fethinden dönüşte Nahcıvan vilâyetini, Şirvan ve Tebriz ile yüzlerce İran beldesini ele geçirdik. Kutur kalesi altında, Mahmudî Kürtleri içinden Van kalesine geldik. Sultan Murad Han, Van kalesini gezip seyretti, işte şimdi oturduğumuz bu köşkte yemek yeyip uyudu. O zaman üstadım Koca Nişancı Paşa silahtar, ben de çukadar idim. Allah'ın hikmeti bu ya, âni bir kaza oldu. Murad Han'ın üzerindeki yorganlara yuvarlak kaplarla öd ve anber kokuları verirken bir kıvılcım düştü. Siyah bir duman çıktı. O an Murad Han uyanıp: «Bre oğlan!» diye bağırdı. Ben hemen içeri girdim. Gördüm ki siyah duman köşkü sarmış. Hemen ateşi söndürüp odayı öd ve amber ile kokuladım. Hünkâr:

— «Nöbetçi kim idi?» dedi. Ben:

— «Deli Hüseyin Paşa nöbetçi silahtar Ağa idi amma, zavallıyı Dutarak (Sara) tutup can havlinde iken Padişahımın yorganı biraz yanmış».

Dedim. Padişah buyurdu ki:

— «Behey deli, ben Nemrut ateşi içinde kaldım. Tiz silahtar kâfiri sara tutsa da getirin, kaleden aşağı atalım ki diğer silahtarlara da örnek olsun.»

Hemen eski silahtar musahip Mustafa Paşa ve diğer musahipler rica ve dua ederek zavallı silahtarı kurtarıp başka yere sürdürdüler. Sonra Murad Han kahvaltı ederken, altın siniden bir ekmek parçası ve bir mücevher fağfur ile çeşitli yemek kaldırıp:

— «Melek Ahmed, şimdiden geri benim yakın silahtarım olup beni bir hoşça gözet. Al şu bereketli beyaz ekmeği, yeyip hayır duamda ol.»

Diyerek, üstüme bir samur hilat giydirip başıma kendi eliyle bir Muhammedî sarık sardı ve kendine silahtar yaptı. İşte bunlar bu köşkte olmuştur. Bu köşkte silahtar olduğum zaman, sene 1045

idi. Allah'a şükür, aradan yirmi sene geçtiği halde iş bu 1065 senesi Şaban ayında yine sıhhat ve selâmetle düstür-ı mükerrem ve serdar-ı muazzamlıkla buraya gelip nimet yiyerek ibadet ettim. Bu Rabbimden bir fazilettir!..»

Paşa bu Van'ın iç kalesinde yeniçeri ağasının ziyafetinde bulunduktan sonra bütün asker, emirler ve âyân ve ulema ile hemen aşağı çadırına indi. «Tiz, Bitlis Han'ına mektup yazılsın» diye bana ısrar edince, bir mektup yazıldı.

Melek Ahmed Paşa'nın Bitlis Han'ı Abdal Han'a nasihat mektubu:

«Devlet-i Osmaniyeye ihanet eden sen ki Abdal Han adlı doğru yoldan sapmış bir eşkiyasın... Utanç perdesi olmayan, ar ve namustan yoksun olarak durduğun halde, Abbasilerden Sultan Evhadullah soyundanım diye gurur duyarsın. Amma o kötü düşüncenle «Leana'llahu'dâhile ve'f-haric..» lânetini kabul edip, Haricilerden ve fitne erbabından olan Yezidî Kürtlerle anlaşmış Hâricî mezhebinden bir adamsın. Bütün maskaralar, şımarıklar ve çalgıcı zümresiyle oyun ve eğlence ile meşgul olup, «Ve inne aleyke'l-la'nete ilâ yevmi'd-dîn» ile azarlanmayı hak ettin. Ben Erzurum diyarının valisi iken ettiğin kötülüklere, alçaklıklara ve hainliklere, «Taze yiğittir, olan oldu» diyerek, müsamaha etmiştim. Sen bu yaşta iken uslanmayıp, gelen ve giden tüccarların bâc bahanesiyle taçlarını kapıp yüklerini çözer, mallarını ucuz fiyat ile alırsın. Erzurum eyâleti toprağı olup komşun olan Malazgirt beyi Mehmed Bey'in kırk bin kadar koyunlarını sürüp ilini, memleketini yağma ve talan eder, üçyüz âded adamını öldürterek başlarına dünyayı dar etmek için başına bütün Yezidî, Çekvânî, Haletî, Rojekî kabilelerini toplayıp diyarlarına kötülük edersin. Gelen gidenden, kapıkullarından şiddet kullanarak mallarını alıp kollarını keserek yaralarsın. Her tarafa el uzatıp yol kesenlik edersin. Hattâ senin diyarında olan âlimler «Niçin böyle edersin?» diyerek nasihat ettiklerinde, sen: «Burası Kürdistandır. Birbirimiz arasında terbiyeli olmak için bazan komşumuzda olan kimseleri yağma etmemiz Abbâsî kanunudur» dermişsin. Sana Osmanlı Devletinde öyle bir terbiye vereyim ki, kulağına küpe olup çoluk çocuğunla Osmanlıya kul olasın. Hattâ bu en hakir kul, nur dolu gönlümüzle, senin içinde olan fesatlığı bilip on gün evinde misafir olmuş, Rahava denilen yerde, çadırında yalnız olarak, sana nasihatler etmişdim. «A canım Han, ben ve diğerlerimiz Van eyâleti hâkimi iken komşunuzda olan emirler, tüccarlar ve bütün halk ile

iyi geçin» diye nasihat etmem hep bu durumlar içindi. Şimdi o nasihatlerimizin sana zerre kadar etkisi olmayıp bu kadar fitne ve fesat ile, vilâyeti yağma ederek barışa aykırı ve kanuna karşı hareketler ettiğine, yol kestiğine şüphe kalmamıştır. Bu sebeble üzerine varmak farz olup, can ve malınızın helâl olduğuna dair dört mezhebten defalarca fetvalar alındı. Memleketi sencileyin bir eşkiyanın elinden kurtarmak, yolları temiz ve güvenli yapmak için üstüne varmaya niyet olunmuştur. Gerektir ki, bu nasihat mektubum vardıkta, bir an durmayıp Van derneği altında diğer emir kardeşlerinle Padişah hizmetinde bulunasın. Yağma ettiğin koyun, mal ve mülkü sahiplerine geri vermek için Tatvan'a gelip mahkemede bulunasın. Vallahi ve billahi, sana ve diğer adamlarına, mal ve canına zerre kadar hata gelmez. Mutlaka gelesin. Bu kadar zarar verdiğin mal ve mülk karşılığında senin dahi ilin ve vilâyetin yağma olunup faydasız, zararlı vücudunu dünyadan kaldırmaya niyet edilmiştir. Rahova sahrasına gelecek Van yiğitlerine Yezidî, lânet olası Rojikilerinle karşı çıkasın. Ya taht ola, yâ baht! Vesselâm.»

Bu mektup yazılıp, Erzurum Valisi Tavukçu Mustafa Paşa'nın gönderdiği şikâyet mektubu da birlikte, Paşa efendimizin kapıcıbaşılarından Çerkez Canbolat Ağa'ya verildi.

Kuskunkıran üzerinden ılgar ile mektupları Han'a götürüp verdiğinde divanhânede okunur. Mektup, Han'ın yüreğini sıkar. Han: «Bre canım, biz acayip suç sahibi olup öldürülmeyi hak etmişiz İlimizin ve vilâyetimizin yağma olunmaya, bu kadar azarlanmaya ve tenbihe müstahak olmuşuz. Emir Hüdânındır. İki el, bir baş içindir.» deyip, mektubu getiren ağanın yanında tavşan uykusu hareketleri yapar. El altından ise, belki Melek Ahmed Paşa bu mektubun arkasından baskın yapıp şehrimi yağma eder düşüncesiyle, eyâlette bulunan Kürt beylerine acele mektuplar yazarak asker ister. Bir taraftan da Şeref Han'ın türbesini açıp etraf yerlerden onyedibin tüfekçi asker toplamaya, şehrin dört tarafında metrisler kazdırıp duvarları kuvvetlendirmeye başlar. Gece gündüz şehrin etrafında onbin asker de nöbet tutar.

Kısacası, yirmi altı kadılık yerinden ve dostluğu olan bütün beylerinden onyedi bin tüfek atan piyâde ve etraf kabilelerden onbin atlı toplayıp savaşa hazırlandı. Sonra Paşa'ya şu mektubu yazdı:

«Evvelâ o yaratana şükredelim ki insanoğluna akıl verdi. Yaratılmışların en şereflisi olmakla üstün eyledi ki iyiyi ve kötüyü, zarar ve faydayı bilip fesat ve bozguncular ile hilekârların şeytanlık-

larına aldanmasın. Zamanın hâkimi olanlar adaleti yürütüp işleri garazsız ve kinsiz tecrübelilere sora ve onlarla görüşe. İmdi bu revamıdır ki bu aciz parçanızın zerre kadar hatasını örtmeyip kötü zan ile başınıza deniz gibi asker toplayıp harp ve ölüm eyleyesiniz? Bunun günahı mahşer gününde sizden sorulmaz mı? Osmanlı ülkesinin Bitlis şehri yağma ve talan olunursa, bu kadar çoluk çocuk, Kürt haşereleri yerle bir edilirse, saadetlû Padişahıma ne cevap verirsiniz? Saadetle şehrimize gelip hânemizde misafir olduğunuzda o kadar güzel sözler söylemiştiniz. Keremli olan sözünde durur, değil mi? Bir gün, yine bu duacınızın kulübesinde, «Han kardeşim! İnşallah, sana Muş sancağını ihsan ettirip fermanlarını getiririm» buyurdunuzdu. Ben kat kat sevinç duymuştum. Hükümetiniz zamanında erkek kadın, bütün halkın rahat ve huzur içinde olmasını istemiştiniz. Halkı severlik bu mudur ki bu kadar askerle şehir üzerine gelesin? Rahat olmak nerede kalır? Nerede sığınacak yer bulunur? Bir kere de buyurdunuz ki: «Han kardeşim! Sen benim velinimetim efendim Sultan Murad Han Gazi'nin yetişkin çırağı idin! Revan seferinde çok nimetini yedin. Hâlâ şimdi de hesapsız ve sınırsız çeşitli nimetlerini yersin. Sen de çoluk çocuğunla hayır duamızda olup, Sultan Mehmed Han devletinin devamı için duasına devam ederek zevk ve safâna bak.» Şükürler olsun, bu gibi birçok hayır duanızla mesut olduk diyerek huzur içindeyiz. Kürtler Malazgirt yaylağına çıkarken padişah kanunu üzere koyun hakkını alalım derken, hududumuzda olan Mehmed Bey, Malazgirt'e bu kadar asker çekerek Kürtleri himâyesine aldı. Bizim koyun hakkı almamıza engel oldu. Biz de zarurî olarak onda bir koyun hakkı almak istediğimizde onlar bize saldırdılar, çaresiz biz de onlara. Arada birkaç adam düştü. Lâkin kanlarının heder olduğuna dair dört mezhepten de fetvalar aldık. Yeniçeriler de bâc almamıza mâni olup, zorla kanun üzere bâcımızı almak istediğimizde, kalabalık halde, silâhlı olarak bağımıza geldiler. Nice adamlarımızı yaraladıkları burada sicillerine kayıt olunup, hüccetleri huzurunuza gönderilmiş idi. Hal böyle iken, o zâlim güruh sizi daha önce rahatsız etmiş; onların yalan sözleri ile, bize nice iftiralarda bulunan yazılar yazmışsınız. Allah ömürler versin. Bu hakir, alçak ve zayıf Abdal, Sultanım ile geçmişteki hukukundan gurur duyar. Eğer benden bir kötü hareket olmuş ise, «Tûbâ lillahi tevbeten nasuhen» âyeti üzere tevbeler olsun. Bütün suçlarınızı afedin. Üzerimize olan iyi bakış, söz ve amanınızdan dönmeyin. Zira siz âlemlerin Rabbinin Resûlü halifesinin vezirisiniz. «Ve hulefâirrâşidîne'l-mürşidîne min ba'dihil fi

ahdihi» gereğince, bu fesat âleminde nizam ve intizama uyup sözünüzde durmalısınız. O sâyede ancak bu dünya huzur bulmuştur ve bulur. Hazret-i Peygamber ve dört halife ruhları için ve âlemin sığınağı saadetlû Padişah başı için olsun, akranımız arasında bu hakiri utandırıp hatırını kırmayın. Şerefli huzurunuza mektubumuzla Zeynel Ağamızı gönderdik. Haksız yere bizi şikâyet edenleri sevindirip aramızı bozmayın ve bu hakiri ayak altına almayınız. Bâki olasınız. Her zamanki gibi bâkî ve selâm.»

Hân, mektubu okuyup, düzeltip tamamladıktan sonra, bir ağası ve birkaç âyânı ile Paşa'ya gönderdi. Bu yumuşatıcı mektup, Van kalesinde Paşa'ya vardı. Malazgirt beyi Mehmed Beyin yayla koyunu hakkını Han'a vermemek için üzerine gelip cenk ettiği ve Mehmed Bey'in suçlu olduğundan kanı heder olduğu, yeniçerilerin de Han üzerine ayaklanmalariyle haklarından gelindiğine dair divanda yazılar okundu. Paşa bu ara bulucu mektuptan hoşlanıp dedi ki:

— «Amma niçin kendisi Van cemiyetine ve Resulün şeriatine gelmedi?» Han'ın ağası:

— «Sultanım, biraz gönlü kırıktır. Sultanımdan yeniçerilerle arasını düzeltmenizi rica eder. İşte bu hakiri vekil edip ayağınıza gönderdi.»

Deyince, hemen Van âyânları:

— «Devletli vezir sultanıma gönül alıcı cevap veriyor. Halen beş-on bin asker yazmıştır. Bir gün görünüz ki ansızın, Malazgirt beyi Mehmed Bey'in vilâyeti gibi, bizleri de harab edip hânelerimizi toprak ederek, dedesi Şeref Han gibi Acem ülkesine kaçar. Zira bunlar eski ocak düşmanımızdır. Van derneğinde hazır bu kadar asker toplanmışken sefer edip hakkından gelelim.»

Diye bin türlü hile ve şeytanlıkla Paşa'nın zihnine girip, ister istemez Han üzerine sefer etmeye razı ettiler. Altı bin seçkin Mahmud askeri ile Van altından Paşa'nın otağı kaldırıldı. Çaybaşı köyünde bir müddet istirahat olundu. Paşa, Van altından sefer hazırlığına başladı. Şehir içinde adamlar çıkarılıp haber yayıldı. Herkes hazır olmaya başladı. Yetmiş aded kapıcıbaşı ile Van'ın otuz yerdeki sancak beylerine ve askerî sınıflarına, yetmiş aded kazalara emirler gönderildi. Yine iki emr-i şerif üzerine Paşa tuğrasını çekip, ağalariyle Erzurum Valisi Tavukçu Mustafa Paşa'ya göndererek, eyâletin seçkin askerleri ile gelmelerini emretti. Bu emri, Erganili Ahmed Ağa götürdü. Diyarbekir Valisi Firarî Mustafa Paşa'ya da eyâletinde olan seçkin askeriyle Han'ın arkasını çevirip gel-

meleri için bir ağa gönderildi. Hâsılı, günden güne Van kalesi altında Han'ın üzerine gitmek için çok sayıda asker toplandı.

Tedbirli Paşa, hemen Van kalesinden elli parça şâhi top ve altı aded balyemez top ile bütün mühimmatı hazır etti. Van gölünün yirmi parça gemisine hesapsız cephâne ve binlerce katar peksimet ile barut koydurdu. Şenlikler yapılıp gülbank çalınarak, Van gölü ile batı tarafa doğru, Adilcevaz kalesi limanına hareket olundu.

Paşa, Muş beyine bir ferman gönderip, altıyüz çift top çeken camış göndermesi için bir ağa yolladı. Allah'ın büyüklüğü ve hikmetinden olacak, o esnada nursuz Timur'un tâne tâne sürdüğü toprağı denizden katre ve güneşten zerre olan göle dökerken bir gece yarısı o kadar yağmur yağdı ki, nice nice çadırları yağmur seli alıp götürdü. Bütün Müslüman gaziler su içinde kaldılar. Yine burada şiddetli bir zelzele, gök gürültüsü ile yıldırımlar oldu ki, bütün herkes Van kalesini yerin dibine geçti zannettiler. Sabahleyin Van kalesine baktık, Süleymaniye minaresi boyundaki Van kayası beyaz ve parlak olmuştu. Binlerce Müslüman gazi, Timur'un Van kayasına sürdüğü toprağı bir aydan beri dibinden alarak göle döküyorlardı. Bu toprağın altı boşalıp dayanıksız bir dağa dönmüştü. Cenab-ı Hak, kullarına kolaylık olsun diye, o gece bu kadar yağmur yağdırarak o toprağı hamur edip şiddetli bir zelzele ile Van sahrasına uçurmuş ve devirmişti.

Allah'a hamd olsun, kale gibi bu kadar toprağın sahraya yayılmasından hiç kimseye zarar ve ziyan gelmemişti. Şükür o Allah'a ki Van kalesini Timur'un toprağından kurtarmış, bütün İslâm askerini de zorluklardan uzak etmişti. Bütün halk, «İnşallah uğurdur, güç işlerimiz kolay olur» dediler. Askerlere de bir sevinç ve neşe gelip savaşa hazırlandılar.

***

BU MÜBÂREK SENENİN RAMAZAN AYININ BAŞINDA KIRKBİN ASKERLE VAN'DAN BİTLİS HANI ÜZERİNE SEFERİMİZ

RAMAZAN ayının ilk gününe raslayan Pazartesi günü, duâ ve sena ile Van'dan hareket olundu. Van kalesinden, Süleyman Han'ın «Kesik» adındaki topu atıldı. Topun elli okkalık demir

güllesi, İslâm askerinin üzerinden bir çeşit feryad ederek geçti. Bütün gaziler dehşet içinde kalıp ürktüler.

Oradan kuzeye doğru gidildi. Dört saatte Çaybaşı menziline yetiştik. Paşa, çadırında konakladı. Bütün emirlere büyük ziyafet verildi. Paşa, gönülleri hoş etti. Sabahleyin yine kuzeye doğru gidildi. Dört saatte Kasımoğlu çayırı menziline vardık. Burada Van kalesinden oniki aded şâhî top, at arabaları ile adamları, topçuları ve silahlı beşyüz nefer geldi. Topları otağ önüne zincirlerle düzenli şekilde dizdiler. Buradan yine kuzeye gidip Emin kalesini sol tarafta bıraktık. Üç saatte Karaşıhlar köyüne geldik. Van nahiyelerinde gelişmiş bir Müslüman köyüdür. Bir camii vardır. Yine kuzeye gidip üç saatte Karacanikler köyüne vardık. Van toprağında, Müslüman köyüdür. Daha önce anlatılmıştı. Buradan Canik nehrine geçtik. Yine kuzeye giderek Bargiri kalesine geldik. Buraya biraz uzakta, Bendimâhî kenarında konakladık. Mahmudî beylerinden Bargiri beyi Şeref Han Bey, askeri ile gelip İslâm ordusuna katıldı. Sonra Bendimahî nehrini geçtik. Batı tarafına, Van gölü kenariyle, bazen sazlıklar bazen bataklıklar içinden, topları geçirip Erciş kalesine yetiştik. Kaleden, Paşa'yı karşılamak için büyük bir alay ile asker çıktı, toplar atıldı, büyük şenlikler yapıldı. Erciş beyi Deli Ferhat Bey, Paşa'ya büyük ziyafet verdi. Gümüş ziynetli bir at hediye etti, askeriyle de orduya katıldı. Buradan yine batıya doğru gidildi. Van gölü kenariyle üç saatte Kenzik köyüne vardık. Erciş toprağında Müslüman köyüdür. Buradan beş saatte Demirci köyüne geldik. Erciş toprağında Müslüman köyüdür. Burada Bayezid Beyi askeriyle gelip orduya yetişti. Oradan yine batıya, Adilcevaz kalesine ulaşıldı. Burada, Erzurum Valisi Mustafa Paşa, bir ağasiyle bir katar katır yükü ve elli aded işlemeli tüfek ile on aded Gürcü gulâmı öncü göndermişti. Malazgirt beyi Mahmud Bey de onbin aded seçkin askeriyle gelip orada konakladı. Paşa'dan değerli hilat giydi. Cephâne gemilerine Adilcevaz'dan iki aded balyemez top ve diğer mühimmat da konmuştu. Gemiler yelken açıp uygun rüzgâr ile gittiler.

Oradan yine batıya doğru gidip, üç saatte Surp köyüne geldik. Adilcevaz toprağında, göle yakın, gelişmiş bir Müslüman kentidir. Burada Erzurum sancağından Hınıs beyi, askeriyle gelip Paşa'dan değerli hilatlar giydi. Buradan kıbleye dönerek, göl kenariyle üç saatte Ahlat kalesine vardık. Bütün kale neferleri, silahlı olarak Paşa'yı karşılamaya çıktılar. Kaleden büyük toplar atılarak şenlikler yapıldı. Kale dizdarı benim çadırıma geldi. Hediyeleriyle onu Pa-

şa'ya götürdüm. Paşa, ona ikramda bulunup hilat giydirdi. Akranları arasında üstün bir ikram gördü. Onunla dünya ve ahret kardeş olduk. Burada Muş beyi de gelip alay göstererek Paşa'dan hilat giydi.

Ertesi gün, yine Ahlat kalesi askerlerinin yarısı Paşa ile sefere katıldılar. Kıble tarafına gidip, dört saatte Azgâk köyüne geldik. Erzurum sancağından Tekmaz beyi de katıldı. Hilatlar giydi. Burada, Mahmudî beylerinden İbrahim Bey altı bin yiğit ile öncü tayin olundu. Tuğlar ileri gitmeyip Paşa ile gitmesi kararlaştırıldı. Han'ın can düşmanı olan Malazgirt beyi Mehmed Bey, üç bin seçkin yiğit ile ince karakol tayin olundu. Tekman ve Hınıs beyi sağ kola, Muş ve Adilcevaz beyleri de sol kola tayin olundu. Pinyaniş beyi altıyüz bahadırı ile sağ karakola tayin olundu. Gazikıran beyi de sol kola ince karakola tayin edildi. Sonra bu Azgan köyünden kalkıldı. Van gölü kenariyle Rahova sahrasında, Çalış çayırında, bütün asker Paşa otağını arkasına aldı. Herkes, kollu kollarınca, dört tarafa kat kat çadırlarını kurdular.

Burada, İslâm askerinden Rahova'nın sonuna kadar öte otluğa giden adamlar Han'ın pusuda olan adamlarını basdı. Bir hayli çarpıştıktan sonra, elli aded yiğidimizi Han'ın adamları yere düşürüp başlarıyla altı aded yiğidin dillerini Han'a götürmüşler. Han, bunları «Ne kadar askeriniz vardır, Erzurum'dan gelen beyler kimlerdir, cephâne ve top durumunuz nasıldır?» diye sorguya çekip, her birine onar altın vermiş. Kelleleri de bunların terkilerine asıp orduya göndermiş.

Askerler, bu şekilde şehit düşenlerin başlarını toplayıp bir yere gömdüler. Bütün gaziler ateş parçası kesilip, birbirlerini savaşa teşvik etmeye başladılar. Paşa hemen tedbir alıp, Van kulunun sağ kol ağasını öte otluğa gidenlere kumandan tayin etti.

Bu esnada, Erzurum eyâletinden Pasin, Avnik ve Kuzucan beyleri askerleriyle birlikte mehterhânelerini çalarak Paşa'nın önünden geçtiler. Her biri birer hilat ile mükâfatlandı. O an, bu üç sancak beyi ordunun etrafında konakladı. Askerin karşı otluğa ve erzak için gidenlerine karakol tayin olundu. Van'ın sağ ve sol kol ağaları da ordunun merkezine tayin edildi.

O sırada karşıya geçen yiğitlerle otluğa tayin olunan Erzurum beyleri, tuzaklara adamlar koymaya başladılar. Han tarafından kelle almak için gelen yiğitler berikiler üzerine saldırmak istedikleri sırada, hemen tuzaklardan çıkan beyler bu Han askerleri içine girdiler. Küçük bir çarpışmadan sonra yetmiş kelle, yirmi aded diri

Yezidî Kürdü ele geçirildi. Bunları Paşa'ya getirip hilatlar ve çelenkler alıp, kelleleri otağ önüne bıraktılar. Paşa, dirileri bir bir söyletti. Bağcıoğlu adında biri, hiç çekinmeden dedi ki:

— «Vallahi Sultanım, halen Han'ın metrisinde onbin tüfekli ile onbin atlı asker hazır beklemektedir. Elli bin eli mızraklı ok atıcı da Bitlis şehrinin dört tarafını beşer, altışar sıra halinde kuşattı. Kayalıklar arasında gizlenip korurlar. Hân, kaleye de Kara Ali Ağa adındaki ağasını üçbin tüfekli ile bırakmıştır. Han'ın kendisi de askerleri ile birlikte bağını korumaktadır. Şüphesiz onun yanında da üçbin tüfekli vardır. Amma sultanım, siz saadetle Adilcevaz kalesine geleliden beri, bizim Bitlis şehri içinde bütün halk Han'ın askerlerinin zulmünden bağlara ve dağlara kaçtı. Kadın ve çocuklar çekilmede, evler yağma edilmektedir. Şehirde öyle bir karışıklık vardır ki, gece gündüz mahşer gibidir.»

Paşa, bu adamın sözlerinden hoşlanıp:

— «Beriye gel! Bre söyle bakalım, beylerden yardıma kim geldi?»

Dedi. Herif, dosdoğru dedi ki:

— «Vallahi Sultanım, Diyarbekir eyâletinden Çapakçur ve Çemişkezek beyleri Han'a yardıma gelirlerken, Diyarbekir valisi durumu öğrenerek asker gönderip, «Siz niçin fermansız ve Padişaha âsi olan Han'a yardım ediyorsunuz?» diye, ikisini de yakalatıp Diyarbekir'e gönderdi. Amma Sultanım, Diyarbekir eyâletinde Hazo beyi, Han'ın damadı olduğundan bu cenkden önce yanında idi. Hazo beyi Murtaza bey, halen askeriyle Bitlis'tedir. Diyarbekir eyâletinden Ceska beyi ve sizin Van eyâletinden Zerikî beyi halen askerleriyle Han'ın yanındadırlar. Yine sizin Van eyâletinden Esbiirt, Kârkâr, Şervi, Hiron, Ağanis, Keşan, Meksiberdaa, Lâdik, Erecik, Dalagrer, Çobanlu, Hakkâri, Beni Kutur ve Abaguy beyleri nepsi Han'a yardım gönderdikleri gibi, kendileri de size yardıma gelmek üzeredirler. Amma gelmezler. Hâla bu arkanızdaki dağlar içinde siperlerde gizlenmişlerdir. Acaba iş neye döner diye, pusularda sizi gözlerler. Allah korusun, eğer siz Han'a yenilirseniz, onlar dağlardan arkanızı çevirip sizi Han üzerine getirmeye sebeb olan Vanlıyı kılıçtan geçirirler. Ey koca vezir! Bu Bağcıoğlu'nun sözünü dinlersen Han'dan korkma. Onun kavmi Rojeki'dir ki, cengâver olmadıkları gibi hepsi Han'a kırgındırlar. Amma şu size yardıma gelmeyen Gürcistan beylerinden gayet çekingen olun. Zira onlar Han ile yemin edip donluk hediyeler almışlardır. Sakın gafil olma, ey büyük vezir! Amma Sultanım, siz daha önce Diyarbekir valisinden yardım

istemişsiniz, o da bin askerle gelmek üzere. Siz de yetmişbin askerle buraya geldiğinizde Bitlis şehri içinde bir dehşet ve korku yayılıp, «İki amansız asker arasında kaldık, halimiz kat kat yaman oldu!» diye, şehrin içinde kıyamet kopmaktadır. Amma yine de savaşa hazırdırlar. Zira Diyarbekir tarafından Deliklikaya yollarını ve sizin tarafınızdan da Dihdivan ve Eviç kayalarını set edip onar kat metris çatmışlardır.»

Bu esir iki tarafın durumunu böyle açıkça haber verdiğinden, Paşa kendisine yüz altın ihsan edip serbest bıraktı. Onun yanına adam koşup Han tarafına gönderdi. Sonra diğer ondokuz aded esiri de konuşturmak istediğinde, hepsi de hiçbir şey söylemediler. Paşa kızıp, ondokuzunun da otağı önünde başlarını kestirerek top gibi yuvarladı.

Aynı gün Çalışçayırı denilen yerden göçtük, Van gölü kenarından güneye doğru üç saat gidip Tatvan hanında menzil aldık. Buradan Diyarbekir askerine ulaklarla mektup gönderilip, «Ramazan'ın yirmidördüncü Pazartesi günü Han'ın arkasından vurunuz» diye haber iletildi.

Yardımımıza gelmeyen Kürt beylerinin hepsine Van kulu tarafından haberciler gönderilip Tatvan sahrasında çadırlar kurularak konaklandı. Van gölünden başka, güvenlik sağlamak için etrafa çarhacı askeri ve karakollar konuldu; yirmibin kadar silahlı asker de otluğa gitti. Burada beş vakit namazdan sonra, bütün emirlerin nöbetleri, davul ve kudümlerin çalması emrolundu. Önce Melek Paşa, sonra Hakkâri hâkiminin, sonra Mahmudî hâkiminin ve ardısıra kırk sekiz aded mirlivanın davulları çalındığında, Rahova sahrasındaki askerler hep birlikte eğlendiler.

Ertesi gün, ordudaki dellâllar on gün burada kalınacağını haber verdiler. Yine aynı gün yirmiiki aded cephâne gemisi kazasız belâsız mal yüklü olarak Tatvan limanına geldi ki, top ve tüfek atışları ile karşılandı. Bütün toplar gemilerden çıkarılıp, Paşa'nın otağı önüne sıralandı. Mühimmât hazırlandıktan sonra, Paşa'nın çadırı önünde yemekler yendi. Gülbank sesleri göğe yükseldi. Yetmişbin asker hep birlikte yaylım tüfek atışı yaptığı gibi altı balyemez ile dört darpzen şâhî toplara da yaylım ateşi verildi. Seslerinden Rahova vadisi, Bitlis dağı kayaları, dere ve tepeleri gök gürültüsü gibi gürledi. Bitlis Hanı bu korkunç sesleri işitip humma ateşine tutuldu, diye haber geldi. Aynı günde top camışlarına bakan ağaya haber gitti. Ertesi gün binikiyüz aded fil gibi camışlar geldi, fakat sağ kol Kürdistan beyleri gelmedi. Paşa, hayır ola diyerek göz yumdu. Son-

ra Tatvan'dan batı tarafa, Bitlis şehrine doğru Rahova sahrasında yürüdük.

Ordunun tertibi şöyle idi: Merkezde Paşa ve onikibin seçkin askeri; önü sıra yetmiş bayrak sekban ve sarıca askerleri, içlerinde dörder çift araba atlarının çektiği balyemez toplarla tam elli aded şâhî darbzen top; Penyaniş askeri, ince karakol, sağında ve solunda ince karakol beyleri; sol çarhacı Mahmudî hâkimi, sağ çarhacı Malazgirt beyi; sağda Van askerinin sağ kolu, solda sol kolu; diğer emirler de tayin oldukları yerlerde olup, Bargiri beyi ile Bayezid beyi de geride kazandibi demdar askeri ile gelmekte idiler. Yardıma gelmeyen Van beylerinin taraflarına, bizim askerin sol tarafına, dokuz aded bizimle olan beyleri tayin olundular; onlar da dağlar içinde ve tepeler üzerinde, karakolluk ve bekçilik ederek, ayak ayak sol tarafımızda yürümekte idiler.

Paşa, bu düzen üzere Rahova sahrasını askerle doldurup, Hüsrevpaşa Hanı denilen yerde eski usul üzere konakladı. Çadırının dört tarafını asker kuşattı. Her tarafa ince karakollar, çarhacılar ve otlukçular gitti. Askerlere de, silah ve mızrakları ile silahlanmış olarak atlarının yanında hazır durup gafil olmamaları için, alay çavuşları tekrar tekrar tembih ettiler. Burada, çarhacı Mahmudîli İbrahim Bey, Pâpeşen hanı yakınında iki esir alıp Paşa'ya gönderdi. Paşa bunları söylettikte: «Vallah ve billah, biz hanlı deyilih, Muşlıyıh» dediklerinde, ikisi de serbest bırakıldı.

Yine burada Malazgirt beyi Çarhacı Mehmed Bey, Han askerlerinden üç esir gönderdi. Paşa bunları söyletmek istedi ise de, fena sözler söylediklerinden kellelerini kestirip çadırının önünde yuvarlattı. Bu esnada Paşa yedi-sekiz yüz aded, «Benim, başkası değil» diyen, seçkin Van askeri ve içağaları ile silahlanıp giyim değiştirerek gizlice ordudan çıktı, ordunun etrafını dolaştı. Durumu öğrenmek için birçok askerle konuştu. Bazen yaya olarak ordu pazarı içine girip malları seyretti. Ordunun çata çat ve taban tabana yerleştiğini gördü. Dört taraftaki çarha ve karakolları gezip istediği şekilde düzenlendiğini görünce memnun oldu. Sonra yine adamlarının yanına geldi. Atına binip, batı taraftaki Bitlis Hanı'nın metrislerini görmek için Kassab Çeşmesi denilen yere vardı. Bir tüfek menzili uzaklıktaki mesafeden metrisleri gözden geçirdi.

Bitlis Hanı'nın metris ve askerleri: Allah'ın büyüklüğü bu ya, koca Abdal Han, atalarının gayretini çekip öyle bir metris yapmış ki, sanki Bitlis dağlarını İskender'in setine döndürmüş. Bitlis'in do-

ğu tarafında, Rahova'ya çıkıp Van'a giden yerde, Kasapçeşmesi deresinin ağzında, kuzey tarafta da Divan dağının karşısında bulunan adı geçen bu Kasapçeşmesi'nin güneyinde Divanpest var. Yüksek bir dağdır ki, onun ardında Uveyh dağı denilen bir yüksek dağ daha vardır. Bu Divan-ı âli dağının tepesinden Divanpest'in tepesine varıncaya kadar bir uzun top mesafesi vardır. Bu iki dağın arası Gayyâ deresi gibi dardır. Bu Divanların tâ tepelerinden aşağı dere içine kadar, dağdan dağa yedişer kat metrisler içinde, Rojeki Kürtleri karınca gibi kaynarlar. Bu yedi kat metrislerde, binlerce çeşit flandire, bayraklar, tuğ, sancak ve işaretlerle, Divan dağı sanki bir lâle ve gül bahçesine dönmüştür. Bütün metrislerin yüzleri bizim ordu tarafına, Rahova sahrasına bakar ki, o taraftan bir kimsenin gelmesine imkân yoktur. Bitlis'e girecek dere ağzını İskender setti gibi o kadar kuvvetlendirmiştir ki, oradan dahi bir kuş uçamaz.

Büyük divan üzere Han'ın veziri makamında olan Çâker ağası, yüzelli bayrak tüfekli asker ile sımsıkı olup ayrı bir kale gibi metris yapmış ki, Kahkaha seddi gibidir. Karşı alçak Divan'da, Han'ın ikinci ağası Arap Halil Ağa bir metris yapıp kapanmış ki, orada da nice asker hazır durumda idi. Paşa, dikkatle bunlara bakıp: «Bunlara bir taraftan galip gelmek mümkün değildir» dedi. Sonra Divan-ı âli tarafından dağlar içine gidip, bazen at üstünde bazen yaya olarak, çeşitli görüşler ileri sürerek yüksek bir dağın tepesine geldik. Meğer buraya Taklaban dağı derlermiş. Gerçekten de buradan düşen bir kimse takla atarak kendini Bitlis şehrinde bulur. Bu yüksek dağdan aşağı baktığımızda, Allah'ın büyüklüğü, Bitlis şehrinin etrafını insan denizinin kapladığını ve silahlı olarak hazır durduklarını gördük. Bitlis kalesinin burç ve kuleleri toplar ile doldurularak çok sayıda asker ile donatılmış, bütün duvar boyları çeşitli bayrak ve sancaklarla süslenmiş idi. Paşa, dürbünü eline alarak uzak yerleri seyredip, bu şehre hangi taraftan yürüyüş yapacağını gözden geçirdi. Sonra yanındaki beylerle görüşüp, «İnşallah-ü Teâlâ, hücum günü sen şuradan, sen de şu tepeden şu tepeye kadar atlı ve yayan yürüyüş edersiniz» diye söyleştiler. Paşa, o an sekiz emire hücum edecekleri yerleri gösterip: «Sizler, Bitlis şehrinin etrafında hazır olun. Ben aşağı Rahova sahrasında Van ve Hakkâri askerleri ve benim on iki bin askerimle büyük metrislere hücum edip «Allah, Allah!» diye balyemez toplara ateşler ettiğimde, sizler de bu görevlendirdiğim onsekiz yerden Bitlis'e hücum edin. Amma askerinize tembih edin: Önce Han'ın arısını sevindirelim, sonra balını yiyelim. Askeriniz halka, çoluk çocuğa, kadınlara kötülük edip evlerini

yağma ve talan etmesinler. Amma Han'ı hemen yakalasınlar. Han'ın bağını ele geçirip kaleyi kuşatsınlar.» diye tembih etti. Emirlerin hepsi, baş ve göz diye hayır dua ederek yemin ettiler. Etrafı seyrederek ordu tarafına giderken Rahova sahrasının bir köşesinde, çimenlik bir yerde kahvaltı yapmak için duruldu ve etrafa gözcüler konuldu.

Allah'ın hikmetinden olacak, askerin çokluğundan ve yağmacının bolluğundan, biralay avcı adamlar ile dağ, taş, tuzak, dere, yol bilmez kimseler ordudan ayrılmış. Bitlis'in etrafını yağma ve talan etmeye giderken, Han'ın kurduğu tuzaklar içinde de altıyüz aded seçkin Rojeki askeri varmış. Bizim yağmacı askerler bir grup Han askerlerinin üzerine raslamışlar, aralarında çarpışma olmuş. Biz de Paşa ile otururken bir tüfek sesi işittik, ne olduğunu anlayamadık. Paşa o tarafa adam yolladı. Yağmacılardan iki yüz adedini, Han'ın askerleri aman vermeyip kılıçtan geçirerek şehid etmişler. Başlarını götürürlerken, bu korkunç haber Paşa'ya ulaştı. Hemen kalkıp iki tarafın arasına, onlara yakın bir yere vardıkta, bütün başları bıraktırdık. Atlarımızı mahmuzladık. Mahmudî beyi İbrahim Bey ileride idi. Hanlılar Bitlis derelerine girmeye çalışırlarken, İbrahim Bey onları çevirdi. Çoğu atlarını bırakıp dereye can atayım derken onları yakaladı, çata çat bir hayli tüfekleşirken Paşa da yetişti. Altıyüz Han askerinden ancak ikiyüzellisi yaya olarak kayalıklara girip kurtulabildiler. Üçyüzellisi hemen orada kılıçtan geçirildi. Bütün başlar ve leşleri Paşa'nın yanında bırakıldı. Bizim şehitlerimizin ikiyüz aded başları hemen orada bir bayırın altında gömüldü.

İkindiden sonra orduya dönüldü. Paşa dedi ki:

— «Bre şu nâmert Han, gerçi evinde misafir olduğumuz zaman bize hokkabaz şekilli göründü amma, gayet tedbirli imiş. Tuzaklarda yiğit saklarmış. Tiz dellâllar bağırsınlar ki, her kim yağma ve talana giderse öldürürüm!»

Önce bütün emirlere fermanlar gitti. Taraf taraf dört yana ince karakollar tayin olunup, «Herkes çadırlarında hazırbaş olsunlar; çadırlarından dışarı hay huy etmeye çıkmasınlar; ata binmesinler, ateş yakmasınlar, tüfek atmasınlar.» diye, tekrar tekrar tembihler yapıldı. Ordunun dört yanına, birer tüfek menzili uzaklıkta, kat kat ince karakollar konuldu. Herkes çadırında hazırbaş oldu. Zira yardıma gelmeyen Kürdistan beylerinden ve işbilir bir kimse olan Bitlis Han'ından baskın yapar diye korkuluyordu. Amma Allah biliyor ya, o şanı yüksek Han'ın bir şeyden haberi yok iken, biralay fesat kimseler Han'ı Paşa'ya kötüleye kötüleye ister istemez Han'ı böyle

bir savaşa kışkırttılar. Sonunda Han da atalarının yolundan gidip, başına otuz-kırk bin asker toplayarak bu şekil hareketlere girişti. Ahlat kalesinden beri bazen bizim asker Han tarafından, bazen Han'ın askeri bizim tarafımızdan baş ve esir alırlardı. Amma Paşa'ya Penyaniş beyi tarafından bir esir geldi, meğer ne açık ve seçik söz edermiş! Paşa'ya: «Sultanım! O imansız, kötü düşünceli Han; Yezidî, Hâletî, Çekvânî, Yapirî, Celvî, Temânî, Matranî, Beznî, Tanekî, Gevârî, Gevâş, Bezigî ve Kanâhî kavimlerinden tam yirmibin tüfek ve kırk cirit atlı, seçkin fedâi topladı. Veziri Hâkir Ağa ile bu hâneleri yıkılası Kürtler, Han'a yardım için, Dihdivan dağının cehennem deresinden bu gece sizi basacaklardır» diye Han'ın askerlerinin durumunu anlatıp Han ve askerlerini öve öve tarif ederken, Paşa'nın işareti üzerine herifin kellesi yere düştü. Gerçi Paşa bu esirin casus olarak gelip Han'ı övdüğünde Han'ın askerlerinin vaziyetini biliyordu amma, Han'ın askerinin çokluğundan asla çekinmeyip zayıf tarafını göstermemişti. Hiç kimseye duygularını belli etmedi. İsteklere karşı hoş davranıp, öncelikle yapılması gereken işleri görürdü. Zira Koca Melek Paşa Bağdad sulhünde Derne ve Dertenk hududlarında, Sencar'ın Saçlı dağında ve yüzlerce kâfir donanmasını kuşattığında, Varna kalesini ve Özü kalesini Akkazakların bastığı cenklerde düşman içine girmişti; tecrübeli bir vezir olduğundan, değme düşmanın çokluğundan hiç kuşkusu yok idi.

O gün, Allah'ın hikmetinden olacak, o kadar şiddetli sıcak oldu ki, bu sıcak, Paşa'yı etkilemiş ve yumuşak huylu Paşa'yı sanki ateş parçası etmişti. Öyle ki, son derece gönül kırıcı olup kimseye söz söylemeye imkân bırakmadı. Yine böyle iken, bütün İslâm askerinin kâlplerine kuvvet olmak için iki yerden gayret kuşağını kuşanıp, «Himmetin yüksekliği imandandır» deyip, şu beyiti söyledi:

«İki yerden kuşatalım yine gayret kılıcın,
Bulaşıp toz ile toprağa bu derdi çekelim.»

Paşa, asla öfkeli yüz göstermezdi. Her koldan kesik baş ve esir getirenlere ihsanlar ederdi. Arada sırada, bir-iki bin aded «Benim, başkası değil» diyen genç, bahadır, dilâver, yiğit erlerle rüzgâr süratli atına binip etraftaki karakolları dolaşır, bütün askerleri savaşa teşvik ederdi. Gayret gösterip, bizzat toplanan çarhacı askerine şahin süzülür gibi süzülüp ünâbkuşu güruhunu kargaya sunduğu gibi sunardı. Sağda ve solda bulunan düşmana maksat ve meramı üzere söyleşip düşman arasına girer, av alıp sat çıkardı. Gayet bahadır ve cesaret sahibi er idi. Bütün emirler ve âyân ile görüşüp anlaşarak,

Ramazan orucu tutmaya niyet ettiler. Büyük ziyafetten sonra bütün gazilere buyurdular ki:

— «Ey Osmanoğulları emirleri ve ey iman seddi Van kalesinin âyânı! İşte, bu yere geldik; birkaç gündür dinlenip Kürdistan beylerinin gelmesini bekledik, gelmediler. Şimdi onların gelmesinden ümidimizi kesip, hemen Han askeri bizim durumumuzu öğrenmeden bir an önce Hanla karşılaşalım. Ya taht ola, ya baht!»

Bütün emirler: «Emir, emrinizdir» dediler. Amma yine de Diyarbekir tarafına giden habercilerin gelmesini beklediler. Bu görüşmelerden sonra Paşa efendimiz zırhını giyip, seçkin içağaları ile Malazgirt beyi Mehmed Bey'in çadırına karar vermek için gittiler.

Garip bir gezintinin hikâyesi : Paşa, Mehmed Bey'in çadırına görüşme için gittiğinde ben otağda kaldım. Paşa'nın birkaç gözde adamı ile biz de ayrıca görüşmeler ederdik. Oruçlu olduğum için, iftarlık şam fıstığı ve badem kırarak tak-tuk ile eğlenirdim. Gördüm ki bir al küheylân atlı adam, elinde kantar sırığı ve çinili kalkanı ile otağın çadırları arasından bağları kılıç ile paralayıp, üzerimize at çevirip geldi: «Hani Paşa, nerede Melek Ahmed Paşa?» dedi. Gördük ki korkunç bir Kürt âdemi! Ben hemen: «Paşayı neylersin?» dedim. Kürt dilince: «Şu mızrağı Paşa'nın karnına sokarım» dedi. Miftah gulâmının aklı gözünde olduğundan: «Gelin, şu Kürdü öldürelim de atını alalım» dedi. Ben: «Bre ne istersiniz!» deyip engel oldum. Kürde de, «Ey lulu, işte Paşa» deyip, Yusuf kethüdanın çadırını gösterdim. Hemen, Paşa'nın hizmetçileri, «Bu otağ solaklarını kılıç ile bu Kürt mü kesti?» deyip, çadır tokmağını, balta ve bıçağı aşırıp, herifi atıyla kaçırdılar. Bu defa da herif benim gösterdiğim Yusuf kethüdâyı hakikaten Paşa sanıp, üzerine şimşek gibi at bırakarak otağın içine girdi. Kethüdâya öyle bir aşkettı ki, sanki İbşir Paşa pençesidir. Zavallı Yusuf Kethüdâ can havliyle yerinden fırlayıp «Bre vurun şu zibidiyi!» deyince, Kürdün mızrağı Yusuf kethüdânın yastığında saplanıp kaldı. O da kılıcına el atıp üzerine gelenleri tekerleyip paraladı. Sonunda, üzerine üşüşen adamlar Kürdü yaraladılar. O tarafa saldıran kudurmuş Kürt köpeği ile cenk ederken Paşa'nın otağı yanına geldiler. Orada, Paşa'nın otağı yanında pusuda hazır bulunan yirmi kadar arkadaşı, arkadaşlarını kurtarmak için dalmızrak yürüdüler. Yusuf kethüdânın çadırı ile Paşa'nın otağı arasında yüzlerce asker çadırlarından çıktı, iyice bir savaş başladı. Sonunda bunlar kalabalık asker içine düştüklerinden, herkes başlarına üşüşüp bu yirmi kişiyi parça parça ettiler. Kelle-

lerini otağın önüne atıp, cesetlerini de Hüsrevpaşa Hanı dibine gömdüler.

Allah biliyor, seyahatim müddetince o kadar cengâver yiğitler gördüm; fakat bu kürtler pek yaman ve amansız derecede döğüşken idiler. Meğer bu herifler Bitlis Han'ından ihsanlar almış, öldüklerinde de oğullarına ocaklık maaş kalmak üzere Han ile anlaşma yapmışlar. Mertlik davası ile serdengeçtilik edip, Paşa'yı şehid etmeye gelmişler. Ne var ki, Paşa uğruna kendileri geberdiler. Paşa bu haberi Mehmed Bey çadırında işidince artık çadırdan çadıra gezmez, zırhını üzerinden çıkarmaz oldu.

Diğer garip bir hikâye : Ramazan ayının bir gününde, bin kadar seçkin askerle Paşa yine Han'ın metrislerinin güney taraflarını seyretmeye gitti. Beni de beraber götürdü. Yığın yığın fil cüssesi kadar mermer taşlar, hamam kubbesi kadar kayalar vardı. Nice derin çukurlar, yokuşlar ve zorlu geçitler yapmışlar ki görmeye değer. Hâsılı, Osmanlı kolay yürüyüş etmesin diye öyle hile ve şeytanca şeyler yapmışlar ki, Bitlis şehrini savaştan koruyacak engellerle kat kat kuşatmışlar. Bitlis deresini Çalenden benderine döndürmüşler. Her kat metrislere de kat kat asker doldurmuşlar. Demek ki, Tatvan altındaki esirlerin sözleri doğru imiş. Bu derece hilekâr olan Kürtlerden başka, Bitlis'in dere ve tepelerine gözcüler konmuş; dere ağızları binlerce tüfekli asker ve çeşitli kulübe ve çadırlarla donatılıp bütün dağlar kuşatılmış. Paşa, bu insan denizini görünce dedi ki:

— «Bizden her kim bu adamlardan esir getirirse yüz altın veririm.»

Mahmudîlerden Ali Han hemen :

— «Benim Melek Paşam, sen dua et, ben bir adam getiririm, amma öldürme.»

Dedi. Paşa da «Öldürmem» deyince, Ali Han tüfeğini eline alıp gitti. Kaş-göz arasında ve hepimizin gözü önünde Han'ın metrisine varıp girdi, bir adam ile tekrar dışarı çıktı. Herif ile beraber Paşa'nın huzuruna gelip yeri öptü. Paşa herife dedi ki :

— «Âdem, söyle! Han'ın askeri nicedir?»

Adam şöyle anlattı :

— «Bizim halimiz ve Han'ın hali, usanmış bir köpek halidir. Siz Tatvan'a geleliden beri, "Ha bugün cenk olur, ha yarın cenk olur da ya taht, ya baht olup kurtuluruz" diye, bu cehennem çukurunda birer kuruş için beklemekten usandık. Kaçanlardan birçoğunu Han

öldürttü; sizin böyle gelişiniz Han'ı ve bizi perişan etti. Hattâ dünkü gün Han'ın bağını askerler bastı, bütün erzağını alıp Han'a bir tane buğday bile bırakmadılar. Halk ise yollarda, aç, susuz, perişan haldedir. Geriden de Diyarbekir askeri gürleyip gelmede! Bütün askeri Vaviltan arasında kapandılar.»

Paşa bu rahatlatıcı haberleri işitince, adama on altın verip serbest bıraktı. Esiri getiren Ali Han'a da vaadi üzere yüz altın verdi. Geri dönüp otağa giderken çimenlik bir yer görüp, «Öğle namazını kılalım» deyip atından indi. Bana ezan okuttu. Namazdan sonra kıbleye doğru dönüp: «Ben dua edeyim, siz âmin deyin» dedi.

Melek Ahmed Paşa'nın duası : İki rekat hâcet namazı kıldı. Sonra başını açıp, o mübârek yüzünü yerlere sürüp dedi ki :

— «İlâhî! Kuvvet ve kudret, yardım ve fırsat senindir. Verme, koruma ve doğruluk; iyilik ve büyüklük yine senindir. Din-i mübîn gayretine bir fırka Muhammed ümmetini başıma topladım. Elimi yüzüme alıp, kapına dilenmeye geldim: Bu hakîr Ahmed kulun eski dilencindir, onu hiç eli boş döndürmedin. Yine eşsiz padişahımdan dilerim ki Ahmed'in bu ricasını da kabul edip, bu kadar insanı acındırma; bu Yezidî haşerâtını sevindirme!»

Bu şekilde dua ve yalvarışlar ettikçe, gözlerinden damla damla yaşlar dökülüyordu. Hepimiz bu dualara amin deyip elimizi yüzümüze sürdüğümüzde :

— «Müjde size ey oğullar! Duamız murad ettiğimiz üzere cenab-ı Hak katında kabul olundu. İnşallah-ü Teâlâ zafer bizimdir.»

Dedi. Mübarek yüzü gül gibi tebessüm ederek atına bindi Allah'a şükrederek Rahova sahrasına doğru koyulduk. Bazı özel adamları, yüzlerce Van âyânı ve iş görmüş erlerle atbaşı beraber gidip konuşarak orduya gelirken, Van ağalarından Behtüloğlu ile Timur Hüsrev Paşa'nın yeğeni Deli Süleyman Bey, Paşayı teselli edip gönlünü hoş etmek için: «İnşaallah, koca vezir, hayır duân berekâtiyle ganimet fırsatı bizimdir» dediler. Hepsi iyi niyetleriyle devlet uğrunda can ve baş vermeye söz verdiler. Paşa da, «Şunu öylece bilirim ki, din-i mübin uğruna çalışır bir alay mücâhid, Allah yolunda yiğitlersiniz» deyip, hepsine hayır dualar etti.

Melek Ahmed Paşa'nın hayırlı kerâmeti : Bu yerde, Melek Ahmed efendimiz Van ağalarına dua edip orduya girerken, onlara dedi ki :

— «Gerçi, ağa oğullarım, devlet uğruna ölmeye söz verip hepiniz mertlik dâvâsında bulundunuz amma, şimdi şu bizim ordumu-

zun içinden çıkıp giden Kürt askerleri düşman olsalar ve bizi görüp geriye dönerek üzerimize at bırakıp hepsi birden hücum etseler, ben de «Bre koman gâziler!» desem, ne yapardınız?»

Van ağaları dediler ki :

— «Devletli vezir, devlet uğruna kurban olunca baş verip, baş alırız. Elbette düşmana bir baş varır, devirirız».

Paşa, hemen, sanki kerâmet göstermiş gibi «Gazâ niyetine elfâtihâ» deyip, elini yüzüne sürdü. Silahtar ağanın elinden mızrağını alıp, muhabbet meydanına atını çevirip birkaç kere dolandı. Baktık ki, Paşa'nın gözü tas gibi olmuş, dönüp dolaşıp orduya girmiyor. Rahova yoluna giden ikiyüz kadar Kürt atlılarının arkaları sıra bir hayli mesafe gidildi. Van ağaları: «Sultanım, ordu geride kaldı. Bu taraf, Han'ın yolu taraflarıdır. Biz o tarafta ne yaparız?» dediler. Paşa :

— «Şimdi sizinle cenk etmek için Fatiha okuduk ya. O Fatiha boşa mı gitsin? Elbette şimdi bir çarpışmamız olur.»

Dedi. Bu konuşmalar sırasında: «Bizim ordudan çıkıp önümüz sıra giden Kürt yiğitleri hangi aşirettendir, nereye gider, bilir misiniz?» dedi. Vanlılar: «Vallahi Sultanım, hâlâ bizim ordumuzda her diyardan adamlar vardır. Şimdi ordumuzdan çıkıp, tâ öte otluğa mı giderler bilinmez.» Dediler. Paşa o an :

— «Şimdi görürsünüz.»

Dedi. Bu söylenişler arasında, Kürtler ordudan hayli ilerlediler. Meğer Muş sahrasına giden çatalyol başında bizim Penyaniş beyinin ince karavul kulları varmış; bizim bu karavullar, bu Kürtleri bizim ordudan geldiği için Paşa'nın askeri zannedip tedbirsiz dururlar. Hemen iki taraf birbirine karışır. İki taraftan da yüzlerce tüfek atıldı. Melek Ahmed Paşa hemen: «İşte, Fatiha bunun içindi. Bre silaha el atın!» diyerek, atını mahmuzladı. Atbaşı beraber giderken baktık ki bizim karavullar gafil olduklarından yan verip bize doğru kaçmaya başladılar. Bunları bozan iki yüzden fazla atlılar, karavulcuları kovarak, başlarındaki sarıkları boğazlarına geçirip: «Han! Han!» diye kılıç ve mızrak çalıp tüfek atarak geldiklerinde, bizim Paşa'nın ve Van ağalarının atları Han atlıları ile döğüşe giriştiler. Bu yardımdan taze can bulan karavulcular da yeniden cenge giriştiler. Paşa da yedi-sekiz yüz atlı ile yetişti. Paşa derhal üç Kürdü mızrağı ile aktardı. «Koma kurtlarım!» diye öyle naralar attı ki yer inledi. Kısacası, bir anda iki yüz Kürtten kimse kurtulamadı. Zavallılar, Han'a canları ile varamadılar. Paşa, ele geçenlerden bir kaçını söylettikte :

— «Vallahi, ikiyüz yiğit, Handan ihsan alıp mertlik davası ile can düşmanı olan Malazgirt beyini öldürmek için Bitlis'ten birer birer çıkıp sizin ordunun içinde toplandık. Mehmed Beyi, ikiyüz atlı ile ele geçiremedik. Sonunda eli boş gitmeyelim diye karavula gelirken, sizi geriden gördük, amma seçemedik; otluğa gelirler, derdik. Sonra sizi kaybettik. Karavula sataştık; o kargaşalıkta sizin de bize sataşmanız Allah'tandır. Hak, Han'a belâ versin. Bizi candan etti. Gözü kör ola!»

Diye Han'a beddua ettiklerinden, Paşa ikisini de serbest bıraktı. Birkaçı da yaya olarak kaçtı. Böylece yüzseksenbeş kelle ile ikiyüz küheylân at ele geçirildi. Gruptan önce orduya vardık. Bizimle birlikte olan Van ağaları: «Paşa'nın Fâtiha okuyup, "Bu ileride gidenler kimdir?" diye sorup, "Şimdi görürsün" diye birçok rümuzlu sözler söyleyip işlemesi kerâmettir» dediler. Demircioğlu İsâ Bey dahi Paşa'nın fazilet ve kerâmetini birçok defa söylemiştir. Bunu bütün Müslümanlar görüp, «Melek gibi duası kabul olunur bir vezirin zamanında, böyle bir gazâ'da bulunalım» diye, bütün gâziler biribirlerini savaşa heveslendirip silâhlariyle asker kaydolmakta idiler.

Ertesi gün sabahleyin, bu çarpışmada bulunan Van ağalarına ağır ve değerli hilatlar giydirilip, başlarına gümüş çelenkler konularak diğerlerine karşı örnek gösterildi. Paşa, kethüdâsı Yusuf Ağa'ya tembih edip buyurdular ki: «Ağa Yusuf, bütün mirlivalara ve diğer Van ağalarına, bölükbaşılara ve iş erlerine güzel muamele edip, hoşnud edici sözler söyleyip vaadlerde bulun; her birinin gönlünü hoş et, onları savaşa heveslendir.» Doğrusu, Yusuf kethüdâ da mal ve caniyle herkese derecesince tatlı sözler söyleyip gönüllerini hoş ederdi ki anlatılması güçtür. Van askerleri dahi bu kadar gönül alıcı, lütuf, kerem ve iltifatları gördükçe her gün biraz daha çoğalıyorlardı. Allah'ın hikmeti bu ya, ertesi gün İstanbul'dan bir Dergâh-ı âli kapıcıbaşısı gelip bir padişah fermanı getirdi ki şöyle yazılıydı :

«Van eyâletinde olan sekban ve sarıcayı bırakmayıp bulundukları yerde öldüresin.»

Bu fermanı okuyunca, Paşa «Emir padişahındır» dedi. Kendi sarıcalarından yüz aded yiğidi içağası edip, «İnşallah, sonra padişah emrini yerine getiririz» diyerek, seferde olduklarından göz yumdu.

Yine o gün, Van Kürt beylerinden Şirvan beyi Tatar Bey oğlunun üçbin silahlı askeri kethüdâsiyle geldi ve alay göstererek kethüdâdan hilat giyip erzak için görevlendirildiler. Amma beyleri gel-

mediğinden Paşa'nın canı sıkıldı ise de belli etmedi. Yine aynı gün, Heyzun beyinden kethüdâsiyle üçbin asker yardıma geldi. Kethüdâsı ile hilat giyip karavula tayin olundular. Yine o gün, Kârni beyinden iki bin asker, kethüdâsı ile gelip hilat giyerek Rahova'da Düzce Han tarafından karavula tayin olundu. Ayrıca Useyird beyi tarafından da iki bin adam gelmiş ve kethüdâsı hilat giyerek dağlar tarafına memur olunmuştu. Bunlar da dağlara tırmanıp karavul beklerdi.

Bu dört beyin adamlarının gelip kendilerinin gelmemesi Paşa'yı son derece üzmüş ve «Hayır olsun!» demiştir.

Şurası gariptir ki Kârkâr, Kisân, Ağâkisi, Beni Kutür, Berda, Erecik, Şurgir, Çobanlı, Daleker, Zorki, Körladik ve Meks beylerinden ne yardım ne de haber gelmişti. Paşa, zorla yardıma gelen bu dört beyin askerlerinin çarpışma sırasında bir döneklik edip askere güçlük verecek şekilde isyan etmemeleri için, her bey askerinin arasına kendi güvenilir ağalarından birini ikişer yüz silâhlı yiğitleri ile gönderdi ve «Gözünüz tetikte olsun» diye tembih etti. Yine o gün, Diyarbekir'e asker istemek için gönderdiğimiz adamlar, dağdan dağa gece yürüyüp Muş sahrasından Paşa'ya gelerek, Diyarbekir valisinin yardım için görevlendirilen kumandanından mektuplar getirdiler ki şunlar yazılı idi:

«Benim efendim; sancaklardan asker isteyip, Ramazan ayının yirmibeşinci Pazartesi günü uğurlu saatte Bitlis şehrine giresiniz diye yazdığınız mektubunuz üzerine hareket ederek, bu mektubun yazıldığında Kefender kalesi altına gelinmiştir. Yine o fermanınız hesabına göre, yarınki gün Bitlis'e yâ Allah deyip girmeye karar ve söz verilmiştir. Hemen Sultanımın bir haberini beklemekteyiz.»

Bu haberler gelince, Paşa'nın gönlü hoş olup sanki oynar gibi oldu. Sevincinden haber getirene yüz altın verip, o an yine mektup yazarak aynı haberciyi gönderdi. Mektubunda: «Yarın mutlaka Bitlis üzerine yürüyesin» diyordu. Gariptir, Han'ın metrislerinden ve Bitlis'den, Han'ın askerleri açlıktan bizim orduya kaçıp gelmeye başladılar. Paşa işitti ki nice Kürdistan beyleri bağlarında sığınmış amma, Han'ın askerleri kaçıp gelmişlermiş. Tedbirli Paşa, bunun üzerine «Olmaya ki bir hile ile Han, askerimiz içine asker koya» diyerek, «Ordu içinde Han askerinden adam bulup kim kellesini getirirse, elli altın ve bir at donluğu vardır!..» diye tellâllar çıkarıp haber saldı. Bir gecede üçbin kadar Han askeri dağlara ve diğer bağlara kaçtılar. O gece etraftaki karavullara gayet sıkı tenbih

olunup ertesi gün bütün ordu hazır halde iken, sol taraftaki dağlar arasından bir hay-huy çıkıp hayli tüfek atıldı. O saatte karavulcular yetmişbir aded Han askeri getirdiler. Paşa bunları söylettiğinde: «Vallahi vezirim, kimimiz Han'ın adamıyım, kimimiz Diyarbekirliyiz, kimimiz Bitlisliyiz; Han'ın zulmünden, açlıktan ve gerideki Diyarbekir askerinin korkusundan, bir taraftan da senin korkundan dağlara kaçalım derken, cihanı tutup kuş uçurmayan karavullarınız bizi de uçurup kaçırmadılar, yakalayıp Sultanımın huzuruna getirdiler.» dediler. Adaletli Paşa, bunları üçyüz kadar askere teslim edip Güzeldere tarafına gönderdi.

Melek Ahmed Paşa'nın Rüyası: Sabah oldu. Namaz kılınıp zikirler yapıldıktan sonra, bir hayli ağalar arasında Melek Ahmed Paşa Hazretleri dedi ki:

— «Bu gece rüyâmda gördüm: Biralay karınca ayağıma üşüştüler amma ısırmadılar. Sadece içlerinden iri bir karınca topuğuma tırmaşıp durduğundan hayli kocundum. Sonra baktım, bir siyah karınca yerde seğirderek binlerce adamı geçip bana geldi ve ayağıma çıkıp ısırdı. Amma pek acıtmadı. Ben de can havliyle baldırımı sıvadım. Ayağıma çıkan karıncalar hemen ölüp yere döküldüler. Gördüm ki nicesi daha ölmemiş. Acıyıp içlerinden birkaçını çıkardım. Onaltı tanesini Evliya'ya verip, "Bunları yuvalarına koyuver" dedim. Birkaçını da Van ağası Demircioğlu'na verip, "Var şunları deliklerine koy, inşaallah kurtulurlar" dedim. Meğer ölmüş karıncalar içindeki ayağımı ısıran kara, zayıf karınca sağ imiş. "Ey, şimdi seni de salayım" deyip, o karıncayı yerden alıp Yusuf kethüdâya vererek "Şunu iyleştir" dedim. Ölü karıncalar içinden diğer birkaç karıncayı çıkarıp pabucumla ezerek yok ettim.»

Bunun üzerine Hakkârili Molla Mehmed dedi ki:

— «Evvelâ karıncaları öldürürsün, Han ile barış yaparsın. Senden bir kara karınca dahi incinmez.»

Ben de:

— «Bana birkaç karınca bağışladınız. Han askeri bozularak ganimetinden bana birkaç kara gözlü, karınca belli köle bağışlayacaksınız.» dedim.

Paşa:

— «Her ikisi de iyi yorumlardır. Allah bilir.» buyurdular.

O gün, Bitlis şehrinin âlim ve ayânlarından nice adamlar geldiler. Paşa'nın ayaklarına yüz sürüp yüzlerce kese vermeyi vaad ederek Han'ın bağışlanmasını rica ettiler. Ricaları hiçbir şekilde kabul olunmadı. Paşa:

— «Efendiler! Bu hazırlık, Van'dan kendisine mektup gönderip hak yoluna davet ettiğimiz zaman gerek idi. Ben bu kadar deniz gibi askerle binbir güçlük çekerek geldim. Bugün ya taht ola, ya baht! Varın söyleyin, vaktine hazır olsun.»

Diyerek, hepsini eli boş geri çevirdi. Zira savaşa hazır olmaları için orduya tembihte bulunulmuş ve herkes vasiyetler edip hazırbaş olmuşlardı.

KIZGIN SAVAŞ

1065 senesi, Ramazan ayının yirmidördüncü Pazartesi günü seher vakti idi. Alay çavuşları, ordu içinde «Şan olsun!» diye bağırarak dolaştılar. Bütün askerler atlarına bindiler. Daha önce iş görmüş kimselerin tayin ettikleri merkezlere gitmek için, bütün emirler Paşa'nın otağına geldiler. Paşa'nın hayır duaları ile herkes görevlendirildiği yere gitme kararı aldı. Amma daha geceden, bütün tüfekliler ileri gidip siperlere yerleşmişlerdi. Ordunun kalbi olan askerler de Paşa'nın yanında —kapıkulu yeniçerileri, Paşa'nın sekban ve sarıcaları, Van'ın piyade askerleri olarak sekizbin tüfekli— kalmıştı. Diğer yayalar ise pusularına gitmişlerdi. Sekizbin seçkin askerle Mahmudî beyi sağ kanada, altı bin yiğit ile Malazgirt beyi sol kanada, altı bin yiğit ile Mahmûdî'den Şeref Bey ile Bayezid Bey orta kanada gittiler. Erciş, Adilcevaz, Muş, Tekman, Korucan, Pasin, Avnik ve Hınıs beyleri sağ kanada; Karni, Hiron İspird, Beks, Serıvî ve Keşan beylerinin askerleri sol kanada; 12000 askerle Hakkârili de Paşa'nın çarhacısı yani bayrak önünde öncü askeri oldu. Diğer Kürt emirleri de onbin asker ve hizmetli, seyis, saraç, meşaleci, orducu ve pazarcılariyle ordunun yurd yerinde «kazandibi» adı ile kalıp, ordu etrafına karakollar tayin olunmaları ferman olundu. Bu yurd yeri kuvvetlendirilerek Van kulunun sağ kolu Paşa'nın sağında, sol kolu da solunda hazır oldular. Van kalesi piyadeleri ile diğer kale askerleri, Hakkâri piyade askeri, kapı kulundan altı oda yeniçeri, cebeci, topçu ve hisar erleri ile tamam 12000'e varan piyade askerinin içinde yirmi sekiz aded bayrak vardı. Elli şahî, on kolomborna, dört de balyemez topu vardı. Van'ın başlı-taşlı Hasen'i Hüseynî dedikleri seçkin, silahlı askerinin bu topların sağında ve solunda ağır ağır gitmesi, üçbin yaya serdengeçti askerin de bunların ardından gitmeleri emir olundu. Sonra Paşa'nın askerleri de hazırlandılar. Tam üçbuçuk saatte bu deniz gibi asker yerli yerine alınca, Paşa da zırhını giydi.

«Dağlar halkası zırhlar giydirüb der tenime,
Cebe satmak nice olur göstereyim düşmanıma!»

deyip ateş saçan kılıcını beline bağladı, çadırında iki rekat namaz kıldı. Selâmdan sonra:

— «İlâhî! Habibinin yüzü suyuna, Gavs-ı azâm olan kulların yüzü suyuna bizi yirindirme, İslâm askerini hatâdan sakla.»

Diye dua edip, bütün içağalarına Fetih sûresini okumalarını söyledi. Hepsi bir ağızdan okumaya başladılar. Otağın içinde kendisi dahi tavaf eder gibi döndüler. Hemen saate bakıp, «Elhamdülillah» dedi. Çadırın gölgeliği altında:

— «Ey suvâr-ı esb-i tâz olan rikâb-ı cânebâs» (Cenk meydanı senindir, ayağın merdâne bâs) diyerek atına binince, Van'ın divan çavuşları:

— «Niyetin mübarek olsun, Cenab-ı Hak muzaffer etsin, Hak Teâlâ Padişaha ömürler versin... devlet ile çok yaşa!»

Diyerek alkışladılar. Paşa, bir kere muhabbet meydanında at çevirtip sağa ve sola atılarak herkese selâm verdi. İki tarafta olan Müslüman gaziler selâm alıp, «Allah, işini onara!» dediler. Paşa ata binince, vekilharç İbrahim Ağa yanına gelip önünde kırk adet koyun kurban etti. Hemen üç tane koyunun ayaklarının bağı çözülünce birisi başını salına salına, diğer ikisi de başsız ayağa kalkıp, üçü de onun önü sıra Han tarafına doğru bir hayli seğirttiler. Van askeri bu hali görüp «Allah, Allah!» seslerini göklere çıkardılar ve dediler ki:

— «Bu boğazlanmış koyunların yürümesi hayırdır, görünmez kişiler bizimledir.»

Bu hal herkesi hoşnud etti. Bütün askerler grup grup atbaşı beraber oldular.

«Müje-i haylin dizer olgamze-i fetân saf, saf
Cüyâ cenge durur nîze-i güzârân saf, saf»

beytinin anlamınca, alaylar harekete hazır olup herkes birbirleriyle helâllaştı. Vasiyetler ederken mehterbaşı davul ve kudüm ile savaş marşı çalmaya izin istediğinde, Paşa: «Vakti değildir, duâ zamanıdır. Tiz alay çavuşları gelsin!» dedi. Alay çavuşlarının hepsi geldi, paşa da:

— «Varın, askerler 'Feth-i şerif' okusunlar; bilmeyenler de 'İzâ câe...' suresini okusunlar.» diye tenbih etti.

Çavuşlar da bu tembihi yerine getirdiler. Bu şekil üzere bütün askerler taraf taraf, kol kol gezip: «Bilin, ağah olun gaziler! Bugün-

kü gün Kerbelâ cengidir ki önünüzdeki can düşmanlarınız Yezidîlerdir. Özür ve bahane yoktur, bugün Osmanlı savaşıdır, gafil olmayın» deyip şu beyiti söylediler:

«Ecel gelir bir gün ider nakd-i hayatını telef
İtme tegafül aç gözün özr-ü bahane bertaraf».

Bu şekilde halkı savaşa teşvik ederlerdi. Bu şekilde gidilirken Han'ın metrisleri göründüğünde, askerler arasında Paşa savaş harbilerini hazırlattı. Önce üç defa gönülden Gülbank-ı Muhammedî çekildi. Yer ve zaman inledi. Sonra dokuz kat mehterhâne ile emirlerin davul ve kudümleri çalındı, yer ve gök güm güm gürledi. Bayrak, mızrak ve süngü parıltısından insanoğlunun gözleri kamaşmaktaydı. Binlerce sancak, bayrak ve flandraların şakırtısından yıldızlar parlayıp, Rahova laleliğindeki insanoğlu, at, katır ve deve seslerinden siyah bulutlar mavi bulutları sarıp Han askerinin üzerine düşerdi. Askerler bu sahrada öylesine kenetlenmişti ki, hiç kimsenin geri dönüp gitmesi mümkün değildi.

Bu düzen üzere savaş davuluna tokmaklar vuruldu. Ateş meydanına bir top menzili kaldığında, bütün usta erler emirleri ile sözleştikleri yerlere, dağlara, taşlara İspir keçisi gibi tırmaştılar. Malazgirt beyi önce Han'ın vezirinin bulunduğu Dihdivan dağına yanaşıp hazır oldu. Sol tarafta Âvih dağı üzerinde metriste olan Han'ın Arap Halil Ağası üzerine de Kârni beyleri tâyin olundu.

Bitlis şehrinin etrafını çevirmeye tâ geceden giden yaya askerleri şehri kat kat çevirince, hazır oldukları haberi Paşa'ya geldi. Kuşluk vaktinde verilen işaret üzerine, bir kolundan kolomburna ve balyemezler, Vanlı tarafından da şâhîlere ateş verildi. Top gülleleri, taşlarda başlara raslamakta idi. Han metrislerinde bulunanlar allakbullak oldular. Onlar da can-ı gönülden gülbank çaldıkları gibi, bizim askerler de «Allah, Allah!» feryatları ile sanki onlara cevap veriyordu. Bu pazarın alışverişinden hayrette kalıp hayran oldum. Sonra bir yaylım top ateşi daha yapılınca, bütün kayalıklardaki metrisler darmadağın oldular. Açılan gediklerden askerler dalkılıç olup metrisler içine girince, iki taraf birbirine karıştı. Her iki taraftan da binlerce top ve tüfek atıldı. İki tarafın askeri de Nemrud ateşi içinde kaldılar. O an Mahşer gününe döndü. Siyah barut dumanı göğe yükselip dost ve düşman yerleri seçilince, Dihdivan dağlarının tâ tepelerinde olan Çaker Ağa gördü ki Osmanlı askeri metrisler içinden kılıç vurup geliyor. Kendisi tabyasında kalıp bir hayli cenk

etti ise de, sonunda Malazgirt ve Mahmudî beyleri onu da yerinden koparıp çıkardığında, aşağı Bitlis şehrine kaçtı.

Paşa tarafından da bütün Van askerlerine paye verildi. Aşağı Kasapderesi tarafından Van askeri kasap gibi Han'ın askerleri içine girip kıra kıra ilerlerken metrisler ırmaklar gibi kan çağlamakta, her taş insan kanı ile kıpkırmızı olmakta idi.

Bu sırada, Paşa beni bir hediye ile Mahmudî beyi İbrahim Bey'e gönderdi. Altı adamımla Bey'e vardım, Paşa'nın selâmını bildirip hediyeyi verdim. Bey, o an dünya kadar sevinç duydu. Ben:

— «Beyefendi, Paşa hazretleri selâm edip şöyle buyurdular: 'Benim değil, asıl gayret ve himmet Mahmudî ocağınındır. Göreyim onları, din-i mübîn ve devlet uğruna nasıl cenk ederler! Allah, işlerini kolay eylesin.' diyor.»

Dedim. İbrahim Bey hemen bütün askerlerine hitaben :

— «Hakikaten Allah ve Muhammedini seven zırhlarını çıkarsınlar.»

Deyince, derhal üçbin zırhlı, zırblarını çıkarıp bir yere yığdı, zırhların yanında bin kadar asker bırakıp birbirleriyle helâllaştılar. Ben şaşkınlık içinde kalıp:

— «Bre canım, böyle cenk yerinde gâziler cenk etmek için zırh giyerler. Bunlar ise asıl bu esnada çıkarıyor! Acep aslı ne ola?»

Diye sordum. Bey de :

— «Evet, bunlar şimdi büyük savaşa girerler ki tamamen kurşun cengidir; halbuki, kurşun cenginde zırh fenadır. Bir kurşun dokunsa zırhın halkalarını adamın vücuduna tıkar, öldürmese de gitgide hasta eder. Amma zırh olmazsa, kurşun girip çıkar; ya alır, ya bırakır. Onun için böyle zırhlarını çıkarırlar. Gör ki Mahmudîler ne cenk ederler!»

Dedi. Gördüm ki bu askerin çoğu atlarını bırakıp üç bini yaya, iki bini atlı olarak, «Allah. Allah!» diye, kayalara yarasa gibi tırnak vurarak çıktı, metrislerde olan Han askerlerinin üzerine hücum etti. Ne çâre, ben at üzerinde kalıp utancımdan geri dönemedim, dalgınlığımdan Mahmudîler arasında kaldım. Allah biliyor ya, bir kere başım dönüp gözüm karardı. Sonra canım yerine gelip korku ve dehşetten kurtuldum.

İki taraftan yağmur gibi kurşun yağmakta idi. Kimi düşmekte, kimi kalkmakta ve kimi de yerlere serilip yatmakta olduğunu görür görmez canım başıma sıçradı, o yalçın kayalar üzerinde ben de hayli hayaller ettim. Gece giden nice yayalar, atılan topların seslerini duydukları gibi onlar da Bitlis kalesinin doğu tarafındaki İs-

kenderderesi metrislerine «Allah!» deyip yürüyüş ettiler. Çata çat tüfekleşerek, onlar da o tarafı bozup şehre doğru koyuldular. Evih deresinden Ercis askeri girdi. Taklaban deresinden Adilcevaz askeri koyuldular. Kasapçeşmesi boğazından, bütün Van askeri, aç kurdun koyuna girdiği gibi girdiler. Kanalı deresinden Muş beyi ile Tekman beyi giriştiler. Evih deresi tarafından Kuzucan beyi ile Pasin beyi metrislere döküldüler. Elhâsıl, bütün askerler Bitlis şehrinin etrafındaki metrislerden içeri göz karartıp, «Allah, Allah!» deyip girdiler. Birbirleri ile kafadar olup Han askerine öyle kılıç vurdular ki, Merih'i felek böyle kıskandı. Hemen onlar da metrislerine kapandı, var kuvveti pazuya getirip canı gönülden cenge girişti.

Metrislerden dışarı çıkmış olanlar gördüler ki dört tarafı Osmanlı ve Vanlı sarmış, hemen onlar da bir yere toplanıp sanki domuz topu olarak kudurmuş köpek gibi hücuma geçtiler. İki taraf birbirine karıştı. Metrislerden binlerce tüfek atıldı. O yürüyüşte bizim Mahmudî aşiretinden bir at öldü, bir asker şehit oldu. Kırk kişi de yaralı düştü. Bunların da birçoğu atlarından tekerlenip yaralandılar. O gün Cenab-ı Hak bizim askere o kadar kuvvet, kudret ve yardım ihsan etmişti ki, metrisler içinde hamam kubbesi kadar taşları, dere ve tepeler ile binlerce çukurlar, binlerce pusu yerleri varken, sanki askerimizin gözleri bu kadar bin belâyı görmüyordu. Yayalar Ömer ve Ayyâr gibi coşup, atlılar korkusuzca at sürüp kılıç vurarak kelle düşürürlerdi. Bizim tarafta Hakkârî Hanı'nın yaya askerleri metrislere kapananları görüp han askerine bir fasıl daha tüfek sıkılayıp, arttırmaya meydan vermeden, metris taşlarından Ebâbil kuşlar gibi kayadan kayaya uçarak gözlerini karartıp metrislere girdiler, kılıç vurmaya başladılar. Meğer, Hakkâri ciloları ile Han'ın Rojikisi arasında daha önce kan düşmanlığı varmış. O eski düşmanlıktan dolayı, Hakkâri'nin cilo kavmi, fırsat ganimettir diye, Van kulu ile bir olup tam üç saat metrisler içinde öyle kılıç oynadılar ki, Han'ın adamlarından metrislerde bir tek kimse kalmadı. Kanları kayalar üzerinden oluk gibi aktı. Ele geçirilen kılıç artıkları da amansız bir cellad elinde can verdi. Binlercesi savaş meydanında ayaklar altında toz toprak olup, yaralı ve cansız kalmışlardı. Bununla beraber, bizim askerin gözü kızmış olduğundan kelle düşürürlerdi. Kimisi, kelle ağır yüktür diye almaya tenezzül etmeyip hemen burun ve kulaklarını kesip kılıç kesesine koyar ve tekrar bir kelle daha kesmeye giderdi. Bu şekilde Paşa'nın huzuruna yirmi kulak, on burun, onbeş-yirmi burun, kırk kulak ile gelmiş ulak ve solak yiğitler vardı. Amma hak ve insaf budur ki, bozulmak

veya galip gelmek Allah elindedir. Han askerinin Rojekilerinde de bahadır ve dilâver erler varmış. Bunların yenilgiye uğradıkları öğrenildikten sonra, Han askerinin kumandan ve aşiret beylerinden Modiki, Sırplı ve diğerleri ölümü göze alıp Gevendeldereli Muslı Ağa ile birleşerek bizim Hakkâri cilolarını o kayalar içinde demet demet kırdılar. Yine Han tarafından kırk bayrak, kayalarda grup grup toplanıp arka arkaya dalyan tüfeklerini ata ata cenge devam edip askerimize öyle kurşun vurdular ki, onlara bir kurşun menzili yakın bulunanlardan tek can bile kurtulamadı. İşte bu şekilde cenk ederek, Bitlis kalesi sırtında daha önce yenilgiye uğramış bir metris içine girdiler. Bizim askerler yine bu Hanlı askerlerine hücum edip çata çat cenk ederlerken, Bitlis kalesinden yedi aded top atıldı. Bizim askerler perişan oldular ve Han'ın askerleri kurtuldular.

Sonra bütün emirler bir yerde toplandı, birbirleriyle görüşme yaptılar. Görüşme bitince, «Bre, iş işten geçti. Han bozuldu. Bütün askerimiz şehri yağma ve talan etmeye gittiler. Şimdi Han askeri bu metrisde kalınca belki bir hile ile kurtulur. Bre buna bir çare?» diye, beni Paşa'ya gönderip yardım istediler. Ben, kaş-göz arasında Paşa'ya vardım. «Sultanım, Kürt beyleri selâm ettiler. Hemen birkaç bin asker yardım istediler» diyerek durumu anlattım. Paşa, hemen Yusuf kethüdâyı üç bin Paşa askerine kumandan edip: «Bahadırlarım, atlarının soluk gemlerine birer beyaz mendili işâret olarak assınlar. Bütün Paşalı, sarıklarının ikişer ucunu sarkıtsınlar» diye ferman etti. Askerler hemen gereği gibi yaptılar. Zira Han askeriyle bizim Kürdistan askerinin başları alaca sarıklı, kendileri de alaca şayak elbiseli olduklarından birbirlerine benzemekte idiler. Bundan dolayı bizim tarafımızda yaralanan ve şehid olanlardan birçoğunun başlarını bilmemezlikle kesip, Paşa'ya getirerek ihsan alırlardı. Böyle olmaması için tedbirli vezir bu şekilde emir verip tedbir aldı ve yeniden taze can buldu.

Ben yardım haberini getirdiğim esnada, üç bin aded seçkin Kürt askeri üç bin kadar Zoravran askeriyle Yusuf Kethüdâ'nın kumandasında olarak Kürt beylerinin yardımına yetişmiş, söz konusu metrislere kapanan Han askeri üzerine göz karartıp dört taraftan kol kol sarılarak öyle bir savaşa girişmişlerdi ki felek de beğendi. Sonunda Han askerleri hücumun şiddetinden metris içinden dalkılıç dışarı çıkıp bir askere bir kümeden koyulunca, ortalık adetâ allakbullak oldu. O kayalıkta güç hâl ile tekrar toplandılar; it cengi ede ede, Han askerleri tepe aşağı Bitlis'e doğru kaçarak kale altına var-

dılar ve kaleye girdiler. Hakikaten Rüstem gibi cenk ederek çoğu kurtuldu.

Hâsılı, bu dirinti ve ulufesiz asker benzerlerinin direngi bozuldu. Osmanlının Van kulu bu çarpışmada gerçekten o kadar bahadırlık, erlik ve yiğitlik ettiler ki, Han askerinin kanından kayalar arasında haliçler meydana geldi. Öteki askerler el-aman dedikleri halde, Vanlılar aman ve zaman vermeyip kellelerini tenden ayırıp yere salarlardı.

ABDAL HAN'IN YENİLGİSİ VE KAÇIŞI

Abdal Han, bağında kapanmış idi. Acaba sonuç ne olacak diye bağdan dürbün ile bakarken gördü ki, Osmanlı askeri metrisler içine girmiş geliyor. Canı başına düşüp, çoluk çocuğunu birer ata bindirdi. Kıymette bahalı, yükte hafif eşyaları yanına alıp beşbin tüfekli askeri ile Modiki dağlarına kaçtı. Han, Modiki Ali Ağa'ya hasım iken sonunda ona sığınmıştı. Çoluk çocuğunu orada bırakıp, yükten kurtulmuş olarak orada bir an durmayıp nice dağlar aşarak izini kaybettirdi.

Paşa bu hali duyunca, Han'ın can düşmanı olan Malazgirt beyi Mehmed Beyi ardı sıra aramaya gönderdi. Beri tarafta ise, Han'ın kötü niyeti sebebiyle, metrislerinde binlerce Allah'ın kulu haksız yere telef oldu. Dolu metrisler fethedilip dağıtıldıktan sonra, askerler aç kurt gibi Bitlis'e hücum edip şehri yağmalamaya başladılar. Bunun üzerine, şehir ayânından ve şeyhlerinden birçoğu acele Paşa'ya geldi, ayağına yüz sürüp ağlayış ve yalvarışlar ile :

— «Feryâd ey yüksek vezir! Düşmanımız Han idi. Allah'a şükür, yenilgiye uğrayıp kaçtı. Ya bu kadar insanı niçin yağmalatırsın?»

Diye, hallerini anlattılar. Bütün ricaları kabul olundu. Paşa, Van emirlerini, ocak beylerini ve ocak ağalarını at üstünde hemen yanına getirtip :

— «Şanı büyük Allah'ın hakkı için, Padişah başı için, eğer bu andan itibaren şehir içinde yağmacılar bulunur ve bir daha feryadcılar gelip zulümden söz ederlerse, sizi görevlerinizden almakla yetinmeyip bazınızı da keserim! Yağmacıların aldığı eşyayı sahiplerine geri verin. İşte ben de arkanızdan şehre geliyorum, siz bilirsiniz.»

Dedi. Bu zılgıtı verdikten sonra, Yusuf Kethüdâ'ya iki bin yiğit verip :

— «Yürü, şehir içine! Yağmacıları öldürüp aldıkları malları ya sahiplerine geri ver, yahut otağa getir.»

Diye emretti. Yusuf Kethüdâ şehre girerken gördü ki yedi Kürt, bir evden birçok elbise ile çıkıp ev sahibi de arkalarından feryâd ediyor, hemen kapı önünde yedisinin de kellesini kesip şehrin kırkelli yerine tellâllar gönderdi. Şehir içinde birkaç yerde böyle yağmacıları kırınca şehirde güven sağlanmış oldu amma, Paşa'nın tembihinden önce nice asker yağmalarını alıp dağlara kaçmışlardı. O esnada bütün Kürt beylerine ve iş erlerine şiddetli emirler gönderildi. ondan sonra da hiç kimsenin malına ziyan gelmedi.

Bitlis Kalesi'nin kurtarılması : Şehrin bu şekilde güvenliği sağlanmıştı amma, Bitlis kalesinde olanlar Yezidî Kürtlerine ve şehir içindeki gelen gidene kurşun ve top atıp yere seriyorlardı. Paşa bu durumu haber alınca, henüz asker at üzerinde iken Bitlis kalesi için bütün emirler ve ocak ağaları ile görüştü. Van kulları dediler ki :

— «Devletli vezir, Allah'a şükür, senin zamanında böyle güzel bir fetih oldu. Amma bu Bitlis kalesini fethetmeden gitme. Zirâ Han'ın bütün malları, mücevherleri ve kıymetli eşyaları hep bu kalededir. Bütün kuvvetlerimizle kaleye sarılalım. Balyemez toplar vuralım. Hayırlı olur inşallah!»

Daha bazı söz babaları da :

— «Devletli vezir, Han bizim yedi yıllık Muş haracımıza ve şehir içindeki Yakubîlerin haracına zorla el koyup yedi senedir bir lokma yiyerek vermedi. Halen elimizde senetler ve hüccetler var ki, Han'ın zimmetinde o kadar malımız vardır diye kayıtlıdır. Şimdi Han'ın bütün erzakı bu kalededir. Toplar vuralım, Allah'ın emri ile fethedelim.»

Dediler. İleri görüşlü Paşa dedi ki :

— «Sizin ve bizim hasmımız Han idi. Hamdolsun kaçtı. Bu kale Padişahındır. Kaleye top çekince, sağlam bir kale olduğundan zannederim kuşatma uzun sürer. Amma vazgeçmek de olmaz, fırsat kollayanlar var! Kaleyi döğerken şehir gerçekten yağma ve talan olup, bu kadar Allah kulu da dağılıp perişan olur.»

Bunun üzerine emirler ve âyân :

— «Sultanım, bizim kefâletimiz üzere siz kaleyi kuşatın. Halktan bir şey giderse, biz kefil olup bir yerine bin verelim; bütün askerimizi —kırk, elli bin de olsa— bir araya toplayalım ki dağda bağda bir kimsenin odun parçası, hatta bir iğnesi dahi kaybolmaya.»

Diye asker ağzından rica ettiler. Ricaları kabul olunup bu niyete «Fâtiha» okundu.

Önce, kalede sarılı bulunanlara bir elçi gönderildi ve «Kalenin anahtarlarını Padişâha teslim edin» diye haber verildi. İçeridekiler:

«Kale, Han'ındır, Osmanlının ne ilgisi var? Osmanlı kalesi olsa içinde Osmanlı kulu olurdu, biz hepimiz Han kuluyuz.» deyip, gelen adamların birkaçını kaleden aşağı atmak istediler. Güçlükle kurtulup Paşa'ya geldiklerinde, başlarından geçen anlattırılıp kaledekilerin isyanları şer'î sicillere kayıt edildi. Paşa bir kesin hüccet alıp bütün emirlere, iş erlerine ve askerlere kalenin kuşatılması ferman olundu. Akşam vakti olduğundan, askerler kalenin etrafını çevirip yattılar. Diğer askerler de Bitlis şehrinin batı tarafından Rahova'ya çıkan yerde Paşa çadırını kurup onun yanında konakladılar. Yine nizama göre etrafa kat kat karakollar konuldu. Sabah fecir vakti askerler uykudan uyandılar. Onbin kadarı gece karanlığında metrislere girip yerleştiler. Yedi yerden çitler ve siperler arkasına toplar koyup hepsinin mühimmatını hazır ettiler. Hisarda kuşatılmış olan isyancılar da Osmanlıların hazırlıklarını duyup sonlarını düşünmeye koyuldular. Biralay Yezîdiler, gece karanlığında kaleyi meşale ve çıralar ile aydınlatıp, «Allah birdir, bir!» diye feryad ederlerdi. Bu şekilde sabah olunca, kale halkı gördüler ki kale sırtında olan dağlar, tepeler, dereler geceden askerle dolmuş!

Seher vakti olduğunda:

«Seher çün kerem olub bâzârı dehrin
Asar altun terâzusun sipehrin
Anın çün zühre kerem etmişîdi bâzâr
Ki nakd-i ömre kızgın müşteri vâr
Meğer mîzâne çekmiş Yusuf'u mâh
Ki geç açmış Zelihâ-yı sehergâh
Seherden doğdu çün nur-ı ilâhî
Zümrüdî kubbenin zerrîn külâhî.»

Beyitlerinin manâsı üzere güneş doğup bir kere «Allah Allah!» sesleri gürleyince, kalenin ensesindeki dağlardan, o kızıl çubuklu bağlardan önce Vanlılar şâhî toplara ateş verince, kalenin nice yerinde burç ve kuleler yıkıldığında kalede bir aman feryadı koptu. Bir de baktık, kale kapısı üzerine beyaz bir teslim bayrağı dikildi.

Paşa'nın top attırdığı taraftan güvenilir adamlar rica edildi. Yusuf Kethüdâ ve Van Demircioğlu kale altına gelmekle, Vanlı ağayı kale içine aldılar. Kale kethüdâsını dırar-ı rehin verdiler. Aralarında yemin edilerek, kalenin erkek ve kadın, zengin ve fakiri silâhsızca perişan halde kaleden dışarı çıktı. Onlar evlerine gittiklerini zannederlerken, sekban ve sarıca askerleri bunları Paşa'nın otağı önüne getirince, hepsi hayatlarından ümitlerini keserek boyunlarını

büktüler. Amma Allah-ü Teâlâ Paşa'nın kalbine merhamet verdiğinden, yediyüz kadar olan bu insanları affedip serbest bıraktı.

Beri tarafta kale içinde Yusuf Kethüdâ kale kapısını kapattı. Han kulesinde kapanan kale serdarına aman verdiyse de, adam kaleden dışarı çıkmadı. Nihâyet:

— «Bre aman, kale ele geçirildi; çık dışarı, vallahi seni kurtarırım.»

Diye yemin edince, herif dışarı çıkarak kale ve Han sarayının kırksekiz aded anahtarını Kethüdâya teslim etti. Sonunda, 10[illegible] senesi Ramazan ayının yirmi beşinci Salı günü, Bitlis kalesi kolayca alındı. Yusuf Kethüdâ, başbölükbaşı olarak, bin aded seçkin yiğit ile kale muhafızı tâyin oldu. Han'ın sarayının üçyüz aded odasiyle hazine ve çilhâneleri ele geçirildi. Benim mührüm ile mühürlendikten sonra, kale kapısı yine kapatıldı.

Han'ın bağına da on bayrak sekban ve sarıca, on aded seçkin kapıcıbaşı ve Van kulundan bin aded seçkin asker ile divan efendisi Ganâîzâde Ali Efendi gidip, Han'ın üçyüz altmış aded iç ve dış odaları ele geçirildikten sonra, bütün hazine ve çifhânesi kapıcılar kethüdâsının mührüyle mühürlendi. Kethüdâ, Bitlis'in aşağı kalesine geldiğinde, kalede kapanıp cenge girişen kale serdarı Kara Alioğlu Ağa'yı, dizdar kethüdâsını ve diğer yediyüz kadar haşerâtı yakalayıp bağlayarak Paşa'ya gönderdi. Orada cellâdı beklemekte iken Paşa iskemle üzerine çıkıp «Bunlar nedir?» diye sorunca, Yusuf Kethüdâ dedi ki:

— «Kalede kapanıp Padişaha isyan ederek cenk edenlerdir.»

Paşa:

— «Ya demin kaleden çıkmış yediyüz kişiyi serbest bıraktım, onlar ne idi?»

Yusuf Kethüdâ:

— «Sultanım, onlar kaleye aman deyip bayrak diken ve aman ile dışarı çıkanlardır ki hepsi şehirli idiler. Amma bunlar, onlardan sonra bizi aldatıp Han kulesine kapanan Han kulları, sekban ve sarıcalardır ki, öldürülmeleri için üç gün önce Padişâh emri dahi gelmişti. Ferman sultanımındır.»

Dedi. Divanda herkes seyre gelmişlerdi. Cellâtlar ise dalkılıç hazır bekliyorlardı. Paşa: «Bunların elebaşılarını getirin» dedikte, siyah çehreli ve öldürülmesi mutlaka gerekli olan Kara Ali adındaki eşkiyayı getirdiler. Paşa buna pek dikkatli baktıktan sonra: «Ya onlar nedir?» dedi. «Onlar da leşgerleridir» dediler. Bunun üzerine «Tiz cellât!» deyince, otağın önünde, cellâtlar bunları birer birer

kesmeye başladılar. Paşa: «Elebaşıları olan murdarı çağırın» dedi. Zavallı Kara Ali Ağa'yı siyaset meydanına çektiler. Paşa: «Bizim Evliyâ Çelebi'yi çağırın» deyince, ben ileri vardım. Buyurdu ki:

— «Dün sabah divanda, "Akşam ayağımı bir kara karınca pek ısırdı, acıttı; öbür karıncalar ayağımı ısırmadılar" demedim mi? İşte ayağımı ısıran karınca bu kara kâfir idi. Kaleye kapanıp canımı acıttı. Tiz öldürün!»

Diye emredip de cellât dalkılıç olunca ben:

— «Sultanım, rüyânız pek açık ve doğrudur. Amma onu rüyânızda azad etmiş idiniz. Şimdi Padişâh başı için azad ediniz.»

Deyip yer öptüm. Paşa:

— «Kaldırın şu melunu»

Deyince, hemen Kara Ali Ağa divanda ayak üstü kalkıp:

— «Devletli vezir, siz ikinci defa Diyarbekir valisi olduğunuzda ben senin ahır eminı değil mi idim?»

Deyip, bir kere âh edip ağladı. Paşa:

— «Hay, o suçlu melun sen misin ki Saçlı dağı cenginde kaçıp da bu cenkte elime girdin? Bre vurun şu mel'unu!»

Deyince, bildim ki Paşa yavaş idi. Hemen yine ayağına yüz sürüp:

— «Sultanım, azad ettiğinizi tekrar öldürtmeyiniz. Rüyânızın tesiri budur. Aman sultanım!»

Dedim. Paşa:

— «Haydi öyle olsun».

Dedi. Sonra Kara Ali'ye:

— «Ama bre mel'un, o zaman sen Diyarbekir'de benim ahır eminim iken niçin kaçtın?»

Dediğinde, Kara Ali dedi ki:

— «O zaman, çakal atım niçin zayıftır diye, bana elli değnek vurdurdun. Halk içinde rezil oldum. Bunu namus edip Sencar'dan bir gecede Mardin'e, oradan Hısn-ı keyf'e, oradan bu Bitlis Han'ına gelip, kul olup çoluk çocuk sahibi oldum. Tâ o zamandan beri, değneğin acısı hâlâ sığnemdedir. Suçsuz idim, hâlâ hakkım Sultanımın üzerinde kalmıştır.»

Paşa:

— «İşte ey nâmerd, haksız yere elli değnek yedinse, şimdi onun karşılığında seni askerler arasından çıkarıp azad ettim.»

Dedikte, Kara Ali Ağa gelip yeri öptü.

Paşa :

— «Amma nâmerd, benim ekmeğimi ve tuzumu yedin, nâm ve nişanımı işitip geçinişteki hukuku gözetmeyerek neden kaleye kapandın?»

Dedi. Ali Ağa :

— «Yediğim elli değneğin acısı sığnemden çıksın diye kapandım.»

Dedi. Paşa :

— Yiğittir mel'un, hep doğru söyler.»

Diye, Kara Ali'ye bir hil'at giydirerek Yusuf Kethüdâya misafir verip azad etti. Amma kaleden gelen yediyüz neferin altı yüzü henüz bağlı duruyorlardı. Paşa dedi ki:

— «Saadetlû Padişâhtan gelen Hatt-ı Şerîf üzere ben bunları kırarım, tiz kıran kıranın olsun, giyecek ve paraları öldürenin olsun!»

Paşa'nın huyunu hiç kimse bilmediğinden, bir kimse onun huzurunda ricada bulunmaya cesaret edemezdi. Ben hemen o kadar insan arasında cesaret edip, Paşa'nın ayağına düşerek dedim ki:

— «Sultanım, dünkü rüyânızı bana anlattığınızda "Onaltı aded karınca daha bağışladım" diye buyurdunuz. Kerem sahibi sözünde durandır.»

Paşa :

— «Allah biliyor ya, rüyâmda öyle gördüm. Var imdi Evliyâm, şu öldürüleceklerin içinden onaltı adam al, amma herbirisi için Peygamber ruhuna bir hatim oku.»

Dediğinde ben :

— «Seksen hatm-i şerîf okuyayım, sen her hatim için iki adam bağışla.»

Dedim. Ricam kabul olundu. Siyaset meydanında «Fâtiha» diye nara atıp hizmetçilerim ve Paşa'nın sofracıları ile öldürülecek olan eli bağlı adamlardan kırk adedini çıkarırken, elliüç ilâ altmış adam ayırdım. Paşa dedi ki :

— «Bre Evliyâ, bir Fâtiha sebebine hepsini çıkarıp götürürsün, yetişir!»

Ben daha fazla cesaret edemeyip, kurtardığım zavallıları çadırıma gönderip yemek verdirdim. Sonra yine Paşa'nın otağına geldim Gördüm ki Paşa'yı hiddet ve şiddet almış, elindeki hezeraniyle divanda iskemleden kalkıp: «Tiz şunlar kıran kıranın olsun!» diye nara vurunca, Allah'ın büyüklüğü bu ya, bütün sarıca ve sekbanlar bunları kestiler. Her biri, koyun kuzusundan ayrılırken meleşir gibi melul melul meleşip, kasaplar elindeki koyunlar gibi vâveylâ edip

öldüler. Orası mahşer gününden bir örnek oldu. O esnada Rojeki yiğitlerinden birisi celladın elinden boşandı, kılıç kapıp yedi kişiye kılıç yetiştirerek allak bullak ettiğinde, Paşa: «Urman, urman!» diye fakir yiğidi azad ederek onu Van kulu yaptı. Sonra Paşa ağaları ve Van âyânı bu kılıç şakırtısını görüp hepsine bir acıma duygusu geldi. Ben hemen:

— «Bre Ümmeti Muhammed! Paşa'nın gözü af için ricada bulunan kimse var mı diye döner amma, biriniz varıp rica etmezsiniz. Görmez misiniz ki bana bir Fâtiha ile altmış eli bağlı adam bağışladı? Görmez misiniz ki şu meydan insan kanı ile üç gündür haylice döndü? Bre varın adamlar, rica edin!»

Dedim. Bizim Paşa ağaları ve Van ağaları, hepsi varıp Paşa'nın ayağına düşerek:

— «Sultanım, Padişahın fermanı yerine geldi, kılıç artığı olanların hepsini azad edin.»

Diye rica ettiler. Ricaları kabul olup geri kalan beşyüzelli kişi serbest bırakıldı.

Bu savaşta, Han tarafından tam 1065 kişi kadar şehid oldu. Senenin de 1065 senesi olması garip tesadüftür! Paşa'nın askerlerinden de dokuzyüz adam düşmüştü. İşte o her istediğini yapan Allah'a malûmdur ki, bu dünya bir hây huy ile kurulmuş olup insanoğlu ezelden beri böyle kırılagelmiştir!

Fetihten sonra Melek Ahmed Paşa bana:

— «Evliyâm, bu cenk ve çarpışmanın aslını bilir misin?»

Dedi. Ben:

— «Hayır Sultanım.»

Dedim. Paşa:

— «1048 tarihinde Sultan Murad Han efendim Bağdad'ı fethettikten sonra dönerken, Bitlis Han'ı gazânız mübarek ola demeye gelmediği için, Murad Han üzüntü duyup: "Ahmed, Allah emâneti olsun, Bitlis Han'ından benim intikamımı al!" demişti ya, işte o etkili neferin etkisiyle bu savaş olmuştur. Ben bu sene İstanbul'da İbşir Paşa'nın yerine yedi ay kaymakam iken İbşir alay ile İstanbul'a girdiği gece, rüyâmda Sultan Murad, Van kayasında, bana kana bulaşmış bir ekmek verip: "Bir parçasını kızım Kaya'ya ver, bir parçasını da Bitlis Han'ına ver." dedi. Bu rüyâmın yorumu işte bu büyük cenk olayıdır ki Sultan Murad sebebiyle olmuştur.»

Dedi. Harpten sonra, Paşa ile Han'ın metrislerine gidip gördük. Leş, leşe sarılmıştı. Cenab-ı Hak'ka şükür olsun, böyle taşlık ve sarp yerde bizim askerler bunları nasıl kırdılar diye hayrette kalıp:

«İlâhî! Kuvvet, kudret ve yardım senindir. Tez bu leşleri Bitlisliler gömsünler. Bizim şehitleri de ayrı bir kabristana defnetsinler. Yaralılarımızı da cerrahlara versinler.» diye tembih etti. Sonra çadırına gelerek toplantı yaptı. Otağ, kat kat adam deryası oldu. Kapıcılar kethüdâsı, Vezir'in huzuruna gelip:

— «Sultanım, bu büyük toplantıya gelmeyip yardım gönderen Kürdistan beylerinden Şirvan, Hizan, Kânî, İslırd, Zerikî ve Keşân beyi adındaki eşkiyâlar geldi. Sultanım ile görüşmek isterler.»

Dedi. Paşa:

— «Basra harab olduktan sonra öküz öldü, boyunduruk kırıldı dedikleri gibi, tavlanıp savsalandıktan sonra gelen âsî hainlerin şimden geri gelmelerinden ne fayda! Cehenneme gitsinler.»

Dedi. Hemen Van ağaları:

— «Aman, şanı yüksek koca Vezir, bunların hakkından gel.»

Diye feryad ettiler. Paşa:

— «Eyâletimizde Padişâh beyleridir. Belki gelmediklerine dair bir özürleri vardır. Hem yardımları geldi. Amma yardımları ve kendileri gelmeyenlerle halimiz nice olur, onlarla ne işleyip, ne yapacağız? Siz onu düşünüp söyleyin.»

Dedi. Vanlılar ise:

— «İnşallah, onlar da Bitlis Han'ı gibi belâlarını bulurlar.»

Dediler. Baktık, önce Şirvan beyi geldi. Sonra Hizan, Kârni, İslırd, Zerikî ve Keşân beyi geldiler. Hizan beyi hazan yaprağı gibiydi. Titreyerek yeri öptüler. Paşa hiçbirine bakmadı. Bir dakika sonra:

— «Bunlar nedir?»

Dedi.

— «Sultanım, bu Şirvanlıdır ki Tatar'ın oğlu derler.»

Diye Kapıcılar kethüdâsı anlattı. Paşa:

— «Ne güzel zülüflü, koltuk tüyü sakallı çelebidir. Hele bunun özürü avratlar ile dünyadır. Bunu Han sakatlandırmıştır ki Han'ın hatırını kırmamak için bizim yardımımıza gelememiştir. Ya bu kimdir?»

— «Bu, Hizan beyidir.»

— «Ha, sebebi malûmdur. Kızlar kılıç cenginden hoşlanmayıp, tava gibi şeylerle cenk edip siper verirler.»

Dedi. «Ya bu kimdir?»

— «Kârni beyidir.»

Dediler.

— «Bre koca leş! Sen hangi çukura düşüp de gelmedin?»

Dedi. Sonra hepsine birer azarlayıcı sözler söyledi. Van ağaları, Erciş ve Adilcevaz beyleri «Bu beyceğizleri nerelere misafir verdim? Beylerimize dikkat edin» dediğinde, Kârni beyi:

— «Sultanım, bizim çadır ve askerlerimiz vardır. Çadırlarımıza giderik.»

Dedi. Paşa hemen:

— «Tiz gidin!»

Deyince, meğer önceden tembih olunmuş imiş, derhal yedi aded beyler ve Van ağaları bunları kapıp çadırlarında zincire vurarak bağladılar.

O anda, kaçan Han'ın arkasından giden Malazgirt beyi Mehmed Bey geldi. Atları kalmış, askerleri yorgun düşmüştü. Amma Han'ın kaçarken dağlarda bıraktığı at, katır, ağır yükler ve çadır, otağ gibi şeyler ile binyediyüz merkeb ve ikiyüz küheylân at ele geçirilmiş olup, getirilip otağın önünde yığıldı. Dağlarda, dere ve tepelerde kaçan yediyüz aded eli bağlı yiğitler getirdiler ki her biri birer kale değerinde. Gözleri yaşlı, bağırları taşlı olup, ah ve inlemeleri göğe yükseliyordu. Bu adamların çoğunun kellesi cellâdın kılıcından geçti.

Fetihten sonra Melek Paşa'nın askere ihsanı: Öğle vakti oldu. Bütün alay çavuşları, emirler ve diğer askerler, Vezir'in divanında toplandılar. Mehterhâneler çalındı. Binbir ayak, ayak üzere idi. Malazgirt beyinin getirdiği ganimet malından önce üçyüz çadır ve bütün otaklar emir, âyân ve ileri gelenlere ihsan olundu. Malazgirtli Mehmed Bey'e de Han'ın işlemeli bir otağını verdi ki otuz bin kuruş değerindedir. Katır ve atlar, atsız kalan gazilere verildi. Cebhâneye ait âlet, silâh, kılıç ve binyediyüz aded tüfek Padişâh hazinesi için zabt olunup defteri ile cebecibaşıya teslim olundu. Toplarla diğer mühimmatlar Tatvan'da gemilere kondu. Adilcevaz topları Adilcevaz'a, Van toplarının Van'a götürülmesi emrolundu. Gerektiğinde kullanılmak üzere otağ önünde on parça top kaldı. Sonra Divanhânede sekiz kat mehterhâneler çalındı. Bütün emirler ve ocak ağaları sağ ve solda tertib üzere el kavuşturup dururken, divan çavuşları hep bir ağızdan: «Gazânız mübârek olsun, Tanrı, Padişaha ömürler versin!» diye duada bulundular. Sonra, Paşa'nın Yusuf Kethüdâsı gelip el öptü. Paşa önce ona nurlu bir samur kürk, üzerine de altın işlemeli kuşaklık hil'at giydirdi. Başına, Paşa kendi eliyle üç çatal bir çelenk soktu. Divan çavuşları, «Hil'at ve çelengin mübârek olsun!» diye alkışladılar.

Sonra, teşrifat sırasına göre, Hakkâri Hâkiminin yardıma gelen

veziri Molla Mehmed'e bir hil'at, bir çelenk; Mahmûdî beyi İbrahim Bey'e, Penyaniş, Gazi Kıran, Bargirî, Erciş, Adilcevaz ve Muş beylerine birer hil'at ile birer çelenk ihsan olundu. Yardıma gelmeyen beylere, hapis olunduklarından, bir şey verilmedi. Erzurum eyâletinden yardıma gelen beylerden Malazgirt beyi Mehmed Bey'e, Hınıs, Bayezid, Avnik, Basin, Tekman ve Kuzucan beylerine birer hil'at verip, başlarına üçer çatal çelenkleri kendi eliyle taktı. Malazgirt beyi dedi ki :

— «Koca Vezir, gerçi Abdal Han benim kırkbin koyunumu yağma edip vilâyetimi harab etmek istedi amma, Allah seni hatadan saklasın, benim hatırım için Han üstüne sefer ettin. Biz de kılıç çalıp orduya ganimetle gelerek intikam aldık. Şimden sonra ölsem de gam yemem.»

Beyit :

«Eğerçi hayli müşküldür kişi dünyâda kâm olmak,
Bütün dünya değer amâ aduvdan intikâm almak.»

Sonra yeri öpüp, hil'atlarla ve çelenklerle Rüstemâne apul apul yürüyüp gittiler.

Bu esnada, Diyarbekir valisi tarafından yardıma gelen beş aded sancak beylerine kumandan olan Firârî Mustafa Paşa'nın adamı Ramazan geldi. Paşa ona ikramda bulunup: «Birader hoş geldin, ya askeriniz nerdedir?» dedi. Ramazan Ağa, «Sultanım, fethinizi duyduğumuzda bizim gelmemize ihtiyaç kalmadığını anlayarak bütün askerimizi eyâletimizde olan Hızo kalesine gönderdik. Ben hakir, efendimin fermanları üzere ayağınıza yüz sürmeye geldim. Gazânız mübârek ola, efendim!» diye, övücü sözler söyledi. Paşa ona bir samur kürk giydirip başına bir tel soktu. Serdar olduğu yedi aded sancak beyleri için birer hil'at vererek dedi ki :

— «Size emânet olsun, yardımımıza gelmeye memur olan bey oğullarımıza bu hilatları vekilimiz olup götüresin.»

Sonra, Ramazan Ağa'yı Yusuf Kethüdâya konuk verdi. Van ağalarına da birer hil'at ile birer çelenk ihsan olundu. İkibinyüzyirmi aded kelle getiren gazilerin başlarına birer çelenk sokulup, her şehbaza birer sarık verildi. Bu divanda ikiyüz yetmiş hilât, yedi adet samur kürk, dokuz başak ve yirmi sancak kürk giydirildiği ve bu ana dek beş kese para harcandığını biliyorum.

1065 senesi Ramazan ayının yirmiyedinci günü, Bitlis'e yeni han tayin olundu. Bu divana Bitlis'in âlimleri, şeyhleri, ayân ve eşrafı da geldi.

Önce Zâl Paşa'nın kızından olan Ziyaeddin Bey geldi ki, gayet güzel ve zamanın güneşi idi. Sonra Mehterî Arab Hanım'dan olan Bedreddin geldi. Sonra başka bir cariyeden olan Hunhân Nureddin Bey geldi. Bu üç kardeş, Bitlis âyânı ile gelip el öptüler. Paşa bunları öpüp Ziyaeddin Bey'i sağ tarafına, Bedreddin Bey'i onun yanına, sonra sıra ile aşiret beylerini de oturttu. Bitlis'in Şeyhülislâm ve Mollasına güler yüz gösterip ikramda bulundu. Hemen o esnada Molla Mehmed dedi ki:

— «Ey cesâret sahibi vezir, bilirsin ki bir küme halk yine gelmişiz. Bütün âyân ve kibârımızın sözleri bendedir ve hepsi hazırdırlar. Rica ederler ki bu Ziyâeddin Bey'i bize hâkim ve hân idesiniz. Ayağına düşüp ricâya gelmişiz.»

Paşa dedi ki:

— «Hepinizin ricaları başım ve canım üzeredir. Amma bu beyi size hân idersem ona itaat edip bağlı olur musunuz?»

Bütün hepsi yemin edip dediler ki:

— «Hepimiz bu Ziyâeddin'in uğruna can fedâ ederiz. Zirâ elli senedir koca Han'ın derdini çekip, memleketimizi nice alan ve talana vermişiz. Senden ricamız odur ki: Madem ki cenk olup bu kadar can telef oldu, elbette ve elbette Abdal Han'ı ele geçiresiz. Bu evlâtları ve bizler de hepimiz kederli ve gamlıyız.»

Diye yakındılar. Paşa dedi ki:

— «Erciş ve Adilcevaz beylerini arkasına gönderdim. Mutlaka tutarlar. Ey ahâli! Gerçi Ziyaeddin Bey'i bey tâyin olunması için rica ettiniz amma, Han'ın Van kuluna ikiyüz kese borcu var. Malazgirt beyi Mehmed Bey'e kırk bin koyun vereceği var. Bu rica ettiğiniz beyiniz ile beraber buna kefil olup ödenmesine gayret ederseniz, beye hil'at giydirip saadetlû Padişâh'a da yazarım. Bu şartı kabul etmezseniz, memleketinizi Süleyman Han zamanında olduğu gibi Osmanlı mülkü olarak ele geçirip Padişâha da bildirirım.»

Dedi. Bütün âlimler ve ileri gelenler:

— «Ne ola sultanım, Han'ın bütün borçlarını verelim. Şimdi Han kaçtı ise de, kale içinde Evliyâ Efendi'nin mühürü ile mühürlenmiş bu kadar mal ve parası var. Han'ın bağında da kapıcılar kethüdâsı mühürü ile mühürlenmiş nice hazineleri vardır ki üç bin adam bekliyor. O malı adâlet üzere orduda satıp borç sahiplerine veresiniz.»

Dediler. Bu niyete «El-Fâtiha» denildi. Ziyâeddin Bey, Han oldu. Al çuka ile kaplı bir samur kürk, üzerine altın işlemeli bir hil'at, başına bir ablak sarıldı. Hemen otağ önünde on aded top atıldı. Kapıcılar kethüdâsı Han'ın annesine müjdeye gidip on kese aldı. Pa-

şa, Ziyâeddin Han'ın koluna girip kendi altın işlemeli iskemlesi üzerine oturttu. Önce kendisi «Allah mübârek eyleye Han'ım!» deyip bir «Fâtiha» okudu. Sonra kardeşi Bedreddin gelip bağlılığını bildirdi. Sonra diğer kardeşi Nureddin gelip bağlılığını bildirirken gözleri yaşardı. Ben bu hali görünce dikkat ettim, anladım ki siğnesinde bir düğüm vardır. İnşallah, bunu yeri gelince yazarım. Sonra Ziyâeddin'in diğer kardeşleri Şerefeddin, Şemseddin, İsmail, Hasan ve Hüseyin gelip bağlılıklarını bildirdiler. Daha sonra şeyhülislâm, nakîb, âlimler, emirler gelip bağlılıklarını bildirdiler. Paşa tarafından yetmiş aded hil'at giydirildi. Haydar Ağa adında yüzsekiz yaşında bir ihtiyar da, herkesin isteği ile, Han'a kethüdâ oldu. Paşa ona da bir hil'at ve samur kürk giydirip: «Göreyim seni oğlum, güzel hizmet edesin» dedi. Sonra herkese sabahleyin divana gelmeleri tembih olundu.

Ahâli Hanlarını alıp dokuz kat mehterhâne çalarak saraya götürürken, kaleden bir yaylım top ve tüfek atışı yapıldı. Üç gün şenlik yapılması ilân olundu.

Ertesi gün yine divan yapıldı. Bitlis'in ihtiyarları ve ileri gelenleri gelip, otağda yerlerini aldılar. Paşa'nın emri ile Yusuf kethüdâ, yetmiş aded ağa ile şehir kadısı ve ben kaleye gittik. Mühürlediğimiz bütün eşyayı katırlara yükleyerek otağ önüne dağlar gibi yığdık. Sonra yine kethüdâ ile şehir müftüsü, şehir mollası ve ağalar, Han'a varıp odaları açtılar. Hazine, cephâne gibi şeylerden hepsi Ziyâeddin Han vasıtası ile yüzelli katıra yüklendi ve otağ önüne getirilip tepe tepe yığıldı. Sonra askerlere ve emirlere haber verildi, Rahova sahrası insan denizi haline döndü.

DEFTERİ MÜHÜRÜM İLE MÜHÜRLÜ OLAN ABDAL HAN'IN HAZİNE VE EŞYASI

Biri âc, biri abanos, biri servi, biri sendiyân, biri yenidünyâ, biri plâsanta, biri şirmâhî, biri dendâmmahî, biri sâf kehribar, biri kırmızı mercan, biri saf od'dan yapılmış onbir aded kıymetli, sedef işlemeli, dört köşe sandıklar... Saf mücevher kaplamalı bir masa, çok güzel işlemeli bir masa, sedef kakmalı bir masa, ayrıca iki aded oymalı masa ki görenlerin gözleri kamaşır. Herkesin önünde bunların mühürlerini bozup içlerini açtık. Her birinin içinde onar parça çok kıymetli nefis kitaplar var idi ki, her birini meşhur bir hattat yazmış idi. O kadar kıymetli mücevher çeşitleri vardı ki, nihdân ve gülsuyu kabı, buhurdan, mavi, kırmızı yakut işlemeli kab, sanat

işi, işlemeli, oymalı lâle, hesapsız değerde Şehnâme, Gülistan ve Şerefnâme divanlar... Bu sandıklar meydana getirildiğinde, nice kitap ve mecmualarda Ziyâeddin'in yazısı ve imzasının olduğu görüldü. Ziyâeddin Han'ın gözleri doldu. Anlayışlı Paşa:

— «Oğul, ne hoş ağlar oldun! Senin gözlerinden nem kaptım. Yoksa bu çekmeceler senin midir?»

Dedi. Yeni Han:

— «Evet, hepsi benim, babamın değildir. Zirâ çoğunun yazıları benim yazımdır. Yazılar, imza ve mühürler buna şâhittir.»

Dedi. Paşa âdaletli davranıp, ondört aded sandık ve çekmeceli masaları anahtarları ile Ziyâeddin Han'a bağışladı. Orada bulunan herkes Paşa'ya hayır duâ ettiler.

PAŞA HUZURUNDA HERKESİN ÖNÜNDE SATILAN HAN'IN HAZİNESİNDEN ÇIKAN ÇOK DEĞERLİ VE NEFİS EŞYA

Onyedi aded gayet güzel ciltli, hükümdarlar için yazılmış olan mücevher ciltli, Musta'sım yakutlu, Karahisarlı Ahmed, Şeyh Bayezid-i Veli, Şeyh Kara Mehmed, Kırımlı Abdullah, Üsküdarlı Hasan Çelebi, Halid Efendi, Demircikulu Hasan Çelebi (Karahisarî'nin öğrencisi) ve Bekrî'nin yazdıkları Kur'an-ı Kerîmler... Binüçyüz cild nefis kitaplar, lâtif tefsirler ki her biri âharlı, hatâî, Dımışkî, Semerkandî ve abâdî kâğıtlara yazılmış kitaplar idi. Yetmiş aded Kur'an tefsirlerinden Sabrî-i Taberî Tefsiri, Deylemî Tefsiri, Feyzullah Hindî bî Nukât Tefsiri —ki Kur'an-ı Kerîm'den başka noktalı kelimeler yoktur—, Ebû Leys el-Semerkandî Tefsiri, Neyh (?) tefsiri, Begazî Tefsiri, Kâdî Tefsiri, Ebi Ebussu'ud Süleymânî Tefsiri ve diğer bunlar gibi çok değerli tefsirler ki, her biri hiçbir şeyhülislâmda bulunmazdı. Binüçyüz aded Hazret-i Peygamber'in hadislerine ait kitaptan başka Kudurî, Mültaka, Keşşâf, Kahıstânî, Molla Câmî, tecvidden manzum Şatibî, manzum Harirî, Kâmus lûgatı, Ahterî, Şem'î, İbni Malik lûgatı, Çarperdî ve bunlar gibi değerli kitaplar vardı. Yirmi cild talîk yazısı ile yazılmış Şehnâme-i Firdevsî-i Tusî, bin cild çeşitli yazılarla yazılmış Hamse-i Nizâmî, Hafız Divanı, Örfî, Gülistân, Bustân, Ni'metullah, Molla Câmî Divanı, Hasan Çelebi'nin Tezkeretüşşuarâsı, Tezkere-i Lâtîfî, Sâib Divanı, Bâkî Divanı, Nef'î Divanı Nef'î'nin Sihâm-ı Kazâ'sı, Nesârî Dîvanı, Enverî Divanı, Hâkânî Divanı ve bunlar gibi güzel ve değerli kitaplar...

İkiyüzaltmış parça görülmeye değer mecmua vardı ki her biri-

nin sahifelerindeki kıtalar yüzer kuruş değerinde idi. Geçmiş hattatların çeşitli yazıları vardı. Hele bir mecmuada altıyüz yaprak vardı ki, bütün kıtaları Sultan Bayezid-i Velî zamanındaki şeyh hazretlerinin yazısıydı. Ahmed Karahisârî, Bekrî, Abdullah el-Kırımî, Üsküdarlı Hasan Çelebi, Karahisarlı Hasan Çelebi, Hâlid Efendi, Üstâdımız Ağakapısı Mektebi hocası Hüseyin Efendi, Yusuf Efendi, Kara Ali Çelebi, Mantıkî Çelebi, Derviş Ali, Suyolcuzâde, Hekimîzâde, Teknecizâde gibi üstâdların bu ciltte beşer, onar kıtaları vardı. Divânî yazısında âşık Yıldırım Han'ın sâdık çelebisi Tâcirzâde, Cenderecizâde, Okçuzâde; Unkapanı'nda Gülâbîzâde Ahmed Çelebi yazıları ile yazılmıştı. Hazır uygun düşmüşken, yazılar hakkında biraz açıklama yapalım:

YAZILAR

Divanî, Sülüs, Nesih yazılarının ustalarını birer birer bildirdik.

Reyhânî yazısı: Kütahyalı Şeyh İshak Fakîh tarafından düzenlenmiş bir yazı çeşididir. Hâlen Kütahya içinde Sak Fakî (İshak Fakîh) adında bir câmii vardır. Bu yazı çeşidi, önce Anadolu'da meşhur olmuştur.

Siyâkat yazısı: Bu yazı, Mısır diyarındaki Kıbtî kavminde görülmüştür. Ben, Mısır ve Sudan'da seyahat ederken, Koncensa vilâyetinde Remîle adında büyük bir şehir vardı; orada, Atmeydanı'ndaki sütunlarda olan yazılar gibi, bir çeşit yazı görmüştüm. Bu yazıya, Hazret-i İdris'in yazısı dediler. Bağdad yakınındaki Kûfe şehrinde bir çeşit garib ve acâib yazı çeşidi çıkarılıp, ona «Kûfî hattı» dediler. Sonraları bu çoğalarak on iki çeşit Kufî yazısı meydana gelmiştir. Başlıcaları: Kûfi-i Osman, Hıfzî, Mağribî, Fâsî, Merangușî, Tilmisânî, Senârî ve Habeşî. Mısır diyarında, eski Mısır'daki Amr ibni Âs Câmii'nde, Menil Câmii'nde, Berkuk Camii'nde, Sittenüfüs Camii'nde, Aybek el-Türkmânî Câmii'nde, Fere Camii'nde, Tılonî Camii'nde, Tahir Baybars Camii'nde ve bunlar gibi eski camilerde çeşitli Küfî yazılar vardır. Mağrib'de Kurtuba, Telemsan, Tanca şehirlerindeki Küfî yazılar bir diyarda yoktur. Eğer işi daha ileri götürürsek esastan çıkmış oluruz.

Ta'lîk yazısının üstatlarından Tebrizli Emir Ali, Imad el-Hüseynî, Tebrizli Mehmed Rıza, Kutbe'ddin Mehmed, Kutbeddin Yezdî, Şah Mahmud, Hasan Şamlı, Mugzeddin, Mehmed el-Hüseynî, Ahmed el-Hasenî (İmâd el-Hüseyni'nin öğrencisi), Han soyundan Şeref Han, Fahrü'l-Bursavî vardır. Bu Fahri'nin oymalı yazıları ne bu-

gün görülmüştür, ne de ileride görülecektir! Cenab-ı Hak buna öyle bir görüş kuvveti vermiş ki, sanki gözü çırak imiş. Hatta bir Kur'an'ı, bir Gülistân'ı, bir Bustan kitabını öyle oyma etmiş ki, her biri birer mucize eseridir.

Bu Ta'lik yazılarından öyle kitaplar çıktı ki, her birinin değeri çok yüksekti. Hamd olsun, bunlardan birkaç tanesine de ben sahip oldum. Kitaplar öyle ucuza satıldı ki, alınan paralar bir noktasının bile karşılığı değildi.

HAN'IN KENDİ MÜHÜRÜ İLE MÜHÜRLENMİŞ YEDİ DEVE YÜKÜ SANDIKTAN ÇIKAN KİTAPLAR

Fütühât-ı Mekkiye: Yazarı, Şeyh Muhyiddin el-Arabî.

Fusus: Yazarı, el-Muhyiddin el-Arabî.

Şerh-i Fusus: Yazarı, Sarı Abdullah Efendi.

Fütühât-ı Mekkiye: Yazarı, Kutbeddin Hanefî.

Fetihnâme-i Mısır: Sultan Selim Han eliyle, yazarı Kâtib Yusuf Can.

Milel ve Nihal: Yazarı, Nuh Efendi.

Menâkıbe'ş-Şeyh Ebû İshak Kârzûni: Yazarı, Şevki Efendi.

Saâdetnâme: Cami-i Revâki yazarı merhum Âşık Paşa yazması.

Menâsıke'l- Hac: Yazarı, Sinan Efendi.

Menâkıbe'l-Evliyâ: Yazarı, Ahlatlı Şeyh Maksut.

Hutût-ı Makrisî Tarihi, Salih Efendi Tarihi, Camiü'l-Hikâyât Tarihi, Mîrhând Tarihi, Lami'i Lugatı, manzum Şurûtü's-Salât: Şeyh Şemseddin el-Fenârî tarafından yazılmışlardır.

Pendnâme-i Şeyh Attâr Tercemesi: Manzumdur. Bayezid Han'ın hizmetçilerinden Emir Çelebi yazmıştır.

Ceridetü'l- Acâib, Mir'at-ı Kâinât Tarihi, Taberi Tarihi, Kanunnâme-i Lütfi Paşa, Gazavât-ı Sultan Murad Hân Râbî Tarihi, Peçevî Tarihi, Risâle-i Akâyid-i Kemâl Paşazâde, Kusunizâde Şerhi, Terceme-i Mir'ât-ı Kâinât: Yazarı, Trabzonlu Fenâî; Takvim'el-Büldân: Yazarı, Trabzonlu Âşık Çelebi.

Sohbetü'l- Ebkâr der Cenâb-ı Sübhatü'l- Ebrâr: Yazarı, Atâî Çelebi.

Zeyle'ş-Şekâik: Yazarı, Nev'îzâde Atâî Çelebi.

Sekri Tarihi: Mısır fatihi Selim Han'ın bütün savaşlarını toplamıştır.

Tarih-i Mısır: Yazarı, Şehâb Çelebi.

Şeyh Suyûtî Tarihi: Adem'in Cennet'ten dünyaya gelişinden Amr bin Âs Hazretlerinin Mısır'ı aldığı zamana kadar olan olaylar yazılmıştır. Değerli bir tarihtir. Bu kitabı Şahab Çelebi manzum olarak öyle güzel terceme etmiştir ki, okunması gerekir. Bu Şahabi Çelebi, tarih sahibi Sekrîzâde'dir ki devrinde tekdir.

Fütühât-ı Mısır: Yazarı, İbn Abdülhalim. Fezail-i Mısır: Yazarı, Ebî Amr'ül-Kebedî. Kitâb-ı İbn Dolak, Kitab-ı Mülgân, el-Hututu'l-Kadâ'î, Kitâb-ı İbn'ül-Yesîr, Kitâb-ı İykâz el-Mutefazzıl, Kitâb-ı İykâz el-Megâfil: Yazarı Taceddin Mehmed bin Abdullah. Kitab-ül' Mesâlik: Yazarı, İbn Fazlullah, Kitab-ül' Mahsar: Yazarı Nasreddin Kirmânî. Kitab-ı Menâhicül-fikr, Kitab-ı Menâhicül-İber, Kitâb-ı Avân-ı Unvân es-siyer, Siyer-i Nebî: Yazarı, Nuh efendi. Siyer-i Nebî: Yazarı, Veysi Efendi. Vâkıa-nâme-i Veysi Efendi, Avan es-Sevâb: Yazarı, Mehmed bin Abdülmelik Hemedânî. Kitab-ı Tarih es-Sahabe, El-Tecrîdü fis-Sahâbe: Yazarı Zihbi, El-esabehu fi Ma'rifetis-Sahâbe, Ricâlül-kütübe'l- Aşere: Yazarı Hüseynî. Kitâb-ı Tabakât ül-Huffâz el-Zühebî, Kitâb-ı Tabakât üş-Şâfiiyye: Yazarı, İbni Sebkî, Tabakâtü'l-Mâlikiye: Yazarı, İbn Ferhun. Kitâb-ı Tabakâti Şirânî. Mizân-ı Şirânî, Tabakâtü'l- Hanefiyye: Yazarı, İbn Dokmâk. Kitâb-ı Mirâtı'r-Remân: Yazarı, Sebt bin Cevzî. Kitâbü'l- Bedâyi' Ve'n-nihâye: Yazarı, İbn Kesîr. Kitâbü's-sükürdân: Yazarı, İbn Hacele. Kitab-ü sece'a'l-hezîl fî evsâfi'n-Nil. Târih-i Gâben. Kitab-u tımar el-Evrâk: Yazarı, İbn Hace. Kadı Han, Bezâziye. Tâtâr-ı Hâniye. Keşşâf. Sinn-i Dâvud. Dede cengi. Akâid-i Birgivî. Muhammediye. Câmiü'l-kebir. Câmiu's-sagir. Envâru'l-âşikîn. Tuhfetü'l-ebrâr. Kelîle ve Dimne...

Han'ın kendi eserlerinden Farsça, Arapça, Türkçe olarak yetmişaltı cild kitap ile yüzbeş parça çeşitli risâleleri çıktı. Çoğu Farsça idi. İkiyüz cild Frenk basmasiyle Atlas Minar, Papa Monte ile coğrafya ve felsefe kitaplarının çeşitleri vardı. «Görenin aklı gider, özge temâşâdır bu» dedikleri gibi, yeni dünya ve eski dünyanın nice çeşitli haritaları çıktı ki görenin aklı şaşar. Bütün bitki ve otların, hekimlere lâzım gelen ağaçların ve teşrih (Anatomi) ilmi gereğince insan uzuvlarının basma şekil ve resimleri vardır ki, gören canlı zanneder. İkiyüz cild görülmeye değer Acem ve Frenkler tarafından yazılmış resimli mecmualar vardı ki, her biri büyüleyici nitelikte idi. Frenk yapısı siyah kalem ile yapılmış iki aded kroki, bir filiput kalyonu ile dalgalı denizde birbirlerinin savaşını gösterir resimi vardı ki, sanki henüz savaşmaktaydılar.

Şah Kulu, Veli Can, Şemsi Han, Mâlik, Ojenin, Ağa Rıza, Mehmed Rıza ve Behzad adlarında usta nakkaş ve ressamlar öyle hayali resimler yapmışlar ki, gören hayrette kalıp seyretmeye doyamaz. Hattâ bir at, bir fil resimleri yapmışlar ki sanki sihirlidirler. Hacı Murad, Ağa Can, Takıyuddin Belhî gibi büyük ressamların sihirli kalemleri pek büyük iş görmüş! Rıdvan Bey'in siyah basma kalemi de Mısır şehrinde zaten tek idi. Hâsılı, binlerce meşhur büyük ustaların sihirli kalemlerinin eserleri mezadda gezerken, Kürtlerin ve çeşitli cahil haşerâtın ve daha binlerce anlayışsız kimselerin ellerinde, her sahifenin hoyratça karıştırılmasından, bazı yapraklar perişan olmuştu.

Garib ve acâib bir olay : Bu eşyalar hep yok pahasına satılıyordu. Hattâ bir sahtekâr, mutaassıb, Kadızâdeli fırkasından geçinen nâmerd, kötü, imansız biri, eşsiz bir eser olan Şehnâme'yi mezadda binaltıyüz kuruşa alıp üzerine yazdırır. Anlayışsız herif çadırına varıp, «Resim haramdır!» diyerek, bütün resimleri berbad edip gözlerini çıkarır. O resimlerin nergis gibi gözlerini bıçakla oyarken, her sahifeyi delik-deşik etmiş. Bazı resimleri, boğazladım zanniyle, bıçakla boğazlarından çizmiş. Hele o güzel yüzleri, kibar elbiseleri, ağzındaki pis tükrüğü ile kirletmiş. Böyle değeri sonsuz bir kitabın her sahifesini üstâd ancak bir ayda tamamlamış iken, böyle bir edepsiz bir anda ağız salyesiyle berbat ediyor!

Hattâ ertesi günü dellâl kitabın parasını istemeye gittiğinde, «Ben ne ideyim? Resimli papas kitabını resim haramdır diye elime almayıp, bütün resimlerini bozdum» diyerek, Şehnâme'yi dellâlın üstüne atar. Dellâl kitabı açar, bakar ki ne görsün? Bir resim bile kalmamış! «Bre Ümmet-i Muhammed, bu Şehnâme'yi görün, bu zâlim ne eylemiş!» diye feryat eder. Edepsiz herif der ki: «İyi vardım, hoş ettim ki nehyi müsker eyledim. Yalnız bir resim alıkoydum, o da benim Tire şehrindeki oğlanıma benzediği için.»

Dellâl baktı ki onunla dövüşmek olmaz, hemen Paşa'ya gelip herifi şikâyet ederek :

— «Ey vezir! Şu Şehnâme'yi Hakkâri beyi kethüdâsı Cilomerg kaleli Han Murad Bey bindörtyüz kuruşa mezaddan almış iken, Tireli Hacı Mustafa adındaki bu herif binaltıyüz kuruşa aldı. Kitab üç gece yanında kaldı. Meğer herif Kadızâdeli imiş. «Resim haramdır» diye, bütün resimlerin gözlerini delip birçok resimleri pabuç süngeri ile silmiş. Bu değerli Şehnâme'nin elli aded toplu resimlerini berbad edip kitabı değersiz yaptıktan başka, bu kadar dellâllığıma gadretti!»

Dedi ve Şehnâme'yi Paşa'nın huzuruna bıraktı. Paşa, Şehnâmeyi görünce, âh edip orada bulunanlara gösterdi. Herkes herife lânet etti. Dellâl:

— «Sultânım, aman benim dellâllığa zarar gelmesin.»

Dedi. Paşa:

— «Bre dellâl, merak etme. Senin dellâllığa zarar etmemiş, Padişah malına zarar vermiş. Tez o Tireli Hacı'yı getirsinler!»

Dedi. Herifin etrafındakiler onu çeke çeke sürüyerek, döv r k Paşa'nın huzuruna getirdiler. Paşa:

— «Bre adam, bu kitabı niçin böyle ettin?»

Deyince, herif dedi ki:

— «Yâ o kitab mıdır?.. Papas yazısıdır, iyi ettim. Nehyi münker ederek bozdum.»

Paşa:

— «Sen nehyi münker etmeye memur değilsin. Amma ben, mezadda iki bin kuruşa çıkmış kitabı bozmayı sana göstereyim. Alın aşağı şunu!»

Dedi. Herif, her ne kadar:

— «Ben, kapıkulu yeniçerisiyim».

Dedi ise de. cellâtlar aman-zaman vermeyip bin değnek vurarak, Bitlis Kadısı'nın kararı üzere devlet malı için binaltıyüz kuruş da alıp, dellâla on kuruş verdiler.

Pejmürde olan Şehnâmeyi de herifin eline verip ordudan kovdular. Herif: «Hay, Allah belâsını versin!» diyerek yürüdü. Bütün askerler, zavallıya hakaret ederek maymuna döndürdüler. Ardı sıra taşlar atarak Diyarbekir'e gönderdiler.

Acâib bir mecmua da üçyüzseksen sahife idi. Her sahifesinde eski mühür kazıcıların dünyaca meşhur Ta'lîk, Nesih, Rik'a —bazısı manzum, bazısı seci'li— birçok değerli eserleri, insanın gözlerini kamaştırıyordu. Kazılı mühürlerden bazıları: Nakşî, Selâmî, Şehlâd Bey, Can Bey, Nemî, Sehî. Cem Bey, Çimni Bey, Ahmed Bey, Mahmud Çelebi, Ferid Çelebi ve Sırrı Çelebi Han'dır. Bir sahifede olan mühür basması diğer sahifede yok idi. Bu eser de çifti eline düşmüş maymuna dönmüştü. Sonunda, yüz kuruşa Divan efendimiz Ganâizâde Ali Efendi aldı.

Üç yüz seksen aded mücevherli ve işlemeli kılıflı ateş saçan kılıç vardı ki, her biri Şeyhânî, Makrâvî, Sunkurî, Ciskâvî, Davudî, Hindî, Isfahânî, Şamî, Mısrî, Eski İstanbul, Frenk, Alman ve Selânik demirlerinden olup, her birinin özelliği pazu kuvveti ile düşmanın boynunda belli idi. Amma, Allah'a hamd olsun, bunlar cenk-

de meydana çıkmayıp şimdi mezadda ortaya çıkmıştı. Üç sandıkta kılıflı, Arap ve Kürdistan yâdigârı hançerler çıktı. İki bin aded Haleb, Ayıntab, Mısır, Dağıstan ve Diyarbekir çeliğinden yapılmış kalkanlar çıktı ki, her biri bir baş kurtarır. Tam binyediyüz aded Bağdad ve Basra kargı sırıklı mızrakları, Mısır'ın Gavrî şeklinde cidâları, Kastamonu'nun sağrı sarıklı, gümüş telli mızrakları çıktı. Tam ikiyüz aded usta yapısı, Bursalı Hacı Recep, Gelibolulu Hayırlıoğlu, Galatalı Mehmed, Mısrîli Yusuf, Can Şîrâzî, Hankulu Şirâzî, Piyâle Şirâzî, Yaverli ve Şîrazî, Usta Ömer Rumî, Usta Kürd Mısrî, Mirzâ Can Belhî gibi büyük ustaların nakışlı sanat eserleri çıktı ve satıldı. Yüzbin türlü ok, yay, mızrak çıktı ki, her biri bir diyarın yadigâr işi idi. Her birinin yelekleri tavuskuşu kanadlarından ve kukudan olup, kamış okların yükleri zeyrekten, bin parça kalem ok yelekleri de şahin kanadından idi ve her birinin uçları zehirle sıvanmıştı. Tam bin aded Frenk yapısı tüfek vardı ki, her biri bir diyârın yadigâr işi idi. Mazenderândan demirci Karçebay, Belhli Sabî, Isfahanlı Şah, Horasanlı Muzaffer bay, Belhli Sevindik Han, Mısırlı usta Oruc, İslâmbollu Uzun Ömer, Usta Memi, Usta Küçük Ömer, Usta Uzun Mehmed ve Kara Mehmed Ketebeli adlı ustaların maharetli ve sanatlı ellerinin işi idi.

Hele Elhac Şaşı Mustafa'nın içi-dışı burmalı bir çeşit tüfekleri vardı ki Hersek, Taşlıca, Pazarcık, İslâmbol gibi yerlerde bile benzeri bulunmaz idi. Kendisi İnebolu şehrinde oturmakta olup, cevahirsiz tüfeğini bile beşyüz kuruştan bir para eksiğe vermezdi. Yılda ancak iki tüfek yapabilirdi. Kırımlı Receb Usta dahi Bahçesaray'da, Mehmed Giray Han'ın işyerinde çalışırdı. Bu da eşi olmayan bir usta idi.

Tam üçyüz aded kaplan ve pars postları, yetmiş aded mücevher topuz, ikiyüz aded halis gümüş topuz, bin aded demir topuz, ikiyüz aded külünk, ikiyüz demir bozdoğan topuzları, üçyüz aded zenberek yaylar, seksen aded gümüş kap, bin aded sırma kadife, çuka eğerler, ikiyüz aded Şam ve Mardin işi şukkabendler, seksen aded renkli çuhadan zerdün zilpüşler, ikiyüz aded sırmalı dik dik, ikiyüz aded de sırmalı abâyiler satıldı. Yüz aded, Han'ın kendi işi sarı, beyaz, sırma ile bükmeli taslar vardı ki, her biri birer kese kuruşa satıldı. Altı yüz çift süslü demir özengi, seksen çift halis gümüş özengi çeşitleri çıktı. Bin parça dîbâ, zîba, şîb, zerbâf, dârâyî, kemhâ, zernek ve atlasdan yapılmış en iyi yorgan çıktı. İkibin aded pamuklu, kadife ve diğer kumaşlardan yapılmış yastıklar satıldı. İkiyüz aded ipek Acem halısı, yetmiş aded kırkar zirâ uzunluğunda

döşemelik, işli Isfahan keçesi, yüzelli aded Frenk kilimleri, Arap cicimleri, Bayburt zeylileri, Uşak halıları ve Mısır seccadeleri vardı. Yetmiş aded çerke, üç aded görülmeye değer otağ, altıyüz çadır, üçyüz işlemeli çerke, altıyüz çadır ve hargâh, üçyüz küçük çadır satıldı.

Gün batarken divan dağıldı. O gece yeni Han tarafından bin kişi, Paşa tarafından da üçbin silahlı asker, otağı korumak ve satılmayan malları beklemekle görevlendirildi. Ertesi gün sabah erken, otağda yine büyük bir kalabalık toplandı. İkiyüz aded içleri dolu, ayaklı ve ayaksız deve sandıkları çıktı ki, çoğu servi ağacından olup Haleb şehrinin sepet sandıklarından idi. Birçoğu Han'ın mühürüyle ve Han'ın karısı Hanım Sultan mühürüyle mühürlü idi. Önceki gibi Van Mollası, Bitlis kadısı ve Bitlis ayânı huzurunda bir sandık açıldı. İçinden çeşit çeşit, kıymetli ipek ve sırmalı hilatlar, dört katlı kaftanlar vardı. Hele Han için olan hükümdara lâyık eşyaları her kim gördüyse gözleri kamaştı. Birçok kimseler hayretten donakaldılar. Bir sandıkta, sırmalı ve ak kenarlı, kadınlara ait gömlek ve donlar ile işlemeli mendil ve çarşaflar çıktı ki, Paşa: «Bunlar kadınlara ait, erkeğe ait değildir, şöyle dursun» dedi. Bir sandık daha açtılar, gördük ki tamamen kadın giyecekleri... dal dal, sırma cevâhirli, inciler ile işlenmiş dört katlı hilatlar ki, düğmeleri fındık kadar Habeş incilerinden idi. Bir çoğunun düğmeleri zümrüt idi. Paşa bunları görüp hayran kaldı. Diğer bir sandıkta da altın ve gümüş bilezik, ayak bilezikleri, top sorguç, gelinlik taşlı başlık, külâh, nakışlı ve incili çeşitli askılar, gerdanlıklar, avizeler, heykeller, kullanılmamış kol muskaları ve tam doksan aded cevâhirli, işlemeli kuşaklar çıktı ki, her biri birer Rum haracı değerindedir. Amma bütün kadın kemerleri aslâ birbirine benzemiyordu, her biri ayrı değerde ve gönül alıcı güzellikte idiler. Adaletli Paşa: «Bunu da bir tarafa ayırın» dedi.

Ondan sonra büyük bir sandık daha getirdiler. İçinde binlerce nakışlı el peşkiri, destehânlar, sarık örtüleri ve zenburî perdeler içinde sedef işlemeli küçük bir kutu çıktı. Yedi yerden kilitli ve mühürlü olduğundan, ustalar açmak istediklerinde Bitlisliler razı olmadılar. Vanlılar ise, «Elbette açılsın» dediler. İster istemez açtılar. Allah'ın büyüklüğü, içinde tam yediyüz parça Bedahşan fealinden âbdâr, üçyüz aded kırmızı, sarı, mavi yakut, tam üçbin parça Nişabur'da çıkan gök rengi yüzük taşı, altı aded firüzeden hançer kabzası, yedi aded yine firüzeden şerbet kâsesi ve yedi kâsesi, yedi tane firüze fincan, üç aded zümrüd fincan, bir zümrüd sürhdan, al-

tı aded akîk kâse ve yedi Seylan tabak vardı. Sadece ikiyüzkırkbeş parça Serendip elması bir gözden çıktı ki hepsi hanımın idi. Amma bir sarı kutu içinde yetmiş parça mühürsüz elmas vardı ki her biri birer şimşirek taşı gibi parlıyordu. Şehrin halkı şahitlik edip dediler ki:

— «Allah biliyor ya, sabahtan bu ana değin gördüğünüz sandıklar ve bu mücevher sandığı hepsi Zâl Paşazâde kızı Hanım Sultanın olup, çehizi ile Adilcevaz'dan gelmiştir. Anahtarları hâlen ondadır. Hepsinin çeyiz eşyası olduğunu görmüş oldunuz.»

Paşa da adaletli hareket edip bütün ileri gelenler huzurunda onyedi aded sandığı Hanım Sultan'ın kölesi Anber Ağa'ya teslim ederken, Van ağaları ve diğer Vanlılar:

— «Devletli vezir, Han'ın üzerinde bizim bu kadar mal ve akımız (hakkımız) var, bunları verirseniz malımız kandan (kimden) çıkar?»

Dediklerinde, Paşa da:

— «Paranız çıkmazsa benden alın. Kaldırın şu sandıkları!»

Diye emir verince, Tavaşî Ağa sandıkları Hanım Sultan'a teslim etti. Hanım, son derece şen ve sevinçli oldu.

Paşa bu sandıkları Hanım'a gönderdikten sonra, birçok kıymetli eşya daha satıldı. İkindiden sonra divan dağıldı. Gece vakti herkes uykuda iken, Hanım tarafından on bohça çeşitli değerli kumaşlar, ibrişim kenarlı şalvar ve gömlekler, üç kese altın ve Kaya Sultan için bir yıldız taç, bir işlemeli tac, yedi aded katlı mücevherli kaftan, kırk parça yakut, yüz parça Bedehşânî faal, yüz aded firuze, elli aded zeberced, elli parça onar kırat gelir elmas, gayet güzel, parlak, iki parça firûze hançer kabzası ve altı aded küçük sandıklarda ad-ı mâverdî geldi. Hattâ bu sandıklardan biri oddan idi. Tam kırk okka Huten miski, ikiyüz güzel kokulu amber vardı. Üç firûze fincan, üç akîk Yemen kâsesi, bir zümrüd fincan, üç aded Seylân tabağı da gelmişti. Ve yine Kaya Sultan için bir Hind kutusu içinde halis altından mücevherli ve işlemeli Horasan yapısı bilezik ve bir Arap işi ayak bileziği, altı aded nakışlı giyânî, bir sorguç, bir işli tılsım ve nice kıymetli eşya geldi ki anlatılması çok güçtür.

Paşa, bu hediyeleri getiren Anber Ağa'ya dedi ki:

— «Hanım kızımızdan bize bu hediyelerin gelmesi gerekir mi idi? Bizim onlara bir iyiliğimiz olmadı. Bize hediyeleri Han'ın oğullarının göndermesi gerek idi; zira onların geçimini sağlamış olduk.

Amma inşallah, İstanbul'a vardığımızda, Hanım kızımıza buna karşılık Muş vilâyetinin gelirinden büyük bir Padişâh hâssı veririz. Bizden öylece selâm eyle. Bizi hayır duâdan unutmasın. Hayır olsun.»

Anber Ağa'ya bir samur hil'at giydirip gönderdi. Paşa bu kadar kıymetli eşyayı alıp istirahate çekildi.

Ertesi gün sabahleyin Padişâh divanı toplanıp bütün ayân ve ileri gelenler toplandı. Mezadın açılması beklenirken Hanım Sultan'ın ziyafeti durumu ortaya çıktı.

Hanım Sultan'ın ziyafeti : Bitlis şehri tarafından üçyüz aded yaya adam göründü. Geldiklerinde baktık, her birinin başında fağfurî ve mertebânî kâse ve tabak, halis gümüşten çeşitli sahanlar vardı. Bunları Anber Ağa Paşa'nın huzuruna koydu, «Hanım Sultan efendimiz, Sultanım Hazretlerine selâm edip kahvaltı için gönderdiler» dedi. Sonra kemerine altın yaldızlı bir peştemal bağladı. Önce Isfahan işi bir sofra döşedi ki, görenler «Bin iyilik!» dediler. Sonra kat kat sırmalı bir örtü serdi. Bir ibrik getirdi ki, fağfurî ve tamamen mücevherli idi. Paşa ellerini yıkadıktan sonra, Bismillâh diyerek bütün sahanların kapaklarını açtılar. Allah'ın büyüklüğünden olacak ki od, amber ve müşk ile pişirilmiş nefis yemeklerin kokuları Paşa'nın otağı içinde olanların dimağlarını kokuladı. Üçyüz aded fağfurî sahanların içinde bulunan çeşitli yemekler hakikaten enfes idi. Sadece pilavlı büryan, müzaf, kevkev, çulâv, evşile, hoşenk, amber, gülnân, sarımsak, maverd, kabîbe, bâdem, sanuber, dut gibi çeşitleri vardı.

Paşa sofra başına oturunca, orada bulunanlara ve Van ileri gelenlerine buyur dedi. Van defterdarı, Paşa'ya dedi ki :

— «Sultanım! Bu Bitlis şehrine biz ne kılıç vurduk bilir misin ve Kadın Hilesi adında bir kitap vardır, onu okumuş musun? Biz bu yemekten süt, hurma, nebat dahi olsa yemeyiz.»

Ve hemen geri çekildi. Paşa :

— «Behey Şânî Efendi!»

Dedikte, Van Ağası Demircioğlu :

— «Hanım'ın Anber ağası değerli bir kimsedir. Sultanım ile yemeğe oturup öncülük ederek önce her sahandan kendi yesin, sonra bizlere teklif etsin.»

Dedi. Anlayışlı Anber Ağa hemen «Ne ola, Bismillah!» deyip, Paşa ile dizdize oturdu. Her yemekten yeyip, Paşa'ya ve ağalara teklif etti. Cennet taâmı dense lâyık idi. Ben dahi öyle bir diş vurdum ki görenler hayrette kaldı.

Yemekten sonra ayrı bir sofra kuruldu. Şerbetler, amber kokulu hoşaflar içildi. Eller yıkandıktan sonra, Anber Ağa el öpüp:

— «Sultan efendimiz, Sultanım hazretlerine selâm eyleyüp: "Sıhhat ve âfiyetler olsun. Lütfeylesinler, bütün yemek kaplarını kabul eylesünler ki dedem Gâzi Zâl Paşa'dan kalmıştır. Yine de onlara lâyık değil ise de, bize hiç lâyık değildir. Mutlaka kabul eylesünler" dedi.»

Deyince, Paşa'nın aziz canına minnet gelip:

— «Berekât versin. Tez, ağaya benim eğerli atımı çekin, bir atımıza binsin.»

Deyip bir at hediye etti, «Sultâna selâm eyle» diyerek Anber Ağa'yı gönderdi. Paşa, Ziyaeddin Han'a dönüp dedi ki:

— «Oğul, vâliden bizi çok mahçup etti. Hayırlar olsun!»

Diğer mezat: Bu esnada, Hakkâri askerlerinin ganimet mallarından dört arka yükü, çuvallariyle, od ve sandal girer. Çadırlarında süt ile sarı aşı pişirmek gerekir. Bunlar dağ adamı olduğundan od, amber ve sandal nedir, ne bilsinler! Açlıkları da kabarmış... Sütü tencereye koyup, od'u ve sandalı ateşliyerek yemek pişirmeye başlarlar. Od ve sandal kokusu ortalığa yayılır, halkın dimağlarını kokulattıkta çavuşlar bunları sezer. «Han'ın bağından od yağma etmişsiniz!» diye, dört yüz od ve sandallariyle Paşa'nın huzuruna getirip olayı anlatırlar. Orada bulunanlar gülmekten kırılır. Paşa:

— «Bir alay gâzilerdir, öyle olur. Onlar onun kıymetini bilmezler. Alıkoyun çuvalları ve bırakın onları.»

Deyip, nezâketle dört çuval yükü od'u Kürtlerin ateşinden kurtarır.

O gün mezadda yetmiş katır yükü sahan, tencere, leğen, ibrik, kazan gibi bakır kapları; yedi aded seyir ibrik, yedi-sekiz okka gelir sekiz aded gümüş şamdan, parça tütün yakmaya mahsus yüz aded nazik şamdan, kırk aded gümüş makrâs, sekiz mücevherli buhurdan, yirmi aded çeşitli gülsuyu kapları çıkıp satıldı. Yirmi katır yükü keçeli sandıklar içinde sekizyüz aded fağfurî kâse, kıymetli tabaklar, mertebâneler, fincanlar, balgâmî tabaklar, İznik cinsinden nakışlı kâse ve tabaklar, yüzelli aded balgamî ve Hüsrevânî küpler çıktı ki, bunlar çeşitli yerlere ait ayrı ayrı reçel ve tatlılarla dolu idi. Fakat mezatta dolaştırılırken, satıcılar, "Tatması helâl mıdır?" diye, yiye yiye bütün küpleri boşaltmışlar ve dellâllar da ağır yükten kurtulmuşlar. Binaltıyüz aded balgamî mertebânî de ucuz pahalı satıldı. Kırk yük sarık satış meydanına getirildi ki, Allah bili-

yor, içlerinde kırkar ve otuzar dirhem gelir sarıklar vardı. Beş yük Ahmedabâd, Gülkendabâd, Devbenderabâd, Mahmudabâd adlarındaki Hind diyarlarının çeşitli bezleri çıktı ki her biri ayrı değerde kumaşlar idi.

Servi tahtasından büyük bir sandığı dört iri yapılı adam meydana getirip açtılar. İçinden cevahir işlemeli hilatler, renkli Keşmir işi şallar çıktı. Daha nice sırmalı hilatler, diğer zurbâf, bâgî, keşânî, ipek ve nice çeşitte elbiseler dolu yedi yük geldi. Hemen Van yeniçerilerinden yedi nefer ileri varıp içlerinden biri dedi ki:

— «Sultanım, devletli vezir! Daha önce Şaban ayında Van kalesinde, Sultanımın huzurunda feryad edip, "Han bizim yedi yükümüzü vergi almak bahanesiyle alıp, bizden adam öldürtüp birçoğumuzu da yaraladı" diye şikâyette bulunanlar biziz».

Paşa, bu hâli, vilâyetin halkının garazsız olanlarından ve gümrük memurlarından sual ettikte, onlar da:

— «Evet, devletli vezir. Bu yedi aded yükleri Hân, bâc nâmiyle alıp hazinesine koymuştu. Lâkin bunlar da bâc vermemeye inad etmişlerdi. Onun için kavga olmuştu. Bâc vermeyip Sultânıma gitmişlerdi.»

Diye şahitlik yaptılar. Paşa:

— «Tiz kanun üzere bacını alın.»

Diye bâc aldırıp, o yedi aded yükü bütün yakınlarına geri verdi.

Yetmiş aded daha dibâ, zurbâf, serenk, hârâ ve birçok saray perdeleri ve diğer çeşitli perdeler ve mik'adlar çıktı. Yine yedi aded sandık içinde tam yetmiş aded samur kürk ve onaltı aded renkli çuka kaplı samur kürk çıktı. Yirmi aded sincap kürk ki sof elvanlarla kaplı, elli aded vaşak kürkler ki çeşitli Londra çukalariyle kaplı idi; onbir aded kakım beyaz kürkler ki rengârenk soflarla kaplı idi; iki yüzden fazla da kapsız Acem kürkü çıktı. Paşa'nın İstanbul'dan gelip Bitlis'de Han'a misafir olduğunda Han'a giydirdiği beyaz samur kürkü, bin kuruşa Van yeniçeri ağası aldı. Bu satılan eşyadan başka kırk yük, tamamen dolu sandıklar içinde, Hanım Sultan'a ve yeni Han'ın hanımına ayrıldı. Diğer azatlı câriyelere ait olan giyeceklerin birisine dahi asla el sürülmeyip, bütün gâzilerin önünde ve hepsinin izniyle, kırk yük birden Hanım Sultan'ın Anber ağasına teslim edildi ve hareme götürüldü. Eğer bunların adları, müşteri ve satıcıları ayrı ayrı yazılsa, seyahatnâmem baş ağrıtacak kadar uzun olur.

MEZADIN SONUCU VE MELEK AHMED PAŞA'NIN KAZANCI

Bu mezat dört günde tamamlandı. Elde edilen paradan Van kulunun ikiyüz kese vergilerini Paşa, ağalarına teslim etti. Bunlar şer'i hüccete kayıt oldu. Paşa ve yeni Han hüccetin birer örneğini aldılar. Van kulları da Paşa'ya elli kese ayak ücreti verdiler. Bu şekilde Han'dan intikam almış oldular. Malazgirt beyi Mehmed Bey'in kırkbin aded yağma olunan koyunları için araya uzlaştırıcılar girdi. Yetmiş kese para verilip Paşa ve yeni Han bundan da şer'î senet aldılar. Mehmed Bey, Paşa'ya elli kese para ile, daha önce Paşa'nın eski Han'ın ganimet malından getirip verdiği otağına gitti. Geri kalan malları Paşa'dan başka hiç kimseye sormadı. Mezatta kendinin arttırıp aldığı kıymetli mallar ile ağalarının, hele benim aldığım güzel mallar kimse tarafından sorulmadı. Yeni Han Ziyaeddin Han, Bitlis halkının eski âdetlerine göre, ayak bastı olarak üçyüz kese para topladı, Paşa'ya da tam yüz kese hizmet, beş tavla at, on katar katır, on zırh, on köle, beş aded gül endâmlı temiz kız, bir nakışlı otağ ve elli ham amber verdi.

Yeni Han, saadetlû Padişaha beratın yenilenmesi için yüz kese para vermeyi kabul edip yukarıda yazılan üç sandığı tekrar açtı, bütün mücevherleri kırat kırata yazdırdı. Bunlar Paşa'ya Allah'ın emâneti olarak verilip Padişah adına Van kullarına teslim edildi ve Van kalesi hazinesinde saklandı. Sonra Padişahın hükümet beratının yenilenmesi masrafını ve İstanbul'da Sadrazama ait keseleri taahhüd eden Han, bunlar için matracı Mehmed Ağa'yı görevlendirdi.

Allah'ın hikmeti bu ya, Han'ın peşinden ikinci defa da Ercis, Adilcevaz ve Muş beyleri tayin olunmuştu. Onlar İslâm ordusuna gelip Han'dan nâm ve nişan bulamayınca, dağlarda Malazgirt beyi Mehmed Bey'in nişaniyle yirmibin altmış koyun bulmuşlardı. Mehmed Bey'e haber geldiğinde yirmibin koyunu kendisine teklif etmişler, o da «Hâşâ, almam Koca vezir. Bu koyunlar için demin yetmiş kese aldım, bu yirmibin koyun benden sana helâli hoş olsun!» demişti. Paşa, Mehmed Bey'e yine bir hil'at verdirdi. Koyunları da vekilharca teslim ettirip sattırdı. Koyunlardan elde edilen gelir ile, Paşa'nın askerine yıllık verilmesi ferman olundu. Sonra yine Erciş ve Adilcevaz beylerine:

— «Berhudâr olun, ama âsiyi bulmak için çalışınız».

Dedi. Onlar da:

— «Vallahi Sultanım, yedi gün yedi gecedir bu havâlide bir ta-

raf bırakmadık. Adından ve izinden bir haber alamadık. Amma mallariyle kaleden kaçan Han'ın askerinden iki yüz kişi bulup kayalar içinde çarpıştık. İşte, yüz kadar kazâ ve kadere uğramış kelle ve yüz kadar da diri adam getirdik.»

Dediler. Paşa:

— «Nerede cellat?»

Dedi. Yüz kişi meydana çıkarıldı. Cellatlar hazır olduklarında, Paşa namaza durdu. İki rekât namaz kılınca, çadırının önüne askerler toplandı. Paşa, namazını bitirdi, eline asâsını aldı ve iskemlesine oturup:

— «Başlaya cellatlar!»

Dedi. Van ağaları, Paşa'nın ayağına düşüp rica ettiler. Merhametli Paşa, onların ricalarını kabul edip her ağaya birer, ikişer adam bağışladı. «Amma bunlar benim azadlarımdır, elbette bunları yetiştiresiniz!» diye tembihde bulundu. Bütün ağalar: «Can ve baş üstüne» deyip, azatlıları çadırlarına götürdüler. Beri tarafta bu adamlar ile kelleleri götüren beylere üçer hil'at ve başlarına birer taşlı çelenkler geçirip hayır dua etti. Ayrıca yüz aded kelleyi getiren yiğitlere de birer çelenk ihsan olundu.

Hemen o anda ben:

— «Yâ Sultanım! Metris cengi günü beni Mahmudî beyine gönderdiğiniz gün Sultanıma yardım istemek için geldiğimde, Solhan lânetlinin başını getirdiğimde, o an bizim kellemiz gidiverecekti. Şimdi bu an, o kellemizin kanı pahası rica olunur.»

Dediğimde, kadirşinâs Paşa hemen:

— «Evliyâm bu gazâda bulunup, Kur'an okuyup, rüyâlarımızı hayır ile yorup, metrislere giderek ateş içinde kaldı. Hakikaten Solhan lânetlinin başını getirdi.»

Diyerek işlemeli bir hilat ve yüz kuruş verip, mübârek eliyle başıma bir çelenk soktu. Sonra el açarak hayırdua etti, beni de akranlarımın arasında üstün kıldı.

Bu esnada Paşa efendimiz, Diyarbekir valisinden gelen Ramazan Ağa'ya üç kese yolluk verdi. Mustafa Paşa'ya mücevherli bir hançer, bir siyah köle ve mektuplar yolladı.

1065 senesi Ramazan ayında Bitlis'den kalkıp, deniz gibi askerle geri dönmek için yola çıkıldı. Yüz değiştirip, Rahova'da Hüsrevpaşa hanında konaklandı. Zira orada ordunun kokmuş pislik kalıntılarından dolayı hareket edilmişti. Bir de Kürt haşerâtının şehirden uzak olmasından dolayı göç edildi. Ziyaeddin Han'ın devleti ni-

zam ve intizam içinde bulması için, burada bir gün kalmaya ferman olundu. Erzurum eyâletinden yardıma gelen sancak beylerine birer hilat ile izin verilip kumandanlarına da birer hilat, üç kese, bir çelenk ve birer at ihsan olundu. Erzurum valisine de mücevher bir hançer ile bir işlemeli kılıç gönderip mektuplar verdi. Beri tarafta, hapis kalan Kürdistan beylerini tutuklayıp yeni Han'ın ricasiyle Şirvan beyinin otuz kesesi alınarak, «Bir daha Osmanlı vezirlerinin emirlerini yerine getirmek için başını keserim, amma hele Han oğlumun hatırı için azat ettim» denildi. Hilat giyip el öperken, Paşa beyin kellesine öyle vurdu ki, yeri dahi iki kere öptü. Zavallı bey, başını yere düştü zannedip iki kere yokladı. Perişan bir halde otağın kapısını kaybedip içağaları arasına gitmek istedi amma, oradan da dışarı çıktı. O an hareket borularını dahi çalmadan kalkıp Şirvan'a doğru gitti.

Paşa oradan bütün mirmiran, ayân ve ileri gelenler ile Hanların gezinti yerlerini, av sahalarını, çiftliklerini, şehir etrafında olan güzel yerleri, ova ve dağları seyrederek, yer yer ziyafetler vererek, bol bol hediyeler dağıtıp tekrar otağına döndü. Mirmiranlara ve Van ayânlarına birer av gönderdi. Onlar da her gelen ağaya birer küheylân at ve nice hediyeler verdiler. Paşa'ya da birer hediye gönderilmesi kararlaştırılmış idi.

Hergün sabahleyin Hanım tarafından yüz sahan sabah yemeği, Han tarafından da ikiyüz sahan öğle yemeği geliyordu. Bu şekilde, yeni Han'dan Saadetlû Padişah için yüz Rumî kesesi yeni hükümet kalemiyyesi ve yüz kese de vezir-i âzam ile diğer hizmet erbâbı için avâid ve fevâid toplandı. Paşa Saadetlû Padişaha yazıp, yirmi kadar ulak ile iki yüz keselik altınları Devlet kapısına gönderdi. Onlar İstanbul'a doğru yola koyuldular.

Ertesi gün, Paşa büyük bir alay ile Bitlis şehri içinde Şerefhan Camiinde Cuma namazı kıldı. Sonra Bitlis halkı ile vedâlaşıp halka bağlılık nasihatında bulundu... Hamdederek atına binip, şehir içinde selâmına duranlara selâm verdi. İki tarafında matracıbaşı ve şâtırbaşı altın dağıtıp, alay ile otağına geldi. Ertesi gün sabahleyin tuğlar yola çıktı. Arkasından kendileri de saâdetle yola koyuldular.

***

1065 SENESİ RAMAZAN-I ŞERİFİN YİRMİDOKUZUNCU GÜNÜ VAN'A DOĞRU YOLA ÇIKTIĞIMIZ

ÖNCE yeni Han ile Paşa, atbaşı beraber, büyük bir alay ile menzile geldiler. Paşa, çadırında istirahate çekildi. Han, vedâ yerinde Paşa'nın ayağına mübârek yüzünü sürüp Hizan beyini rica etti. Bu istek Paşa'nın canına minnet olup, ricasını kabul etti. Han hemen o an Paşa'nın hazinesine onüçbin altın, yirmi zırh ve bir kantar gümüş teslim edince, Paşa bir hilat ile Heyzan beyini serbest bırakıp Han'a teslim etti. Han Kâvkâr beyini de rica ettiğinde, Paşa onu da azat etti. Sonra da, «İnşallah, şimdi Van'a vardıkta divan edip o Padişah divanında kellelerini kesersin ki diğerlerine ibret olsun ve Van valilerinin emirlerine itaat edip Padişah toplantısında hazır olalar. Var, hükümetinde bir hoşça basîret üzere ol» dedi. Han, Paşa ile vedalaşarak yoluna koyuldu.

Ertesi gün sabahleyin Paşa tahtırevandan kalktı, Van gölünün güney sahiliyle Kuskunkıran denilen yola çıkıldı. Önce dağlara Hakkârili piyadelerden, sekban ve sarıca askerlerinden yerleştirildi. Van askerlerinin piyadeleri de Gülbank-ı Muhammediyeyi söyleyerek, bayramın ilk günü o kayalıklar içinden, göl kenarından dört saatte Güzeldere köyüne geldik. Bu dere Şirvan ve Hizan dağlarından toplanıp, burada Van gölüne dökülür. Yaz ve kış geçit verir bir nehirdir. Köyü, Bitlis topraklarında, üçyüz hâneli bir Kürt köyüdür. Ağası, Güzeldereli Muslu Ağa'dır. İkibin seçkin Rojeki askeriyle gelip, o gece İslâm ordusunun etraflarında nöbet beklediler.

Oradan, Güzeldere'yi, kimi atla kimi de köprüden, topları ile geçtiler. Bu kere Van gölü kenarıyle doğu tarafına, Allah korusun, kayalık ve tehlikeli yerlerden giderken, Han'ın bir adamı mektup ile geldi ve «Benim efendim, hapsinizde olan beyleri bir hoş zaptedip, yollarda öncü ve karavullar bulundurup pusular kurmaktan geri kalmayınız» diye haber getirdi. Paşa, gelen adama on altın verdi ve mahpusları atlar üzerinde bağlattı. Bütün piyadeleri dağlara döktü. Altı saatte Sort köyüne geldik. Van gölü kenarından uzak, Van toprağında ikiyüz hâneli güzel bir köydür. Eski bir kilisesi var. Papasları, Paşa'ya hediyeler getirdiler. Paşa, bütün askerleri dağlara, taşlara yerleştirip, çimenlik bir yerde Van askerleri ile istirahate çekildi.

Beyleri o gece bağlatıp, bütün Kuskunkıran dağlarına karavullar koydular. Sonra sabahleyin yine tuğlar ile kalkıp, Ahtamar kalesi adasına vardık. Melik Câlut burada bir kilise yaptırmıştır ki, bü-

tün Hristiyanlarca kutsal bir kilisedir. Amma bu ada Van gölü içinde doğudan batıya doğru olup, yüksek bir tepedir. Çevresinin uzunluğu yedi mil kadardır. Yalnız güney tarafından tehlikeli bir yolu vardır. Güney tarafında, Van toprağındaki Gevaş subaşılığı iskelesi üç mil yakınlıktadır. Adanın tepesindeki kiliseler görülmektedir. Kiliseden gelen papasların hediyeleri kabul olununca, Paşa'ya «Sefa geldiniz» diye, kalelerden yedi aded şâhî top atıldı. Bütün papaslar kayıklara binip giderlerken, ben de yedi adamımla birlikte kayıklarına binip, varıp adayı seyrettik. Çevresi yediyüz adım olup, sağlam yapılı, güzel, taş bir bina idi. Batı tarafında küçük bir kapısı vardır. Kalenin içinde adı geçen eski kilise bulunuyor. Amma Revan yanında olan üç kilise, Nahşivan yanındaki yedi kilise ve Kudüs'teki Kamâme kilisesi bunun yanında hiçbir şeydir! Bu kilisenin bina ve odalarını, avize ve sanat güzelliklerini birer birer anlatsak çok uzun sürer. İkiyüzden fazla rahip ve papasları vardı ki, nefis terbiyesi ve perhiz yapıp siyah üzüm ve kuru bakla yemekten yalnız kemik kalmışlardı. Öyle köleleri vardı ki, misafir olarak gelenlere son derece iyi muamele eder ve kuş südü ve katır otuna kadar her türlü ikramda bulunurlardı. Kilisenin mağaralarında her çeşit yiyecek ve içecek vardı. Üçyüz kadar terzisi vardır ki bunlar gelen adaklarla geçinirler. Suları hep sarnıçlardadır.

Oradan yine kayık ile beri tarafa geçtik. Bu adanın batı tarafında, beş mil uzaklıkta olan Akkirpi'ye geldik. Burada kale yoktur amma, Gevaşlıların geçidi çoktur.

Oradan Paşa ile, göl kenarını takibederek, doğuya doğru ilerledik. Sol tarafımız Van gölü idi ki küçük bir haliç gibi görünüyordu. O kayaların altlarına baştan başa gölün suları girer, dağların etekleri hep boşluktur. Dağ tarafımız ise, ucu göğe yükselmiş Kepan kayası denilen yüksek bir dağdır. Sert kayası çakmaktaşı gibi ateş çıkarır. Bu diyarda sarp yollara ve bellere «Kepan» derler. Rum, Arap ve Acem'de, Van gölü kenarında, Kuskunkıran yolunda, Hakkâri dağlarında meşhur bir kepandır. Bir kimse yukarı kayalardan bir taş yuvarlasa bin kişiyi yok eder. Aşağısı Cehennemin dibi, gayyâ kuyusu gibidir. Yukarısı yalçın kayadır. Hattâ, Hıyâbî Ahmed Paşa adında bir vezir göl tarafına kâgir yapı ile bir korkuluk ve sed yaptırmış. Dağ tarafını dağdelenlere açtırıp geniş yol yaptırmak isterken, «Acemlerin Vilâyetimize kolayca gelmesine neden olur» diye engel olmuşlar. Söz ile öyle demişler amma, kalben de devlet vezirlerinden kendi diyarlarını korumalarını dilemişler. Bu esnada bir kabir gördük, o an aklımıza şu hikâye geldi:

ÇOMAR BÖLÜKBAŞININ HİKÂYESİ

1055 tarihinde, nice görevlerde bulunmuş Çomar Bölükbaşı adında bir er vardı. Hattâ vaktiyle Gürcü Nebî ve Katırcıoğlu ile birlikte Üsküdar'a gelip Sadrazam Murad Paşa ve çarhacı Defterdarzâde Mehmed Paşa ile büyük bir savaş etmişti. Allah'ın hikmetinden olacak ki yedi saat sonra Gürcü Nebî bozulmuş ve bu Çomar Bölükbaşı da kaçmıştı. Ben de bu Üsküdar cenginde bulunmuştum. Murad Paşa'dan ulak emirleri alıp Şam'da Murtaza Paşa'ya giderken, Adana yakınında Çakıt hanı etrafında bir orman içinde Çomar'a rastgelmiş ve onu bir eşkiya zannetmiştim. Evet, yine de eşkiyâlığa inmişti amma, Allah'a şükür ki birbirimizi tanımış, «Hay kapı yoldaşım ve karındaşım canım!» deyip, öpüşüp görüştükten sonra başından geçenleri anlatmıştı. Kendisine «Gel birader, seni Şam'da Murtaza Paşa'ya götüreyim» dediğimde, canına minnet bilip beraber Şam'a gitmiştik. Çomar Bölükbaşı'yı orada Murtaza Paşa'nın hizmetine aldırmıştım. Sonra Safed'e giderken Dürzi seferinde de beraber olduk. Nakora boğazında hayli yüzaklığı edip Şam'a gelirken, Şam'ı İbşir Paşa'ya vermişlerdi. Murtaza Paşa'ya da Sivas eyâleti verildiğinden, Sivas'a vardığımızda, Paşa bu Çomar Bölükbaşı'ya bayrağiyle Niksar şehri subaşılığı görevini verdi. Altı ay bu görevde kaldı. Sonra bu görev ondan alınıp, Merzivan'da oturan Tabanıyassı Dilaver Ağa'ya verildi. Dilaver Ağa, muhasebe için Çomar Bölükbaşıyı hapsedip bütün malını aldı. Çomar'ın sadece üç atı kalmıştı. Sonunda Çomar hapisten kurtulunca, yüz aded yiğit adamiyle Merzivan'da kendisini hapsedip malını alan Dilâver Ağa'nın çiftliğini basar. Elli aded küheylân atını alır, bu kadar yağma ve talan edip çiftliği ateşe verir. Aldığı mallarla doğru Van'da bulunan Melek Paşa'nın adamı Şemsi Paşa'nın oğlu Mehmed Emin Paşa'nın yanına gider. Orada yine bayrak açar. Mehmed Emin Paşa, Van'da, Hakkâriyle Haşab hâkimi Mahmudî Süleyman Bey ile hasım olduğundan, bu Çomar'ı kumandan eder. O da bazen Hakkâri, bazan Mahmudî köylerini yağma ve talan edip değerli mallarla Van'a gelirdi. Nice kere böyle Hakkâri'den intikâm alıp baş, dil ve mal alırdı. Nihayet Vanlılar bu Çomar'ın fenalığından hoşlanıp ona dirlik ettiler.

1065 tarihinde efendimiz Melek Ahmed Paşa vezir-i azâm iken, Van'da Mehmed Emin Paşa isyan etmiş ve cenk ederken, yukarı kaleden yeniçerilerin aşağı kaleye balyemez toplar vura vura aşağı kaledeki Hüseyinağa sarayını harap etmeleriyle, Diyarbekir Va-

lisi Haydar Ağa'nın oğlu bütün Diyarbekir ve Van askeriyle Van'ın imdadına gelmişti. Mehmed Emin Paşa da kaleden kemend ile inip dışarıda hazır olan atlarına binerek kaçmış, Van'dan dokuz günde Melek Ahmed Paşa efendimize gelip sığınmıştı. Sonra suçları affedilip, kendisine Rumeli'de Köstendil sancağı ihsan olunarak Girid'e gitmekle görevlendirildi.

Beri tarafta Çomar Bölükbaşı'nın başına ateşler yanıp, Emin Paşa'dan sonra Van'da durmak bana haramdır deyip, doğru Bitlis Han'ına kaçar. Han'ın değerli bir ağası olup sefasında iken, Van kulu sevgiyle Çomar'ı Van'a ister.

Çomar Bölükbaşı'nın cengi : Çomar da elli aded seçkin yiğidiyle Kuskunkıran yolunda Van'a gelirken meğer Hakkâri Han'ının beş-altı yüz adamı Çomar Bölükbaşı'yı bu Kepan denilen kapanda gözedirlermiş. Derhal Çomar'ın önünü ve ardını çevirip, çata çat cenge başlarlar. Çomar hemen atından inip, «Bre koma!» deyip, Hakkâriliden tarafa ılgın içre yetmiş adam düşürür. Cenk kızışır. Beş saat devam eder. Çomar'ın elli yiğidinin yirmisi kırılır, otuz adamla kalır. Bu halde iken yine düşmandan yüz adam kırar. Bu sırada Vustan kalesinden Hakkâriliye ikibin kişi kadar yardım gelir. Bunun üzerine, Çomar, köpek gibi kudurup cenk ederken görür ki bütün yiğitleri kırılmış. Kendisi de altı saatlik cenkde güçsüz kaldığından, bir atının yanına varip iki gözünü birden öperek «Bismillah, ey Dağlı Duru!» deyip, atına biner ve dalkılıç olarak Hakkârililerin arasına sürer. Yine at üzerinde adam kırarken görür ki, o dar Kepan boğazında üç binden fazla adam kendisini çevirmişler. Bir taraftan kurtulacak bir yer yok, göle bakan kayalar üzerinde de adamlar çok. İki Süleymaniye minaresi kadar yüksek, yalçın kayalar üzerinde olup aşağısı Van gölüdür. Çomar hemen bir kere «Ya Allah, sana sığındım» deyip dolu dizgin ata ökçe vurup, gözlerini yumarak kendini Van gölüne atar. O cenkde olan Hakkâri halkı o kaya başındaki olayı şöyle anlattılar:

«Sultanım, Çomar bu kayadan «Ya Allah!» deyip uçtu amma, kendisi havadan yere nasıl uçarsa Çomar'ın atının ayakları da seğirdir gibi yumulmuştu. O Çomar, atına sarılıp büzülmüş idi. Bu şekilde uçtuğunu görünce, sonunda parça parça olur diye ilgilenmedik ve onun cesaretini övmeye başladık. Bazı kimseler de bir-iki saat kayaları dolaşıp, «Varalım, cesedinin kemerinden kılıcını, tüfeğini ve diğer şeylerini alalım» derlerken, birkaç adam gelip: «Bre koman! Çomar işte atiyle göl içinde yüzüp Van gölünün karşı ta-

rafına gidiyor!» dediler. Baktık ki atının sağ tarafına asılmış, atından ayrılmayıp atıyla yüze yüze karşı tarafa gidiyor! Bazılarımız dedi ki: «Bre Muhammed ümmeti, bu Çomar bu kadar zamandır bizim Hakkâri ocağından mal ile kelleler almıştır. Şimdi yine iki yüz kadar adamımızı kırdı. Şu an karşı tarafa gidip kurtulacak. Yarınki gün Hakkâri hâkimi Yezdan Şîr Han'ımıza ne cevap verelim?» Bazımız da: «Öyle yararlı yiğidin yoluna can ve baş fedâ olsun. Şimdi burada bu kadar adam kırıp atıyle deryaya can attı. Bak, deryada balık gibi nasıl yüzüp gider. Allah işini rast getire!» dedi.

Yüzlerce adam, atlarla ve yaya olarak Çomar'ın kendisini göle attığı yerden gölün karşı tarafına üç saatte dolaşıp Çomar'ın önünü almak için at bıraktılar. Zira Çomar'ın kendisini suya attığı yerden karşıda çıkacağı yere kadar ancak üç saatte varılır. Orası Vustan kalesi boğazıdır ki, o boğazın yanında Hoşab nehri göle karışır.

Bütün Hakkâri askeri Çomar'ı karşılamak için gitti. Amma Allah'ın hikmeti bu ya, Çomar yüzbin güçlükle karşı tarafa çıkar. Çıktığı yer bataklı ve çataklı bir yerdir. Kendi yorgun, atı durgun... Attan iner, bazen atı kaldırır kendi batar, kendi çıkar atı batar. Çizme ve çakşırını dahi bırakır. Bir saat o bataklıktan çıkmaya çalışırken, Hakkâri'nin Yörük atlıları gelip yetişir. Çomar görür ki ne tüfekten ne okdan fayda yok ve atında dahi derman yok, hemen ileri gelenlere dalsatır olup yirmi nefer Hakkâriliyi kaçırır. Yine atının yanına gelerek bir kere: «Ya Hayy!» deyip atını kaldırır. At da kolayca kalkıp toprağa basar. Çomar hemen atına binip düşmana saldırır amma, görür ki atta tâkat kalmamış. Kaderin icabı, düşmanları çoğalıp dört yanına üşerler. Zavallı Çomar ıslak, çıplak, şalak-malak bir vaziyette, gâh atiyle gâh yaya cenk eder. Bir keresinde atına biner ki ne görsün? At beş, altı yerinden yaralanmış ve hiç dermanı kalmamış! Sonunda attan ümidini keser. Yaya olarak Rüstem gibi dalsatır olup, cenk ederek sahilde «Süren Baba» denilen bir türbeye girer. Pencere deliğinden cenk ederken, biri Çomar'a bir kurşun atarak vurup şehid eder ve başını Hakkâri Hanı'na götürür. Sonra, yiğittir diye başını cesedinin yanına getirip, Süren Baba yanında defnederler. Halen ziyaret edilen bir yerdir.»

Melek Ahmed Paşa efendimiz o cenkde hazır olup Çomar'ın kılıcından kurtulanların anlattıkları bu hikâyeyi dinledikten sonra, o da gidip ziyaret etti. Halen Van, Şirvan ve Meyyan gazilerinin dilinde Çomar'ın bu hikâyesi destan olarak anlatılır. Hattâ bir gâzi, yiğit Çomar'ın kabrini kâgir olarak yaptırıp, Çomar'ın kendisini göle atıp karaya çıktığı kayaya tarihini kazmıştır.

«Bu adam kendisini bir kayadan deryaya atmış ve bir kenara çıkmış, öldürmüşler. Onu bu derece uzun uzadıya övmekden maksat nedir?» diye sorulacak olsa, cevabım şudur: O gerçi sarıca haşerâtı idi amma, kapı yoldaşımız olup ekmek ve tuz hakkı olduğundan söylemiyorum, doğrusu çok dürüst, dindar, imanlı, Şafiî mezhebine bağlı, Malatya yakınındaki İzoli Kürtlerinden, yiğit, cesur ve sevimli bir kimse idi. Hattâ Şam'da «Nakora» boğazında bir cenk etmiştir ki az değil! Ben kırk iki yıldan beri nice cenklerde binlerce gâziler görmüştüm amma, Seyyid Ahmed Paşa, Gedgaç Paşa ve bu Çomar Bölükbaşı gibi yiğit ve bahadır er görmedim. Onun için medhettim. Allah rahmet eylesin.

Buradan doğuya doğru hareket ettik. Atların hepsini Paşa'nın mirahuru aldı. Paşa, o atları birer birer erbabına ve Han ile yapılan cenkte atlarını kaybedenler ile Van ağalarına verdi. Allah'a şükür, bana da bir at ve bir kısrak verdi ve «Hazır ol, seni Acem diyarına göndermem gerek» dedi. Sanki dünya benim olup, «Yine mi Acem ülkesini gezip göreceğim!» diye, sevincinden ayağım yere basmaz oldu. O an atları götüren Ağa'ya bir kese kuruş verip Yusuf Kethüdâya misafir verdi. Divan efendisine: «Murtaza Paşa kardeşimizin kardeşini hapseden Dumboli Hanına tekrar mektup yaz. Paşa kardeşimizin biraderini matracasiyle hapisten çıkarsın, yoksa Şah'a bildirip hakkından geldiririm» dedi. O gün bana bir kese kuruş yolluk, bir samur kafatası siyah kürk, bir kat güzel elbise, bir değerli kemer, bir eğer ve bir de köle verip dedi ki:

— «Evliyâm, varacağın Acem diyarında «ferzendirindi» (ermişoğul) diyenler çok bulunur. Gıybet edici, kötüleyici, geveze şâirleri çoktur. Seni imtihan etmek isterler. Akıllıca davranıp Peygamberin şerîatini elden bırakma, onları sustur. Daimâ doğru ol, züht ve takvâyı, Ehl-i sünnet ve'l-Cemaat yolunu elden komayıp beş vakit namazını sünnet-i Resûl ile devam et, ırz ve namusuna dikkat et. Adamlarına göz kulak olmada kusur etme. Bizim bayraklardan yetmiş, seksen aded sarıca, tüfekli sekban ve sarıca askeri götür.»

Daha bunun gibi nice nasihatlerde bulunup sözü uzatırken, ben dedim ki:

— «Sultanım, buyurursunuz ki Acem diyarında bir hoşca ve edeblice gez. Sonra buyurursunuz ki sekban ve sarıca haşeratını götür. Öyle sarıcaları nerede zabtedelim? Aziz başınız için olsun, benim baltamı yemeği hak edip sözümü dinleyecek adamlardan götüreyim. Silâhlı, edebli, imanlı, namuslu adamlar alayım.»

Paşa: «Aferin, berhudâr ve ömürlü olasın, sen bilirsin.» dedi. Ben de seksen aded imanlı ve nefsine hâkim sekban toplayıp, her birini teker teker Paşa'ya gösterdim. Gayet hoşlanıp, o seksen adama bir kese kuruş yolluk verdi. Hepsi Paşa'nın eteğini öptüklerinde, Paşa onlara:

— «Göreyim sizi, ırz ve namus üzere olup Evliya'nın sözünden dışarı çıkmayın. Sonra çıkıp da taş koparırsanız, ben de sizden baş koparırım. Varın, Allah işinizi kolay eylesin!»

Diye tembih ve hayırdualar etti. Sarı Ali Ağa'ya da tembih dip:

— «Sen de Isfahan'a Şah Abbas'a gideceksin. Hazır ol. İki bayrak yiğit getir.» diyerek, ona da bir kese kuruş verdi.

Ertesi günü, Murtaza Paşa, ağasına izin verdi. Koyun toplamaya gelen vezir-i azam ağası Ömer Ağa'ya:

— «Bu koyunları inşallah toplarız, sizler buyurun devlet kapısına.»

Deyip beş kese, bir Gürcü köle, bir küheylan at vererek İstanbul'a yolladı. Koyun sahipleri olup şikâyete gelen Penyaniş beyine ve ayanına da:

— «Siz de Evliya Çelebi ile yarın gitmeye hazır olun.»

Diye emretti. Yine o saat Sarı Ali Ağa'yı huzuruna çağırıp Şahın mektuplarını vererek:

— «Basîret üzere ol!»

Diye tembihte bulunup gönderdi. Sonra beni yanına çağırıp:

— «Evliyâm, karşılaşacağın Acem sultanlarına hoşca hareket et. Bir de Rumiye hanı Genç Ali Han ile iyi geçinip, bir gün Penyanişinin kırkbin koyununu toplayasın. Zira ben yakında Van'dan ayrılıp İstanbul'a giderim. Bu eğerli at ile bu çıplak atı Han'a hediye götürüp tedbirli ol, koyunları mutlaka elde et. Murtaza Paşa kardeşimin kardeşini hapseden Dumboli Hanı'na bu atı, bir mektup ve diğer bir atı verip, Murtaza Paşa'nın kardeşini mutlaka kurtarasın. Bu mücevherli kılıcı, bu mücevherli hançeri ve şu cevâhir, dört katlı okluğu Murtaza Paşa oğlumuza hediye götürüp bu mektuplarımızı teslim et. Amma, Bağdad'da çok eğlenme. Hemen dönüp Zor şehrinden, Ahmed kalesinden, Zâlim yaylasından, Harîr ve Erdilen vilâyetlerinden, Hakkâri içinden tezce Van'a gel. Bu mektubu, bu cevher eğerli at ile bu çıplak atı ve cevâhir hançeri Tebriz Hanı Kırçıl Kaytımar Han'a ver. Ona hepsinden çok ikramda bulunup hoşca hareket et. Zira tedbirli, iş bilir, tecrübeli bir İran veziridir. Biz Bağdad'da iken, Kundehâr seferinde ordu kumandanı oldu. Sonra hanlar hanı oldu. Şimdi o da vezir-i âzamlıktan ayrıldı, bizim

derecemizde Azerbaycan ve Tebriz'e hanlar hanı oldu. Hattâ bizim Bitlis üzerine hareket ettiğimizde, Acem diyarında hayli şaşkınlık olup dikkat üzere bulundular. Han ile cenk ettiğimizin sebeblerini ve durumu mutlaka sorarlar. Doğruyu düşündüğün şekilde anlat. Rumiye'de koyunlardan fazla kalırsa, Tebriz Hanı'na hediye et. Mektuplarımızdan sonra bildirip, mutlaka Koca Han ile son derece yakın ol.»

Diye, daha nice nasihatler verdi. Bütün hediye ve mektupları alıp elini öptük, hayırduasını alıp ferahladık. Sarı Ali Ağa'ya dahi cevahir eğerli cevahir takım, Bitlis Hanı işi hotaslı küheylân bir at ve üç baş çıplak at, bir parça şahnâme, bir kıta hümâyunnâme verip Şah'a gönderdi. Şahın vâlidesi için de işlemelerle süslü bir at, beş çift kumaş içinde sırmalı gömlek gönderdi. Şahın vezirine de bir at ve mektuplar gönderip, Ali Ağa'ya da hayır dualar etti. O da benim gibi yeri öpüp gitti.

⁂

1065 SENESİ ZİLKÂDE AYININ ÜÇÜNCÜ GÜNÜ VAN'DAN ELÇİLİK İLE ACEM DİYARINA GİTTİĞİMİZ

ÖNCE Sarı Ali Ağa, ikiyüz aded silahlı, seçkin asker ile Şah'a gitmek üzere yola çıktı. Ben de yüz aded temiz, Müslim şahbaz ile bir katar katırımı çekip yola koyuldum. Yoldaşımız olan Murtaza Paşa ağası Ali Ağa da tam yüz aded yiğit ile Van'dan çıktı. Yine arkadaşlarımızdan koyun şikâyetçisi olan Penyaniş ayânları da yüz nefer adam ile Van'dan çıkınca, hepimiz beşyüz kişi olarak büyük bir alay olduk. Birlikte, Paşa efendimizin veda yerinde hayırduasını alıp dışarı çıktık. Doğuya doğru yöneldik. Van'ın Erdemit bağları sağ tarafımızda kaldı. Üç saatte Zekvin adlı sarp belden geçtik ve Zekvin köyünde konakladık.

Üçyüz hâneli, bir kiliseli köydür. Vergisi Van kulu kalemlerine bağlıdır ki defterdar tarafından alınır. Buradan yine doğuya doğru üç saat giderek Verk dağında «Venk Verk» denilen kiliseye geldik. O diyarda kiliselere «Venk» derler. Bu kilise Verk dağının tepesinden biraz alçak, bahçelik, gülistanlık bir yerde, kâgîr yapılı, kubbeli, kale gibi demir kapılı bir kilisedir. Hiçbir eski kiliseye benzememektedir. İçinde üçyüzden fazla keşiş ve rahib vardır. Her biri ayrı bir işle meşguldür.

O gece beşyüz askerimizi öyle ikram ve izzetle karşıladılar ki anlatılması güçtür. Sabahleyin arkadaşlarımıza ve bana birer şah postu hediye verdiler. Seher vakti bin güçlükle Verk dağı ormanlığını aşıp beş saatte Hindusten köyüne geldik. Van'a bağlı, üçyüz hâneli, bağlı bir köy olup, vergisi Van kulu kalemleridir ve defterdar tarafından alınır.

Buradan kalkarak beş saatte Kulu Çayırı denilen yeşillik bir yere geldik. Buradan da Süleymanbey Çayırı denilen ayrıkı çayırlığı geçip Hoşab kalesine geldik.

Hoşab Kalesi : Kalenin dibinden Hoşab nehri geçtiği için kaleye de Hoşab kalesi demişler. Eski ismi Erçikbâlâ'dır. Abbasîlerden Hakkâri'nin yapısıdır. 800 tarihinde Mahmudîlerin eline geçmiş ve halen de Mahmudî beylerinin merkezidir. Sonra 1060 senesinde, Süleyman adında bir han bu kaleyi büyültmüştür. Doğu tarafında biraz sırt olup o sırta bir Süleyman kalesi yaptırmıştır ki, her taşı fil büyüklüğündedir. Her taşının uzunluğu yirmi ayak olup uzunluğuna duvara konmuş ve uçlarını duvardan dışarı çıkarmış, top darbesine dayanması için de kale duvarını kaplumbağa sırtı gibi yapmıştır. Ne kadar top vursalar, asla tesir etmeyip kayar. Hattâ 1060 tarihinde Şemsi Paşa'nın oğlu Mehmed Emin Paşa yirmidokuz gün bu kaleyi dövdürmüş, bir taşını koparamayarak üzüntü ile geri dönmüştür. Osmanlı ülkesinde kale kapıları hep ağaç üzerine demir kaplı kapılardır ki ateş etsen ağacı yanar, demirleri dökülür. Amma bu Hoşab kalesi kapısının her kanadı üçyüz kantar Nahşivan demirindendir. Hiç ağaç kısmı yoktur. Binanın ustası bu kapıyı iki kule arasında yapmıştır ki hiç görünmez. Kalenin içinde Mahmudî hâkimi İbrahim Bey'den başka kimse olmaz. Gayet küçük bir kaledir. Çevresinin uzunluğu binikiyüz adımdır. İçinde bir tekke, beye mahsus bir hamam, erzak anbarları, yeraltında gizli cephâneliği ve on aded şâhi topu vardır. Suyu yağmurdan toplanır. Sarnıçları vardır. Bir kayası fil hortumu gibi dışarı uzanmıştır. Rahmetli Süleyman Bey, o kayalar üzerine demir çarklar yaptırmış. Yüz kulaç uzunluğunda demir zincir ile aşağıda akan Hoşab nehrinden dolap ile su çekilir. Bunu aşağıdan Rıbat halkı seyrederler. Garip bir kaledir. Hâkimi İbrahim Bey ile Bitlis Hanı cenginde bulunduğumuzdan kalede bana ve arkadaşlarıma ziyafet verdi, kaleyi de gezdirdi. Dört tarafı Gayyâ kuyusu gibi uçurumdur. Etrafında hiç hendek yoktur. Sadece kuzeye bakan bir kapısı vardır. Kapısının iç yüzünde derin bir hendeği vardır ki köprüsü top tahtalarındandır. Bu hendeğin içi ağzına kadar sarnıç suyu doludur.

Aşağı ribât : Bu diyarda varoşa «ribât» derler. Burası da aşağı dere içindedir. Etrafı havaleli olup, batı tarafı Hoşab nehridir. Alçak duvarlı, kırk kuleli, iki kapılı ve hendeksizdir. Bin adım çevre uzunluğundadır. İçinde sekizyüz kadar ev, bir câmi, bir han, bir hamam ve birkaç dükânı vardır. Başka bina yoktur.

Mahmudî Kürtlerinin yaşantısı : 955 tarihinde Sultan Süleyman'a itaat etmişlerdir. Tebriz, Nahşivan ve Revan seferlerinde yararlı hizmetleri olmuştur. Bu sebeple ülkeleri kendilerine verilmiştir. Yurtluk ve ocaklık adiyle hükümet olmuştur. Halen Van eyâletinde bayrak ve davul sahibi ocak beyi vardır. Ülkesi tahrir (yoklama) yapılmış olup, zeâmet ve tımarları vardır. Beyinin hassı kendi diyarının gelirleridir. Bu şekilde Van valisi ile birlikte sefere giderler. İstanbul tarafından yüzelli akçelik kadısı vardır. Sekizbin kadar askeri olur. Defalarca Acem Şahı'na karşı koymuşlardır. Gayet yiğit, yararlı, bahadır gâzilerdir. Hepsinin sakalları al, yeşil, sarı, kırmızı boyalarla boyalı adamlardır ki dindar, Şâfiî mezhebinden, imanlı ve dürüst kimselerdir. Aralarında bir adamın yalancılığı ortaya çıksa, «Sen yalancısın!» deyip onu beldeden kovarlar ve bir daha sokmazlar. Hattâ çoluk çocuğunu dahi atarlar.

Hoşab nehri : Bu nehir, Hâkkâri diyarının dağlarından ve Hüsnî yaylalarından toplanıp bu kale altında Hoşâb nehri adını alarak batıya doğru akar ve Van sahrası içinde Erdemit bağlarından geçer. Hakkâri'nin Vustan kalesi dibinde Van gölüne dökülür.

Bu kalede bir gece misafir olduk, Han'dan çeşitli hediyeler aldık. Seher vakti buradan hareketle beş saatte Devâdan köyüne geldik. Mahmudî idaresinde, yüz hâneli, bir câmili Kürt köyüdür. Bir çimenlik sahada çadırlarımızla konakladık. O gece köy halkı bütün askerlere kuzu, karaca, sıgan, yaban koyunu verip ziyafet çektiler. Süt, dağî ve tereyağı ile bir yemek getirdiler, ki buna «Pohen» derlermiş, o pohenden hepimiz yedik. Amma lezzetli pohen imiş ha! Gerçekten safâ ettik. Meğer bu diyarda pohen çok sevilen yemek imiş. Onun için her misafire ikramda pohen yedirirlermiş. Amma bazı Kürt çapkınları «Pohen yer misiniz?» diye sormaya başladıklarından, bizim askerler de kötü adı var diye yemez oldular. Amma hakikaten lezzetli idi. Buradan yine kuzeye doğru altı saat gidip Erecik kalesine geldik.

Erecik kalesinin yapısı : Yüksek bir tepe üzerinde, dört köşe bir kaledir. Fakat en yüksek yerine çıkıp seyredemedim. Mahmudî be-

yinin idaresindedir. Eskiden Mahmudî ülkesinin merkezi bu kale imiş. Şimdi o kadar mâmur değildir. Amma yine Van eyâletinde ve sancak beyi hükmündedir. İki bin askere sahiptir. Mahmudî atlarının en iyisi burada yetişir. Elde edilen gelirler beyine ocaklık olmuştur. Beyi kalede oturur. Aşağı ribatı bir dere yakınında, beşyüz hâneli, yer yer bağ ve bahçeli, kavak ağaçlı bir ribattır. Bir câmii, bir hanı, bir hamamı ve birkaç dükkânı vardır.

Erecik gölü : Kalenin küçük bir halici vardır. On okka gelen iri alabalığı olur ki Kürdistan'da meşhurdur. Avcıları avlayıp, ona buna hediye gönderirler. Asla balık kokusu yoktur. Bu halicin kenarında, Revan fâtihi Sultan Dördüncü Murat istirahat edip yemek yemiştir. Biz de bu Erecik beyinin ziyafetini yiyip hediyelerini ve kılavuzlarını alarak oradan kuzeye doğru gidip, dağlar ve dereler aşıp tam sekiz saatte Abâgay kalesine geldik.

Abâgay kalesi : «Abâ Kayı»dan değişmedir. Kayı, padişah demektir. Nitekim Mısır hükümdarlarında da Kayıbay ve buna benzer isimler vardır. Van'a on saat yakınlıkta olup, batı tarafa doğru yolu vardır. Kale, beşgen şeklindedir. Yalçın bir kaya üzerine yapılmış sağlam bir binadır. Mahmudî beyinin idaresindedir.

Buradan doğuya doğru giderek yedi saatte Van Karahisarı'na geldik.

Van Karahisarı : Kürtler bu kaleye «Karacakale» derler. Kalenin çok yanını siyah taş ile Abbasî hükümdarlarından Gıyâseddin bin el-Muktedir Billah yaptırmıştır. Pek köhne haldedir. Osmanlı ülkesinde altıncı Karahisar-ı Ekrad budur. Diğerleri ise Afyon karahisarı, Şebin karahisarı, Develi karahisarı, Antalya karahisarı ve Karahisar-ı Sahib'dir. Bu da diğer karahisarlardan aşağı kalmaz. Ucu göğe yükselmiş yüksek bir tepenin üzerinde yapılmıştır amma küçüktür. Dört tarafı tehlikeli uçurumlar olduğundan, ne kadar adımdır bilemem. Amma dört köşedir. Hâlâ Mahmudî beylerinden Evliya Bey adaşımın idaresinde, yurtluk ve ocaklıktır. Kendisi bayrak ve davul sahibi muhterem bir kimsedir. Bütün Kürdistan emirlerini ihsanlariyle kendine bağlamıştır. Dört bin aded seçkin, silâhlı askeri vardır. Bu Evliya Bey bütün arkadaşlarımıza aşağı bahçelikte büyük bir ziyafet vermiştir ki, nefis nimetlerinin şekeri Hamevî şekerinden idi. Yemekten sonra parmağımdaki Ferid yazısı ile damlalı zümrüd üzerine yazılmış yüzüğü, Evliya Bey, «Görem Evliyâm, görem mührünü» deyip istedi. «Görün, Han'ım» diye eline verdiğimde okudu. «Ez reis-i etkiyâ ve enbiyâ, dâr-ı dâmid şefâat-i Evliyâ» yazılı idi. Okuyunca aklı gidip: «Evliyâm, elbette bunu ba-

na cebelersin» dedi. Ben: «Hân'ım, bu bana uğurdur, başkasına uğursuzluk getirir» dedim. Han hemen dedi ki: «Evliyâ ve enbiye uğursuz olmaz. Sen ve ben hasların hası evliyâyız, bizler Sa'd-ı Ekber (Jüpiter, Müşteri yıldızı)'de yaratılmışız. Elbette bu mühre baş vururum.» Israr ettiğini görünce, ben: «Gönlün rahat etsin, mübârek olsun» dedim. Dünya onun oldu. Hemen «Tiz, Evliya Çelebi kardeşimize beşyüz Mahmudî koyunu verin» dedi. Bir samur parçası kürk, işlemeli bir şeyhânî kılıç ve bir de Mahmudî at hediye etti. Murtaza Paşa ağasına, bizim Paşa'nın ağasına da birer at hediye etti. Sonra veda etti.

Ondan yararlı kılavuzlar aldık. Kuzey doğuya doğru beş saat gittik. Pasinağa köyüne geldik. Bu da Evliya Bey'in yüz hâneli köyüdür. Bir camii ve yer yer bağları vardır. Oradan yine doğuya üç saat giderek, sarp kayalıklardan geçip Melâhîn köyüne geldik. Yüksek dağlar arasında, geniş bir dere etrafında, bin hâneli, bağ ve bahçeli Kürt köyüdür. Halkı Şafii mezhebinden olup, seçkin askerlerdir. Bu pınarın başında Evliya Bey'in güzel bir bahçesi var. Kethüdâsı gelip bu bahçede bir ziyafet vermiştir ki anlatılamaz. Buradan da hediyeler alıp beşyüz aded koyunumu Van'a satmak için gönderdim. Oradan üç saatte Pinyaniş kalesine geldik.

Pinyâniş Kalesi: Yüksek bir kaya üzerine kurulmuştur. Görülmeye değer bir yerdir. Asla insan yapısı denilemez. Allah'ın emri ile oluşmuş bure bure, beden beden kayalardır. İçinde yüz aded mağara vardır. On kadar ev ve su sarnıcı bulunur. Mağaralarında erzak çoktur. Kalenin havâlesi vardır. Kale, bir yapı eseri olmamasından dolayı zarar görmez. Hattâ 1024 tarihinde Rüstem Han bu kaleyi tam sekiz ay kuşatmış ve toplarla dövmüş ise de, bir şey elde edemeyip geri gitmiştir. Güney tarafa açılan bir kapısı vardır. Ona da merdiven ile çıkılır. Merdiveni iplerle kaleye çekerlerse, hiçbir taraftan çıkmak mümkün olmaz. İçinde bir câmii ve anbarları vardır. Kaleye karşı olan dağlarda kaplan, vaşak ve yabani keçi çoktur. Hattâ bazı Kürtler o dağlara kapanlar kurmuşlardır, bu hayvanlar geçtikleri zaman o kapanlara düşerler. Kaplan ve vaşağı öldürüp postunu alırlar. Burada at kadar kaplanlar olur. Bu kaleden aşağı, Bezdük deresi kenarında altıyüz aded Kürt evleri var. Etraflarında ribat olmayıp yalnız hendek vardır. Bezdük nehri kenarında, binlerce yüksek kavak ağaçları vardır.

Garip bir hikmet ve manzara: Burâ halkının çocuklarının cesaretine hayranım. Bu diyarın ağaçlarına su yürümeye başladığı za-

man, bütün çocuklar bir yere toplanıp her kavak ağacına küçük büyük, yetmiş-seksen, yüz kadar çocuk tırmaşırlar ve tâ tepelerine kadar çıkarlar. Ağacın bunları taşımaya gücü kalmaz. Ağırlıktan hemen yay gibi eğilip baş aşağı olurlar. Bütün çocuklar ağacın dallarına yarasa gibi sarılıp, ağacın ucu ağırlıktan tâ yere yatar. Bu kere çocuklar birer birer kendilerini yere atarlar. Ağacın yükü hafifleşir; üzerinde ancak kırk, elli oğlan kalır. Amma cesur olanları tâ ağacın doruğunda kalır. Bu kere ağaç deprenip kalkmak ister amma, üzerinde çocuk çoktur. Birden on kadar çocuk kendisini yere atınca, kavak gürleyip kalkarak tâ öbür tarafa yere eğilir. Bu hâl üzere zavallı ağaçlar hep yatar kalkarlar. Gariptir, hiçbir diyarda kavak ağaçlarının böyle iki tarafa bükülme ihtimali yoktur. Her gün bütün çocuklar, ikindi vaktinden sonra hocalarından serbest kalınca, bu ağaçların üzerinde şakalar edip oynaşırlar. Acaib, seyredilecek bir şeydir.

Bu şehirde bir cami, bir mescid, misafirler için bir han vardır. Hamam, çarşı ve pazar yoktur amma yaylalarında koyunları çoktur. Fakat Halep Valisi İbşir Paşa'nın kışkırtmasiyle, Acemler buranın kırkbin koyununu almış sürmüştür. Biz de o koyunları almak için görevlendirildiğimiz için, buranın halkı bize ikramda bulunup ağaçlar altında zevk ve safâ ettirdiler. Buranın havası ve suyu gayet hoştur.

Pinyaniş halkının yaşantısı: Bunlar 955 tarihinde Süleyman Han'a itaat edip, yine kendi vilayetlerinin gelirleriyle ocak beyi olmuşlardır. Altı bin askeri vardır. Bunlar da Mahmudî sayılırlar. Lakaplarında «Ümerâ-yı Pinyâniş» diye yazılır. Aklı gözünde, doğruluk üzerinde, kılıç belinde, hançer elinde, ateş parçası adamlardır. Gayet dürüst olup, hile ve sahtekârlıktan uzaktırlar. Bunlardan bizimle Van'dan gelen yüz nefer burada kaldılar. Bizimle kalanlarla Acem'e revân olduk.

Buradan doğuya doğru giderek Rıbacık'da menzil aldık. Sultan Dördüncü Murad Revan'dan dönerken burada konaklamıştır. Otağ yerinde halen bir sofa vardır. Bu yer Pinyaniş hududunda olup, Osmanlı toprağıdır. Burada bir su vardır ki, Kudüs-ü Şerîfin Silvan suyundan daha lezzetlidir. Her kim bu sudan kırk gün içse secî, genç bir yiğit olur. Onun için, bu diyarda Mahmudî kavmi halkı hep bahadırdır. Amma buranın yolları kayalık ve sarptır. Yalçın kayalarında keçi ve koyunlar vardır. Kaplan, sıçan ve zürafânın hesabı bilinmez. Köyü o kadar mâmur değildir. Üç yüz hâneli olup bir câmii vardır. Kürt köyüdür. Etraftaki köylerden gelenlerle büyük

bir pazar kurulur. Buradan doğuya doğru altı saat giderek Kotur kalesine geldik.

Kotur kalesinin yapısı : Moğol lisanında, sarplığa ve inatçı olan kimseye «Kotur» derler. Moğolların Cengizileri Müslüman olduklarında, hükümdarları olan Mahmud Şah Gâzan hazretleri zamanında Kotur adında inatçı bir vezir var idi. Hükümdar, vezire şu kayalıkta bir kale yapmasını emreder. Vezir, 694 senesinde bu kaleyi yaptırır ve adına Kotur kalesi derler. Bir Kotur kalesi de Hersek sancağında Nova kalesi körfesi nihâyetinde yapılmış olup, halen Venediklilerin elinde sağlam yapılı bir kaledir. Bu Kotur kalesi de Acemlerin idaresindedir. 992 tarihinde Ferhat Paşa burayı alınca, Osmanlı idaresine geçmişti. Sonra 996 tarihinde Cıgalaoğlu, Serav altında yenilgiye uğradı; bütün cephâne, bârhâne ve diğer iş yerleri ile bırakıp kaçınca, Acemler fırsat bilip bu kaleyi ele geçirmişlerdi. Kaleyi tamamen tamir edip sağlamlaştırmışlardı. Hattâ 1045 tarihinde Revan fâtihi Sultan Murad Han fetihten sonra burada istirahat ettiğinde, İslâm askeri bu kale üzerine gelenlere öyle top vurur ki hiç kimseyi yanına yanaştırmaz. Murad Han: «Bu top sedası nedir?» diye sorar. «Padişahım, o kale bizim idi. Şimdi Acem'in elinde olduğundan askerimize top atar» derler. Murad Han hemen Nogayili adlı atına binip bu yüksek kaleyi seyrederek: «Hak belâsını versin, ne sarp hisar imiş! Şimdi bunu kuşatsak kış yakındır, kuşatma belki günden güne uzar. Bu işe başlamaktansa başlamamak daha iyidir. Hayır olsun!» deyip çadırına gelir. Tâ ki 1038 tarihinde Bağdad'ı fethedince, barış yapılan yerde Murad Han Kara Mustafa Paşa'ya der ki :

— «Mustafa, bu barışta Acem, Revan kalesi yakınındaki Menuy kalesini yıksın; Van eyâletindeki Kotur kalesini de yıksınlar.»

Hakikatte istedikleri şekilde Menuy ve Kotur kalelerini yıkmayıp, içindeki bütün askerleri çıkarıp Kotur kalesini boş bırakırlar. Allah'ın hikmetinden olacak ki, Sultan Murad Bağdad fethinden sonra İstanbul'da rahmetli oldu. Beri tarafta ise Acemler fırsat bulup İbrahim Han'ın tahta geçişinde anlaşmayı bozdular, Menuy ve Kotur kalelerine asker koyup öyle güzel sağlamlaştırmışlardır ki sanki birer beyaz neceftir. Halen Van eyâletinde Pinyaniş beyiyle hudud olur.

Eskiden Kotur, sancak beyimizin merkezi idi. Kalesi Acem elindedir amma, yine Kotur'un bütün nâhiyeleri Osmanlı topraklarındadır. Kotur beyi vardır. Hattâ Bitlis cenginde bizimle beraber idi.

Kotur kalesinin şekli : Bir derenin güney tarafındadır. Dört köşedir. Yüksek kayalık üzerinde yapılmıştır. Küçük bir kale olup, uzunluğu malumum değildir. Kale içinde üç bin seçkin, tüfekli ve dizçöken asker vardır. Biz orada, bir gece, aşağı bahçelerde dinlenir iken kalenin bütün burç ve bedenlerini meşaleler ile aydınlatıp, bekçiler tâ sabaha kadar «Hudâ hûb!» diye bağırdılar. Hakikaten kale beklemek Acem'e kalmıştır. Kale yapmak da Frenk'e!

Kalenin dizçöken ve eşikağaları aşağı, çadırlarımıza inip, hayli ikramlar edip ev sahipliği yaptılar. Seher vakti bize elli kadar dizçöken verip, Mahmud Deresi denilen yere kadar uğurladılar. Burası alçak bir dağdır ki Acem toprakları buradan başlar. Adı geçen Şah gediğini 1065 senesi Zilkâde ayında aşıp Acem ülkesine ayak bastık. Buradan dört saat ileride Albak Kalesi'ne geldik.

Albak Kalesi : Bu ismi almasının sebebi şudur: 694 tarihinde Mehmed Şah Gâzân zamanında Tebriz şehbenderi olan Ali Baki bu kaleyi yaptırmıştır. Bu Ali Baki'den galat olarak Moğol ve Kürtler tarafından «Albak» denmiştir. Birçok hükümdarın eline geçmiş harab bir yerdir ki kalesi yüksektir. Halen Van, Azerbeycan, Ucan Rumiyesi şehirlerinin ortasında ve dağın eteğinde kurulmuş dört köşe bir kaledir. İçinde Yasavul ağası, dizçöken ağası vardır. Şah elinden dolu içmiş dizçöken tüfekleri bulunur. Bağı ve bahçesi çoktur. Hattâ Murad Han Revan fethinden dönerken bu Albak kalesi altına konmuş, şehri tenha bulunca harab etmemiş ve geçmiştir. Otağ yerinde halen, çimenlik ve bahçelik bir kısımda, sofaları vardır. O mübârek yerde her hafta kent halkı toplanıp Pazar kurarlar. Kalenin dışında camii, hamamı ve hanı ile yeteri kadar dükkânı vardır. Şemseddin Huyî Hazretleri hâcegân sınıfından büyük bir zâttır ki nice keşif ve kerâmetleri görülmüştür, bu şehirde yatar.

Buradan kuzeye doğru beş saat gidip, Cülû denilen kente geldik. Bir Hakkâri'li Şah, cülûsunda (tahta çıkışında) burada taç giyip kenti mâmur ettiği için Cülû derler. Halkının hepsi Şiidir. Oradan yine doğuya üç saat gidip Hanasun kalesine geldik. Silmas hududunda geniş ve çimenlik bir sahrada bin hâneli, bağ, bahçe, câmi, han ve hamamlı, güzel bir köydür. Lâkin çarşısı epey büyük olup, Murad Han'ın otağı yerinde hafta pazarı vardır. Oradan hareketle yedi saatte Karnıyarık kalesine geldik.

Karnıyarık Kalesi : Bunu 922 tarihinde Karnıyarık adıyla anılan bir han yaptırdığından, adını ondan almıştır. Yüksek bir tepe üzerinde taştan yapılmış güzel bir kale olup, şekli dörtgenden uzun-

cadır. Kaleye bizi sokmayacaklarını bildiğimiz için çıkıp gezemedik. İçinde ancak bir câmi, bir saray, üç yüz kadar tüfekli askeri vardır diye naklederler. Amma aşağı varoşu kıyısında çadırlarımızı kurup oradan seyrettik. Bin adet, topraktan yapılmış temiz evleri vardır ki bağ, bahçe ve havuzlarla bezenmiş, eşsiz ağaçlıklarla süslenmiş şirin bir varoştur. Birkaç câmii, han ve hamamları, yeteri kadar dükkânları vardır. Sultan Murad'ın otağının yeri mesireliktir. Ona yakın Molla Şücaeddin Kirmani'nin mezarı vardır.

Oradan kuzeye yönelerek, dört saat yol aldıktan sonra Hobaş menziline geldik. Murad Han yoluna ters düşmektedir. Tesvi şehrinin minareleri sol yanımızda görünmekte idi. Bağları içinden geçerek Hobaş'da çadırlarımızı kurarak konakladık. Kalenteri, kend şahnesi rehberlik edip, hepimize hürmet gösterdiler. Tesvi şehrinin nahiyelerindendir. Bin evli, câmi ve hamamlı, mamur bir kasabadır. Oradan yine kuzeye dört saat giderek Berduk kalesine geldik.

Berduk Kalesi'nin vasıfları: Bu kale, Acem toprakları içindedir. Van eyâletinde Pinyaniş Kürdlerinin idaresindedir. Acem'in yağma ve talan ettiği koyunların çoğu bunlarındır; çünkü yaylaları Acem'in Avşarlı aşiretiyle hududdur.

Bu yüksek kalenin kuruluş tarihi 1025 olup, Pinyaniş beylerinden Çolak Mir Aziz Bey tarafından yaptırılmıştır. Bu Berduk kalesi Pinyaniş kalesine çok yakındır amma, usulen davetlere icâbet ederek birkaç kaleye uğradık, muhabbet mektupları verip sonra Berduk kalesine geldik.

Berduk Kalesi'nin yapısı: Bir bayır üzerinde, faydalı ve küçük bir kaledir. Hendeği yoktur. Doğuya açılan bir ağaç kapısı olup, çevresi sekizyüz adımdır. İçinde ikiyüz kadar odaları var. Neferleri yine Pinyaniş aşiretindendir. Üç küçük topu ve bir câmii var. Gerçi çarşı ve pazarı yoksa da, Acem diyarına yakın olduğundan istenen herşey kolaylıkla bulunabilir. Kalenin güneyinde ve dışarısında, Davdan nehri kenarında, üçyüz aded bağlı, bahçeli, kavak ağaçlı evlerden oluşan mamur bir varoşu vardır. Câmii, Çolak Mir Aziz tarafından yaptırılmıştır. Han ve hamamı pek küçüktür. Bu hamama ben girdim, ancak altı kişinin sığabileceği dar bir hamamdır. Bu varoşda ancak üçbin kadar Pinyaniş yiğitleri oturmaktadır ki, defalarca Acem diyarına girip Şah'ın hanlar hanını bozmuşlardır. Yiğit ve sert tabiatlı bir aşirettir. Başlarındaki serbendlerinin üzerine çelenk asarlar. Hâlâ yakınlarında olan Acem'in Rumiye ve Tebriz vilâyetleri hanları, bunlara her zaman zahire, at ve ipek hedi-

yeler gönderip şerlerinden korunurlar. Amma bu sefer Acem kalabalık asker ile üzerlerine geldi, cenk ederek kırkbin koyunlarını yayladan sürüp götürdü. Bizim o koyunların geri alınmasıyla görevli olduğumuzu bildikleri için, bizimle Rumiye hanına birlikte gitmek istediler. Ben: «Bizde sizin koyunlarınız için çeşitli Acem hanlarına Van vezirinden mektuplar var. Biz çok dolaşacağız. Siz sonra Rumiye'ye geliniz.» dedim. Hoşlarına gitti ve bize hayli hediye verdiler. Bu varoş içinden akan Davran nehrini sordum: «Harir dağlarından, Erdilan bellerinden ve Hakkâri dağlarından toplanarak şehrimiz içinden geçer, doğu tarafında Pehlivan Han toprağından geçtikten sonra Rumiye denizine dökülür» dediler.

Oradan doğuya doğru üç saat yol alarak Hasine kentine geldik. Üçyüz evli köydür. Hem Acem'e, hem de Pinyaniş'e bağlıdırlar. İki kılıç altında olup, her iki tarafa öşür verirler. Onu geçip Narir köyüne geldik. Bunlar bazı Kıran Kürdlerine bağlıdırlar amma, Acem'e de öşür verirler. Mâmur yerdir. Bunu da geçip üç saatte Gazikıran kalesine geldik.

Gazikıran Kalesi'nin vasıfları: Bu kale çeşitli defalar Osmanlı ve Acem eline geçmişse de hâlâ Osmanlı elinde olup, Van eyâletinde Pinyaniş Beyleri idaresindedir. Bu âşiretin yarısı Acem'e bağlıdır. Çünkü köy ve kentleri, mezra ve bahçeleri hep Acem toprağındadır. Ancak, kaleleri sarp olduğundan buraya kapanmışlar ve Osmanlı elinde kalmışlardır. Bu aşirete Gazikıran denmesinin sebebi şudur: Bunlar o asırda sekizbin asker olup, şah hanları garyanlarıyla Revan kalesine yardıma giderken Acem'in önünü kesip öyle kılıç vurmuşlar ki, bir tanesi bile başını kurtaramamış. O zamandan beri adları böyle kalmış.

Kalenin şekli: Rumiye sahrasına bakan yalçın bir kaya üzerinde dört köşe, küçük ve köhne bir kaledir. Kale içinde on kadar ev ve bey sarayı vardır. Saray mükellef ve havadar bir saraydır. Beyi ocaklık hâkimidir ki, hâlâ bin askere sahibdir. Geliri kendisine aittir. Osmanlıya fazla sevgileri vardır. «Ah bir kere Osmanlı gelse, çünkü Acem ile Osmanlı sulh yapalı fakir kaldık!» derler. Varoşunun etrafında duvar yoktur. Hepsi bağ ve bahçelerle süslü evlerdir. Buradan güneye gitmek gerekince, Isfahan'da İran Şahına gitmeye memur olan Sarı Ali Ağa ikiyüz aded atlılarıyla bizden ayrıldı. Onlar Isfahan yönüne, biz Azerbeycan tarafına hareket ettik. Güneye devam ederek beş saatte Kobah deresine geldik. Burası Acem'in Çevlan Han hududunda olup, Gazikıran ile aralarında olan bu dere

şah gediğidir. Batısı, Osmanlının Gazikıranlısıdır. Bu öyle bir deredir ki, sanki ağaç cennetidir. Yüzbinlerce çiçeğin güzel kokusundan gelip geçenlerin beyinleri uyuşur. Geniş caddenin iki tarafına servi, şimşir ve çınar ağaçlarını hesaplı olarak dikmişler. İnsana güneş asla tesir etmez. İşte bu zâlim derede, 993 senesinde Cağalzâde Sinan Paşanın tedbirsizliği sebebiyle Serav cenginde şehid olan Ali Paşa, Tireli Fazlı Paşa vasi-i âlisi Defterdar Paşa, Ferruh Bey ve daha bunun gibi nice ileri gelenlerin kabirleri vardır. Mezar taşlarına çok güzel bir şekilde isimlerini yazmışlar. Amma bunları, Tebriz ve Rumiye hanlıkları Osmanlı elinde iken yazmışlardır diye kazıdılar.

Buradan güneye Şehrizor dağları, Harir ve Erdilan dağları eteği tarafına beş saat yol alarak Çevlan Sultan menziline vardık. Yüksek bir dağın eteğinde bir evli, bağ ve bahçeli, câmi, han ve hamamlı, yüz kadar dükkânlı büyük bir köydür. Çevlan Sultan adlı bir kırçıl koca, karşılamaya çıkıp bizi alay ile sarayına ziyafete götürdü, bütün adamlarımızı bağına kondurdu. Murtaza Paşa ağası karındaşımızı, oğlunun bağına kondurdu. Bu Çevlan Sultan aslen Gazikıran Kürdlerindendir. Şahdan taç giyerek sultan olmuştur. Acem diyarında sancak beylerine «sultan» derler. Bu kırçıl koca öyle bir adamdır ki, bin aded askeri vardır. Amma kalesi yoktur. Paşa efendimizin mektup ve hediyelerini verdiğimizde öpüp okudu, yazılanları anlayınca «Vallah, ben Pinyaşinden bir koyun çalmamışam, ancak Rumiye hanıyla şehirlerini talan etmişem» deyince, «Ey imdi birkaç günden sonra sizinle Rumiye hanı divanında buluşuruz» diyerek konağımıza gittik. Sabahleyin hediyelerini alıp yine güneye giderek, beş saatte Avşarlı Sultan menziline geldik. Bu da karşılayıp bizi bağına kondurarak ağırladı. Mektuplarını verdik. Okuyup: «Evet, gözüm oğlum. Sizinle Rumiye divanında görüşürüz!» diye güleryüz gösterdi. Aslen Türkmen'dir. Şah'dan eklil giymiş, ikram sever adamları vardır. Köyü beşyüz ev, câmi, han ve hamamlı olup, bağ ve bahçesi cihanı tutmuştur.

Buradan yine güneye altı saat giderek Piredus Sultan menziline geldik. Kendisi ihtiyar ve hasta olup, yatağında ağlayıp inlerdi. Kethüdâsı karşılamaya çıkıp rehberlik ederek bizi götürdü. Mektupları verip kendi evinde buluştuğumuzda, «Ayağınız uğurlu ola, hoş geldiniz» diye güleryüz gösterdi. Ziyaret kısa olmalıdır fikriyle konağımıza döndük. Kasabası gayet mâmurdur. Beş câmii, han, hamam ve çarşıları var. Buradan beş saat güneye gidince, Engeli Sultan karşılamaya çıktı. Kendisi ikinci Şah Abbas'ın yetiştirmelerin-

den olup, Kehrivan diyarından gelme bir Fars sultanıdır. Bizi kendi sarayına kondurup, mektuplardan memnun kalarak «Hey kurbanım bu Osmanlıya» diye Osmanlıya olan hasretini ifade etti. «İnşallah, Rumiye divanında sizlerle buluşuruz» dedi. Ziyâretten sonra sarayına varıp varoşunu seyrettik. Ağaçlık içinde şirin bir şehirdir. Câmileri, han ve hamamları, yeteri kadar dükkânları var. Bin aded askere sahiptir. Amma buranın güzeline diyecek yoktur. Gayet güzel tenli olurlar. Parmaklarından ilikleri seyredilir. Suları bol olup müşbek bostanları, memduh gülnarları, renkli erikleri ve armudları vardır. Buradan biraz kıbleye beş saat yol alarak Cebne köyüne geldik. Enreli Sultanlığı hududunda Şah İsmail vakfı olup bin evli, ağaçlık ve bahçeli bir büyük köydür. Halkı Kürd ve Gökdolak'tır.

Buradan yine güneye giderek üç saatte Harir Sultanı menziline geldik. Kethüdâsı karşılamaya çıktı ve sultan sarayında konakladık. Meğer sultan avda imiş. Bin kadar askeri ile avdan dönüp benimle görüştüğünde, «Bre ağam oğlu, canım, bre sen hoş geldin» diye benimle eski ahbab gibi konuştu. Meğer Türkmen ve Kazaklı kabilesinden imiş. Yedibin kadar adamıyla Şehrizor'dan Acem'e gelip, şahdan eklil giyerek sultan olmuş. Mektubumuzu verince, yüzüne gözüne sürüp yine bana vererek «Oku» dedi. Ben okuduğumda yazılanı anlayınca, «Vallah, biz Rumiye hanı ile Pinyanişi'yi vurduğumuzda yirmi han idik. Aldığımız koyunları güzel şahımız verin derse, baş yüz üstüne» diyerek bana o an belindeki kılıcı bağışladı. Ben: «Yok, kılıcını almam, Osmanlı arasında ayıptır» dedim. «Hey kurban olayım Osmanlı sana!» deyip, bir garbi kılıç, bir karaçabuk at hediye verip Rumiye'ye o dahi gelecek oldu.

Şimdiye kadar yazdığımız yedi sultanın hepsi de onbirbin Türkmene sahip beyler idiler ki, Harir ve Erdilen dağlarında yaylalanırlardı. Murad Han'ın tahta çıkış gününde Acem, Tebriz ve Rumiye'yi istilâ edip, bunların hepsi de şaha tabi oldular. Amma hepsinden haber aldım, yine Osmanlı'yı isterler. Bu sultanlardan hediyeler alarak yine doğuya devam edip, yedi saatte Harmaş şahı menziline vardık. Buralar hep Rumiye hanının idaresindedir. Bu da Rumiye sahrasında beşyüz evli, bağ ve bahçeli, mâmur kenttir. Câmii ve hamamı var. Buradan yine Rumiye sahrası içinde giderek beş saatte Rumiye-i Azerbeycan kalesine geldik.

Rumiye-i Azerbeycan kalesinin vasıfları: Cengiz oğullarından 694 tarihinde Müslüman olan Sultan Mahmud Gazan bu kaleyi yaptırmıştır. Sonra nice sultandan sultana geçmiş ve 932 tarihinde Şah

Tahmas genişleterek son derece güzelleştirmiştir. Süleyman Han'ın Tavaşi Süleyman Paşası ve Hadım Cafer Paşanın dahi kapı ve duvarlarını sağlamlaştırdıkları bu şehre nasıl girdiğimizi açıklayalım:

Bir gün önce Harman Şahı denilen yerden, konuşkan ve vakar sahibi bir adamımızla kethüdâsına haber gönderdik. Adamımız han ile buluşup el öpünce, «Seherle birlikte hareket edip buyursunlar» diyerek, üç araba yüklü yiyecek, içecek gibi hediyelerle bir dostluk mektubu gönderdi. Beraber gelen adama, riya olsun diye söylemiyorum, sırf Osmanlının itibarını korumak için bir haylice şey verip, bir Kayasultan mendili içinde bir de mektup yazarak hana gönderdim. Sabahleyin bütün adamlarımız silahlanarak bayramlıklarını giydi. Ben de Mustafa Paşa ağası karındaşımız da gösterişli elbiselerimiz içinde atbaşı beraber olup yanyana devam ederken, önümüz sıra üç adet küheylan at çekildi. İkiyüz kadar silâhlı yiğitle Rumiye sahrası içinde yol alırken karşı taraftan bir siyah duman belirdi ve içinden asker göründü. Zurna, nefir ve davul sesleri afâkı tuttu. Onlar gelmede biz varmada iken onu gördüm ki, Acem yaklaşınca asker içinden beş-on adamla Han göründü. Ben dahi Ali ağa ile alayımızdan ayrılarak onlara doğru at sürdük. Meydanda Han ile at üzerinde öpüşüp görüşerek onlar bize, biz onlara sevgi gösterilerinde bulunduk. Han «Safa gelmişsiz, hoş gelmişsiz!» deyince, ben dahi «Yahşi aman bulup, güleryüzünüzün aydınlığına sevgi ile pervane olmağa gelmişim» dedim.

Baktı ki Mustafa Paşalı tarafından bir söz yok, benimle atbaşı beraber olup dedi ki: «İran kanunlarında hanlar kendi derecelerinden aşağı olan kimseleri karşılamaya çıkmazlar. Ben Osmanlıya olan sevgim nedeniyle karşılamaya çıktım.» Anladım ki kalbinde gurur ve büyüklük var. Hemen «Han'ım, Hak seni hatadan korusun. Hz. Peygamberin "Zayıflara ikram ediniz" hadisi şerifine uyarak misâfire ikram etmeye gelip büyüklük gösterdiniz» dedim. Buna benzer çeşitli konuşmalar yaptık ve asker çevgen oynayarak kaleye yaklaştık. Şehrin bir saat dışında binlerce adam karşılamaya çıkıp, anacaddenin sağ ve solunda sıra sıra genç ve ihtiyarlar selâma durmuşlar. Han bir askerî merasim yaptı ki dille anlatılamaz. Amma gördüm ki, han henüz genç bir han olup ihtişam ve gösterişe meraklı. Askerlerinin hepsi disiplinli. Neticede, bu ihtişam ve debdebe ile kaleye yaklaştığımızda han ileri çıktı. Biz yine ağa ile atbaşı beraber giderken, hemen kaleden bir fasıl zurna ve davullar çalınarak kalenin bütün bedenlerinden balyemez toplar ateşlendi. Allah'ın

büyüklüğü, top gürültüsünden yer ve gök titredi. Kalenin bütün burçlarından, bedenlerinden, bayrak ve filamalar sarkıtılarak kale baştan başa süslenmişti. Bu hal ile Rumiye kalesini seyredip alayımız ile geçerek han sarayına girdik. Yine han ile birbirimizi kucaklayarak sağ tarafına beni, sol tarafına da Mustafa Paşa ağasını alıp muhabbet meydanına öyle destimallar ve peşkinler geldi ki böylesi ancak hayâl edilebilir. Sonra meydana sof fağfuri tabaklar ile yirmi çeşit pilav ve yirmi kâse çorba geldi, çeşnicibaşı bütün tabaklar arasına girip han önündeki pilâvdan kepçe ile herkesin önüne boşalttı. Mecliste bulunanların önüne kepçe ile herşeyi dağıtıyordu. Zaten Acem'in pilavından başka yemeği meşhur değildir. Birkaç çeşit büryânileri ve çorbaları da meşhurdur. Bunlar hoşafı hiç sevmezler ve yemezler. Yemekten sonra han ile bana leğen ibrik gelip, Osmanlı usulü üzere ellerimizi yıkadık. Diğerleri ellerini ucu ıslanmış havlular ile sildiler. Öteki muhafız askerleri hep ellerini sol koltuklarına, sol ellerini de sağ koltuklarına sildiler. Böyle garip kanun ve âdetleri vardır. Sonra koynumdan paşanın mektubunu çıkarıp öptükten sonra Han'a verdim. O dahi aleyküm selâm diye mektubu öpüp başına koyarak ayağa kalktığında, bütün hizmetçiler ve mecliste hazır olanlar dahi ayağa kalkıp mektubu onlara gösterdi ve sonra münşiye verip okutturdu. Yazılanlar anlaşılınca, şu şekilde söze başladı :

— «Evliya Ağa! Sen hoş gelmişsin, sen safa gelmişsin. Bir elçisin, bir emir kulusun. Biz kendi halimizde bu şehrimizde oturup İran ve Turan şahına duada iken, bir gece bu Pinyaniş aşiretinin baskınına uğradık. Gördük ki bu kale dibinde kelle ve dil koparır, Çevlan Sultan ve Pirdevs Sultan ve öteki sultanların ülkesinden onikibin koyunlarımızı çalarlar. Biz dahi hayret içinde kalıp, «Eyâ, bu sulha aykırı işin aslı ne ola?» diye müşaverede bulunduk. Birçoğumuz dedik ki: «Biz de Pinyanişin'den birkaç esir alıp konuşturalım ve işin aslını öğrenelim». Fakat tedbirli ihtiyarlarımız buna razı olmayıp şaha bildirmeye karar verdik ve bildirdik. Şahımız dahi padişahınıza ve Haleb'deki veziriniz paşaya mektup ve arzlar gönderdi. O muradsız İpşir'den cevap gelmeyip, «Ben onların hakkından gelirim» diye göz yumunca, yine Pinyanişi kavmi Selmas ve Tesev altından başlar kesip nice kervanları talan ettiler. Biz dahi kapalı olmayalım, iş iştir diye Tebriz Han'ımızın fermanıyla birkaç Han ve yirmibin asker İran'ın Pinyanişi ülkesini yağma edip, birkaç kelle koparıp, yirmibin koyunlarını alarak sağ ve ganimet sahibi olarak Rumiye'ye geldik». Bunun üzerine hazır olan Pinyani-

şinli koyun sahipleri: «Hayır, kırkbin koyunumuz ve yüzelli adamımız kayıptır. Hepsini siz aldınız!» diye feryad ettiler. Ben:

— «Bre adamlar! Ne feryad ediyorsunuz? İnşallah, Han devletinde koyunlarınız tahsil olunur. Sabredin, çıkın dışarıya.»

Diyerek, bütün koyun sahiplerini dışarı çıkarttım. Han ile yalnız kalarak uzun uzun konuştum ve şu şekilde söze başladım:

— «Han'ım, Van'dan beri sizinle buluşmaya can atardım. Allah'a hamdolsun, gül yüzünü görüp nimetini yedim. Senden bir ricam vardır: Allah'ın arslanı Hz. Ali'nin temiz ruh-u şerifini seversen, zatında burada herkesten uzak iken seninle bir anlaşmaya varalım. Amma Allah aşkına sabırsızlık gösterme.»

Dedim. «Vallahi sabrederim, izin senin. Misafirimsin, söyle» dedi. Ben:

— «Han'ım, merhum Sultan Dördüncü Murad Han Bağdad'ı fethedip İran şahı olan Şah Safi ile ne yüzden sulh yapmışlardı, biliyor musunuz?» dedim. Han:

— «Ben o zaman yeni doğumuş amma, bizim Hoca Nakdî ve Hacı Kurban Kulu iyi bilir. Onları çağır» dedi. Derhal onlar gelince, Han:

— «Ey hocalar! Sultan Murad ile Şah Safi Bağdad dilinde nasıl bir sulh yaptılardı?» deyince, Hoca Nakdî:

— «Ey hanım, işbu ahidnâme yirmi madde halinde yazılmıştır» deyince, Han çekmeceyi açıp ahidnâme suretini eline aldı.

Ahidnâme sureti: «Evvel benâm-ı hüdâ, sâniyen Muhammed levlâke levlâk lemma halektel eflâk, sâlisen benâm-ı ciharyâr-i güzin rıdvanullahı teâlâ aleyhim ecmain. Ben ki hâdimülharemeynüşşerifeyn ve mevlâ mulükül Arab vel Acem. sen ki İran zemin şahı geçinir Şah Şafi bahadırsın, aslıhullahul mülkûl kâdir kırk sene sulh ve salah ola diye rica etmişsin. Yirmi sene ve yirmi madde üzerine sulh akdine rızây-ı hümayunum oldu. Birinci maddesi oldur ki, iki taraftan vurguncu ve yağmacı ve talancı olmaya, yakalanırsa her iki taraftan haklarından geline. İkinci madde: Asker çekilip zorla, top ve tüfenk atılıp, ülke vurulmaya.»

Bu iki madde okununca ben:

— «Hanım, atana rahmet! İşte bu iki madde bize ve size belge ve delildir. Bu çeşit sulh akdinden ne anladınız?» dedim. Han:

— «Önce sulha aykırı işi Pinyanişî kavmi yapıp Rumiye altından baş kaçırdılar ve koyun sürdüler» dedi. Ben:

— «Han'ım! Pinyanişli top, tüfenk atıp asker çekerek açıktan mı geldi?» dedim. Han:

— «Yok, geceleyin baskın yaptılar» dedi. Ben:

— «Han'ım, babana rahmet ola! Sen, İran şahının mutlak vekili ve başkumandanısın. Sulh adına gereğince niçin yağmacıları ve hırsızları tutup haklarından gelmedin de yirmi aded han ve kırk bin asker toplayıp top ve tüfenk ile cenk ederek herkesin gözü önünde ahid bozanlık ile Pinyanişî diyarını harab edip kırkbin koyun ve üçyüz kelle aldın? Hâlâ bu kadar adamları yaralıdır, ülkeleri harab ve câmileri top darbesinden yıkılmıştır» dedim. Han:

— «Vallah Evliyâ ağa, yedi top atmışız» dedi. Ben:

— «Han'ım, top atmasan da yanında top taşıman sulha aykırı iştir» dedim. Hemen gördüm ki Han'ın rengi değişti. «Peki, çâre nedir?» dedi. Ben:

— «Bu sulha aykırı iş Osmanlı Padişahı tarafından duyulunca, damadı Melek Ahmed Paşayı kumandan tayin ederek bu mesele için Van eyâletine gönderdi. Belki işitmişsinizdir, Van'a girince yanına yüzbin asker alıp Bitlis Hanıyla cenk ederek ilini ve memleketini harab ve yağma ile üç bin adamı kılıçtan geçirtti. Şimdi de bu işi karıştırmaya başladı. Han'ım, aziz başın için tasalanma, ben senin çöreğini yedim. Bir gün görürsün ki, Melek Ahmed Paşa bu mesele için Diyarbekir, Erzurum, Ahıska ve Van eyâletlerinin yetmiş seksenbin askerini bu diyarlara çekip harab ve yağma eder. Özellikle saadetlû padişah; daima Acem üzerine sefere çıksam, Murad Han'ın aldığı Revan kalesini fethetsem ve Acemler Meku ve Katur kalelerine adam koyup sulhu bozdu, şimdi de Pinyanişi vilâyetimi vurdu diye, gece gündüz avda gezer cem mertebeli bir padişahtır. Şimdi Han'ım, bu işin sonu şiddete dönüştü. Bütün asker bu diyarı vurmadan hemen koyunları alıp, paşaya teslim ile sulhu yenileyesiniz. Eğer bunun tersi olursa, bu diyarlardan asker çıkmayınca Şah tarafından cezalandırılırsınız. Tarafsız kimselere danışınız» deyince, Han:

— «Kırmızı Murtaza Ali kemerine vursun, her kim bu işi bana yaptırmıştır» diye gözleri nemlendi. Hemen Hoca Nakdi dedi ki:

— «Vallahi, canım elçi Evliya ağa iyi danışmanlık yaptı. Doğrusu bugün çevrenizi iyi kişiler almış! Amma Han'ım, Osmanlı bizim Meku ve Katur kalesine asker koyduğumuzu unutmamış; sulha aykırıdır, der. Hey kör olasın Osmanlı! Evet Han'ım, hemen birkaç bin koyun bulup sahiplerine verilsin ve Evliyâ Ağanın dedikleri yapılsın.»

Bu nasihatlardan herkes etkilenip hayret içinde kaldılar. Ben «Han'ım, idareniz altında olan sultanlara vezirimizden mektuplar

götürüp verdim. Cümlesi, biz Han hazretlerinin emrinde memuruz diye cevap verdiler. Hemen sabahleyin onlara haberciler gönderip, gelip konuşasınız» diyerek ayrılıp hemen konağımıza hareket ettim. Bizim alay ve Han'ın bin aded muhafızları bizi konağımıza götürüp, Kalenter bağı denilen Cennet bağına yerleştirdiler. Bütün adamlarıma, edepli davranın diye tenbih ettim. Han bana bir mükellef oda, yirmi yastık, altı aded altın işlemeli yorgan ve renk renk elbise ve eşya, üç bohça hil'at, anber, altı aded usta aşçılar ile altı araba yükü zahire, on araba odun, altı araba çeşitli meyveler gönderdi. Kapımıza dahi bir dizçöken ağası gelip kapıcılığımızı yaptı.

Murtaza Paşa ağasını dahi Şahbender bağına kondurdular. Ona dahi bizimkine benzer zahireler gitti. İkindiden sonra Han tarafından eşik ağası gelip «Buyurun, sizi Han ister» deyince, Van ağalarının mektuplarını, Mahmudili İbrahim ve Evliyâ beylerin koyun tahsili için verdikleri ricanâmeleri alıp, paşa efendimizin Han'a hediye olarak gönderdiği atları da mücevher takımlarıyla temiz yedekçiler çekti. Yine alaya bizim adamlarımızın kellifelli olanları gitti. Han adamları dahi önceden giderek Han huzuruna iki küheylan atı çektiler. İşlemeli eğerli atı görünce Han'ın aklı başından gitti ve öteki atı dahi görerek hayrette kaldı. «Paşa pederinizin Kayser zemin atlarıdır. "Mağzur buyurup kabul eylesinler" diye Han'ıma bol selâm edip bu kısrakları hediye gönderdi. Ayrıca: "Han oğlumuzun yanında Piyaniş fakirlerinin koyunları ricası geçerse, biz onlara çok küheylan Rum atları göndeririz. Dünya ve ahiret oğlum olsun. İnşallah Şah'dan ben ona Revan Hanlığını rica ederim. Babasının yurdunu imar etsin" buyurdular» dediğimde, Han bu ferahlatıcı sözlerden hoşlanıp, «Melek vezir babamız olsun. Bizi akranlarımız arasında yükseltti. Allah da onu yüceltsin» diye işlemeli eğerli atın saf gümüşten üzengisine bakarak üzengiye basmadan binip, saray meydanında birkaç tur atıp dünyalar kadar sevindi. İkisini de huzurumda gümüş bir ipe bağlayıp divanhâneye çıktı. Dedi ki:

— «Evliyâ ağam, inşallah, biraz biraz koyunları saklandıkları yerden çıkarırız. Hayırdan başkası olmasın. Bizimle talana giden nekirlerin başlarına ve bütün sultanlara yazılar yazılsın. Hepsi gelsinler.»

Bunun üzerine ben ferahlayıp «Han'ım! Bir gün önce bu koyunları bulasın ve kaza ve kaderden kendini kurtarasın. Ben dahi paşa pederine şu kadar bin koyunlar alındı diye haber göndereyim.» deyince, «Başım gözüm üstüne, Evliyâ ağam» diye benimle şakalaştı. Murtaza Paşa ağası da gelip nefis yemekler yenildi. Yemekten son-

ra evimize geldiğimizde, peşimizden üçyüz kuruş hamam parası ile bin karaçabuk Acem tarzında eğerli iyi cins at geldi. Ertesi gün Rumiye divanına sultanlar geldi ve üç günde yirmi bin koyun toplanarak bana teslim edildi. O an Pinyanişli adamlarla on kişilik bizim adamlarımıza koyunları teslim edip Van'daki Paşa'ya yollayarak, «Öşrümü ve öşrünüzü alasız. İnşallah, bu günden sonra toplanan koyunları da göndermek üzereyiz» diye mektuplar yazdım. Han, mektup gönderişime sevinerek üzüntü ve sıkıntıdan kurtuldu. O gün han ile ava gidip ciritler oynadık. Han, ağaçlık bağında bana ve bütün sultanlara ziyâfet çekip yemekten sonra buyurdu ki: «Evliyâ ağama benim hatırım için birer zaal bağışlarsınız. Çünkü Kayser zemin şahından bize memur olup gelmişdir ki, ona ikram lâzımdır.» Meğer daha önce de Rumiye'de tenbih etmiş. O an sekiz Sultan, sekiz baş karaçabuk, sekiz baş alaçapar Yörük atlar ve ikişer adet kaplan postları, beşer kıt'a Keşan kadifeleri, onar kıt'a pecerat kutnuları ve yirmişer kıt'a renkli bugâsiler verip, hepsi mazur görüle diye özür dilediler. İkindiden sonra davullarımızı dövüp, avlanarak Rumiye'ye girdik.

Ertesi günü sabahleyin, Han bizim konağımıza geldi. On sofra nefis yemekler getirdi, yedik. Amma Han'ı bir telâş kaplamış ve hiç neşesi kalmamıştı. Yemekten sonra dedik ki: «Can-ı azizimden aziz Muhammed Mustafa (S.A.V.) Efendimizin ruhu için olsun ve ciharyâr-ı güzîn (R.A.) ruhu için olsun —ben de sünnî oğlu sünnîyim—, bugün ayağına gelmişim. Benimle iyi danışmanlık yap ve doğru söyle. Vallah ve billah, sana ve vezir Melek Ahmed Paşa pederime çok riâyet ederim. Doğru söyle, sizinle Van'dan bir ağa çıkıp bizim Güzelce Şah'a gitti mi?» Ben:

— «Evet Han'ım, Sarı Ali Ağa adında bir ağa ikiyüz askeriyle ve Şah'a hediye olarak dört küheylan at ve sevgi mektuplarıyla gitti.» dedim. Hemen Han:

— «Doğrusu benim casuslarım da akşam aynı haberi getirdi. Canına rahmet, doğru söyledin» dedi. Ben:

— «Han'ım, biz mü'min ve muvahhidiz, hânedânı sever ve vezirlere hizmet ederiz. Bizde yalan haramdır. Özellikle Hz. Peygamber "Elkizbû leyse min ümmeti" buyurmuşlardır. Bizler doğru söyleriz» dedim. Han:

— «Evliyâ efendim, mektupta ne yazılmıştır ve o ağa hangi iş için gitmiştir, bilir misin?» dedi. Ben:

— «Vallah billah Han'ım, bu sulh ve salaha aykırı iş olup, işte bu koyunlar işi için adı geçen ağa Şah'a gidip ben de Han'ıma gel-

mişim.» dediğimde, zavallı Han iki ellerini dizlerine vurarak: «Ey Evliyâ, ey yâ Veledâ, ey Genç Ali Han başına dahi bir bağ ola!» dedi. Neredeyse aklı başından gidecekti. Ve hemen elimi eline alarak dedi ki: «Onu anladım ki saf ve merd bir kişisiniz. Ben garibim, benimle Tebriz Hanı Koca Kaytamar Han bu koyunları talan ettiğim için can ve din düşmanı olmuştur. Amma buna çare nedir?» Ben gönülden hamd edip: «Benim canım Han'ım! Şimdi hemen bütün sultanlar bu şehirde iken onlardan ve diğer adamlardan yirmi bin koyunu toplayıp bana teslim ederek şahsıma da hürmet edesiniz. Kırkbin koyunun tamam olduğunu paşaya acele ulak ile bildiririm. Tebriz Hanına dahi yazıp, "Genç Ali Handan kırk bin koyunu tahsil ettim" diye bildiririm. Ve eğer arzu ederseniz Şah'a giden Ali Ağa karındaşıma dahi "Kırk bin koyunu Ali Handan alıp teslim ettim ve Pinyaniş kavmiyle aralarında sulh yaptım" diye bir mektup yazarım. Senin habercin mektubu Ali Ağaya götürür. Ali Ağa da mektubumuzu Güzelce Şah'a gösterip, her taraftan iş iyilikle neticelenir. İş, geri kalan yirmi bin koyundadır, vesselâm.» dediğimde, hemen Han elimi öpüp: «Genç Ali Han sana kurban olsun, bana yardım et» deyip, koynundan Şah sikkesiyle beşyüz adet kokulu kızıl altın çıkarıp vererek dedi ki: «Ömrüm, sana daha çok şey veririm, hemen ağanız daha Şah'a varmadan mektuplar ona yetişe. Hemen yazmaya başla, ben dahi sana onbeşbin koyun teslim ederim». Sonra da sarayına gitti.

Orada divan toplayıp, bütün eyâlet ileri gelenlerinden ve sultanlardan iki günde otuz bin koyun topladı. Allah'ın emriyle o diyarın taş ve ağaçlarını koyun kaplamıştır. Ve bir koyun otuz-kırk kıyye ağırlıktadır. Kıymeti bir debiste-i Şahiyye yani yirmi bin akçedir. Tâ bu derece zengin bir diyardır. Üçüncü günde büyük divan yapıp, yirmi bin koyunu bana teslim etti. Paşa'ya dahi onbin koyun ve on adet karaçabuk at ve yirmi katar nereviş deve, beş katar maya deve, beş katar ârvane deve yükü ile Isfahan keçe ve halıları, beş adet Gürcü köle hediye olarak verdi ve bana dahi üçbin koyun, üç at, iki Acem halısı ve bin samur kafa kürk, üç Gürcü köle, beş adet deve ve kendi elbiselerinden bir adet işlemeli ve kalemkâri elbise, bir altın kılıflı kânhâne işi esedî kılıç verdi. Halk arasında on tümen akçe verip, «Mağzur ola!» buyurdu. Adamlarıma dahi birer tümen Abbasî akçesi verdi. Yüz kişiye tamamı beşyüz koyun verip, «Safa nazar!» dedi. Bu koyunları, bütün vilâyet ileri gelenleri ve divan

mensupları huzurunda Pinyaniş kavmine sayarak teslim ettim. Han Pinyanişli kavminden alâka kesme ve düşmanlığın giderildiğine dair şer'î hüccetler isteyince, şer'î mahkemede hüccet yazıldı. Ben hemen bütün koyunları ve öteki hediyeleri elli adamıma teslim edip, bizim Ali Bey'i de onlara baş tâyin ettim ve şu tembihte bulundum:

— «Tez sabahleyin bu malları Şah gediğinden içeri Osmanlı ülkesindeki Gâzi Kayvan ocağına götürün. Sakın Katır deresinden girmeyesiniz. Durmayıp eğlenmeyip, bütün koyunları tâ Van'a süresiniz. Paşa yirmi bin koyunu öşür diye ala. Çünkü batmış mal idi. Daha önce giden yirmi bin koyun sahiplerine yeter ve paşanın elinden öperiz.»

Bunlara bu tembihi yaparak Han'ın huzurunda ellerine paşanın mektuplarını verip, koyunlarla elli adamımı yüzelli aded Pinyanişlilerle yolladım. Ben elli adamımla Rumiye'de kaldım. O gün ve o gece adamlarımız gidip Şah gediğini aşarak Osmanlı hududuna girdikleri haberi gelince, Han'a Pinyaniş İleri gelenleri elinden alacaklarının kesildiğine dair hüccetler verildi. Han ve adamları sevindiler. Beni de Tebriz Hanına, «Koyunları tamamen aldım ve Pinyaniş'den de alacaklarının kalmadığına dair hüccetler aldık» diye mektuplar yazıp Han'a verdim. Şah'a giden Ali Ağaya dahi geniş ve tafsilâtlı bir mektup yazıp hanın iyi hallerini, halk ile iyi geçindiğini yazarak Han'a verdiğimde, Han dünya kadar hoşlanıp sevincinden sanki oynadı. Hemen o an adamlarımızın birini Tebriz hanına, birini Isfahan yolu ile Ali Ağa tarafına gönderip rahata erdikten sonra, Rumiye şehrinde zevk ve eğlence ile meşgul olduk.

Bir gün konuşma sırasında, Han: «Ey canım Evliyâ! Lütfeyle, benimle samimi hasbıhalde bulun: Her zaman bu Kayser zemin şahların, hanların neslini kırıp köklerini keserler. Niçin vezir Kara Mustafa Paşa ve Hezarpâre Ahmed ve Hanya fatihi Yusuf Paşa ve Salih Paşa, Koca vezir ve benzeri birçok vezirleri katlederler ve özellikle şimdi benzersiz İbşir'i niçin katledip kellesini yere yuvarlarlar? Öyle namlı bir kahraman ve iyi bir vezire nasıl kıyılır? Onun korkusundan, İran halkı, Tebriz'in sonbahar yaprakları gibi titrerdi. Sebebini güzelce bir anlatasın» dedi. Ben dedim ki:

— «Eğer hanım bu aciz kulundan İbşir'in katlediliş sebebini öğrenmek isterse, hikmet dersini Aristo'dan, şifa haberini hazret-i Lokman'dan dinlesinler» dediğimde, Han:

— «Evet. Ömrüm, kulaklarım sende olup dinliyorum.» deyince, ben söze başladım.

— «Vaktaki Sultan Mehmed Han mührü İbşir'e, Bağdad'a gönderdi, «Mutlaka acele gele ve Malta adası üzerine sefere gidesin» diye mektup yazdı. Mühür İbşir'e varınca, 'devlet salhâne yeridir, her varan veziri İstanbul'da katlederler' düşüncesiyle, bir özür göstererek beş ay İstanbul'a gelmedi. Acem diyarına bir sefer açıp, Revan kalesi altında kendisi Murad Han'ın mirahoru iken askeri kırılıp yaralı, ayağı topal olmuş olduğundan, Acem'den intikam almak için başkumandanlık ile Revan üzerine gelmek için hayli hazırlıklar yaptı. Sonunda gördü ki, Acem tarafından anlaşmaya aykırı bir iş yoktur. Neticede, bir kere kendisi Van hâkimi olduğundan koyun sahibi olan bu Pinyanişi kavmine haber gönderip, "Sizin dünlüğünüzü, sancak ve çevrenizi ziyâde edeyim, Acem tarafını yağma ve talan edip sulha aykırı hareketler yapın. Amma top, tüfenk atıp davul döverek gitmeyin" dedi. Bu sevinçli haber İbşir'den Pinyaniş'liye gelince, canlarına minnet bilip bir avuç aklı gözünde Kürt kavmi hırsızlığa ve koyun sürmeye başladı. Sizler de İbşir'e durumu arzettiniz fakat o göz yumdu. Nihâyet sizler de mecburen Pinyanişi kavmi üzerine hücum edip mal ve koyunlarını yağma etmeye mecbur oldunuz. Askeri top ve tüfenge tutup birçoğunu öldürdünüz, üç kişisini de esir aldınız. Bunlar da perişan durumlarını İbşir'e arzettiler. İbşir durumu padişâha arzedip, "Ben Acem üzerine gideceğim, senden asker ve hazine istemem" demiştir. Bizim Melek Paşa işi anlayınca, padişâha: "Hâşâ padişâhım! Acem, anlaşmaya aykırı bir harekette bulunmamıştır. Şayet sulha aykırı bir iş olduysa Kürtler tarafından olmuştur. İpşir'in İstanbul'a gelmesi mutlaka lâzımdır. Derhal adam gönderin." deyince, habercilerle padişah emirleri gidip, «Mutlaka İstanbul'a gelesin, Şahı bağlayarak İstanbul'a getirsen, yanında kıymeti yoktur» emri yazıldı. İşte bu emir İpşir'e ulaşınca mecbur kalarak İstanbul'a geldi. Bir gün saadetlû padişah, konuşma sırasında İpşir'e dedi ki :

— "Bre lala, sana tâ Haleb'e kadar mührü gönderdim de niçin öteki vezirlerim gibi on günde İstanbul'a gelmeyip beş ay eğlendin? Acem üzerine sefer etmek ve Murad Han'ın sulhunu bozmak istedin ve bu husus için bana birkaç defalar arzlarda bulundun ve şimdi İstanbul'a geldin. Benim eski vezirlerimi niçin sıkıştırıp mal istersin ve niçin Pinyaniş aşiretiyle fitne ve fesad çıkarıp Acem'e o diyarı vurdurdun?"

Âlem padişahının bu azarlamasından askerler padişahın İbşir'e kırgın olduğunu anlamışlardır. Hemen asker ayaklanarak, "Padişahım, biz bu İpşir Paşa'yı katledeceğiz" diye alıp götürüp, kellesini

kesip Atmeydanına koydular. İşte, İpşir'in katline sebeb bu fesaddır.» dediğimde, hemen Hoca Nakdî:

— «Ey kurban olayım Osmanlı sana! Görür müsün, İran ile sulhu bozmamak için İpşir gibi tedbirli veziri nasıl katletti!» dedi. Bu kere Han:

— «Öyle ise doğrudur, böyle fesadcı ve fitne çıkarmaya çalışan dinsizi katletsin. Osmanlının eli ve kolu kuvvetli olsun! Her zaman katlettikleri böyle zararlı kişiler olsun. Öyle ise, İpşir'in katliyle Osmanlı İran'a iyi duygular beslemektedir. Biz İpşir'in korkusundan evlerimizde rahat edemezdik. İşte ben, İpşir'in katlinden sonra yedi iklime şah oldum. Senden ne saklayayım, İpşir'in katlini duyunca Acem diyârında bir gün bir gece şenlik yaptık ve meşalelerle etrafımızı aydınlatarak sevinç ve neşeye daldık. Sana kasden sual sordum, doğrusu sözlerin hakikatin tâ kendisidir.» deyip son derece memnun oldu.

RUMİYE KALESİNİN AHVÂLİ

Bu kaleye halk dilinde «Trakkale» derler. Amma Acem tarihçileri «Surtala-yı Gazan» derler. Çünkü 694 tarihinde Muhammed Şah Gazan yaptırmıştır. Moğol kavmi buna «Urmiye» derler. Acem kavminde «Rumiye-i Kübra» derler. Bazı Türkistan tarihçileri «İran» derler. Sonra 932 tarihinde Şah Tahmasp genişletti. Sonra Ferhad Paşa ve Hadım Cafer Paşa ve Tevâşî Süleyman Paşa ve Cağaloğlu Sinan Paşa birlikte imar ettiler. Bütün imâretleri sarı çim, bir temiz su ile darı sapı ve kamış köküyle yapılmış sağlam bir kaledir. Bütün set ve duvarları beyaz çini kireç ile sıvalı olup, beyaz kuğu gibi süslü bir kaledir. Duvar ve bedenleri yoktur. Hemen baştan başa mazgal delikleriyle bezenmiş sağlam tabya ve kulelerle süslüdür, batı tarafında bir demir kapısı ve kale içinde han sarayı vardır. Bir de Gazan câmii var, fakat cemaati yoktur. Buğday anbarları, su kuyuları ve üçyüz asker evi olup, başka han ve hamamı yoktur. Çevresi onbirbin adımdır. Yedi tabye ve dörtgen şeklindedir. Hendeğinden duvarının yüksekliği yetmiş zirâ'dır. Duvarının genişliği otuz zirâ'dır. Atlılar üzerinde çevgen oynarlar. Bir büyük hendeği var. Sanatkâr usta bu kalenin yapımına başladığında, önce hendeği kazmaya başlamış ve çıkan toprağı çamuruna ve diğer lüzumlu işlerine sarfederek hem kaleyi tamamlamış ve hem de hendeğin derinliğini istenen dereceye ulaştırmıştır. Hendek öyle derin kazılmış ki, tam kırk kulaçta pınarlar çıkmış. Genişliği seksen zirâ'dır. Çepeçevre kaleyi kuşatmış. Etrafı onbeşbin hatvedir. Kale

mazgallarından hendek üzerine uzun demirler uzanmıştır. Her gece o demirlere meşâleler asıp kaleyi aydınlatırlar ve her gün bütün kale duvarlarına bayrak ve filâmalar asarak süslerler. Dört bin askeri vardır. Topçu ve cebecileri mevcuttur. Özdemiroğlu Osman Paşa'dan beri yedibin şed barutu, dört yüz bin güllesi ve üçyüzon parça topu vardır. Aşağı tabakada yetmiş aded de balyemez toplar vardır ki, Erzurum ve Tebriz kapısında bulunan toplara eşittir. Hendeği üzerinde bir tahtaköprü vardır. Her gece köprüyü kaldırırlar. Kale içinde kös, nefir, kerenay, zurna, tabl ve kudüm fasılları yaparlar. Kalenin dışında hiçbir imâret yoktur. Rumiye sahrasında beyaz kuğu gibi duran nurlu bir kaledir. Ancak hendeğinin kıyısında bir çevgân meydanı ve sarayı vardır. O dahi küçük, kullanışlı bir köşktür. Doğrusu kaleyi korumak Acem'e kalmıştır. Hayrettir ki, bu kale topraktan olduğu halde kapı ve duvarlarında, hendek altında bitki ve ot adına hiçbir şey bitmez. Bu kalenin güney doğusunda bir göl var ki suyu zehir gibidir. Kaleden bir merhale uzaktadır. Rumiye şehri, kalenin bir top menzili kuzeyindedir. Kalenin havası mutedildir. Hanın onbeşbin askeri vardır, bunların hepsi Şah tarafından beslenirler. Diğer görevlileriyle birlikte tamamı yirmi bin olur. Bütün halkı Şâfiî olduğundan, Caferî mezhebine davet için şah tarafından bir müftü gelip halkı zorlamaktadır. İnsanlarının hepsi silâhlı olarak dolaşırlar amma, iş görür ve sert değillerdir.

Rûmiye şehrinin vasıfları: Bağ ve bostanlı, mâmur bir şehirdir. Çevresi onyedi bin adımdır. Bağ ve bahçesiyle bir atlı etrafını güçlükle dolaşır. Eskiden etrafında hendeği varmış amma zamanla yıkılıp kaybolmuş. Yine de her tarafında kapıları vardır. Gayet köhne bir beldedir. Halkının çoğu Sünnî mezhebinden olduğundan Osmanlı topraklarını yağma etmezlerdi. Abbasî halifelerinden Harun Reşid tarafından kurulmuştur. Sonra devletten devlete geçmiştir. Altmış mahalle ve altıbin aded toprak damlı evleri vardır. Duvarları dahi topraktandır. Rûmiye hanının sarayı sanki bir Cennet bağıdır. Yetmiş adet sofa, köşk ve maksureleri vardır. Câmileri sekiz tanedir. Sultan Uzun Hasan, câmii Erzincan şahı iken yaptırmıştır. Fatih Sultan Mehmed'le yaptığı savaşta Uzun Hasan yenilip Tebriz'de vefat edince bu nurlu câmi onun adını almıştır ki, sonradan oğlu Yakup tamamlamıştır. Gayet süslü, nakışlı ve sanatlı bir şekilde inşa olunup sekiz kubbe ve bir minaresi vardır ki, lisan ve kelimeler, anlatmaktan âcizdir. Ortasında ona on ebadında büyük bir havuzu vardır ki, sanki Kevser havuzuna benzer. Ne çare ki cemaattan mahrumdur. Namaza gelen olsa bile tek başına kılarak,

«Namaz duâdır» diye duâsızca kapıdan dışarıya kaçar. Alihan Câmii aydınlık, mâmur ve gönül açıcı bir câmidir. Caferpaşa Câmii, Ferhatpaşa Câmii, Koçkasultan Câmii Rûmiye şehrinin en büyük câmileridir. Kalenter Câmii ile Şeyh Câmii de meşhur câmilerindendir. Diğerleri mesciddir. Bu şehirde kurşun örtülü hiçbir bina yoktur. Altı medrese, üç tekke, kırk çocuk mektebi, onbir han ve hayli hamamı vardır. Rûmiyeşeyhi hamamı, büyük bina ve eski bir ziyâret yeridir. Hasta girenlerin çoğu iyileşerek çıkar. Bir havuzu vardır. Su ve havası güzel ve aydınlıktır. Kalenter hamamı dahi güzel bir hamam olup, tellâkları meşhurdur. Durago hamamı, Korkunakış hamamı gibi hamamların hepsi havuzlu hamamlardır. Şahî çarşısında ikiyüz aded dükkânı vardır ki, her dükkân bin renkli çiçeklerle süslenmiş, misk ve amberle donatılmış olup güzel kokudan alışverişte bulunanların dimağı uyuşur. Şam ve Haleb gibi havuz ve şadırvanlı kahveleri vardır. Hanende, sâzende, rakkasları ve güzelleri ile son derece süslüdür. Çay, salep, muhallebi, şeker şerbeti ve halis süt pişirirler. Çeşitli ilâçlar karıştırarak sağlık ve ferahlık verici çeşit çeşit macun dağıtırlar. Her kahvede çiçek kokusu âşık ve mâşukların dimağlarını uyuşturur. Her kahvenin dört tarafı mutlaka gül, gülistan ve çimenlik bahçedir ki, her köşesi bir çeşit ariflerin toplantı yeridir.

Berber dükkânları, efendi insanların toplandığı yerdir. Güneş parçası Selmânpâk köçeklerinin başlıkları üzerinde çiçekleri vardır. Kaleye benzeyen bir pazaristanı var. Dört bir yanında çiçek bahçeleri vardır. Her tarafı kubbe ve dolaplarla süslenmiş güzel bir pazardır. Büyük tüccarları vardır. Bütün memleketlerin malları bulunur. Ekmekçi ve aşçıları fevkâlâdedir. İdarecilerinin Şeyh Safî narhı diye nizamı temin edişlerine aşkolsun. Abbasî ve paralarında «Lâ ilâhe illallâh Muhammeden resûlüllâh Ali veliyullâh» yazar. Bu para üzerinde tahrifat yapan ve kalp para basan kimseleri aman vermeden derhal katlederler. Bütün pazarlarında yiyecek ve içecek satanlar, Ali tartısıyla satarlar. Hattâ buğday, yumurta, pişmiş tavuğu ve beyaz ekmeği, velhâsıl bütün eşyayı teraziyle satarlar. Hiç kimse Safi narhına aykırı hareket edemez. Çünkü hile yapanların derhal gözlerine mil çekerler ve başlarına kazan tas oturturlar. Nicesinin ödünü çıkarırlar ve nicesinin karnını yarıp yüreğini çıkarırlar. Çok sıkı disiplini vardır. Halkın içtiği sular, bu şehrin îmâretlerini, bağ, bahçe ve bostanlarını da sular. Şehrin güney doğusundaki Lulan Harir ve Enzeli dağlarından çıkıp, şehri suladıktan sonra doğuda Rûmiye gölüne dökülür. Bu Rûmiye ülkesinde yüz-

elli parça mamur ve bakımlı köyler vardır ki, herbiri ikişer-üçer bin evli, bağ, bahçe, câmi, han, hamam ve şah çarşılı büyük köylerdir. Tamamı kırkbir parça kasaba ve elli parça sağlam kaleden meydana gelmiştir. Ha denilse, bu ülkeden yirmibin asker çıkar. Amma üçyüzbin reâyâ yazılmıştır.

Büyük Rûmiye'nin yiyecek ve içecekleri : Başta yedi çeşit buğdayı olur ki, sanki Şam ve Havran buğdayıdır. Arpası Sivas arpası gibidir. Baklasının danesi ikişer dirhem gelir. Böyle bakla hiçbir ülkede yetişmez. Diğer tahıllarını da buna kıyaslayabiliriz. Yirmi bin kadar bağı vardır ve bu bağlarda sulu üzüm yetişir. Şam'ın zeynî, Bozcaada'nın misket, İstanbul yakınındaki Pazarköy ve Kumla üzümünden lezzetli, sulu ve hoş üzümü olur. Amasya ve Melce armudu öyle sulu olur ki, şır şır akar. Su ve havasının güzelliğinden güzelleri çoktur. Dindar kimseleri boldur. Hattâ gizlice cemaatla namaz kılan Sünnîleri vardır. Batısında Şehr-i Zur, kuzeyinde Selmas, doğusunda Tebriz, güneyinde Erbil olup, Rûmiye bu şehirlere dörder menzil uzaklıkta bulunduğundan İran tarihçileri bu şehri «ortaşehir» diye yazarlar. Bir seyyah murad edip atıyla yola çıksa, bu şehirden Van'a dört menzilde varır. Amma ben, cihanı seyretmek için beşer ve altışar saatte geldim.

Rûmiye gölü : Buna birçokları Rûmiye denizi, Dümbülî denizi, Erdebil denizi derler. Üzerinde pekçok balıkçı kayıkları vardır. Bunlardan bazıları karşıdan karşıya yolcu taşırlar. Doğu tarafı Tebriz şehri olup, batısında Dümbülî kalesi ve Rûmiye şehri vardır. Güneyinde Erdebil şehri vardır ve hayli uzaktır. Bu gölün çevresi oniki günde dolaşılabilir. Van gölünden büyüktür. Derinliği yetmiş kulaçtır. Bu göle çevreden büyük, küçük kırkbeş kadar su dökülür ki başlıcaları şunlardır :

Seplâme suyu : Erdebil'i suladıktan sonra bu göle dökülür. Gülheran suyu: Van ilinin Hakkâri ülkesinden doğup, Pinyanişin Berduk kalesini geçtikten sonra Rûmiye yakınında bu göle dökülür. Diğer sularının çıktıkları ve geçtikleri yerleri yakından bilmediğim için yazmadım. Benim prensibim, gözümle görüp tetkik ettiğim şeyleri yazmaktır. Bu gölün içinde oniki ada vardır. Kebuter (Güvercin) adası on mil genişliğinde mâmur bir adadır. Yalçın kaya üzerinde mâmur bir kalesi var. Kale muhafızlarının hepsi balık avcısıdırlar ve gelirlerini bundan temin ederler. Harsek adası: Burada da yüksek bir tepe üzerinde Harsek kalesi vardır. Bu adalar Tebriz hanlığına yakın olduklarından onun idaresindedirler.

Garip ve acâip şey : Bu iki adadaki balıkları avcılar ağsız, oltasız ve yemsiz avlarlar ki, görülmeye değer. Çünkü bu göl içinde bir çeşit balık yetişir ki, balıkçılar onu tutup yağından fitiller yakarak gece vakti kayıklarını aydınlatıp gölde dolaşırlar. Denizin dibindeki balıklar su yüzüne çıkıp kendilerini o ışığın bulunduğu kayık içine atarlar. Bir anda kayıklar balıklarla dolar. İşin hikmeti şudur ki, başka bir ateş yakıp gitseler ve göl üzerinde dolaşsalar tek bir balık bile avlayamazlar.

RÛMİYE'DEKİ EVLİYÂ VE ŞEYHLERİN MEZARLARI

İlim ışığı, yaradılışın aydınlığı, dünya aydınlatıcı, ruhâni âlemin kutbu, ilâhî hikmetin mâdeni, yakin sahibi, halvette oturan Şeyh Hazreti Koçka Sultan: Nesilleri Hz. Ebû Bekir'e kadar uzanır. Hacegân tarikinden büyük bir zattır. Mezarı hâlâ mübârek bir ziyâret yeridir. Etrafı gül bahçesi ile çevrili olup, üçyüzden fazla fukarası vardır. Sarayları ve bahçeleri hâlâ mâmurdur. Acem kavmi bu sultana bağlıdırlar. Gelip geçene bol yardımları olur.

Menkıbeleri : Koçka Sultan öbür dünyaya göç ettikten sonra müridlerinden biri gayet zengin olur ve han bunun malına göz diker. Bu zatı öldürüp malını zaptetmek için işkenceye ve zulme başlar. Başına tokmakla vurulurken zavallı «Hey Han! Merhum Koçka Sultan ruhu için olsun, bâri beni serbest bırak. Maksadın mal ise al, hepsini sana verdim.» derken, imansız han, «Ben senin şimdi Koçka Sultanını neyleyim!» diye, zavallı dervişi öldürüp bütün mallarına el koyar. Sonra yine Han'ın hırsı dinmeyip Koçka Sultanın da mezarını açıp yakmak için mübârek cesedini çıkarırken, o mübârek zatın cesedini beyaz billûr gibi berrak ve pamuk gibi taze ve yumuşak görürler. Tokmak Ali Han: «Hay hay, sihir ile, riyazet ve perhiz ile şeyh kendisini bu hale koymuş olabilir. Çabuk bu şeyi bir kilim içine koyun ve kale hendeği kenarına getirin» der. Zâlimler, Sultanın cesedini o yere götürüp yüzlerce araba ve deve yükü odunu yığar, Nemrud ateşi yakıp mübârek cesedi ateşe atarlar. Ceset ateşe atıldığı sırada «Benim ikinci İbrahim! Ya hay, ya hay!» sesi yüksek perdeden yedi defa duyulur. Yedi saat sonra ateş söner. Bir de bakarlar ki, şeyhin cesedinin kemiklerini Cenab-ı Hak bir temiz ve masum çocuk şeklinde halketmiş. Bunu görenler ağlayıp inleyerek Tokmak Han'ın yüzüne karşı küfrederler. Sonra biralay fukara mübârek şeyhin çocuk kılığında halkolan külünü alıp bir kefene sarar. yüzbinlerce kişi namazını kılıp tevhid ve tezkirlerle tek-

rar mübârek kabrine koyarlar. Onun için Kârzunî Evliyâ menâkibinde «Koçka Sultanın iki defa namazı kılınmıştır.» der ki, buna işarettir. Şeyhin mübârek vücudunun yakıldığı yerde ateş sönmeden etrafında çimenler ve sümbüller bitmeye başlar. Ateş söndükten sonra Allah'ın emriyle gül, gülistan ve fesleğen bahçeleri meydana gelir. Halen Rûmiye kalesinin güney tarafında Çevgan meydanı yakınında gülistanlık bir ziyâret yeridir ki, çiçekler içinden bir atlı geçse görünmez. Bu derece yüksek fesleğenler yetişir ve kendi biter kendi yiter. Belde halkının inanışlarına göre burası Koçka Sultanın külünün düştüğü yerdir. Doğrusu başka yerde böyle fesleğen olmaz.

Koçka Sultanın başka kerâmeti: Koçka Sultanın mübârek cesedini Tokmak Han'ın ateşe gönderdiğini Kör Hudâbende Şah duyup, Kazvin'den kalkıp Rûmiye'ye gelir. Koçka türbesinin bazı yerlerini yıkıp, bağının meyvelerini yağma ettirir. Kel Tokmak Han Şah'a der ki:

— «Güzelce Şahım, bu Sünnilerin tekkesini dahi yıkalım.»

Cevap olarak Kör Hudâbende:

— «Canım Tokmak Han! Bu Koçka'yı nasıl buldun, ateşe nasıl attın? Bana bunu bir iyice anlat.»

Der. Ve Han dahi:

— «Ey Güzelce Şâhım! Sünniler bu şehir içinde açıkça cemaatla namaz kılmaya başladılar ve cenazelerinin önünde «Vahdehu lâ şerike leh» demeye başladılar. Sonunda ben de birkaç askerimi ve Sünnilerini katledip, Koca Koçka'larını dahi ateşe attım. Amma Güzelce Şahım, Koçka dede öleli şu kadar olmuş derler, ne sihirdir ki, mezarını açtığımda beyaz pamuk gibi taptaze olduğunu gördüm. Ben onun tazeliğine bakmayıp ateşe atarken, «ya hay! ya hay!» diye feryad ettiğini bütün askerlerim işitmiştir.»

Deyince Kör Hüdâbende Şah:

— «Aferin ey Tokmak Han! Sana çöreğim helâl olsun!»

Diyerek başına bir altın taç ve sırtına güzel bir elbise hediye eder. Şah: «Koçka'yı yakmaya götüren adamların kimlerdir?» deyince, Tokmak Han: «İşte şahım, bunlardır. Bu beş aded evlâtlarımdır ki, Koçka'yı ateşte yakmaya çalışmışlardır.» der. Şah dahi der ki:

— «Şimdi biz onlara hizmetleri karşılığında iyi ücretler veririz.»

Derhal, Koçka'nın mübârek vücudunu ateşe attıkları yere Şah dahi varır. Tokmak Han ve çocuklarını, Koçka'yı ateşe atmaya yardımcı olan yediyüz askeri sımsıkı bağlatıp huzuruna getirerek der ki:

— «Bre kâfir Tokmak Han! Cehenneme gitmeye lâyık miskin! Koçka Sultan, Hânedanı seven bir ulu sultan idi. Bu dünyadan göçeli şu kadar sene olmuş. Sen onu görmedin ve bilmezsin. Ona düşmanlık nedendi? Mezarında taptaze çıktığını gördüğün halde Yahudilerin Cevcis Nebiyi ateşe attıkları gibi sen de Koçka'yı ateşte yaktın. Ben dahi bugün onun adaletine gelip, Koçka'nın intikamını alsam gerek. Tez ateş yakın! Gerçi ateş ile azap Allah'a lâyıktır amma 'Men dakka dukka' mefhumu üzere ben dahi bu Yahudileri yakayım ki, İran toprağında değil cihanda destan olsun.»

Dağlar gibi Nemrud ateşi alev alev olunca, önce Tokmak Han'ın gözü önünde bütün evlâdlarını, sonra altıyüz kadar askerlerini ve fetva veren yalancı müftü ve kadıları ateşe atar. Hâlâ İran'da bu olayı bilen ihtiyarlar çoktur. Sonra, Kör Hüdâbende Şah Koçka Sultan tekkesini öyle imar etmiştir ki tarif olunamaz. Bizim oturduğumuz yere yakın olduğundan ayinlerinde bulunur, bağ ve bahçeleriyle imâretlerini gezerdik.

Yüz Ulu Sultan ziyâreti: Nakşibendî fukarasından ulu Sultandır.

Sâlih Efendi ziyâreti: Bunlar Vâhidî tarikatından olup, İran Şahlarının büyük atası Şeyh Safi'nin başhalifeleri imiş. Şeyh Safi'nin mum söndürme kerâmetlerini kendilerinden sonra bu Sâlih Efendi yasaklamıştır.

Davdan Sultan ziyâreti: Kemli tarikatında nice keşif ve kerâmeti görülmüş bir erdir.

İmam Boğabay ziyâreti: Sultan Uzun Hasan'ın imamı imiş. Kırk bin baş mandası olduğundan, adına «Boğabay» demişlerdir. Her sene zilhicce ayının arefesinden bir gece evvel, ki o geceye «Terviye gecesi» derler, bu şeyh Rumiye şehrinden kaybolup üç ay sonra hacılarla yine Tebriz şehrine gelirmiş. Bu hesaba göre, bir gecede Tebriz'den Arafat'a varıp hac ederek gelirmiş. Hâlâ gönül ehlinin ziyâret yeridir.

Sonra Han'dan mektuplar alıp, Dümbüli Hanından Paşa'nın karındaşını kurtarmaya gittik.

Evvelâ, Rumiye'den Han bize üçyüz Acem askerini arkadaş olarak verdi. Murtaza Paşa ağası Ali*Ağanın yüz adamı ve elli kişilik bizim adamlarımızla birlikte tam dörtyüzelli adamla Rumiye'den çıktık. Güneye Rumiye gölü kıyısını takiben giderken, Esune dağları sağ tarafımızda kaldı. Yüzlerce cennet gibi köyleri geçip dört saatte Culan kasabasına geldik. Halkı Sünnîdir. Oradan yine güneye giderek altı saatte Dumdumî kalesine geldik.

Dumdumî Kalesi : İlk yapıcısı Yezdigird Şahtır. Buna bu adın verilmesi, deniz dalgalarının sahile vurdukça dum dum diye ses çıkartmasından olsa gerektir.

Bu kale ağası dahi karşılamaya çıkmış olduğundan, kale dibinde bir güzel bahçede konakladık. Bu kale Rumiye eyâletinde ve Rumiye gölü kıyısında yüksek bir kale olup, çevresi üç bin adımdır. Kuzeye açılan bir demir kapısı var. Etrafında hendeği yoktur amma gayet sarptır. Hiçbir tarafa meyli yoktur. Hiçbir yönünden elde edilmesi mümkün değildir. Altıyüz evi, bir Kulihan Câmii var. Başkaca imâreti yok. Dizçöken ağası, üçyüz aded dizçökenleri, şahi topları, yeteri kadar cephâneleri vardır. Bazı zaman göl çekilir ve kale sahrada kalır. Amma aşağı varoş kalesi mâmurdur. Dört köşe taş yapı bir kaledir ki, Şah Tahmasb yaptırmıştır. Kale içinde yediyüz kadar evleri var ki, İsnuniye dağları eteğine düşmüştür. Bu kalenin etrafında hendeği var. Çevresi altı bin adımdır. İçkale kayasının batı tarafını kuşatmıştır. On mihrablık câmii olup, Şah Tahmasb câmii, Birinci Şah Abbas câmii sanatlıdır. Cağaloğlu Sinanpaşa Câmii aydınlık bir câmi olup, Osmanlı sitilinde yapılmıştır. Ancak Ali Han'ın bir havuzlu hamamı var. Baştan başa çinilerle yapılmış aydınlık bir hamamdır. Çarşısı dahi Ali Han'ındır. Bir büyük tüccar hanı vardır. Evlerinin çoğu alçaktır. Suları hep İsnuye yaylasından gelir. Havası Rumiye'den daha güzeldir. Bağlarının üzümü, iğdesi ve dudu meşhurdur. Bu şehrin doğu tarafı deniz, batı tarafı ise bağlıktır.

Ziyâret yerleri : Şeyh Arab Cebbârî, Molla Dehkâni, Şeyh Tirmizî, Naci, Kâşif, manâlar esrarı Molla Nasır Şirvânî.

Buradan yine güneye bağlar gibi kasabalar içinden giderek yedi saatte Eşnuye şehrine geldik.

Eşnuye Şehri : Harun Reşid Halifenin yıldız gibi temiz bir kızı hava değişimi için Arab Irak'ından bu Eşnuye yaylasına gelerek bu şehri yaptırır. Sonra Moğol taifesi harab eder. Sonra tekrar Sultan Uzun Hasan tarafından imar edilir. Azerbaycan şehirlerinden olup, Dümbulî hâkimi idaresinde ayrı bir hanlıktır. İkibin askeri vardır. Kalesi harabdır. Şehr-i Zur, Harir, Erdilan Kürtlerinin korkusundan şehrin etrafına çukurlar kazılmıştır. Çevresi dokuzbin adımdır. Bütün hanları kötü işleriyle anılmışlardır. Rumiye şehrinin batısına ve güneyine meyillicedir. Adı geçen dağ Rumiye ile Eşnuye şehirleri arasında olup, Rumiye ve Dümbulî hududunu teşkil eder. Eşnuye'den kuzeye süratli gidildiği takdirde, iki günde Rumiye şehrine va-

rılır. Bu şehir altı bin kadar tek katlı evden ibâret olup, çoğunda bağ ve bahçeler vardır. Çoğunlukla bu evlerin dört duvarı kerpiçle yapılmıştır. Damları ve duvarları kireçle sıvanmıştır. Havası Rumiye'den güzel olduğundan, bütün halk Havarizmşah nevruzundan itibaren dam üzerinde yatar. Damlarından birbirlerine namahremleri görünmez. Halkı hep Sünnî olup, genç delikanlıları sakallarını asla tıraş etmezler. İhtiyarları asla sakallarını kesmezler. Haşdük kavmi gibi uzun ve kaba sakallı olduklarından, şahlığa ayrıca sakal haracı verirler. Gizlice cemaatla namaz kılarlar. Halkı hep tüccar ve garib dostu kimselerdir. Hepsi yirmi mahalle ve on mihrabdır. Safihan Câmii, Elemşah Câmii, Kapaysan Câmii, Mihrimah Câmii meşhurlarıdır. Yâsavul ağası, korucubaşısı, kadı ve müftüsü vardır. Mükellef, mâmur ve süslü kahvehâneleri vardır. Bağ ve bahçesi çoktur. Meyvelerinden üzüm ve armudları meşhurdur.

Buradan kalkıp doğuya Rumiye gölüne doğru yol alıp, yedi saatte Koçkababa kasabasına geldik. Burasını Rumiye şehrinde türbesi olan Koçka Sultan kurduğundan, Koçkababa kasabası derler. Dümbülî toprağında bağ, bahçe ve câmili, mâmur bir kasabadır. Burada Rumiye şeyhi soyundan hayli kimselerin mezarları vardır. Buradan dahi kalkıp altı saat giderek Dümbülî kalesine geldik.

Dümbülî kalesi : İlk kurucusu Nuşirvan-ı Âdil'dir. Sonra, Gıyaseddin Kiyâni tamir ve yenilemiştir. Başlangıçta bu kalenin adı «Telvenî» idi. Harun Reşid'in hilâfeti sırasında, imâr edilmesi için, Türkmen'in Dümbülî kavmini bu sahrada iskân ederler. Rumiye Hanlığı idaresinde ayrı bir hanlıktır. Han büyük alay ile karşılamaya çıktı, at üzerinde birbirimizle el sıkışıp şehre girdik. Kaleden toplar atılıp şenlikler yapıldı. Han. Murtaza Paşa ağasını kendi sarayında misafir etti, beni de Münşi sarayına yerleştirdi. Han divanı toplanınca, ben Melek Ahmed Paşa efendimizle Rumiye Hanı'nın mektuplarını verdim. Öptü. Murtaza Paşa ağası dahi Murtaza Paşa'nın mektuplarını ve bir eğerli atı ve hediyeleri verdi. Han sevinerek kabul etti. Mektupları okuyup yazılanları anlayınca: «Ey gözüm. Biz bunu Murtaza Paşa'nın kardeşi olduğunu bilmezdik. Ancak, Gürcistan beylerine bizim Acem serdarlarına komşu olan Tiflis Hanı ulak gönderip bir mektup yazmış ve "O taraflarda Osmanlı padişahı için ve İran Şahı için orada rehin olan Gürcistan'ın Açıkbaş beylerinden bir bey Bağdad'a kaçmıştır. Hanginizin ülkesine varırsa yakalayasınız. Belki Osmanlı tarafından istenir". İşte böyle haber geldi. Bunlar dahi "Biz Bağdad'a gideriz. Bağdad Hanı

Kara Kırığı Han benim kardeşimdir. Beni bırak, sana kardeşimden çok mal getireyim" der durur. Çünkü sizler Van Hanı Melek Paşa'dan gelmişsiniz. Hüseynim Mirzayi hapisten salıveririm. Amma işte, Rumiye Hanı'ndan mektup geldi. Bu benim için senettir. Amma bana bizim Hanımız olan Tebriz Hanından senet alasınız ki Güzelce Şah sorduğunda, bu senet ile hapisten bırakmışam demek için, elimde bir senet ve dayanak ola» deyince, ben :

— «Han'ım, Allah yardımcın ola! Sen bu adamı bize teslim eyle ve benimle bir adamını gönder. Bizim Tebriz Hanına dahi hediyelerimiz ve mektuplarımız vardır. Tebriz'e varınca, başım ve gözüm üstüne, ben handan senin için o kâğıdı alırım» dedim. Derhal Han :

— «Ey zindancı! Mahzende mahbus Gürcü adamları vardır, onları getiresin.»

Deyince, zindancılar yedi kat yerin dibinden onyedi kişiyi çıkarıp getirdiler. Hepsi insan kılığından çıkmışlardı. Zavallılar bizi görünce yüzlerini yere sürüp, abdest ve taharetleri olmadığı halde beşer kere şükür secdesi yaptılar. Murtaza Paşa ağası bunlara birer kat elbise verip hepsini hamama gönderdi. Allah'a hamdolsun, insan kılığına girdiler. Bizler dahi işimiz bitti diye sevinerek şehri gezmeye başladık.

İkibin adet temiz ve silâhlı Dümbülî Türkmeninden seçme askeri var ki, her biri birer arslana benzer. Bu şehrin kadı, müfti, dizçöken ağası, yasavul ağası, kalenter ağası ve altıyüz kale muhafızları vardır.

Dümbülî kalesinin şekilleri : Rumiye gölünün kıble tarafında, hayli uzakta, bir büyük sahrada kurulmuş beşgen şeklinde beyaz taştan güzel bir kaledir. Kurulduğu yer düz olduğundan derin bir hendeği var. Çevresi yedibin adımdır. Kırk adet sağlam burçları var. Kapısı üç tanedir. Batıdakine «Harir kapısı» derler ki, Kürdistan ilinin Harir tarafları bu yöndedir. Kuzeyde Rumiye kapısı, güneyde Erdebil kapısı var. Şehir içinde bin adet ev var ki topraktan yapılmış, alçaklı-yüksekli mâmur evlerdir. Hepsi yedi câmii vardır. Hacıhan Câmii: Süleyman Han asrında Van veziri İskender Paşa bu Han'ı Dümbülî'de basıp katletmiştir ki, mezarı câmiindedir. Şemshan Câmii, Bakabay Câmii, Şahcihan Câmii ve diğerleridir. Yetmiş kadar küçük dükkânları vardır. Her Nevruz'da, kırk gün kadar pazar kurulur. Dümbülî ve Keylan pazarları Acem'de meşhurdur. Bu pazar için Dümbülî şehri dışında üçbin kadar küçük ve faydalı dükkânlar vardır ki, hepsi ağaçların gölgesindedir. Gelip ve

geçenler her zaman buralarda misafir olurlar. İç kalesini göremedik. «Güzelce Şah yasak etmiştir» diye, gözcüler engel oldular. Amma yine o gece kaleyi bir aydınlattılar ki tarif olunamaz. Bu şehir halkının hepsi Alaca kavmindendir. Başları alaca ve sırtlarındaki kalemkârî çit alacadır, yeşil sapri papuç giyerler. El sanatlarının meşhurları kalemkârî basma çit ve renk renk çarşaf ve perdeler ki, sihirli renklere sahiptirler. Çarşı ve kahvehâneleri süslüdür. Bu şehirde asla meyhâne görmedim. Sarhoşluk nedir bilmezler. Kendilerince sarhoşluk gayet ayıp ve kötüdür. Hanları, hamamları, şehir için hayat veren kuyu suları vardır. Fakat akarsuları yoktur. Bağ ve bahçeleri çoktur. Havası gayet iyidir. Çünkü denizden uzak olduğundan bir tarafı safi kumsal sahradır. Halkı temmuzda çoğunlukla Harir dağlarına ve Eşnuye dağlarına yaylaya çıkarlar.

Dümbülî'nin ziyâret yerleri: Bağlar kenarında Suribaba, ona yakın Şibedede ve Cığalasultan adlı zatları ziyâret ettik.

Sonra Han'ın hediyelerini alarak bir ziyâfette bulunup, batı tarafa doğru başka yoldan Rumiye şehrine yollandık. Evvelâ yine Murtaza Paşa ağası Ali ağa ve Murtaza paşa kardeşi Gürcü Temrest Bey ve ben, Han'ın Tebriz'e gidecek on adamıyla Dümbülî şehrinden çıkıp batıya doğru beş saat giderek Sevindikhan kasabasına geldik. Dergizin Hanlığından azlolunmuş bir ihtiyar Han'ın bin evli bir kasabasıdır. Buradan yine mâmur köyler içinden yola devam ederek altı saatte Aliyar kasabasına geldik. Bu kasaba, Hz. Ali türbesinin vakfıdır. Her sene mahsülünün geliri Meşhed-i Ali'ye gider. Bu şehir yüksek bir dağın eteğinde olup, İrem bağına benzer. Tam, bin hânelidir. Bu yüksek dağdan gelen pınarcıklar şehri sular. Bu şehri yapan üstad mimar şehre santraç şekli verdiğinden bütün caddeleri düzdür. Her yolun iki tarafı uzun çınar ve baş aşağı sarkmış salkımsöğütlerle süslüdür. Câmileri, han ve hamamları, çarşı ve pazarı günden güne gelişmektedir.

Gâzi Ramazan Paşa ziyâreti: Dümbülî cenginde şehid olmuş bir yiğit vezir imiş. Burada gömülüdür. Oradan yine batıya dört saat giderek Mirzahan kasabasına geldik. Rumiye Hanlarının hasıdır. Beşyüz hâneli Hristiyan köyüdür. Bir kilisesi ve birçok bağları var. Oradan altı saatte Rumiye şehrindeki konağımıza dahil olup, han ile zevk ve safaya daldık.

Nice ziyâfetlerde hesapsız hediyeler aldık. Adı geçen günde Van'a giden adamlarımız gelip, yirmibin koyunun Paşaya ve bizim koyunlarımızın vekil harca teslim olunduğunu ve öteki eşyamızın

dahi adamlarımıza verildiğini bildiren mektuplar geldi. Bizler dahi Han'dan izin alıp, Tebriz vilâyetine gitmek için hazırlandık. Han, beni yalnız olarak yanına çağırıp, «Ömrüm, sen benim can beraber biraderimsin. Lütfedip, Tebriz hanı yanında dizdize oturduğunuz vakit her konuşmanızda beni Han'a iyi tanıtasın.» diyerek, üçyüz adet kokulu altın ve ikiyüz kuruş, bir saat, bir Gürcü kölesi ve bir Acem işi eğerli karaçabuk at, iki yorga alaca çapar at ihsan edip, «Biraz istirahat ediniz. Sizin yolunuz üzerinde olan hanlara ve Tebriz hanına mektuplar yazayım» dedi ve mektuplar yazılıp bana teslim olundu.

Allah'ın hikmetinden olacak, o sırada han kapısında hazır olan bütün muhafızlar, dizçökenler ve çiğ et yiyenler bir anda dağılmaya başladılar. Garip hanın yüzünün rengi değişti. «Hey kişiler, bu velvele nedir?» dediğinde, «Ey han'ım! Şah tarafından eşikağası çapar ile gelmektedir.» dediler. O anda Han'ın aklı başından gidip bana: «Evliyâ, akşam ben âhirete giderim, beni duâdan unutma» deyince, ben teselli için «Ey Han'ım! Uğruna can ve başımı vermişim, hele bir görelim aslı nedir.» derken, hemen han divanhânesinin eşiğinden bir samur kürklü ve başı telli ve cevahir taçlı, beli cevahir kılıçlı muhteşem ve vakârlı bir adam görününce, bütün divanda bulunanlar ayağa kalkarak hürmet gösterdiler.

Korkunç görünüş: Gelen eşikağası, kendi boğazında sallanan altın mücevherleri ve uzun zincirin bir ucunu sağ eline alıp, divanhâne kapısı dibinde dedi ki:

— «Ey Rumiye halkı ve ey Türkistan, İran ve Azerbaycan Hanı! Bilesin ve agâh olasın: Bu günkü şahlar şahı ikinci Şah Abbas ile ferman gelmiştir ki, el kımıldatmayasınız. Hepiniz Güzelce Şahın elindesiniz.»

Bunun üzerine bütün divandakiler, «Emir, İran şahınındır» diye yere kapandılar. Gücü kuvveti kesilen han, hemen divan meydanında yüz üstüne yattı. Eşikağası, altın zincirin bir ucu şahın eşikağası boğazında kalıp, han ile divanhâne köşesinde ikisi dizdize oturdular.

Ben hemen ayağa kalkıp, gelen eşikağasının yanına varıp selâm vererek:

— «Ağa, safa geldiniz, gelişiniz hayırlı olsun!»

Dediğimde bana ayağa kalktı, elimi tutarak yanına aldı. Ben:

— «Ağam bu ne haldir?» dedim. Ağa:

— «Her ne oldu ise sizin Padişahın Van vezirinden oldu: Sizin

Melek Ahmed Paşa'dan Güzelce Şah'a mektuplar ile bir eşikağası geldi. Bu Han sulha aykırı iş işleyip, Pinyanişlilerden kırk bin koyun sürüp bu kadar adam helâk ederek Pinyaniş ülkesini yağmaladı. Ya bu koyunlar şahımın sayesinde tahsil edilip hepsi sahiplerine geri verilir, veyahud serdarlığımız hasebiyle biz Rumiye ülkesini vururuz ki sulha aykırı iş şahım tarafından olmuş olur, diye vezirinizin mektupları gelince, yüksek mertebeli Şah beni bu hanın yakalanması için görevlendirdi.»

Diye cevap verdi. Ben:

— «Bre Han'ım, kurban olayım sana! Yahşî ağam, ben kırk gündür burada kırk bin koyunu tahsil ederek Pinyanişi kavmiyle sulh yaptırıp, bu handan Pinyanişlilerin ellerine ibra ve iskat hüccetleri alıp verdim ve kırk bin koyunu bizim Van vezirimize gönderdim. İşte bu, şehir mollasının şer'iye mahkemesince yazılmış senedidir. Ona bir kere bakıla. Koyunların tahsil olunduğunu Güzelce Şah eşiğine giden ağamıza ve Tebriz hanına ilân etmişim, Güzelce Şah'a bildireler diye de mektuplar yazdım» dediğimde, Ağa:

— «Evet! Ben Şah'ın fermanını alıp bu tarafa gelirken, Isfahan'dan iki konak beride, bu Han'ın ulakları senin mektuplarını Şah eşiğindeki ağanıza götürürlerdi. Ben ondan evvel çıkmıştım» dedi. Ben:

— «Şimdi Ağam, bu suçsuz ve günahsız Han'ın uğruna başımı veririm. Güzelce Şaha bile giderim ve koyunları tahsil ettiğimi bildiririm.»

Dedim. Eşikağası:

— «Bre güzel kişisin ve hânedân âşığısın, eğer böyle yaparsan dürüst, mü'min ve muvahhidsin» deyince:

— «Vallahi ve billahi giderim. Bu Rumiye'de durmam.»

Dedim. Hemen eşikağası:

— «Ey han muhafızları! Şahın size fermanı odur ki, Han'ın bütün ağırlıklarını şahlığa getiresiniz.»

Deyince, Han dedi ki:

— «Bu Evliyâ ağanın kırk gündür burada şaha hizmeti vardır. Bir katar tavasi deve, üç Gürcü köle ve bir temiz cariye, beş şeme ham amber ve bir güzel kılıç verecektim. Allah'ın emri ile böyle oldu. Lütfeyle, benim malımı şahlığa al. Evliyâ ağaya vaadim olan eşya ve saatleri ver.»

Şahın ağası dahi:

— «Vallah, billah lâyıktır.»

Diye hanın defteriyle bütün eşyayı bana teslim edince, sevinçten neredeyse ölecektim. O an bütün eşyaları deveye yükleyip bizim yanımıza verilen kırk adama adı geçen eşyayı teslim edip, «Mutlaka Şah gediğini aşarak Osmanlı toprağına ayak basıp develeri Van ağası Süleyman Bey'e ve öteki eşyayı mühürüyle ve defteriyle adamlarıma teslim edesiniz» dedim. Onlar gidedursunlar, beri tarafta Şah ağası Han'ın bütün malını alarak mühürleyip kırk adamı dahi bağlayarak işkence etti.

⁂

RUMİYE'DEN TEBRİZ'E VE CİHAN'IN YARISI ISFAHAN'A GİDİŞİMİZ

1065 (1654) senesi Zilhiccesinin ilk gününde Rumiye şehrinden çıkınca, zavallı Han'ı boynunda lânet halkası olduğu halde atına bindirip, atın karnı altından ayaklarına demir zincir bağladılar. Kırk kişiyi de atları üzerinde boyunlarından zincire vurdular. O uğursuz günde Rumiye'den kuzeye doğru çıktığımız sırada, karşıdan Acem askeri nefir çalarak gökyüzüne yükselen tozlar arasında göründü. Baktık, bir Acem askeri nefir, kereney ve kûs vurarak geldi ve şanı büyük bir han gelip eşik-ağasıyla bağlı olan Genç Ali Han görüşüp ağlaştılar. «Hüküm Allah'ındır, birader, hemen Güzelce Şah sağolsun» deyip büyük alay ile Rumiye'ye girdiklerinde, Rumiye'nin toprak kalesinden o kadar top ve tüfenk şenlikleri oldu ki, yer ve gök tir tir titredi. Ben: «Bu Han kimdir?» diye Acemlerden sordum. «Buna, Kel Rüstem Han'ın küçük oğlu Taki Han derler. Bu bağlı olan Genç Ali Han'ın yerine Rumiye Han'ı oldu.» dediler. «Şimdi Han'ın bütün malını alıp Şah'a gönderdiler. Acaba bu zavallı Han'ı Güzelce Şah neyler?» dediğimde, «Evet, neylese gerek! Münafık sözüne uyup Osmanlı ülkesini vura; mal, para, adam tepeleye; nice Kürtleri öldüre... Onun işini Güzelce Şah iyi bilir. Şimdi varınca, iki gözlerine mil çeker ve başına kızgın demir tas giydirir. Ertesi günü ödünü ağzından, ciğerini ve yüreğini koltukları altından çıkarır ve bu bağlı kırk adama dahi birer çeşit işkence eder ki, İran toprağında ibret olur.»

Dediler. Zavallı Han'a acıdım amma ne fayda!

İdemez def' sakınmakla kazayı kimse,
Bin sakınsan en son olacak olsa gerek.

deyip, bu perişan hal ile o gün kuzeye yedi saat giderek İmam Rıza kasabasına vardık. Daha önce Rumiye ve Tebriz Osmanlı elinde iken, bu kasaba Tebriz'deki Caferpaşa Câmii'nin vakfı imiş. Sonra buraları Acem istilâ edince tekrar İmam Rıza vakfı yaptılar. Geniş bir sahrada İrem bağlı, üçbin evli, kalenter ve mihmandarlı, mütevellili, birkaç câmili, han ve hamamlı ve yeteri kadar dükkânı olan büyük bir kasabadır.

İmam Rıza'nın türbesi: İmam Rıza (R.A.) Cennete benzeyen Bağdad'dan Horasan diyarına giderken, bu kasabanın su ve havasından hoşlanarak biraz oturup ibâdet eder. Hâlâ birçok şah ve hanların imaretleriyle mamur olmuş büyük bir tekkesi vardır ki anlatmaya güç yetmez. İçinde üçyüz aded başları açık, ayakları çıplak dervişleri vardır ki, herbiri bir bağın ve bir ağaçlığın sünbülüdür. Mutbağında seksen kadar anbarı var. Her gün gelip geçenlere pilav, çorba, herise ve ekmeği boldur. Zavallı Han'ı bu tekkeye götürdük. Ziyaret edince, «Ahdim olsun, bu girdaptan kurtulursam buraya bir altın kandil yaptırayım.» diye vaadda bulundu. Doğrusu o tekkede binlerce aded sanatlı avize asılı olup, herbiri başka bir han ve şahın yadigârıdır. İmaretinde Şah Tahmasp'ın bir kazanı var. İçine bakır ayaklı merdivenle inilir. Aşure gününde içine otuz sığır koyup, pişirerek fakirlere dağıtırlar. Ben bu İmam Rıza tekkesine kendi arzumla yüzümü sürdüğümde hatırıma şu beyt geldi, duvarına yazdım:

Ya Resül-i Rızâyı hak içûn
İt şefâat hakkın rızasına sen

Oradan yine kuzeye beş saat giderek Şah Nebun köyüne geldik. Selmas Hanlığı idaresinde bir geniş sahrada binyüz evli, bağ ve bahçeli, han, hamam ve elli kadar dükkânlı, kasabaya benzer güzel bir köydür. Halkı şahsevenlerdir. Buralar fazlasıyla ekin yetiştirdiğinden, halkı çiftçidir. Akarsuları boldur.

Buradan yine üç saat kuzeye giderek Bihor kentine geldik. Ferahlık verici çimenlik bir sahrada, Selmas Hanlığı idaresinde, sekizyüz mamur evi olan kenttir. Onu geçip yine kuzeye beş saat giderek Yezdan kentine geldik. Selmas idaresinde, bin evli saf Gökdolak köyüdür. Sultan Dördüncü Murad Revan seferinden gelişinde burada kalmış. Mamur bir kenttir. Yine kuzeye giderek beş saatte Selmas kalesine geldik.

Selmas kalesi, yani Delmas şehrinin vasıfları : İlk kurucusu Büzürçmihir'dir. Verimli bir ovada olup koyun ve mandası çok olduğundan, hâkim Büzürçmihir bu şehre «Dil-i Mast» adını vermiş ki gönül yoğurdu demektir. Sonra Hülâgû Han Moğol kavmi ile gelip, Abbasilerden Elmustansırbillah üzerine Bağdad'a giderken bu şehri yakıp yıkmıştır. Sonra Cihan Şah'ın Selmas isimli veziri burayı imar edip adına Selmas demiştir. Bu kale dibine geldiğimizde kale hanı karşılayıp, eşik ağasıyla Rumiye Han'ını kendi sarayına aldı. Murtaza Paşa ağasını kethüdasına ve bizi münşisine misafir ettiler. Kaleyi gezip görmeye başladık. Kalesi büyük bir sahra içinde kurulmuştur. Dört tarafında Rumiye, Tesuk, Kumla, Karabağlar, Hoy, Merend, Bihistan, Cürs hanlarıyla komşu Selmas sahrasıdır ki, Pasin ve Muş sahralarının beşi kadar ve Kıpçak sahrası gibi geniş bir yerdir. Kuzeye bakan kale kapısından içeri girerken sağ tarafında dört köşe bir taş üzerine «Amere hazessur el metin bi eyyâmi Taciddin-i Alişân ve binâyı hâce Nakdi Makrizî» diye yazılmıştır. Duvarların etrafı bin adımdır. Havası soğuktur. Batı tarafta bir nehir vardır ki, Kürdistan'ın Pinyaniş ve Agabay dağlarından gelip yüzbinlerce bağ ve bahçelerden geçerek Rumiye gölüne dökülür. Akarsular, yol üstünde su kuyuları vardır. Acem, Osmanlı askerlerinden bu kuyularda birçok adam alıp esir etmiştir. Bu diyarın suları hep yeraltından geçer. Kale içinde üçyüz aded ev ve bir câmi var. Duvarı taştandır. Derin hendeği var. Kale içinde ve dışında han sarayı vardır. Han'ı ikibin askere sahiptir. Tebriz eyâleti idaresindedir. Kalede beşyüz dizçöken askeri var. Müftü ve daroga, müş ve kalenteri, yasavul ağası, şahbenderi ve mihmandarı vardır. Halkının çoğu ata biner. Köylerin halkı Sünnî mezhebinden iseler de ibadetlerini gizli yaparlar. Dış varoşunun etrafında sur yok. Dört tarafı hendekle kesilmiştir. Üç kapısı var. Rumiye kapısı kıbleye, Tesevi kapısı batıya, Tebriz kapısı doğuya açılır. Bu varoşun etrafı yedibin adımdır. Bu şehirde tamamı üçbin ev, üç aded câmi ve dokuz mahalle var. Dört mahalle Acem Sünnîleridir. Beş mahallesi ise Gökdolaktır. Han, hamam, süslü dükkânları ve kahveleri vardır. Caddeleri gayet temiz olur. Bir salkım üzümü yirmi okka gelir. Şıralı ve sulu olur. Kırk çeşit armudu var. Bitki ve tahılı çoktur. Nehirleri yeraltından geçer. Vilâyeti mâmur ve geniş, halkı memnundur. Murad Han'ın kalıp oturduğu yer hâlâ bir mesiredir. Selmas şehri, Hoy şehrinin batı tarafındadır. Amma biraz kuzeye meyillidir. Araları yedi fersahtır. Tebriz'e on fersah mesafededir.

Buradan kuzeye yönelerek üç saat gittikten sonra Gecâbâd kentine geldik. Cennet bahçesi gibi bin evli, mamur bir kenttir ki, havası gayet lâtif, mahsülleri boldur. Câmi, han ve hamamları, çarşısı vardır. Yine kuzeye giderek Serav kentine geldik. Asıl Serav şehri, Tebriz ile Erdebil arasındadır. Acem ve Moğollar buna «Saray» da derler. Tebriz bağları ile bu Serav bağları komşu ise de aralarında üç konaklık yol vardır. Bir Serav nahiyesi seksen kadar mâmur, varoşa benzer kentleri hâvidir. Her birinde han, hamam ve çarşılar vardır. Buradan Tebriz'e gitmeyip, Han çiftliklerini ve diğer mal ve erzaklarını zabtetmeye şah ağasıyla Tesevi şehrine ve Kumla şehrine doğru yollandık.

Önce batıya geniş sahralar içinde mâmur ve bakımlı kentler içinden geçerek üç saatte Tesevî kalesine geldik.

Tesevi kalesinin vasıfları: Tesevi, Tebriz eyâletinde Merend Sultanı sınırında ayrıca sultanlıktır ki, ikibin askeri vardır. Kadı ve müftüsü, seyyidi, münşisi, daroga ve kalenteri, dizçöken ağası, altıyüz kale muhafızı, cephânesi ve topları vardır. Eski zamanda, Yezdicirdil Şahın Tüsüban adlı karısı bu kaleyi yaptırdığı için adına Tüsüban demişlerdir. Sonra Timurlenk bunu yıkmış, sonra Cihanşah yeniden imar etmiştir. Kalesi Eriz nehri kenarındadır; üçbin aded toprakla örtülü evleri olup yedi câmii, üç hamam, altı hanı vardır. Merend oniki fersah uzak olup, su ve havası güzel, yiyecek ve içeceği meşhurdur. Oniki çeşit armudu gayet güzel ve sulu olur. Bu şehir, evvelcede Revan, Tahtıvan, Hoy ve Behistan seyahatlerimizde geniş olarak yazılmıştır. Bu şehirde Han büyük bir ziyafet verdi. Yemekten sonra bu şehirde Rumiye Hanı'na ait elli küçük dükkân ve yirmialtı bağ ve orman yazılıp, ertesi günü yine doğuya mamur sahralar içinde giderek altı saatte Kumla kalesine geldik.

Kumla kalesinin vasıfları: 998 senesinde Sultan üçüncü Murad devrinde, Padişah fermanı ile Başkumandan Koca Ferhad Paşa bu kaleyi zaptetmiştir. Dağ eteğinde dörtgen şeklinde kayadan bir kale olup, büyüklüğü ve vasıfları Tebriz seyahatimiz sırasında yazılmıştır.

Burada dahi Han'ın sarayını ve bir çiftliğini ve yedi bağını yazıp, Kumla Han'ından Şah'a arz tezkereleri aldık. Yine doğuya giderek Sünce kentine, oradan Varaka Hanım —Şah kızları hasıdır— kentine, oradan Mezidhan kentine geldik. Şahların Erdebil'de olan ataları Şeyh Safi vakfıdır. Bu yerde Tebriz ile Kumla arasında akan Karasu nehri, kaynağını Albak ve Karnıyarık kaleleri dağlarından

alıp yüzlerce köyün arazilerini sulayarak geçer ve Rumiye gölüne karışır. Buradan hareketle ikindi vakti onuncu saatte Sevcecan kentinde konaklandı. Altıyüz evli, câmi ve hamamlı, mamur bir yerdir.

Oradan yine doğuya gidip Caferpaşa kentine geçip, Bendimâhi köyüne geldik. Tebriz toprağında bin evli köydür. Burada yine Şah Mehmed Gâzan'ın kabirlerini ziyaret ettik. Nitekim, 1057 (1647) tarihinde yine ziyaret etmiştim.

Buradan da geçerek doğuya gidip, Hacıharâmi kentine geçtik. Oradan Senbetri kentine geldik. Bin evli, câmili, hamamlı bir köydür. Burada hepimiz elbise ve silahlarımızın bütün ihtişâmiyle alay ile geçerken, Teriz Hanı'nın kethüdası kalabalık bir askerle karşıladı. Zavallı Rumiye Hanı, bağlı olduğu halde bu insan denizi içinde utanarak geliyordu. Böylece dört saatte Tebriz şehrine girdik.

TEBRİZ ŞEHRİNE GİRİŞİMİZ

Bu şehre büyük merasimle girince, Rumiye Hanı Tebriz Hanı'nın ayağına kapandı. Tebriz Hanı asla bakmadı. Ben yanına varırken, Han yerinden kalkıp «Selâmün aleyküm» dedi. Çünkü eski Acem kanunu öyledir ki, odalarında oturan hâne sahibi gelen misafire selâm verir. Ben dahi önceden kanunları öğrendiğimden, «Aleyküm selâm, şanı büyük Han'ım» dedim. Ardı sıra Murtaza Paşa ağası gelince, ona da selâm verdi. O dahi selâm alıp, herbirimiz Tebriz divanhânesinde yerlerimize oturmuştuk. Amma Tebriz Hanı bana gizlice göz atıp, «Evliyâ Ağa, ben Keylan Hanı iken sen Şirvan ve Şimali Hanlarına ve Dağıstan şahına gelen Evliyâ Ağa değil misin?» dedi. Ben: «Güzelce Han'ımı sağ, sâlim ve esenlik içinde buldum» diyerek şu beyti okudum:

Minnet Hüdâya erdim ser ü kamete,
Şükrüm budur ki, kalmadı haret kıyamete.

Bu şekilde Han'a pek çok tevazu gösterdim, hürmet ve dalkavuklukla muamele ettim. Çünkü gayet kadir bilir, nüktedan, vakar sahibi, uzak görüşlü, hanlar hanlığından azlolunmuş, yâni sadrâzamlıktan ayrılma bir zat idi. Hemen Melek Ahmed Paşa efendimizin mektuplarını verdim. Eline alıp öperek başına koyup, «Ve aleyküm selâm» diye, mektubu çekinmeden okuyup dedi ki :

— «Evliyâ Ağam, Van veziri kardeşimiz buyurmuşlar ki, eğer Rumiye Hanı'nın kaçırdığı kırkbin koyun tahsil edilip Evliyâ Ağaya teslim olunmazsa sulha aykırı davranış İran tarafından olup, biz dahi ona göre hazırlık yaparız. Osmanlı tedariki biralay vurguncu

askerdır, İran toprağını alan ve talan ederler. İşittin mi hey kara bahtlı Rumiye Hanı çelebisi! Sen kimsin ki, Osmanlı devleti hanlarından senin hakkında böyle şikâyetler gele? Ben sana mektup göndermez miydim ki ey sefih, sen sınırın sonundasın. Osmanlı ile iyi geçinip, iyi isim yapasın. Sen ki Şah yanında benim amcalarım var diye mağrur olup kerenayınla, top ve tüfenginle Osmanlı sınırını vurursun. Çünkü cellat ve dilâver gençsin... Gidesin, Hint ile Kandahar'da cenk edesin... Yahud da benim gibi Keylan şehrinde kâfir gemileriyle cenk edesin. İşte Evliyâ Ağam o cenkte hazır idi ve benim âdil şahidim idi.»

Ben de:

— «Han'ım! Allah'ın Düldül'e binen arslanı ve Peygamberin dâmâdı Ali Kerrar ruhu için olsun, oniki imam ruhları için olsun, af ile muamele eyleyin. Bizim vezir mektubunda "Eğer koyunlar tahsil olmazsa tahsiline gayret edesiniz" demiş. Allah'a hamdolsun, kırkbin koyunu ben tahsil edip, bütün Pinyaniş ile Han'dan ibrâ ve iskat senetleri aldım. Kırkbin koyunun Paşaya vardığına dair mektup işte. İşte Rumiye mollasının şer'î hüccetleri».

Diyerek bütün yazıları ve mektupları Han'a verdim. Yedi aded Pinyaniş Kürtlerinden adamlar görmüştüm, onlar şahidlik ederek «Bizim koyunlarımız kalmadı. Dâvâ ve nizamız yok» deyince, Tebriz Hanı, Paşanın koyunları bize vasıl oldu diyen Rumiye Hanına olan mektupları ve şer'î hüccetleri okudu. Sonra:

— «Allah'a hamdolsun, Osmanlı ile anlaşmışız. Amma Evliyâ Ağa, şimdiden sonra bu sefih Rumiye Hanı'nın işi Allah'a, ondan sonra da Güzelce Şah'a kaldı. Bunun mutlaka gözlerine mil ve başına kızgın tas geçirilir.»

Deyince ben:

— «Haşâ, sümme hâşâ! Siz bu şer'î hüccetleri gördünüz. Elbette Muhammed şeriatını ve Şeyh Safi kanunu icra ettirirsiniz. Bu mektupları Güzelce Şah'a gönderin, bu zavallı Han'ı azâd eder. Evvelce ben dahi Şah eşiğindeki ağamıza koyunların tahsil edildiğini bildirmişim. Siz de bildirin.»

Derim. Tebriz Hanı:

— «Hatırın için Evliyâ Ağa. Ey eşikağası, Güzelce Şah başı için o sefih Han'ın ayaklarını çöz, Şah zinciriyle kalsın. İyi gözet. Ben bir kere Güzelce Şah'a bu mektupları ve yazıları göndereyim. Ben de, sen de mektup yazalım... Görelim ne zuhur eder»

Deyince, ben ve bütün divanda bulunanlar el öpüp o dakikada Han'ın ayağından zincirini ve boynundan bağını aldık. Ancak, za-

vallı Han altın zincir ile göz hapsinde kaldı. O an şaha mektuplar ve hüccetler ve benim koyunlar için tuttuğum defterler ulak ile gönderildi. Ancak şah ile Han ağası Tebriz Hanı yanında misafir kaldı. Ben ve Murtaza Paşa ağası Han kethüdasına misafir olmamız emredilince, ben Tebriz Hanı'na: «Han'ım, Melek Ahmed Paşa kardeşiniz Han'ıma selâm edip bu mücevherli hançeri hediye gönderdi» diye murassa hançeri Han'ın eline verdiğimde dikkatle baktılar ve divanda bulunanlara da gösterdiler. Sonra kemerlerine soktular. Sonra yine ben:

— «Han'ıma iki asil at gönderdi ki, biri Osmanlı padişahının atlarından, biri de cennet kokulu Şam'dandır.»

Dediğimde, atları huzuruna çektirdim. Murassa gem ve eğerli, temiz takım ve örtülü küheylan atları görünce, Koca Kırçıl Kaytımar Han'ın aklı başından gidip dedi ki:

— «Han kardeşimiz yahşilik etti. Hak, bereket versin.» Öğle vaktine kadar atları seyredip, sonunda murassa süsü ile ata binip etrafta birkaç kere dolaştı. Sevincinden sanki dünya onun oldu. Sonra divanhâneye gelip dedi ki:

— «Evliyâ Ağam, ben bu beyaz atı Güzelce Şah'ıma gönderirim.»

Ben:

— «Ahdim olsun, vezir kardeşimden sana öyle iki baş küheylân getiririm. Amma Han'ım, aziz başın için ve Güzelce Şah'ım başı için, şu zavallı Han'ı kurtar...»

Diye temennâ ettim.

— «Başım gözüm üzerine Evliyâ Ağa, görelim..»

Dedi. Sonra meydana peşgirler gelip bir büyük ziyafet yenilirken ben:

— «Şu zavallı Han'ı dahi zincirle yemeğe çağırasın.»

Dedim. Han:

— «Şah gazaplısıdır. İran kanunlarına aykırıdır.»

Dediyse de, ister istemez ricamız kabul olundu. Eşikağası ile ikisi bir zincirde yemek yerlerken, zavallı Han pek çok niyazda bulundu. Tebriz Hanı: «Öyle olur» diye Han'ı teselli etmeye çalıştı. Yemekten sonra Han'ı yine hapse gönderip, biz dahi Murtaza Paşa ağası ile konağımıza gittik. Biraz istirahat ederken, baktım ki Han'ın beş yuvarlak sırmalı yastığı ve beş gecelik, sırmalı yorgan, üçyüz kuruş ve bir bohça elbise, don ve bir şamame ham anber, bir karaçabuk Acem atı hediye geldi. O gece Şah'a ulaklar gönderip, Allah bilir, Han can-ı yürekten rica edip paşadan getirdiğimiz kır

atı murassa eğeri ile hediye gönderdi. O gece ben şah eşiğinde, bizim Ali ağaya Han'ın kurtarılması için mektuplar yazdım. Han tarafından birçok cömertçe vaadler de yazıp Rumiye Hanı'nın ulağı ile haber gönderdim. Seher vakti oldu. Tebriz Hanı beni divanına davet edip dedi ki :

— «Evliya Ağam, sizin Han'ınız nasıl bir şahıstır ve ne bağın gülüdür ve ne bahçenin bülbülüdür?»

Ben :

— «Han'ım, İstanbul'da Tophâne şehrinde doğdu. Beş yaşında Abaza diyarına sütanasına gitti. Onbeş sene Abaza diyarında kalıp, sonra Sultan Ahmed Han'a hediye geldi. Ahmed Han harem-i hümâyuna alıp, kırk yıl sonra Revan fâtihi Murad Han'a silahdar oldu. Revan, Nahcivan, Kotur ve Tebriz'de, sonra Bağdad'da hep hünkârla beraberdi. Hâlen otuz yıldır Han'dır. Şimdi serdar-ı muazzamlık ile Van'da hanlar Hanı'dır.»

Dedim. Han :

— «Öyle ise Evliyâ Ağam, veziriniz bu diyarların durumunu iyi bilir.»

Dedi. Ben :

— «Evet Han'ım, eski vezirdir. Gelmediği mevki kalmamıştır.»

Dedim. Han :

— «Ey Evliyâ ağam, bu Bitlis Hanıyla bu Ramazanda cenk etmiştir. Aslı ne ola?»

Deyince, ben :

— «Han'ım, Acem ve yeniçeri tüccarlarının bac için hatırlarını kırdığından Van gümrüğü boş kaldı. Sonunda paşanın birkaç kere yaptığı tembihe aldırmayıp üstüne yetmişbin asker ve bu kadar gemilerle Van gölünden toplar çekip, 1065 (1654) ramazanın yirmibeşinci Pazartesi günü Han askerine öyle bir Melek kılıcı vurdu ki, felekde melekler beğendi. Sonunda Bitlis Hanı kaçıp kayboldu. Oğlunu yerine Han yaptı.»

Dedim. Han :

— «Koca Melek vezir iyi yaptı. O Han'dan bizim tüccarlar dahi âciz bıraktı. O gideli, tüccarlarımız kolaylıkla ve emniyet içinde Osmanlıya gidip gelmişlerdir.»

Deyince, ben :

— «Evet öyle oldu.»

Dedim. Sonra Han :

— «Bana bak... Yahşi kağıdın Rumiye'den gelmektedir.» deyince, ben de :

— «Han'ım, koyunlar toptan tahsil olundu. Bu Han'ı, Allah'ın Habibi aşkına serbest bırakın. Hem siz söz sahibi serdar-ı muazzamsınız.»

Dedim. Han:

— «Vallahi benim Evliyâ Ağam, bu sözleri senin ve onun için konuşmuştum. Seher vakti iyi konuşan bir ağamı elçi gönderirim. Hele Van'dan haberciler gele.. Ona bakarım.»

Dedi. Sabahleyin Esed Ağa adlı bir ağa görevlendirildi, elli aded Tavas devesi ile Revan pirinci, onbeş tüfenk, on gürcü kölesi, elli adet kaplan postu, beş aded döşeme Isfahan keçesi, beş aded ipek halı, yüz parça kâse, tabak ve fincan, on baş alaca yorga ve altı baş karaçabuk atlar ile paşaya mektuplar gitti. Ben dahi vesile olması için yanlarına asker kattım. Onlara Han otuz kuruş ve birer Keşan kadifesi verip, hepsi yüz kişi oldukları halde Van'a revan oldular.

VAN VE ERCİŞ TARAFINDAN GELEN KORKULU HABER

Ertesi gün seher vakti oldu, Han, benim yanıma gelip: «Ey can kardeşim Evliya Ağa! Haberin var mı ki Van'dan casusum haber aparıp geldi? Kulak veresin!» dedi. Ben: «N'ola olsun Han'ım» derim. Han: «Çağır gelen şu pis gidiyi» dediğinde, Gökdolak casus gelip dedi ki: «Han'ım! Kayser toprağı Han'ı Van'da, göl meydanında otağını kurmuş. Etrafına adamlarını toplayıp çadırlarını ve bütün malzemelerini kurdurup istirahat etmekte. Daha Van kalesinden Balyemez toplar ile gülle topları aparıp Han'ın renkli çadırı önüne koyarlar, büyük sefer hazırlığı yapmaktadırlar. Amma Han'ım, Van şehri kazan ben kepçe olmuşam. Yaratan Allah hakkı için ve Ali Murtaza'nın temiz ruhu için, bu kadar çabukluk edip haber toplamaya çalıştım. Sefer acaba ne tarafadır ve hangi ülkeyedir, bir tek onu haber alamadım.»

Gökdolak casus bu sözleri söyledikte, Kaytımar Han bana dönüp dedi ki:

— «Evliyâm! Bu ne biçim barış yapmaktır ki sen elçilik ile gelirsin, iş bitirirsin ve elçi istersin? Bizler de elçiyi çevirirriz. Sizin hanlar Hanınız başına asker toplayıp herhalde İran üzerine ordu çekedir. Bu ne kötü plândır! Ben buna şaşarım.»

Ben, buna cevap olarak, dikkatle dedim ki:

— «Han'ım, haber iyi amma, casus "Sefer ne tarafadır, öğrenemedim" der. Siz ise hayrette kalıp sefer mutlaka bu tarafadır dersiniz. Amma Han'ım, Allah bilir ki sefer yine Bitlis Hanı üzerine

ola. Zira kaçan Han ele geçirilmemiş idi. İşte Han'ım, ben bu düşüncedeyim. Eğer böyle değilse, benim her doğru sözüm yalan olsun.»

Dedim. Han :

— «Evliya Ağam, bu bizim casuslarımız Şah'dan ve bizden donluk giyerler ve çörek yerler. Her biri bilgili, Arap, Hind, Özbek ve Tatar seyyahı casuslardır. Diğer zamanlar haber aparırlar. Şimdi sizin Hanınızın zamanında neden haber alamazlar, ben buna hayranım.»

Dediğinde, ben :

— «Han'ım, "El-mâ'nâ fî batnı'ş-şâir" (Şiirin mânası şâirin karnındadır) sözü üzere, söz iş sahibi Paşa'nındır. Yoksa diğer başıboş ve sahtekârlarda söz yoktur. Bütün söz Paşa'da olduğundan, casusun haber alamamış. Osmanlı her zaman, her işine böyle sarılır ki casusa muhtaç değillerdir. Melek Ahmed Paşa efendim bütün Acem Hanları, aşiret beyleri, bilhassa Rumiye ülkesi ve sizin Tebriz ülkesi ile daima barış ve güven üzeredir. Ancak Bitlis Hanı üzerine seferi vardır. Bir gün işitirsiniz ki Van gölünde gemilere toplar koşup Bitlis üzerine sefere gitmişlerdir.»

Dedim. Casus hemen :

— «Vallahi Han'ım, Evliya Ağa'nın söylediği gibi Van iskelesinde yirmi parça gemi hazır durmakta idi. İhtimaldir ki sefer o tarafa ola derlerdi, amma henüz seferin asıl yerini kimse bilmiyordu.»

Diye cevap verdiğinde, Han dedi ki :

— «Ey kısa talihli casus! O kenarlara gemi koymaya tavşan uykusu derler. 'Osmanlı, tavşanı araba ile avlar' derler. Osmanlının bin türlü tedbiri vardır, rüzgâr süratli, düşman avlayan Tatara benzerler. Bir gün görürsün ki Bitlis Hanı üzerine, Hakkâri ve Penyaniş üzerine derken, bizim Rumiye, Silmas, Hoy, Merend, Kumla ve Tebriz sahralarını yağma ve talan edip Tatar gibi baskınlar yapar. Şimdi, yaman günün hazırlığını yahşi günde görmek gerek; 'Tetiğin işi, gâfilin başı kesilir' demişler. Ne dersin Evliya Ağam, bu konuşmalar ve danışıklıklar güzel değil midir?»

Ben :

— «Han'ım! Osmanlı, Oğuz soyudur. Deniz gibi askere sahip olup hile nedir bilmez. Bir tarafa tavşan uykusu gösterip bir tarafı vurmaya tenezzül etmez. Haremeyn-i Şerifeyn hizmeti ile kötü hile uygun düşmez. Hiçbir zaman Osmanlı sözünde durmayıp, bir düşmanın üzerine ansızın varmamıştır. Barışı ilk olarak bozana, önce

elçiler ile mektuplar gönderip dostluk gösterir ve vaktine hazır ol diye haber verir. Sonra deniz gibi asker ile düşmanını üzerine çekip intikam alır. Yoksa Han'ım, Osmanlı vezirleri önce kendileri sözünde durmamazlık etmezler. Özellikle bizim Melek Ahmed Paşa vezirimiz, Han'ımla dost ve kardeş oldu. Hiç bu tarafa hakaret gözü ile bakar mı?»

Diyerek Tebriz Hanı'nın gönlünü ferahlattım. Amma zavallı Han telaşa kapılmış olduğundan, «Casuslarım bu Van askerinden haber alamadılar. Ben Şah'a cevap vereyim» diyerek, şaşkın şaşkın dolaştı. Bir gün Van'dan bir casus daha gelip:

— «Han'ım, müjde! Van vezirinin yenilgiye uğrattığı Bitlis Hanı kaçmış imiş. Sonra yine adam toplayıp Bitlis'e gelmiş. Melek Ahmed Paşa yine o cansız Han'ın üzerine gitmededir.»

Diye sevindirici haber getirince, Kaytımar Han casusa on altın verip: «Tiz, sen yine gidip daha çok haberle gel!» deyince, casus diz çöküp:

— «İşte gerdanım, işte kılıcım! Benim küçüklerimi, çocuklarımı garib koma. Hani arkadaşım casus Hüdâdat ne oldu? Sormazsın, Han'ım».

Diyerek ağladı. Han da:

— «Söyle, hey haylaz!»

Dedikte, casus:

— «Han'ım, Hüdâdat ile beni Van ordusunda casustur diye tutup Melek vezirin otağı önüne getirdiler. Adı Melek, kendi zâlim! Bizi söyletti. Ben garibim, diye diz çöküp, bir aşîr Kur'an okuyarak «Fatiha» dedim. Hemen o an Fatihâ hörmetine Melek Paşa beni serbest bıraktı. Zavallı Hüdâdât «Meded, imdât ve dâd!» derken, vezirin önünde cellât ona öyle bir kılıç vurdu ki kellesi feryad ederek uçtu. Allah'a şükür, ben kurtuldum. Evet Han'ım, bana bir tümen akçe versen ben bir daha bu Van Paşası zamanında Van casusluğuna gitmem. Hünerlilik ve erlik kalmamıştır. Vallah, billah.»

Diyerek, yaka silkip yemin etti. Oradaki toplantıda hazır olanlar gülmekten dermansız kaldılar.

Hamd olsun, ikinci günde Şah eşiğinden bir eşikağası ile Şahın fermanı geldi. Rumiye Hanı'nın ve benim elimizdeki hüccetlerimizi götürüp, Tebriz Haniyle benim mektupları Şah'a verdi. Şah, yanında bulunan Ali Ağamıza beni sordu:

— «Ne menem kimsedir? Ben onu bir kere Evliya Ağa adiyle Bağdad'dan Hemedan Hanı'na geldiğini işittim. Bir kere de Gence Hanı

yanında işitmişim, şimdi de mektubunu görmüşüm. Olmaya ki bu kişi Acem çocuklarından ola?»

Der. Ali Ağa:

— «Şahım, aslında Kütahya'lıdır. Melek vezir efendimizin imamı ve yakın sohbet dostudur. Annesi tarafından Paşamıza akrabalığı vardır. Sultan Murad Han'ın çırağı ve Allah Kelâmı'nın hafızıdır.»

Diye beni Şah'a över. Şah:

— «Rumiye Hanı sefihden kırkbin koyun alıp, hâlâ Evliyâ Ağa Han'ın suçunun affını rica etmiştir.»

Deyince, Ali Ağa hemen fırsat bulup:

— «Şahım, ben dahi rica ederim.»

Der. Derhal Şah'ın fermanı yazılır. Tebriz Divanı'na ulak ile mektup gelince okunur. Mektupta şöyle yazmaktadır:

«Evvelâ Hüdâ adına, ikinci olarak Muhammed levlâk adına. Ol ki Rumiye Hanı kötü adların adını yok edem deyu yakalanıp, huzuruma getirip ateşe yaksam gerek idi. Rum ağaları rica etmeğin, suç defterine af kalemi çekilip bütün mal ve mülkünü yine kendisine veresin. Tuğ, sancak, bayrak, kös, nefîr ve kerenayların alıp hazineme gönderesin. Ve kendisini ebedi görevden edip, bin kamçı vurup azad idesin.»

Bütün divan erbabı şükredip, zavallı Rumiye Hanı'nı siyaset meydanına getirdiler. Bin kamçı vurup serbest bıraktılar. Ben yanına varıp hal ve hatırını sordum. Han, Allah'a hamd edip: «Şükür olsun ki gözümü çıkarıp özümü çıkarmadılar.» dedi. Bana koynundan yedi parça elmas taşı ve bir inci tesbih ile bin altın çıkarıp vererek: «Daha çok şey veririm» dedi. Hemen o anda cerrahlar ve tabibler gelip, Han'ın vücudundaki kırbaç yaralarından kan alıp şişeler çektiler. Sonra badem yağı içirerek sanki taze can verdiler.

O gün Han ile vedâlaştım. Zavallıyı ebedi sürgün ettiler. Onlar da Rumiye tarafına gittiler. Ben yine Tebriz'de Kaytımar Han ile zevk ve sefa ve sohbetler ettim.

Daha önce Erzurum'dan Nahşivan'a giderken bu Tebriz'in ahvalini anlatmış idik.

***

ZİLHİCCE AYINDA AZERBEYCAN VE TEBRİZ'DEN KALKIP, ISFAHAN'DAN GEÇİP HEMEDAN, ŞEHR-İ ZOR, MUSUL EYÂLETİ VE BAĞDAD'I GEZİP GÖRDÜKLERİMİZ

TEBRİZ Hanı ben hakire bir kese kuruş yolluk, bir kat elbise, iki baş takımiyle karaçubuk atlarından değerli at, iki çapar yorga alaca at, bir Gürcü köle ve yolumuz üzerinde olan Han ve Sultanlar için yetmiş aded mektup verdi ki Han'dan Han'a, Sultan'dan Sultan'a ikram ve sevgiyle geçelim.

Yanımdaki adamlardan elli adam bırakıp, diğerlerini Han'ın hediyeleriyle Van'a yollayarak yükümü hafiflettim. Murtaza Paşa ağası Ali Ağa'nın da elli nefer adamı kaldı. Tebriz Hanı bize elli asker ve Ali Ağa'ya da bir kese kuruş ile bir at verdi. O Ağa'dan Allah razı ola. Yumuşak huylu, ağır başlı, sadık arkadaş, iyi yoldaş olup, ezelden seyahati isteyen ve seven bir kimse imiş. Acem diyarını enliliğine ve boyuna gezmeye niyet ettiğimizde asla tereddüt ve söz etmedi.

Önce Besmele ile Tebriz Hanı'na veda ettik. Tebriz'in doğu tarafında beş fersah mesafede bulunan Mehranrud nahiyesinde menzil aldık. Kasaba gibi câmi, han ve hamamlı bir kenttir. Nâhiyesinde altmış köyü vardır. Buradan doğuya giderek birbiri ardı sıra Rut, Eysuh ve Saitâbâd adlı köyleri geçtik. Şah Tahmasb'ın veziri imar ettiği için, buraya Saitâbâd derler. Süleyman Han Bağdad'a giderken harab ettirmiştir. Halen iki bin hâneli, yedi camili, han ve hamamlı, Şahnişîn çarşılı büyük bir varoştur. Bunun sağ tarafında, kuzeyde, Kumla kalesi hayli mesâfede kaldı. Sonra Seravrud, Dust ve Cevlandoruk kentlerinden geçtik. Cevlandoruk, Tebriz toprağında olup bin hâneli, câmi, han ve hamamlı, mâmur bir köydür. Buradan güney tarafına geçerken, Alakbulak adındaki kenti bin güçlükle geçip Sericemhanı adlı kentte menzil aldık. Sericem sahrasında Merega nahiyesinde, bin hâneli, câmi ve hanı olan şirin bir kenttir. Bağ ve bostanları sonsuzdur.

Bu sahrada, yedi yerde insan kemikleri doluydu. Bize arkadaş olan yaşlı yasavul ağasından bu kemikler nedir diye sorduğumuzda, kırçıl şöyle cevap verdi:

— «Ey oğul, 940 tarihinde Süleyman Han, Tebriz'in Evcan yaylasında otururken Acem diyarını yağma ve talan etmek için seksen bin asker ile İbrahim Paşa'yı serdar edip gönderdi ki Erdebil, Moraga, Kehran ve Keşan taraflarını alan ve talan etsin. Şah da Osmanlının bu hareketinden haberdar olup, yetmiş bin asker ile Ha-

letüddîn Han'ı başkumandan edip gönderdi. Her iki ordu bu Sericem sahrasına yerleştiler. Akkoyunlu Beyzâdelerinden Murat Bey, Horasan diyarından üçbin yiğit ile Osmanlı'ya yardımcı dost, Acem'e düşman olarak geldi. Murad Bey karakolda gözcülük ederken, Acem askerinden bir korucubaşı ele geçirip serdar İbrahim Paşa'ya getirir. İbrahim Paşa da bu esiri söyleterek Şah'ın geleceği haberini aldı. Hemen yiğit serdarın cesaret ve yiğitlik damarları kabardı. Süleyman Han'ın da Evcan yaylasından askeri ile yardıma geleceği haberi ulaşır. Serdar cenge hazır olarak durmakta iken, Tebriz tarafından Süleyman Han'ın fermaniyle Geylân Hanı Muzaffer Han ve Nahşivan Hanı Timur soyundan Mirza Han onyedibin askerle yardıma gelmişti. İbrahim Paşa hemen aman ve zaman vermeyip, bu Sericam sahrasında «Allah Allah!» diyerek Acem üzerine hücuma geçti. Cenk, yedibuçuk saat devam eder. İki taraftan kırkbin insanoğlu kılıçtan geçip, Osmanlı askeri zafer elde eder. Sonra Süleyman Han'a gidip hilat ve yüksek rütbeler aldılar. Osmanlı sonra yine boş durmayıp tâ Isfahan, Hemedan, Dergizin ve diğer nice beldeleri, Bağdad kapısına varıncaya kadar birçok vilâyeti alan ve talan edip halkını esir ve nâlân ettiler. Sonra biz bu Sericem ovasında Acem cesetlerini yedi yerde toplayıp yığdık. Ben o sırada onüç yaşında bir yiğit idim. Bu korkunç cengi bilirim.»

Buradan güneye doğru giderek mâmur ve âbâdân Alkabidlis ve Lâkedruh kentlerini geçerek Sultaniye kalesine geldik.

Zülkadriye şehri yani Sultaniye Kalesi: 920 tarihinde, Birinci Selim zamanında Acem Şahı'na yardım eden Zülkadriyeli Şârih Bey'in oğlu Mehmed Şah Bey Çıldır'da yenilgiye uğrayıp, Selim Şah'ın korkusundan bir daha Maraş'a dönemeden Şah İsmail'e gider. O da ona bu ülkeyi sadaka ettiğinden, orada Sultaniye kalesi adında bir kale yaptırır. Kalesi Nehrevan Hanlığı hududunda, yalçın bir kaya üzerinde, küçük, faydalı taş yapı güzel bir surdur. Doğuya bakan bir kapısı vardır. Kalenin içinde evleri gayet dardır. Sultanları hâlâ Zülkadriye haylazlarındandır. Aşağıdaki varoşu bin hânelidir. Camisi, çarşısı ve pazarı vardır amma virandır.

Buradan kıbleye doğru gidip Alemdar kasabasına geldik. Buraya Istaşâyer dahi derler. Bin hâneli olup, bütün imâretleri muntazamdır. Buradan da hareketle Semâdihen kentine geldik. Burası ikibin hâneli, câmi, han ve hamamlı bir kenttir. Bu kentler Kazvin şehrine ve Karakan şehri derbendine çok yakındırlar. Buradan güneye doğru beş saat gittikten sonra Gecâbad kasabasına geldik. Orayı ge-

çip kayalık ve zorlu yerleri aştık. Dutkat'ı da geçerek Karakan kalesine geldik.

Karakan Kalesi: Bu sahrada Hülâgû Abbâsi askerinden yetmiş bin kişi öldürüp kanları göl gibi olduğundan Karakan çölü derler. Sonra Timur oğullarından biri bir kale yaptırır ve adına Karakan kalesi denir. Bunu Cigalazâde Sinan Paşa harab etmiş ve bir akşamda tekrar tamir edilmiştir. Kalesi, kayadan yapılmıştır. Amma varoşunu Şah İsmail'in Kara Han'ı yaptırdığından, Acem taifesi Karakan yerine Karahan demiştir, diye bir rivâyet daha vardır. Küheran nahiyesinde ayrıca bir sultanlıktır ki, bin askeri vardır. Câmi, han, hamam ve şah pazarı vardır. Bir derbendi vardır ki, bu taraflarda benzeri yoktur. Oradan geçen elbette kara kan içer. Bu şehir dışında bir kaplıca vardır ki, İran diyarında benzeri yoktur. Meğer Bursa şehrinde ola. Son derece faydalı kaplıcadır. Buradan yine güneye giderek Merega şehrine geldik.

Meraga şehri: Kurucusu Mehmed Himar oğlu Mervan olduğu ve Tebriz toprağında ayrıca sultanlık olduğu evvelce yazılmıştır. Bu şehirden kıble yönüne sarıca sür'atiyle gidilse, Şehrizor eyâleti ve Kerkük kalesi toprağına iki merhalede varılır. Meraga'da bir gün kalıp seher vakti güneye doğru giderek Turna çayırı denilen çimenliğe geldik. Küheran toprağında bin evli olup, sâfi Gökdolak Ermenisi yaşar. Oradan yine güneye köyler içinden giderek Sitekbuzi, Manmah kentlerini geçip gittik. Bunlar mamur, câmili, hamamlı, pazarlı köylerdir. Buradan ileri giderek Kehrevan kalesine geldik.

Kehrevan Kalesi: Bunu Süleyman Han korkusundan Avşar hanlarından Safi Han yaptırmış ve Koca Ferhad Paşanın askerini bu yerde bozmuştur. Sonra Süleyman Han'ın veziri Hadım Cafer Paşa ansızın bu Kehrevan'ı basıp kalesini fethederek Mühtedi Han'ın meymenetini bozup kendisini katletti. Kehrevan'ı zaptettiği, Tebriz'den Erdebil'e giderken bu Kehrevan kalesine yazılmıştı.

Oradan güneye giderek Şahbender kentine geldik. Bir ulu dağın eteğinde olup câmili, han ve hamamlı ve çarşılı bir köydür. Onu geçip Bayat nahiyesine geldik. Bu da Erdebil toprağındadır. Oradan yine güneye gidip, Erdebil şehrine geldik.

Eski ve büyük şehir Erdebil: Erdelân dağı eteklerine yakın, bu da doğu tarafa bakan büyük bir şehir imiş. Halâ temelleri görülmektedir. Hülâgü Han ve sonra 793 (1390) tarihinde Timur Han ve daha sonra 941 (1534) tarihinde Süleyman Han Bağdad'a giderken

ve 1040 tarihinde safer ayının yirmiyedinci günü Dördüncü Murad Han'ın veziri bu kaleyi tamamen harap etmişlerse de yine imar edilmiştir. Erdebil toprağında olup Darugalıktır. Azerbaycan Ermeni şehirlerindendir. Hâlâ yetmiş, seksenbin kadar Ermeni vardır. Çoğunlukla yüksek binaları kilise olduğundan ve halkı dahi zengin olduklarından, her hükümdar yağma edegelmiştir. Amma ilk kurucu Menuçekip'dir. Nuşirvan-ı Adil dahi imarını artırmıştır. Hattâ burada büyük bir kilise var ki, Kudüs-ü şerifteki Kamâme kilisesine benzer. Kilise içinde beşyüzün üzerinde papaz var. Amma b ehir içinde Müslüman olduklarını söyleyen birtakım kızılbaş vardır. Câmi, han, hamam, pazar ve çarşısı vardır. Amma kiliseleri haddinden fazladır. Bu şehirden her sene Şah'a ellibin altın haraç gider. Bağ ve bahçesinin hesabı sayısızdır. Meralı, gazalı, nerkizî gözlü mağpuçe, mahbub ve mahbube, ay gözlü civanları bulunan büyük bir şehirdir. Yedibin aded bağlı-bahçeli evleri vardır. Evlerinin hepsi kâgirdir. Örfî iklimin onsekizincisine rastlar. Kıble tarafında üç menzil uzaklıkta Musula kasabası olup, demir madeni olan bir beldedir. Oradan sonra Şahyeş kasabası gelir.

Bu belde de binin üzerinde evden meydana gelmiştir. Câmii, hanı ve hamamı vardır. Havası mutedil olduğundan gülü ve meyvesi erken yetişir. Kandi nehrini geçip, yine güneye giderek Sera kalesine geldik. Sera'ya Moğol lisanında «Serad» derler. Kürt dilinde «Seo» denilir. Bütün halkı «Ya kahhar» ismine mazhar olduklarından ve baştan ayağa kadar küçüğü büyüğü ah çektiklerinden Serah derler. Talihi akreptir. Onun için, bu uğursuz şehirde Osmanlı askeri birçok kere kavga etmiştir. Bir keresinde Sultan Üçüncü Murad Han veziri Cığalazâde Sinan Paşa serdar-ı muazzam olup, görüşme yapmadan birçok vezirin pâyelerini olmayacak kimselere dağıtmıştı. Bunlardan Tekeli Paşa'ya Van'ı, Radiye Kadınzâde'ye Sivas'ı vermiştir. Bütün Anadolu eyâletlerini dağıtıp, bu şekilde Şah üzerine asker çekip gider. Meğer Şah bunları dağ başından seyredermiş. Tam ikindi vakti olunca, Şah dağdan şâhin gibi süzülüp İslâm askeri üzerine hücuma başlar. Bir müddet top ve tüfek atılır. Nihayet iki taraf birbirine karışır. Öyle büyük bir cenk olur ki kan, sel gibi akmaya başlar. Sonunda zafer rüzgârı Acem Şah'ı tarafına esip onlar galip, Osmanlı mağlup olup Azerbeycan'a kadar can atıp kurtulurlar. Tekeli Paşa, Karakaş Paşa, Kaçar Mehmed Paşa da Acem elinden kaçıp İslâm ordusuna can atarlar. Bütün cephâne ve malzemeler ile hazine meydanda, şehitler ayak altında kalıp Cığalaoğlu da bir tarafa kaçar.

Burada Canpoladzâde Hüseyin Paşa, oniki bin asker ile ve Bitlis Hâkimi Ziyaeddin Han da onbin asker ile henüz yardıma gelirlerken, görürler ki Cıgalaoğlu Sinan Paşa bozulmuş kaçar. Hemen Canbolatlı askeri ile Ziyaeddin Han'ın dinç askeri dağlar içinde pusulara yatarlar. Acem askeri ise bozulmuş askerin ardına düşerek grup grup gelip, kovarak kırıp geçmekte iken, bu defa iki pusu askerinin arasında kalırlar. Geriden ve ileriden pusular içinde Canbolat askeri «Allah Allah!» diyerek Acem'e öyle satır atar ki, yirmi bin seçkin askerin başlarını ateş saçan kılıç ile tıraş edip, kaçanları kova kova, kıra kıra tâ İslâm askerinin bozulduğu yere gelirler. Meğer Şah askeri bu perişan hali henüz görüp Osmanlılar geri döndü zannedip, bütün şah hazinesini bırakıp kaçar. Tedbirli vezir Canbolatzâde Hüseyin Paşa, alnı ak yüzü pak, korkusuzca bütün cephâne, top ve çadırları ele geçirip, Acem'den yirmibin kelle ve üçbin diri kızılbaşı peşine takıp, Bitlis Han'ı Ziyaeddin Han ile birlikte büyük bir alay yaparak Van'a girer. Cıgalaoğlu, hasedinden, «Sen niçin benim cengimde bulunmayıp başlıbaşına böyle iş yaparsın?» diye, haksız yere o Gazi Canbolatzâde Hüseyin Paşayı şehidler zümresine katmıştır. Sonra askerin bozulmasına sebeb olmuştur diye, Canboladzâdeler aleyhine İstanbul'a asılsız bilgiler verir. Ondan sonra Canboladzâdeler Haleb'de isyan ederler.

Bu sahradaki ikinci bozgun : Şunu biliyoruz ki, Sultan Osman Han zamanında vezir Dilaver Paşa Acem serdarı olup Acemi barışa razı etmiş iken, hâkim Osman gaafilinin gururuyla kötü tedbirine uyup Tatar Han'ı kırkbin yiğit ile Erdebil üzerine öncü asker gönderip gitmekte... Beri taraftan ordu defterdarı uzak görüşlü Bâki Paşa bu işe razı olmaz. Amma «Allah takdir eder, kul tedbir eder» derler. Erdebil'de Karcıgay Han bunu haber alıp, seksen bin asker ile çıkıp dağlarda ve yollarda askerini hazır eder.

Bu taraftan rüzgar süratli Tatar askeri Erdebil deyip, Serav sahrasına süratle gelip yerleşir. Dört günlük yolu bir günde almış, atları yorulmuş, kendileri takatsız kalmış. Hemen Acem askeri fırsat bularak her taraftan «Şah, şah!» deyip kılıç vurmaya başlar. Bütün asker dermansız ve yorgun iken üç saat savaşır. Sonunda meydan Acemlere kalıp, Tatar Han ile öncü birliklerin kumandanı olan Bıyıklı Hasan Paşa, Arslan Paşa, Diyarbakır Vâlisi Mustafa Paşa ve nice beyler şehitlik şerbetini içip dünyayı terkettiler. Kara Paşa, Elmacı Mehmed Paşa ve Rişvanlı Mustafa Paşa ve yüzlerce kuman-

dan esir olup, yirmi altıbin adam bu uğursuz sahrada şehid oldular. Hâlâ kemikleri yığın yığın görünür. Bu da büyük bir uğursuzluk idi. Hemen hemen Cığalaoğlu bozgununa eşitti. Darb-ı mesel haline gelmiş olup, «Cığalaoğlu gibi muradına nail olamayasın» derler.

Serav şehrinin şekilleri: Azerbaycan toprağında, uçsuz bucaksız bir sahrada orta büyüklükte bir şehirdir. Bu şehir nice hükümdardan hükümdara geçmiş uğursuz bir beldedir ki, dörtbin adet kerpiç duvarlı evleri vardır. Câmileri, han, hamam ve çarşıları süslüdür. Şehir Seylân dağının doğusundadır. Seylan dağı beş fersahlık mesafededir. Bütün suyu Serah nehridir. Seylan dağından çıkıp Rumiye gölüne dökülür. Tahılı çoksa da meyvesi yoktur. Amma halkı beyazdır.

Şehitler ziyâretgâhı ve Osmanlı vezirleri: Bıyıklı Hasan Paşa, Arslan Paşa, Mustafa Paşa ve Şecah Paşa: Hepsi belirtileri ve mezar taşlarındaki tarihleriyle belli nurlu kabirlerdir. Erde'bil şehri, bu Serav'dan güney tarafta bir saatliktir. Oradan kıble tarafından iki menzilde Men'cil - Harzebil kasabasına varılır. Bu şehir de yine Zebil toprağında, yüksek bir dağın eteğinde, üç bin hâneli olup, zeytini cihanı tutmuştur. Cami, han, hamam ve çarşıları güzeldir. Buradan Kazvin şehrine üç konakta varmak mümkündür. Buranın güney tarafında Erdebil şehri vardır.

Büyük ülke, İran'ın eski merkezi Erdebil kalesi: Bağdad'a yakın olup, Tebriz, bu Erdebil'in kuzeyinde altı merhale uzaklıktadır. Meliklerden Erdebil tarafından yaptırılmıştır. Hazreti Ömer (R.A.) Efendimizin halifeliği zamanında Hazreti Sâriye Nihavend'i fethettiğinde, kâfirler Hazreti Ömer Efendimizin korkusundan bu Erdebil'i yapmışlardır. Birçok hükümdar eline geçtiği, İran şahlarının büyük dedeleri Şeyh Safî hazretlerinin burada gömülü olduğu, buranın bütün imâretleri, beldenin büyüklüğü ve Tebriz Hanı ile buraya geldiğimiz daha önce anlatılmış idi. Burada da Erdebil Hanı Avşarlı Ebul-Feth Han ile can sohbetleri edip bahçe fasılları ettik.

Sultan Osman zamanında, Serav sahrasında Dilâver ve Halil Paşalar İslâm askeri ile yenilgiye uğramışlar. Tekeli Paşa, Bıyıklı vezir Hasan Paşa, Arslan Paşa, Diyarbekir Beylerbeyisi Şeyhülislâm damadı Mustafa Paşa ve diğer birçok mirmiranlar şehit olmuşlar. Amma serdar-ı muazzam Defterdar Bâki Paşa'nın tedbirli düşüncesi ile var kuvveti pazuya getirip tamamen perişan olan İslâm

askeri toparlanmış ve bu Erdebil şehri üzerine yürünmüştür. Hemen Şah tarafından Burun Kâsım adında biri gelip, bin katar deve yükü erzak ve çeşitli kumaşlar hediye getirir ve «Erdebil İran diyarının bir tekkesidir, şahlar şahının nurlu kabirleridir. O şehri harab edip hânelerini toprak etmeyiniz» diye rica eder. Ricası hayır ile kabul olunmuştur. Getirdiği hediyeleri serdar-ı muazzamı Müslüman gazilere pay eder. Sonra yine Erdebil altına gelip karargâhını kurar.

Şehir halkı bu sevinçli hâli görüp şehri süsler. Şehir içinde yatan şahların ecdadı Şeyh Safî hazretlerinin ve diğer şahların türbelerinde ne kadar gümüş ve altın kap-kacak, cevâhir, kandil ve kıymetli eşya ile ipek halılar var ise, hepsini İstanbul'a getirmişlerdir. Yine o yerde, İbrahim Kulu Han elçi olarak gelip, Ahmed Han zamanında Nasuh Paşa ile yapılan barış üzerine, her sene Osmanlı Devletine ikiyüz yük ipek ve yüz yük tiftik yünü vermek üzere barış yapılır.

Erdebil şehri üç gün üç gece aydınlatıldı. Halk, eğlenceler tertipleyip eğlendi. Osmanlı askeri ile Acem askeri şehir içinde birlikte zevk, sefâ edip eğlenmişlerdir ki halen anlatılır. Yakın zamanda olduğu için bu barış halen hatırımdadır. Bu barış anlaşması Şeyh Safî türbesinde saklı olup, Defterdar Paşa tarafından yazılmıştır. Ben gördüm. Bu sulhün sevinci ile, Şah, İslâm askerine bin katar deve yükü erzak ve bin katar çeşitli yiyecek ve içecek hediyeler göndermişti. Ayrıca, Mirza Hüseyin adındaki bir elçisini İstanbul'a gönderdi. Bunun arkasından Osmanlı ordusu kumandanı da İstanbul'a gider. Bu barış, Erdebil halkı dilinde halen anlatılır.

Buradan Erdebil şehri ayânı, Şeyh Safî türbedârı Şeyh Vahid ve Erdebil Haniyle vedalaşıp, bir katar deve yükü erzak hediye alıp güneye, Erdebil'e bitişik Seylan dağına doğru yöneldik. İşte Seylantaşı madeni buradan çıkar, sanki Bedehşan lal'idir. Amma çıkarılması çok masraflı olduğundan, Şah Birinci Abbas'dan beri işletilmemektedir. Bu Seylân dağından çıkan sular Erdebil şehrinin su ihtiyacını giderir. Geri kalanı Rumiye gölüne akar. Bu Seylân dağını geçip yine güneye doğru gittik. İmâdiye dağları eteğini geçip, kıble tarafına giderek demir madenine yani Musula'ya geldik.

Musula kasabası: Erdebil toprağında ayrı bir Hanlıktır. Bin askere sahiptir. Şehri ikibin hâneli, İrem bağı gibi, dağ eteğinde kurulmuş güzel bir varoştur. Amma suyu demir madeninden geldiği için iyi değildir. Câmileri, han ve hamamı ile büyük çarşısı vardır.

Kapı ve pencereleri hep demirdendir. Zirâ bu şehrin bitişiğinde olan dağda yedi yerde demir madeni çıkar ki benzeri Gence diyarında yoktur. Nahşivan çeliğinden güzel demiri olur.

Musula'nın acâiblikleri : Bu güzel varoşun yanında bir yalçın kayalı dağ vardır ki göğe yükselmiştir. Amma o kayalığın dibi gayet incedir. Bu kaya yıkılıp şehri harap etmemesi için —kasabanın halkı hep demirci olduğundan— o kayayı birçok yerinden binlerce kulaç uzunluğunda ve insan pazısı kalınlığında demir zincirlerle yanındaki dağa bağlamışlar, mal ve canlarını güven altına almışlardır. Hoş bir görünüşü vardır. Buradan da giderek Sehend kalesine geldik.

Avend şehri yani Sehend kalesi : Şehrin ilk kurucusu Giyomers'in Avend adındaki oğludur. İslâmiyetin ilk zamanlarında Abbasiler şöhret bulup İran, Turan, Hindistan, Lazistan, Mültan, Horasan, Belh, Dağıstan, Şam, Mısır ve Habeş'e sahip olup Abbasoğulları bayrağının ışıklar saçtığı sırada, Hülâgû da Moğol, Komok, Kıtak, Kazak, Bulgar ve Kalmah kavimleriyle birleşip derleme ordusu ile Acem diyarına saldırmıştı. Abbâsi halifesi Elmustansır Billah'ın veziri Sehend de bu şehrin hâkimi idi. Halifenin fermanı ile Sehend burada bir kale yaptırmış ve adına da Sehend demişlerdir. Amma sonra yine Hülâgû burayı harab etmiştir. Sonra yine onarılmış ise de, talihi akrep burcunda olmalı ki, savaşlardan uzak kalmamıştır. Hattâ Süleyman Han'ın fermanı ile İmâdiye hâkimi Hüseyin Han bu Sehend şehrini baskına uğratıp öyle yağma ve talan etmiştir ki, bir taş bir taş üzerinde bırakmamıştır. İmâdiye Kürtleri hâlen bu mallarla zengindirler.

Buradan ılgar ile Kehran, Meraga, Evcan, Tebriz, Kumla, Rumiye, Hoy, Menend, Tesvey, Silmas, Ordu, Barut ve Nahşivan'a kadar olan yerleri harab eden İmâdiye hâkimi, elde ettiği malları Süleyman Han'a göndermiştir. Kendisi de yerine gitmiştir. Sonra İran Hanlarından ve Acem Sultanlarından Hamisoğlu Hamza Sultan, Kertbay Sultan, Hamican Sultan, Beyat emirlerinden Seyfi Sultan, Can Apardı Han, Ali Sultan, Devker Sultan, Memendi Sultan, Alagözü Büyük Sultan ve daha yüzlerce Han ile büyük bir ordunun Bağdad üzerine geldiğini haber alan İmâdiye Hâkimi Hüseyin Han; Cizre, İmâdiye, Akra, Kârni, Hiron, Ispırd, Kisan, Şervî, Mekes ve Hısn-ı Keyf beylerinin askerlerini toplayıp bir gece içinde şehir altından geçerek Şah'ın ordusunu basmış, bütün Acem'i kırıp kuvvetlerini tamamen etkisiz bırakmıştır. Koca Hüseyin Han, kılıcını arşa asarak Bağdad'ı kuşatılmaktan kurtarmıştır.

Zaferle, binlerce deve yükü mal ile İmâdiye'ye döner. Sonra Süleyman Han, kendisine Musul eyâletini ihsan eder. Sonunda Şah barış yapmaya mecbur kalır ve Sehend şehrini imar eder.

Sehend şehri bugün İmâdiye dağları eteğinde, bir merhale uzaklıkta, Sehend ovasında, İrem bağlarına sahip bir şehirdir. Kalesi haraptır. Erdebil toprağında ayrı bir Sultanlıktır ki iki bin askere sahiptir. Kadısı, müftisi, daruga ve kalenteri vardır. Şehirde küçük ve güzel üçbin hâne vardır. Zirâ çok zarar görmüş ve gadre uğramış bir şehirdir. Câmilerinden Pir Budakhan Câmii güzeldir. Minareleri çokca idi. Han, hamam, çarşı, pazar gibi şeyleri de vardır. Kahvehâneleri gayet muntazamdır. Suları Sehend dağından gelerek Seylan vasıtasiyle Râmiye gölüne dökülür. Ürünlerinden kızıl buğdayı, arpası ve pamuğu beğenilir. Üzümü Akra Kürtlerinden gelir. Sehend'in kuzeyinde, Meraga şehri üç konaktır. Sehend, Şehrizor, İmâdiye sacayağı gibidirler. Araları üç merhalelik yerdir. Buradan hareket edip, meşhur Nihavend kalesine geldik.

Nihavend Kalesi: Buna Acem efendileri Nehr-i Avend derler. Moğol lisanında «Sâre surî» yani Sariye kalesi derler. Bu şehri Giyomers, Nuşirevan ve Hazreti Ömer'in halifeliği zamanında kumandan Sariye (R.A.), Harun Reşid ve Şah Gıyaseddin sırasiyle imar etmişlerdir. Nice el değiştirmiş, sonunda Hülagu, Timur, Süleyman Han zamanında kumandan İbrahim Paşa, Üçüncü Murad zamanında Hüsrev Paşa gibiler, bu Nihavend kalesi ve şehrini harab etmişlerdir. Irak Acem toprağında, Hemedan şehrinin güneyinde, yüksek bir dağ üzerinde sağlam ve heybetli bir yerde, kuzeyinden görünüşlü, şahlar tahtı eski ve büyük bir şehirdir. Kalesi yüksek bir tepe üzerinde kurulmuştur. Çevresinin uzunluğu dokuzbin adımdır. Etrafında hendeği var ise de geniş değil dardır. Kale içinde bin kadar bağ ve bahçesiz ev vardır. Dört câmii vardır. Halife Ömer Câmii, Sariye Câmii ve Harunreşid Câmii meşhurlarıdır. Yüzelli burç ve barosu, iki kapısı, kulesi, yediyüz neferi, dizçöken ağası, yesavol ağası, daruga ve kalenteri ile münşîsi vardır. Ayrıca bir Hanlıktır ki, üçbin seçkin askere sahip olup Bora Han adında Gürcü bir Han'ı vardır. Gayet kerem sahibi bir kimse olup, ben ve Murtaza Paşa'nın ağası kardeşimiz Han'ın sarayında misâfir kalıp üç gün sohbetler ettik.

Varoşu: Yüksek kalenin altında dörtgen şeklinde, etrafı hendekli, bir kat duvarlı surdur. Amma zamanın kaleleri gibi sağlam değildir. Kıble tarafına açılan Irak kapısında Harun Reşid yapısı

olduğunu gösteren bir tarih vardır. Erdebil kapısı kuzeye, Hemedan ve Sehend kapıları da batı tarafına açılırlar. Bu büyük varoş onüç bin adım çevre uzunluğunda olup içinde yetmiş mihrab, yedi medrese, altı tekke, kırk mekteb, kırk çeşme; şehir içinde de yirmi sebil, yetmiş hanedan sarayı ve yedi kervansaray vardır. Ayrıca küçük dükkânlı bir şâhî çarşısı vardır. Bedestanı yoktur. Havası ve suyu hoş ise de, diyarının yeri yüksek olduğundan soğuktur. Suları yüksek dağdan gelerek şehrin bağ ve bahçelerini sular. Bostanları ve meyvesi boldur. Üzümü, elması, tâneli gülnarı ve armudu dünyaca meşhurdur. Ürünlerinden buğdayı, lubyası (börülce), pamuk ve diğer bitkileri makbuldur. Halkı Kürt ve Şii'dir. Eşrâf ve ayânı, cerrah ve tabibleri boldur. Şair ve yazarları çoktur. Görüşüp konuştuğumuz dostlardan Genc Urlu, Ali Yar, Hasan Meymendi, Hüdâdad Kendî, Şehrab Efendi, Şehbaz Aka ve Tülüngi Bay söz sahibi kimselerdir. Bütün halkı çizgili basma, renkli bezler, zülüşlü kaftanlar, mavi ve sarı kürkler giyerler. Kadınları devamlı altın ve gümüşlü tac giyerler. Yüzleri örtülü, beyaz azarlı, ayakları gök mâvisi ve yeşil çizmelidir. Kadınların adları şöyledir: Güldemîde, Gülendâm, Gülçin, Gülşâh, Gülbûy, Hırşâh, Nevmehan, Nevmikehân, Humadan, Alıncahan, Gülruh, Perîkeyker.

Kölelerinin isimleri : Termed, Canbolat, Hayhay, Vayvay, Haykulu, Vaykulu, Karcıfa, Hürrem, Kendirli, Karakay, Bayolan, Sündeki, Sevendil, Gulâmşâd, Sâdî, v.b.

Azadlı ve cariyelerinin isimleri : Cekecan, Cidarlı, Sanıka, Sünbüle, Kadene, Hanâse, Sinne, Yemâme, Peymâne, Kendîde, Hurreme, Serahbân, Servikad, Dırahşan, Sehrâz ve Cancihan.

Yedi hamam vardır: Pîr Budakhan hamamı, Sinanpaşa hamamı, Mûnşî Akay hamamı meşhurlarıdır. Ayrıca yüzotuz kadar da hanedan hamamı vardır diye de söylenir. Sözlerinde aslâ yalan yoktur. Halkı zevk sahibi olup hoş geçinirler.

Bu şehir, yüzelli köyü olan bir vilâyettir. Her kenti şehir gibi câmi, han, hamam ve çarşılıdır. Şehrin dışında bir bağ kenarında, çimenlik bir yerde, dört köşeli bir mermer üzerine eski bir mermer ustasının yapmış olduğu sürahi şeklinde bir bardak resmi gerçekten görülmeye değer bir eserdir.

Buradan hareketle yine güneye giderek Seyidler kentine geldik. Bu kentin bütün halkı Peygamber soyundan olan Sünnîlerdir.

Buradan yine güneye doğru Cığala yoluyla gidip, Hazreti Sa'd Vakkas kentine geldik. Nihavend toprağında, bin hâneli, câmi, han, hamam ve çarşılı bir kenttir. Nihavend savaşında Hazreti Sa'd Vakkas ilk önce düşman okuyla yaralanmış ve burada iyileştiği için burada yerleşmiş olup, «İmar ola!» diye dua etmiştir. Sa'd Vakkas'ın ulu bir türbesi halen durmaktadır. Birkaç Sünnî tekkede oturmaktadır. Amma kendilerinin nice yerlerde yatmakta olduğunu işitmişizdir. Medine-i Münevvere Baki'inde, Mısır İskenderiyesi kalesinin Ahdarî kapısı içinde, Şam'a yakın Yakup köprüsü ile Ceb-i Yusuf arasındaki büyük türbelerini ziyâret etmişizdir. Buradan da geçerek Kengür kalesine geldik.

Kengür Kalesi : Nuşirevan yaptırmıştır. Nihavend toprağında Darogalıktır. Kalesi, bir tepe üzerinde beşgen şeklinde, taş yapı, güzel bir hisardır. Amma çevre uzunluğunu bilmiyorum. Aşağıda bin hâneli bir varoşu vardır. Câmi, han, hamam, pazar ve bağları vardır. Halkının çoğu Şehrizor Kürtlerindendir ve Şiîdirler. Nihavend buraya saatle bir merhaledir. Bu kaleyi 995 senesinde Cığalaoğlu fethetmiş, sonra yine Acemlerin eline geçmiştir. Halen Acem elindedir.

Bisütun dağının eteğinde Şah köprüsünü geçip, kıbleye doğru meyilli giderek Surhpîd kalesine geldik.

Surhpîd Kalesi : Harun Reşîd'in Kızıloğlan adında namlı bir gözdesi tarafından yapılmıştır. Acem lisanında «Surh-ı pîd kalesi» (Kızılsöğütlü kalesi) derler. Nihavend toprağında bulunan söğütlü dağlar arasında, yüksek bir tepe üzerinde yapılmış dört köşe şirin bir kaledir, amma küçüktür. Kuzey tarafında Nihavend'e açılan bir kapısı vardır. Kalenin içine girmedim. Aşağıda sultanımın bağında misâfir olduk. İranlı, yaşlı bir sultanı var; yüzkırk yaşındadır dediler. Bin askere sahiptir. Kadısı, kalenteri ve oniki hâkimi vardır. İran kanununa göre hüküm verip idare ederler. Aşağı varoşu bağsız, bahçesiz, akarsulu, üçbin hâneli, şenlikli, güzel bir kaledir. Burası da Irak Acem'inden sayılır amma, Şehrizor toprağı ile komşudur. Bu şehrin her imâreti mevcuttur. Bu kaleyi de Çığalaoğlu fethedip Sürhpîd adında bir sancak yapmış ve Akra'lı Ali Bey'e ihsan etmişti. Sonra Acem bu kaleyi almak isterken Ali Bey şehit olmuştur. Kabri yol üzerindedir. Bu kaleden kalkıp uygun arkadaşlarımızla, başı boş halde bazen kuzeye, bazen güneye, doğuya ve kıble tarafına giderek, Cenab-ı Hakkın yüzbinlerce eserini ve bü-

yüklüğünü seyrederek ilerledik. Sonra yine kıbleye doğru gidip Bîsütundağı kalesine geldik.

Sur-ı Gülgün yani Bîsütun Kalesinin vasıfları: 999 senesinde Sultan Murad'ın veziri Serdar-ı muazzam Cıgalaoğlu Sinan Paşa, Bağdad ile Hemedan ve Dergizin ile Nihavend arasının Tebriz'e varıncaya kadar güvenli olması için, Bîsütûn dağı eteğinde, yüksek bir tepe üzerinde, yontulmuş taş ile bu Bisütûn kalesini yaptırmıştır ki, bu civarlarda böyle kale yoktur. Hattâ bazı kötü kimseler «Osmanlı, kale yapamaz» derler, yüzleri kara olsun! Kalenin duvarları kırmızı renkli, sert taştan yapılmıştır. Çevre uzunluğu üç bin adımdır. Yalçın tepe üzerinde olduğundan etrafında hendeği yoktur. Kuzeye açılan bir kapısı vardır ki, Acem diyarında böyle çelik gibi kuvvetli bir kapı görmedim. Kalenin içinde yüzelli hâne, Bîsütûn Sultanının bir yüksek sarayı, Üçüncü Muradhan Câmii, anbarları, Gayyâ kuyusu gibi bir kuyusu vardır. Sultanının bin askeri olup, diğer imâretleri aşağı deredadir. Kalede halen Cıgalaoğlu'nun koyduğu toplar durur. Aşağı varoşu Bîsütûn dağı eteğinde, etrafı sursuz, halkı Kürtlerden huzursuz, üç bin hâneli bir şehirdir. Caddeleri, çarşı ve pazarı gayet temizdir. Zirâ Bîsütûn dağı eteğinde olduğundan, üçyüzden fazla pınarı arık arık şehrin içinden akarlar. Tahılları ve bitkileri çoktur amma meyvesi azdır.

Bîsütûn dağı: Bu dağ o kadar yüksek değildir. Amma ibret verici olduğu cihetle herkesce meşhurdur. Ad veya Semud kavmi bu dağın altını kesmişler. Altına binlerce asker malzemeleri ile girseler, yerim dar demezler. İçerisinde büyük havuzlar, çeşitli vahşî kuş yuvaları vardır. İnsan bu dağın altında bir kere «hu» dese, dağlar gök gürültüsü gibi inleyip gürler; insanın ödü patlar. Bu mağaranın içi sanki bir sahradır. Üzerine bu yüksek dağ gölgelik olmuştur. Bu heybetli dağ direksiz durduğundan, Güh-ı bîsütûn (direksiz dağ) derler. Bazı kimseler Ferhat delmiş diye yanlış düşünceye sahiptirler. Amma insanın yapacağı bir iş değildir. Ben hakir azıcık aklımca sanıyorum ki, Cenab-ı Hak sanat göstermek ve kullarına kudretini bildirmek için, Nuh tufanında denizin dalgalariyle bu dağın toprağını Hemedan sahrasına çektirip kayanın altını boş bırakmıştır ki görenlerin parmakları ağzında kala. Buranın tepesi de büyük bir yaylaktır. Buradaki gülüstanlı akarsular arasında binlerce renkli balıklar vardır. Eski Bağdad halifelerinin yapılarının kalıntıları görülmektedir. Kürt, Türkmen Avşarı, Yakaman Türk-

menleri, üzerinde yaylalanırlar. Yüzbinlerce hayvanlariyle altı ay safâlar edip, kışın Dumdumu, Denboli, Sehend, Rumiye, Selmas sahralarında eğlenirler. Bu Bîsütûn dağı hakkında şu kıtayı söylemişlerdir:

«Felek şeydâ dil pulâd dâred
Besî Leylâ vü Mecnun yâd dâred
Zigûh-ı Bîsütûn her gül ki revîd
Defîr-i zahme-i Ferhâd dâred.»

Buradan kıble tarafına doğru şenlikli bir ova içinden mâmur kentleri geçerek Hemedan şehrine geldik.

HEMEDAN ŞEHRİ

Acem ve Hindistan tarihçilerinin, özellikle Yenvan Tarihi'nin yazdıklarına göre, bu şehrin ilk kurucusu Cemşîd İbn Şeddâd'dır. Bîsütûn dağında büyük bir hazine bulmuş ve onunla bu Hemedan şehrini kurmuştur. Acem Irak'ı toprağında, geniş bir ovada kurulmuş büyük bir şehirdir. Makdisî tarihinde bu şehre Merd-i Cevaz denilmektedir. Moğol lisanında buna «Kalçak» şehri derler. Yunanca'da «Dârine» denilmektedir. Zirâ Dârâ şehrinin bir başkenti de bu Hemedan idi. Kürtler «Hemodan» derler, sulu şehir demektir. Farsça Hemedan'dır. Kalesinin çevre uzunluğu dört bin adım olup üçgen şeklindedir. Yetmiş kulelidir. Her bir taşı hamam kubbesi ve fil gövdesi kadar vardır. Etrafında hendeği var ise de derin değildir. Duvarı o kadar yüksek olmayıp enlidir. Kum kapısı, Bîsütûn kapısı, Dergizin kapısı ve Bağdad kapısı olmak üzere dört kapısı var. Kalede iki bin kadar küçük odalar olup hamam, câmi, han ve dükkânlar da vardır. Yeteri kadar cephânesi, topları, bin kadar kale muhafızı bulunur. Beşyüz parça kente sahip bir eyâlettir. Irak toprağında, sonsuz bir hudud sahasıdır. Ayrı bir hanlıktır. Han'ı Can Apay Han'dır ki üçbin seçkin, silâhlı dizçöken, çiğ et yiyen, çörek yiyen, donluk giyen askerleri vardır. Üçbin kadar da cengâver ve dilâver süvari askere sahiptir. Mollası, hocası, seyyitler seyyidi, dizçöken ağası, yasavul ağası, kalenteri, münşî, darogası ve şehbender ağası vardır. Câmileri, dokuz kadar odalı, kullanılmayan medreseleri ile kırk aded sıbyan mektebi var. Hürremâbad, Şah Cihân, Genc Yâr, Hümmaverân bunların meşhurlarıdır. Onbir aded tekke vardır. Bağlar içinde Penc Baz, İmam Takî, Arap Cebbârî tekkeleri; Bağdad kapısı tarafında da Şahruh tekkesi meşhur tekkelerdendir. Çeşmeleri yüzelli kadardır. Fakat Osmanlılardan Ferhad-

paşa çeşmesi ve Ali Esen çeşmesi en güzel yapılardır. Suları Elvend dağından gelir. Şehir içindeki çarşı ve pazarda sebilhâneleri çoktur. Temmuz ayında buz parçalı tatlı suları olur.

Şehirde sekizbin aded ev olup, tek katlı, çift katlı ve kâgir yapılardır. Hüdâverdihan sarayı, Hamza Sultan, Pîr Budak, Sultan ve Elemşahhan sarayları meşhur saraylardır. Hepsi temiz toprakla örtülüdür. Üç yerde kâgir yapı güzel misâfir sarayı vardır. Hepsinden üstün olanı Ferhadpaşa kervansarayı ile Levendhan misâfirhânesidir. Bu şehirde hiç kurşunlu bina yoktur. On bir aded hanı vardır. Hepsinde Hind, Sind, Rum, Arap ve Acem tüccarları bulunup, çeşitli mallar ve kumaşlar bulunur. Kapıları Nahşivan çeliğindendir. Çarşısı ikibin dükkânlı bir pazar yeri olup gayet düzgün ve temizdir. Amma Haleb, Şam ve Bursa dükkânları gibi kâgir yapılar değildir. Caddeler üzerinde ağaç ile örtülüdürler. Yedi aded hamamı olup, iki yüz kadar âyan sarayı ve hamamı da varmış.

Görüştüğümüz kimselerden Hebaoğlu, Kaşaroğlu, Genç Ali, Mihmankulu, Pîryâr, Şah Budak söz sahibi olup, Farsça'da nütedan kimselerdir.

Tabib ve cerrahları: Şirarlı Can Kulu Han, Bedehşanlı Yar Ali, Tirmizli Hoca Naki, Meymendli Hay Hasan ve Hemedanlı Cenarut gibi ehil tabiblerdir. Bu şehirde cerrah falan yoktur. Hattâ bir adamım attan tekerlenip biraz yaralanınca güçlükle bir cerrah bulundu. O da İmâdiyeli bir adam idi.

Şeyhlerinden Molla Berzenci, Molla Harâmî, Şeyh Surhî-i Bidi birer köşeye çekilmiş başka diyarların adamlarıdır.

Yazarları ve şairleri: Hemedan'ın had ve sınırı yoktur. Çünkü Fars diyarıdır. Açık seçik konuşulup, Arapça'da da mahirdirler.

Halkının giyinişleri: Erkekleri alaca, çizgili basma giyerler. Başlarında alaca sarık, kulaklı tac, ayaklarında kece çakşır, yeşil don, alaca elbise, yeşil, cıngâri ve turuncu pabuç giyerler. Kadınları altın, gümüş, ırakiye ve dîbâ takke giyip, yüzlerine ipek peçe ve üzerlerine beyaz çarşaf giyerler. Şehirde öylece dolaşırlar.

Erkeklerin isimleri: Karahan, Karacan, Karakulhan, Karayibre, Seyfeddin, Şemsi, Hurremkay, Sunkurkay, Şahlevendkay, Gicebay ve Elvendaka gibi...

Kadınlarının isimleri: Mercene hanım, Hengûne hanım, Şâdbâd hanım, Merhaba hanım, Sevendik hanım, Gülban, Ünzile, Tenzile, Gülçehre, Melekruh, Candilan ve Şahban gibi...

Köleleri : Çoğu Gürcüdür. Kuli, Yeşar, Kendibâl, Şahbende, Hüdâbende, Gülgit, Çorapar, Elitli, Perviz, Behremâz, Yâr Ali, Kutlu Kelender ve Siyami gibi...

Cariyeleri Gürcü ve Geylandan gelmiş Ruslardır. Şalga, Helece, Kelece, Hünse, Suvadiye, Mihriye, Tâbende, Gülçin, Mehçin, Kense ve Emete gibi...

Lisanları : Türkmen dili ile konuşurlar: «Harde idin, men nilerim, men dilediğim ider men, hezitse men, yeminleri güzelce şâh bascûye ve Ali Murtaza hakkiyçün ve duvâzde imamlar araçîyçün» derler. Ermenice de bilirler.

Renkleri : Bütün halkı esmer ve buğday renklidirler. Uzun boylu ve güçlü kimselerdir. Şiî, Râfizî ve Mu'tezile mezheplerinden kimseler olduğu gibi, içlerinde gayet yalnız vakit geçiren Sünnîler de vardır.

Şehrin havası serindir. Fakat gayet sıhhatli olup, yaşlısı ve genci yağlı ve etli olurlar. Şehrin bütün akarsuları batısında bulunan yüksek Elvend dağından gelir ve imâretlere dağıtılır. Dokuz bin altmış aded su kuyusu olduğunu şöylerler. Bu kadar kuyu bulunmasının sebebi şudur: Kuşatma sırasında bütün herkes bu yeraltlarına girip saklanır ve düşmanla cenk ederler.

Şehirde yedi aded kilise vardır. Bunlardan Nuşirevan'ın Bihtek kilisesi gayet mükelleftir. Buralarda Rum, Frenk ve Kıpti yoktur amma Yahudisi çoktur.

Ürünleri: On türlü buğdayı olur. Gayet iri tâneli ve berraktır. Semender ve lubyası, pirinci ve fulu boldur. Bitki ve otu çoktur.

Yiyecek, içecek ve meyveleri : Ekmeği Şeyh Safî batmanı ile bir 'Kadabkiye' gelir derler. Bir batman ikiyüzaltmış dirhem olduğuna göre, bir ekmeği iki okka gelmiş olur. Fakat ekmeği biraz siyahcadır. Bağları çok olduğundan kırk türlü elması, eriği, armudu meşhurdur. Üzümü biraz acı olur. Narı, limon ve turuncu ile inciri olursa da o kadar beğenilmez. Elvend dağı şerbeti meşhurdur. Şarabı yoktur. Pirinç bozası güzel olur.

Şehirin üç yerinde imâreti vardır. Hepsinde gelen giden misâfirlere keşkek, herise ve haşek pilavı bolca verilir. Bunlardan şahcihan imâreti ile Şah Hüdâbende imâreti mâmur imaretlerdir.

Bağları ve bahçeleri : Tam kırkaltı bin bağı vardır. Batı tarafı Bîsütûn dağıdır. Bu Hemedan'da diğer şehir halkının da bağları bulunur. Bağlara girilince hayran kalınır. Bütün ağaçları ve Havarnak köşkü hesaplanarak düzenlenmiştir.

Hemedan külliyatı : Irak Acem'i toprağında bulunup, Cebel (dağ) beldesi sayılır. Yani Kürdistan dağlarının doğu tarafında kurulmuş şehirlerdendir. Eski Kum şehri, Hemedan şehrinin doğu tarafındadır. İkisinin arası beş merhaledir ki, yaklaşık olarak yirmidört bin adımdır. Lüsus köşkü, Gavrin şehirleri ile bu Hemedan, üçü birbirlerine yakın olup sacayağı gibidirler. Toprakları birbirlerine komşu olup, aralarında başka şehir yoktur. Bu şehrin sırtında Elvend dağı yaylağı vardır ki Arap, Acem ve Rum'da meşhurdur. İçinde yüzbinlerce hayvanlariyle Kürt ve Türkmen halkı yaylalanırlar.

Nahiyelerinde, Elvend dağında ve diğer tepelerde kale gibi büyük mağaralar vardır ki, her an Hemedan'a asîler gelse bütün halk bu mağaralarda saklanırlar. Buradan Zalim Ali sahrası bir merhaledir.

Hemedan şehrinin eski fetihleri : Hicret'ten sonra 28'nci yılda, Hazret-i Ömer'in halifeliği sırasında İslâmın idaresine girmiştir. 344 tarihinde Harun Reşit fethetmiştir. Kısacası, binlerce derd ve belâdan geri kalmamıştır. 940 tarihinde Süleyman Han zamanında Koca İbrahim Paşa burayı aman ile fethedip anahtarlarını Süleyman Han'a göndermiş ve Hemedan, Osmanlı mirmiranlığı olmuştur. Sonra yine Acem Şah'ı ele geçirmiş idi. Üçüncü Murad'ın vezirlerinden Cıgalaoğlu Sinan Paşa Bağdad'dan deniz gibi asker ile Hemedan üzerine gelirken, Şah Abbas bu haberi almıştı. Kürdistan hâkimi Şahverdi Han, Şah'a henüz kul olup Şah'tan tac giymiş idi. Şah Abbas, Şahverdi Han'a rütbeler vermiş, onu vezirliğe getirmiş, başına şah ablâkı, kemerine işlemeli bir şahkulu takmıştı. Korkmaz Han'ı ve birkaç dilâver sultanı kırk bin kadar seçkin askere kumandan edip İslâm askeri üzerine göndermişti. Hemedan şehri yakınında, yüksek dağlar arasında pusular kurup uykuya yatarlar. İslâm askeri ise Hemedan altında çadırlarını kurmuş istirahat eder. Öte otluğa giden bazı kimseler yakalanırlar. Kumandan Sinan Paşa hemen kılıcı eline alıp, nice beyleri ve beylerbeylerini dört tarafa karavullar ve gözcü olarak tayin eder. Ali Fakî adında bir paşayı çarhacı tayin etmişti. Halbuki Acem bunların üstüne düşmüş ve iki taraf arasında cenk kızışmış, ikisi de şehit olmuştu. Beri tarafta İslâm askeri «Allah Allah!» diyerek Acem üzerine hücum edince, daha önce pusularda gizlenen Acemler de yerlerinden çıkıp «Şah, Şah!» diyerek saldırıya geçmişti. Hemedan sahrasında deniz gibi iki ordu birbirine karışıp öyle bir cenk oldu ki, yedi saatte kanlar nehir gibi aktı.

Görürler ki Nihavend tarafından yeşil bayrak ile birtakım askerler Osmanlı askeri içine girerler. Askerlerden biri: «Sultanım, siz nesiz? Ne çeşit askerlersiniz ki sizde konuşmak yoktur, atlarınız da yoktur?» dediğinde, ol can: «Biz, Nihavend gazasında şehit olan seçkin ruhlarız.» der. İslâm askeri hemen bir hücum daha eder. Aç kurt gibi Acem askerine girer. O saatte kırkbin seçkin Acem süvarisinin başlarını vücutlarından tıraş edip, kumandanları olan Korkmaz Han'ı yakalayıp serdarın önüne getirirler. Amma Şahverdi Han Kehrevan'a kaçar. Kılıç artığı kalanlar dağlara giderler. Allah'a şükür, bu savaşı Kurban Bayramı günü kurban kanları yerine Acem kanı akıtıp zaferle sonuçlandırarak Hemedan kalesi altına gelinir. Hemedan halkı: «Aman, aman ey seçkin Osmanoğulları!» diyerek, kalenin anahtarlarını Cıgalaoğlu Sinan Paşa'ya barış ile teslim ederler. Hemedan kalesi de Osmanlı eyâleti olur.

Sonra Mustafa Han zamanında Acem Şahı Hemedan, Dergizin ve Kumla'yı ele geçirmiş iken, o mübârek senede Irak Bağdad'ına da sahip çıkmıştı. 1035 tarihinde Bağdad üzerine Hâfız Ahmed Paşa'yı kumandan tayin etti. Bağdad yedi ay kuşatıldı. Acem şahı Bağdad'ın imdadına gelince, Hâfız Ahmed Paşa Bağdad ile Acem Şahı askeri arasında kaldı. Erzak da bittiğinden, bütün İslâm askeri birlik olup Acem Şahı'nın üzerine yürüdüler. Amma ne Şah bunlara geldi, ne de Osmanlı onlara vardı. Sonunda yine siperlerine, Bağdad içinden Acem metrisini basmaya girdiler. Osmanlı, Şah ve bu Bağdad kalesi ile cenk etmede, erzak azlığı ve sıcağın şiddeti, cephânenin bitmesi sebebiyle çaresiz kalmıştı. Tam dokuz ay Bağdad'ı kuşatmışlardı. Binlerce elem ve ıztırap çektiler. Sonunda Şah dahi barışa razı olmuştu. İki taraftan elçiler varıp barış yapıldı. Osmanlı askeri de Diyarbekir'e çekildi. Hâfız Ahmed Paşa üzüntülü olarak fetihsiz geri geldiğinde, elinden mühürü ve görevi alındı. 1036 yılında Halil Paşa ikinci defa sadrazam oldu.

Dişlenk Hüseyin Paşa Abaza Paşa üzerine gönderilince, Abaza Paşa Hüseyin Paşa'yı şehid etti. Sonra, Hüsrev Paşa 1038 tarihinde Abaza üzerine gönderildi. Abaza'dan Erzurum'u, Acem'den Ahiska ve Kars'ı alıp Hemedan, Dergizin, Nihavend ve Bağdad Hanlarına «Hazırbaş olun» diye haber gönderdi. Abaza Paşa'yı ele geçirip Sultan Murad'a getirdi. Sultan Murad, Abaza Paşa'yı affedip Bosna serhaddini ihsan etti. Sonra 1039 tarihinde Vezir-i azam Hüsrev Paşa, ilkbaharda Bağdad üzerine serdar-ı muazzam tayin olundu. Süratle Diyarbakır'a, oradan yirmi menzilde Musul'a varıp Şattülarap nehrinin deniz gibi olduğunu görünce, bu kadar asker ile boşuna bek-

lemek olmaz diyerek, Musula altından her tarafa akınlar yapılmasını emretti. Bol miktarda mal elde edildi. İkinci gün Hemedan'a geldi. Şehri ve etrafını yağma ve talan ettirdi. Kalede saklanan Acemler amana düşüp kalenin anahtarlarını Hüsrev Paşa'ya teslim ettiler. Nice yüz bin ganimet malını alıp, İmâdiye hâkiminin kardeşi Zeynel Bey'i kaleye muhafız tayin etti. Hâkim tayin etmeden Bağdad'a yönelmişti. Bu da inşallah yeri gelince yazılır.

Hemedan ziyâretgâhı: Burada Hazret-i Sâviye fethinden alma birçok sahâbe kabri vardır. Hazret-i Cafer Ensâri, Halil bin Hasan Şair, Nasreddin İbni Eyüp Şeylâni, Şahab bin Zannunel Mısrî ve Acem bilginlerinden, musannıfin ve müelliflerden yüzbinlerce kimsenin mezarı vardır. Hangi biri yazılsın? Çay kenarında 995 tarihinde Cağalzâde cenginde şehid olan Ali Faki Paşa, Deli Dirimli Bey ve Sabâhi Paşa'nın dahi mezarlarının olduğunu biliyorum.

Buradan kalkarak kıble yönüne yedi saat yol alarak Ova kentine geldik. Dergizin toprağında üç bin evli, çarşılı, birkaç câmi, han ve hamamlı, şehire benzer bir kent ve darugalıktır. Bahçelik bir yer olup, meyve ve sebzesi boldur. Kıbleye giderek nice bağlık, bahçelik yerleri iki günde geçerek Kirmanşah kalesine geldik.

Kirmanşah kalesinin vasıfları: Bu kaleyi Şah İsmail yaptırdığı için, adına Kirmanşah derler. Hemedan toprağında geniş bir ovada, kerpiçten yapılmış güzel bir hisardır. Beşgen şeklinde inşa olunmuş olup iki kapısı, bin muhafızı var ve müstakil sultanlıktır. Hâlâ şah ve veziri Şeyh Ali Han idaresinde olup vekil-i saltanattır. Bu şehir, aslen Loristan hududunda büyük şehirdir ve bütün imâretler, bağ ve bahçelerle süslüdür.

Buradan doğuya dokuz saat giderek Dergizin Boğazı'nı geçtik. Allah korusun, iki tarafı uçurum ve yalçın kayalı bir dağdır ki yüksekliği minare kadar vardır. Kayalarında kartal, şahin, zağnus, balban ve kerkenes kuşları barınır. Bu kayalarda eski mağaralar vardır ki, Van mağaralarına benzer. Hattâ 1039 tarihinde Serdar Hüsrev Paşa buradan geçerken, adı geçen mağaralara binlerce düşman gizlenip burada Müslüman gazilerine büyük zayiâtlar verdirmişlerdir. Buradan da ileri giderek Dergizin şehrine geldik.

Dergizin kalesinin vasıfları: İlk olarak Yezdicerd Şah tarafından yaptırılmıştır. Bu kaleye Dergizin denmesi, kale kapısı gibi kapalı ve muhafazalı bir yerde olmasındandır. Acem Irak'ında, Dergizin boğazının doğusunda, Hemedan ovasına bakan bir vadide al-

çak bir tepe üzerine beşgen şeklinde yapılmış kâgir ve sağlam bir kaledir ki Hersenk mermeri, Isfahan davulu ve Bağdad Kûs'u kadar vardır. Amma bu kale Hemedan'dan küçük olup çevresi beşbin adımdır ve kırkbeş kulesi vardır. Kapı adedi üçtür. Hemedan kapısı, Bağdadkapı ve Musul kapısı. Etrafında hendek ve câmileri vardır. Han, hamam, çarşı ve pazarı dışardadır. İçinde ne kadar ev bulunduğunu bilmiyorum. Ancak Dergizin'in idarecilerini sayalım :

Şah Tahmasb zamanında sultanlık imiş. Sonra Sultan Murad'a Bağdad'ı veren Şah Safî; Hemedan, Dergizin, Erdebil ve Kazvin gibi şehirlerin Acem elinde kalmasına sevinerek, bu kalenin kıymetini takdir edip hanlık yapmış. Bağdad'dan Murad Han'ın müsaadesiyle çıkan Halef Han'ın biraderine, Şah Safî, Dergizin hanlığını vermiş. Bir kırçıl adam idi. «Amma vallah, billah Ali Murtaza hakkı için ben Sünnîyim» diye yemin ederdi. Üçbin askeri vardır. Bin adet kale muhafızı, dizçöken ağası, kalenterî, daruga, münşisi, yasavul ağası, korucubaşısı, kadısı, hoca-i enâmı ve şürefası vardır. Kalesinde güzel topları ve yeteri kadar cephânesi vardır.

İç varoşunun şekli : Dört tarafı derin hendekle çevrilmiş büyük bir varoşdur. Kalenter Kırçağa Ağa'nın naklettiğine göre yedibin ev, yedi câmi, beş medrese, on mektep, yedi han, dört hamam, yedibin bağ ve bostan ve altıyüz dükkân vardır. Amma çarşısının süsüne, kahve ve berber dükkânlarının şirinliğine diyecek yoktur. Havası ve suyu güzel olup, bahçe ve süslü saraylarla bezenmiş bir şehr-i güzindir. Ucuzluk yer olup, kimse kimseye muhtaç değildir. Bütün halkı köylü olduklarından, kendi kendilerine ziraatla uğraşıp geçinirler. Hattâ toprağa attıkları bir kile tohumdan seksen kile alırlar. Eskiden küçük bir kent imiş. Yezdicürd Şah'ın imâr edişinden sonra, 740 tarihinde yalnız aşağı varoş imar görmüştür. Halkı astronomiye meraklı, hesab bilir âlim kişilerdir. Amma Şiî mezhebindendirler. Bu şehrin bahçelerinde on gün yiyip içip, zevk ve safa yaptık. Her demimiz bir İsa sofrası, her meclisimiz bir Hüseyin Baykara meclisi oldu. Amma dostlar yiyip içtiğimizin haram şeyler olmadığını bileler. Bu hakir bu âna kadar Arab ve Acem'de ve yedi sene krallıkların patent hatlarıyla beş on hizmetkârım ile Frengistanda seyahat ettiğim halde, ne o krallar huzurunda ve ne bu Acem hanları önünde, Allah büyüktür, bir damla rakı ve şarab içmemişimdir. Allah'a hamdolsun, çocukluğumdan beri Cenab-ı Hak böylece yardım ederek, istidadım seyâhat yönünde gelişerek gezip dolasmaktayım. Allah daima sıhhat vere. Bu Dergizin şehrinde gezip eğlenirken, binaltmış altı Muharreminin onaltıncı günü aynı za-

manda aşure gününde olduğumuzdan, Dergizin Hanı dellâllar bağırtarak aşure cemiyeti tertip etti.

Aşure günü, Nevruz ve Hz. Hüseyin'in katli hakkında: Adı geçen ayın onbirinci günü Dergizin şehri dışında yüzlerce çadır kurulup şehrin ileri gelenleri çadırlarına yerleşince, o geniş sahra renk renk çadırlarla lâle bahçesine döndü. Şehrin aşçıları önlükler takınıp, aşure ve çeşitli nefis yemekler pişirmeye başladılar. Bir taraftan da Han bütün azamet ve ihtişam ve boru ve nakkareler çalarak gelip otağına inince, Dergizin şehrinin bütün ileri gelenleri Han'ın otağında sıra sıra toplanıp dizdize oturdular ve şehid Hüseyin tilâvetini dinlemeye hazırlandılar. Sonra muhabbet meydanına dört köşe sedef kakma bir kürsü getirip, beş ayaklı bir merdiven kurdular. Sonra otağ ardından sahte zülüflü, uzun kulaklı, deve dudaklı, ayakları dalaklı, gözü sürmeli, içkisiz ve yarası bulunmayan, çirkin görünüşlü, öğürtü verici çehreli şeyh adıyla bir adam görününce, bütün ihtiyar ve genç herkes ayağa kalkıp selâm verdi. Şeyh selâm alıp kürsüye çıkarak, önce bir Fatiha sonra Şah'a ve mecliste bulunanlara dua edip şair Bağdadlı Fuzulî'nin Maktul Hüseyin isimli şiirini okumaya başladı. Kûfe alayında Kerbelâ çölü mahalline gelince kimsede can kalmadı. Acem askeri içinde acı bir feryad koptu ki, sanki mahşer günü idi.

Hep bir ağızdan «Ey sevgilimiz Hüseyin, vay baba ve evlâd mücâhidi, iyilik arkadaşı!» diye ağlayıp durdular. Sanki herbirini sara tutardı. Bu sırada yedi-sekiz yüz aded kadar berber, ellerinde usturalarıyla gezmeye başladılar. Berberlerin ellerinde balmumları yanmış ve pamuklu fitille hazır idi. Bu kere mecliste bulunanların hepsi, «Kimi serberhine, kimi sine çök», «Kimi zahme kûşâ, kimi derdnâk» beytine uygun düşerek, «Yâ Ali! Yâ Hüseyin!» diye vecde gelip gözleri kançanağına döndü ve hazırbaş oldular. Han: «Ey Evliyâ Ağam! Kalk da bak, neler göreceksin!» deyince, ben oturup seyre hazırlandım: Şeyh kürsü üzerinde Hz. Hüseyin'in şehidlik faslına gelince, kürsünün ardındaki perde açıldı. Bir adam, bir yeşil imâme giymiş olduğu halde, Hz. Hüseyin'i temsilen ortaya çıkınca, bütün halk gördüler ki İmam-ı Hüseyin'in suretinin gerdanından kanlar akıyor; mübârek başı gerdanından ayrı durup, bir sanat ile, Hüseyin'in kanı çeşme gibi akıyor. Bu suret-i Hüseyin ile evlâd ve İmam-ı Hüseyin'in yakınları muhabbet meydanına gelince, Allah'ın büyüklüğü, bütün ehlibeyti sevenler feryad ve figan ile «Vah Hüseyin! Şah Hüseyin!» deyip âh ettiler. Göğüs ve pazularını berberler tuttu,

diğer berberler de pazu ve sinelerine ustura vurup şerha sinelerini sırım sırım ederek Hüseyin aşkı için kanlar akıttı. Bazı usta berberler, binlerce kimsenin başlarına «Hüseyin aşkına» diye fitiller ile dağlar yakardı. Yüzlerce kişi, kanlarını akıtmak için, Hz. Peygamber'in Uhud gazasında olan dişi için dişlerini çıkartırlar idi.

Sözün kısası, o gün aşure gününde Dergizin kazası insan kanı ile renklenip lâle rengine dönüverdi. Bütün âşıklar ve sâdıklar, dağlar üzere dağ dağ oldu. Her birinin göğüs ve bazularından kanlar aktı. Bu hay-huydan sonra bütün dostlar ve sevgililer kanlarını akıtarak bir sultânî tevhîd etmişlerdir ki hepsi mest ve hayran oldu. Tevhidden sonra, muhabbet meydanına sofracılar geldi. Binlerce sahan kokulu aşureler, yemekler, pilâv, hoşaf ve zerdeler getirdiler. Bütün orada bulunanlar yediler. Kerbelâ şehitlerine dua ettiler. O gün bu sahrada, binlerce yerde aşûre ve diğer yemek çeşitleri yenildi. İkindi vaktinden sonra Dergizin şehrine gittiler. Bu da bu çeşit bir eğlence idi ki seyredilmeye değerdi.

Bu şehrin kavunu Diyarbekir, Beypazarı ve Bühtan kavunlarından daha lezzetli, sulu ve hoş kokuludur. Gayet uzun ve iri olurlar.

Dergizin şehrinin fetih tarihi : Hicrî 38 tarihinde, Hazret-i Ömer'in hâlifeliği zamanında Hazreti Sâriye El-Cebel tarafından fethedilmiştir. Sonra 941 tarihinde Süleyman Han'ın Rüstem Paşası tarafından fethedilmiştir. Daha sonra 955 tarihinde Üçüncü Murad'ın kumandanı Cıgalaoğlu Sinan Paşa fethetmiştir. Sonra da bilindiği gibi zamanımızda, 1039 tarihinde, Dördüncü Murad Han'ın veziri Hüsrev Paşa Hemedan'ı fethettiği vakit bu Dergizin'i de kuşatmıştı. Kalenin altında çadır kurup on gün kalmıştı. Dergizin sahrasının dört tarafındaki kentlerden, dağ ve mağaralardan, binlerce katır ve deve yükü bâkire kız ve kadın çıkarıp orduya getirdi. Şehir varoşunun yeraltı mağaralarından çeşitli kumaş ve eşyalar çıkarıp Müslüman gazileri zenginleştirdi. Sahrada ve dağlarda olan kent ve köyleri yakıp yıkarak İranlılara o kadar ziyan verdirdi ki tarifi mümkün değil. Acem bu hâli görünce, «Aman, aman ey gâziler, ey Osmanlı seçkini!» deyip hepsi itaat ettiler. Nihâyet, 1039 yılında Dergizin şehri Osmanlıların eline geçti. Ordu kumandanı, Sehran Hanı'nı yedibin İslâm askeri ile muhafazacı tayin etti. Kendileri Bağdad'a döndüler. Buradan yine doğuya giderek Pilever kalesine geldik.

Pilever kalesinin vasıfları : Moğol kavminden olan Şehrizor hâkimi Pilever Han tarafından yaptırılmıştır. Yüksek bir tepe üzerin-

de, dört köşe küçük bir kaledir. Amma havâlesiz olduğundan gayet sarptır. Dergizin toprağında darogalıktır. Dörtyüz kadar kale muhafızı vardır. Yeteri kadar cephânesi ve topları vardır. Doğuya açılan bir kapısı var. Bu yüksek kale, Bağdad'ın kuzeyinde ve Cemcâl kalesi yolu üzerindedir. Aşağıda bin hâneli, câmi ve hamamı olan bir varoşu vardır. Buradan da doğuya ilerleyerek Denaver kalesine geldik.

Denaver kalesi : Bu da Irak toprağında Dergizin'e bağlı olup, bir tepe üzerinde bâdem şeklinde, taştan yapılmış güzel bir kaledir. Aşağıda beşyüz hâneli, câmi, han ve hamamlı, pazarı olan bir kasabası vardır. Burası da kelenderlik hükmündedir. Bu kale ile yukarıdaki Pilever kalesi, 994 tarihinde Sultan Üçüncü Murad'ın veziri Cıgalazâde Sinan Paşa tarafından, ikisi birden fethedilmiştir. Buradan kıbleye doğru gidip Cemcenâb kalesine geldik.

Guhbât yani Cemcenâb kalesinin anlatımı : İran kisrâlarından Melik Perviz Cemcenâb tarafından yaptırılmıştır. Onun ismiyle adlandırılmış güzel bir kaledir. Bu kalenin yapılışındaki hesaplı işler, işçilikler ve çeşitli sanat işleri, buluş üzerine buluş yapmıştır. Alçak bir tepe üzerine altı köşeli, Süleyman mührü şeklinde yapılmış sevimli bir kaledir. Çevresinin uzunluğu üç bin adımdır. Kale içinde üçyüz hâne, üçyüz Tülüngü neferi ve Bağdad tarafına bakan bir kapısı vardır. Ayrı bir hanlıktır. İki bin nekre ve oniki hâkime sahibtir. İdaresinde yüzseksen parça kasabası vardır. Surunun eteğinde bağlı-bahçeli, akarsulu, câmi, han ve hamamlı, toprak ile örtülü bin kadar evleri olan güzel bir kasabası vardır. Buradan doğuya doğru giderek Destpol kalesine geldik.

Destpol kalesi : Yaptıranı bilmiyorum. Amma Moğol lisanında Destpol diye çolak adama derler. Irak - Acem'de bir ormanlığın ortasında, Cenâb nehri sahilinde, bir vadinin içinde, yuvarlak, taş yapı, güzel bir surdur. Hendeği, bir kapısı ve nekreleri vardır. Evleri küçüktür. Cemcenâb Hanlığı idaresinde kelenterliktir. Kale altında binbeşyüz hâneli, hanlı-hamamlı, câmili, çarşı ve pazarlı güzel bir varoşu vardır. Bu Destpol kalesi ve Cemcenâb kalesi de 994 tarihinde Cigalaoğlu tarafından fethedilmiştir. Buradan doğuya giderek Kasr-ı Şirin denilen yere geldik.

Kasr-ı Şirin'in yapılışı : İlk yapıcısı, Nuşirevân kisralarından Melik Pervîz'dir. Sonra Harun Reşid'in yıldız kadar temiz kızı, Şi-

rin adındaki namlı kız, burada bir kasır (köşk) yaptırmış ve buraya onun adı verilerek Kasr-ı Şirin demişlerdir. Yahşa tarihlerde, eski adı Perviz olarak geçmektedir. Hâlen Irak - Acem'de, Bağdad'a yakın, güney tarafı çölde garip kalmış bir Kasr-ı Şirin iken karga yuvası olmuştur. Bu şehir, Harun zamanında o kadar mâmur imiş ki, bağ ve bahçeleri bir menzillik yere varırmış. Halen bunların kalıntıları görülmektedir. Buraları Timur harâb etmiştir. Bu Kasr-ı Şirin ile Hemedan ve Hulvan şehri bir saçayağı meydana getirmişlerdir.

Kasr-ı Şirin'in doğu tarafında Kazvin yakındır. Amma şehir gariptir ve harab olmaktadır. Eskiden sağlam bir hisar ve dayanıklı bir sed imiş ki, çevresi tam onikibin adımdır. Halen bina kalıntıları görülür. Yirmi yerde kapı yerleri vardır.

Burada, Bağdad Valisi Murtaza Paşa Hazretlerinin Bağdad'dan Decilan arkını temizlemeye gittiğini duyduk. Gördüğümüz ve seyrettiğimiz yerleri anlatalım diye, Kasr-ı Şirin'den doğu tarafına doğru atlanıp avlanmaya çıktık.

Önce doğu tarafında Dokuzolam adındaki temiz suyu atlar ile geçtik. Bu Demavendi Elvend nehri Cemcenâb dağından doğar, Diyale nehrine karışıp Şattülarap suyuna dökülür. Burayı geçip, yine doğuya ilerleyerek Hilvan şehrine vardık. Bu şehri Osmanoğulları'ndan Süleyman Han kurmuştur. Sonra Timur harab etmiştir. Halen Bağdad sınırında şenlikli bir hâsdır. Buradan yine doğuya giderek Kazvin şehrine geldik.

Kazvin şehrinin özellikleri : Güvenilir tarihçilerin anlattıklarına göre, Hallikân Tarihi'nde, Avan Tarihi'nde, Hatat Tarihi'nde ve Takvîm-i Büldân'da bu şehrin adları yazılıdır. Esas adı Kazvin'dir amma, Acem halkı değişik olarak Kazbin der. Kibarları ise Gazvin diye söylerler. Yine Acem Tülünkleri Gazmin derler. Horasanlılar Karmin, Hindliler Kâzmin, Moğollar Kazmûn derler. Kısacası, eski bir şehir olduğundan çeşitli lisanların her birinde ayrı şekilde söylenmektedir.

Acem tarihçilerine göre, şehrin ilk kurucusu, Tufandan sonra Hazret-i Nuh Aleyhisselâm'dır. Nuhâyen'de yani Nihâvend'i kurduğu yerde oğlu Yafes bu şehri imâr ettiğinden adına Yâfes demişler. Buhtunnasır bu şehirden çıkmış, Hazret-i Yahya aleyhisselâmın kanını istemek için İsrailoğulları'nın üzerine gidip Şam, Benî Kenan, Safet, Taberistan, Zagreg, Askalân, Arz-ı Filistin ve Hasân şehirlerini tamamen yıkıp yerle bir etmiş ve yüzbinlerce Yahudi kanı

dökmüştür. Hazret-i Danyal'ı da Sâfet şehrinde bulup esir etmiştir. Tükenmez derecede ve hesabına insanların aklı ermeyecek kadar çok mal elde edip Kazvin'e dönmüştür. Bu kadar mal ile Kazvin şehrini, Yafes Peygamber'in makamıdır diye, o kadar imâr etmiş ki Hemedan, Dergizin ve Hilvan şehirleri Kazvin'in birer mahallesi kadar imiş.

Sonra Buhtunnasır, «Allah'a şükür, Hazret-i Yahya'nın kanını Yahudi kavminden aldım» diyerek Hazret-i Danyal'ı serbest bırakır. Sonra iman edip, büyük bir kilisede Denyal Peygamberi kadı yapar. Hâlâ, Kazvin halkının inançlarına göre, Hazreti Denyal'in ziyâret yeri Kazvin şehri kenarında olup, Hemedan şehri Peygamberler makamı olduğundan mukaddes topraklardandır, derler. Mukaddes yer olsa uzak olmazdı. Amma ben hakir kul, Hazret-i Danyal'ın Adana şehri yakınında Tarsus kalesi içinde, Abbasiler tarafından yaptırılmış bir türbede yattığını bilirim. Herkes tarafından ziyâret edilen bir yerdir. Sonra Buhtunnasır ölünce, Danyali kilisesine gömülmüştür.

Hülâgu, Bağdad şehrine Abbasi halifesi el - Mu'tasım Billah üzerine giderken Kazvin şehrini harab etmiştir. Sonra, Irak Şahı Erdişir Babik yeniden imar etmiştir. Daha sonra yine Timur, 791 tarihinde harab edip Bağdad'a sahip olmuştur. Bunu takiben Şah İmâmeddin Şîrazî öyle imâr ettirmiştir ki, Buhtunnasır'ın baht ve rahatını unutturup Irak şahlarının başkenti yapmıştır.

Nihâyet Süleyman Han «Fetahnel Irak» tarihinde (941 senesinde) Bağdad'ı fethettiğinde, Kazvin halkı da ileriyi görüp Sultan Süleyman Han'ın ayağına yüz sürerek Kazvin kalesinin anahtarlarını teslim ettiler. Eyâlet yoklama (tahrir) olunup Mirmiranlık oldu.

992 tarihinde burayı Acemler istilâ etmişse de, sonraları Üçüncü Murad zamanında Cıgalazâde Sinan Paşa'ya itaat etmişlerdir. 1032 tarihinde tekrar Acemlerin eline geçmiş ve keyiflerince yaşarlarken, 1039'da Dördüncü Murad zamanında Hüsrev Paşa Hemedan, Dergizin, Hille ve Bağcenân'ı fethettiğinde, Kazvin halkı da Hüsrev Paşa'nın ayağına hediyeler getirip itaatlerini ve bağlılıklarını bildirdiler. Hüsrev Paşa onların başına Adana Paşasını tayin edip Bağdad üzerine gider. Allah'ın hikmetinden olacak, Bağdad'ın fethi nasib olmaz. Buradan Tokat kalesine gider. Hastalanıp yatarken, Padişahın fermanı ile Hafız Ahmed Paşa Hüsrev Paşa'yı şehid eder.

1048 tarihinde, Dördüncü Murad Han Bağdad'ı Acem'in elinden alır. İmam-ı Azam Hazretlerinin mübârek kabrini Acem elinden kur-

tarıp Hemedan, Dergizin ve bu Kazvin şehirlerine bakmayıp İstanbul'a döner.

1098 tarihinde, Murat Han Allah'ın rahmetine kavuşur. O zamandan beri Kazvin Acem elinde bulunup öyle mâmur ve güzel olmuştur ki, sanki Cennet kokulu Şam ve misk kokulu, temiz topraklı bir şehir olmuştur.

Kazvin şehri Acem Irak'ında ve temiz topraklı Bağdad'a komşu, büyük bir hanlık olup, Hanı Şah Safî kulu Cığalı Ali Han'dır. Hürmüz toprağında söz sahibi, namlı bir Han idi ki benzeri az bulunur. Oniki hâkimi olup, İran kanunu üzere hükümet merkezinde onlar da hâkimdir. Eyâletin idâresinde üçyüzkırkbeş büyük kent bulunmaktadır. Herbiri bir bender şehre benzemektedir. Mollası, müftisi ve nakîbüleşrafı vardır. Câmi ve mescidlerinin sayısı ikiyüz kadardır. Beyit:

«Hat gelse nola ebru-yu pürtâb yerinde
Mescid yıkılırsa nola mihrab yerinde.»

Beyitin anlamı üzere, câmi ve mescidlerinin mihrabları yerinde ise de cemaatin yerinde yeller eser.

Kazvin şehrinin câmileri: Evvelâ, Baytamur Eskicâmi: Avlusunda bir pınar akar ki, eğer cemaati olsa bu sudan abdest alıp tazelerler. Sehristan Câmii: Abbasi halifelerinden el-Muktedir Billah yaptırmıştır. Savehan Câmii: Minaresiz, aydınlık bir câmidir. Mihrab ve minberi gayet güzel olup sanat işlidir. Dihek Câmii: Bu câmi-i şerifi, Umarî'de Dihek kalesini yapan Abbasîlerden Şeyh Dihek hazretleri yapmıştır. Bu nur dolu câmide görülen ruhânilik başka câmilerde görülemez. Bütün ziyâretçilerin vücuduna titreme verir. Sünnîlerin ibâdet yeridir. Şiîler dahi bu câmiye inanırlar. Müşk Câmii: Bu câmi gayet büyüktür. Kazvin şehrinin eski hisarına yakın, görülmeye değer büyük bir câmidir. Kıble kapısı öyle acâib bir kapıdır ki görülmesi gerekir, anlatılması imkânsızdır. Rum ve Acem'de ben böyle büyük bir kapı ve iş görmedim. Binlerce hesab üzerine çeşitli hayal eseri şekiller vardır. Geçmiş hükümdarlar için câmiin içinde yapılmış özel bir kısım maksûre vardır ki, insanoğlu onu görünce vallahi hayran kalıp diliyle tarif edemez, kalemiyle yazamaz. Bu nurlu câmii yaptıran, Kazvin şehrinin dördüncü defa kurucusu olan Şah İmâmeddin Hazretlerinin sâdık kölesi Hama'yas'dır. Acem tarihçileri, bu câmie bir deve yükü altın harcandı diye yazarlar. İşte, câmi-i şerif böyle Cennet'e benzer, iç açıcı bir ibâdethâne iken cemaatten yoksun kalmıştır. Mihrabı üzerinde olan büyük kubbesi

göğe baş uzatmıştır. Her diyarda bütün kubbeler sürâhi biçiminde yapılmıştır amma, bu yüksek kubbe dünya küresi gibi yuvarlaktır. Kubbenin iç kısmında çeşitli kıvrımlarla kazılmış, çeşitli sedef işli mermerlerle kaplanmış kıymetli taşlar vardır ki insanın gözleri kamaşır. Ben bu kadar çok seyahatimde o kadar eser gördüm, Budin hududunda Estergon kalesinin iç hisarındaki Kızılelma Câmii'nin kubbesi ile bu Kazvin Câmii'nin kubbesi gibi acâib ve garib eser görmedim. Sanki :

«Reeynâ câmiüd-dünyâ cemîan
Ve lâkin mâ reeynâ misl-i hazâ.»

(Bütün dünya câmilerini gördük, lâkin bunun gibisini görmedik) beyti bunun hakkında söylenmiştir. Kazvin şehrinde daha nice câmiler vardır. Amma hepsinin yüzsuyu bu nurlu câmidir ki, insanoğlu onun yapısını anlatmakta âciz kalır.

Kazvin kalesinin yapısı : Geniş ve verimli bir ovada, dört köşe, yontulmuş taş ile yapılmış yeşil başlı bir kaledir. Bunu ilk olarak Erdişir Babik yaptırmış ve sonra Gıyaseddin Şah tamir ettirmiştir ki, yukarıda anlattığımız câmiin yanında kalenin Müşebbek adlı kapısı üzerinde yapıcıların isimleri ile yapılış tarihleri yazılmıştır. Bu kapının dış kısmının karşısındaki büyük mezarlıkta binlerce büyük bilim adamı yatmaktadır. Bağdadkapısı da kale kapılarındandır. Kalenin birkaç medrese, tekke ve mektepleri vardır. Çeşmeleri var ise de, çoğu dolaptan at ve öküzler ile su çekerler. Sebillerinden Yesavulağa sebili, Kuluhan sebili, Vaiz sebili, Hâsehüsam sebili meşhur ve mükelleftir. Bu şehirde akar pınar yoktur. Lâkin şehir içinde çarşı bitişiğindeki Baytimurhan Câmii avlusundan bir pınar doğar ki Danyal Peygamberin mucizesidir, Kevser suyundan nişan verir. Amma şehir halkına yetmez. Şehirde üçyüz kadar saray vardır. Bunlardan Hanlara mahsus dinlenme yerlerinden Molla Câh sarayı, Münşâ sarayı, Şahbender sarayı ve Ağa sarayı meşhurlarıdır.

Çarşısı : Kelenter Ağa'nın söylediğine göre, ikibin altmış küçük dükkânı vardır. Bir kısmı kâgir yapıdır. Bedestanı, kahvehâneleri ve berber dükkânları gayet temiz ve güzeldir. Bunlardan başka bin aded bağ ve bostan kuyuları vardır ki, her biri birer hayat suyudur. Şehrin bütün işyerleri bu sulardan kullanır.

Ulema, tabib ve cerrahları : Bu Kazvin şehri on aded büyük şehrin yüzsuyu olduğundan, her diyardan birer mütehassıs tabib ve cerrah vardır. Amma bilgide Genç Ali hakikaten en üstünü olup, Cerrah Levend de eşsizdir.

Şehirde oturan halk Şah Kürtleri ve Deylemî kavmidir. Ben bu şehirde iken yirmi iki aded eser sahibi şairi vardı. Bunların meşhurları: Humâî, Kâşâî, Pencâhî, Yarî, Farzî, Sabâî, Vâizî ve Hatâî'dir. Görüştüğümüz dost ve kardeşler Can Ali, Yâr Ali, Kurban Şah, Rıza Kay, Yezdânkâr gibi hoş sohbete sahip, iyi huylu ve ağır başlı kimselerdir. Buranın halkı arasında Budala ve Melâmîlerden hal sâhibi olanlar vardır. Bunlardan Sünceli Dede'nin nice kerâmetleri görülmüştür.

Elbiseleri: Erkekleri başlarına alaca sarık ve beyaz sarık sarıp, renkli basma ve bogasi giyerler. Kadınların yüzleri duvaklı ve peçeli olup, üzerlerine beyaz ve ayaklarına çizme giyerler.

Erkek ve kadın adları: Halkın isimleri çoğunlukla Ali Beşno, Kuli Sence, Mirza Celi, Haydar Kuli, Acez Aka gibi olup, kadınlarının adları Seme hanım, Hüveydâ, Mâhiye ve Hümmâ gibi isimlerdir. Köle ve câriyelerin isimleri de Ferraç Gulâm, Serend Gulam, Elvend Gulâm, Budak Gulâm; câriyeleri Zübeyde, Demsâz, Çaresâz, Mehpâre, İşvebâz, Şehnâz gibi isimlerdir. Halkı zarif, açık seçik ve kibarca Farsça konuşur. Amma Arapça da bilirler. Şehrin havası mutedil olduğundan ehâlinin çoğu beyaz renkli ve kuvvetlidir. Bir kısmı da buğday renkli olup, uzun ve orta boyludurlar. Yiyecekleri de boldur. Kazvin şehri delikanlıları Acem Irak'ında, Kaşgar ve Horasan'da beğenilir güzellikte ve görünüşte olup hıten ahusu gözlü, nur yüzlü gençlerdir. Havası gayet hoş olup, sabah ve nesîm rüzgârı seher vakti esince insan sonsuz hayat bulur. Damlarda uyuyanlar safa ederler.

Ürünler, yiyecek ve içecekler: Yedi çeşit taneli buğdayı, yağlı arpası, börülcesi iri taneli ve bol olur. Has, beyaz, gül pembe gibi çağıl ekmeği, levâşe ekmeği, Hemedan keki, turaç böreği, mastaba çorbası, lahnaları, pazlaması, aşûra ve darı şarabı hiçbir yerde yoktur. Kırk türlü armudu olur. Sulu üzümü, şeftâlisi, bademi, karpuz ve kavunu gayet güzeldir. Eskiden şehirde yediyüz işyeri varmış. Şehir elden ele geçmekten hepsi harab olmuş ve sadece yedi tânesi kalmış.

Gezinti yerleri: Gerçi şehrin her yeri mesire yeridir amma, yetmiş yerde özel gezinti ve eğlence yerleri vardır ki her biri sanki birer cennettir. Meşhurları: Hezâr bağ, Çarbağ-ı Şahân, Hıyabân ve Mündi-i Mah bağlarıdır.

Bağları: Hâce Bâli'nin söylediğine göre, toplam onyedibin bağ ve bahçedir. Suları az olduğundan, yağmur veya sucuların su kuyularından getirdikleri sular ile sulanırlar.

Lisan ve Istılahları: Bütün halkı Kürtçe, Türkmence, Farsça, Arapça ve Pehlevîce bilirler. Zekî olanları Moğol dili ile konuşurlar. Bu lisan da inşaallah yeri gelince anlatılır.

Kazvin şehrinin acâiblikleri: Bu şehrin binlerce yıldan beri bir Yahudi mezarlığı var ki, içinde asla hiçbir yapı uzun zaman kalmaz. Meselâ bir Yahudi gömmek isteseler, bir taşı bir taşın üstüne koymak mümkün değildir. Taşlar hemen toprağın altına geçer. Binadan hiçbir iz kalmaz. Sanki korkulu bir vâdidir. Bu Kazvin şehri halkının bir atının veya başka bir hayvanının karnında hastalık olup da ölüm derecesine gelse, bu hasta hayvanları bu mezarlığın etrafında birkaç defa dolaştırdıklarında Allah'ın emri ile hiçbir şeyleri kalmaz. Denenmiş bir haldir.

Bir de bir bağda eski bir su kuyusu vardır. Hâkimler, kâtil ve suçlu zannettikleri kimseyi kuyunun kenarına bağlarlar. Eğer adam hakikaten suçlu ise, kuyudan siyah bir duman çıkıp fena bir koku salar. Bunun üzerine adamı öldürürler. Kuyudan duman falan çıkmazsa, adamı serbest bırakırlar.

Yine Hazret-i Danyal kilisesi yanında, bir bağda eski bir su kuyusu vardır. Hâkimler, hırsızlık yapmış bir kimseyi bu kuyunun kenarına korlar. Eğer adam hakikaten hırsızlık yapmış ise, kuyudan «budur, budur» diye bir ses duyulur. Suçsuz ise kuyudan hiçbir ses gelmez, adamı serbest bırakırlar.

Kazvin şehrine ait tamamlayıcı bilgiler: Bu şehre Deylem şehri yakındır. Bağdad kıble tarafındadır. Kazvin'den doğu tarafa Isfahan on menzildir. Anayol üzerindeki büyük şehirlerin ilki Save ve Kum şehirleridir. Bu Kazvin eski bir başkent imiş. Hâlâ bir şah tahta çıktığında, önce Kazvin'e gelip oturmadıkça bağımsız şah olamaz. Erdebil şehrine gidip bütün atalarını ziyâret etmek, tekbir getirip kılıç kuşanmak İran kanunudur.

Kazvin şehrinin ziyâret yerleri: Hazret-i Danyal ziyâret yeri: Gerçi kubbeli bir yapı değildir amma, nurlu kabri üzerine büyük bir taş örtülmüştür ki bugüne kadar öyle rengârenk bir taş görülmemiştir. Üzerinde İbranice ve Yunanca nice yazılar yazılmıştır.

Nuh aleyhisselâm oğlu, Yafes oğlu Hâmis ziyâret yeri: Buna, buranın Hristiyanları çok saygı gösterirler; Kazvin şehrinin kurucusu Şah Gıyâseddin ziyâret yeri; Emir Zâhid Hamâîbaş ziyâret yeri: Kafesli, güzel bir câmi sahibidir; Candmah Hanım ziyâret yeri: Hârun Reşid'in kızı olup kubbeli bir türbede yatar. Ferruhzâd oğlu

Efkende Şâh ziyâret yeri: Bağdad hâkimi iken burada vefat etmiştir; Büyük Karâfe ziyâret yeri: Kazvin surunun Müşebbek kapısı yanında mezarlıktır ki, mezar taşlarında olan yazıları insan bir yılda okuyamaz.

Bu sessiz vâdide yüzbinlerce keremli evliyâ, büyük şeyhler, binlerce eser sahibi tefsirci, hadisci gibi zâtlar vardır ki, saymak ve yazmak mümkün değildir. Hattâ Kân-i Ashab denilen bir yer vardır ki, burada üç bin sahâbe-i güzin yatmaktadır. Zirâ gece gündüz burada nur saçılıp, gecesi gündüz olur. Buraya yakın Şehidler ziyâret yeri denilen bir kabristan var ki, her Cuma gecesinde yüzlerce zâhid buraya gelip tâ sabaha kadar ibâdet ederler. Yüzlerce kişi, herkesin önünde, apaçık nuru görürler. Ulu bir türbedir. Kaddesâ'l-lahü surrahümûl - aziz rıdvânullahi Teâlâ aleyhim ecmaîn.

Bu şehri gezip gördük. Han'dan ihsanlar alıp, kuzeye altı fersah giderek Elemut şehrine geldik.

Elemut şehri ve Mut kalesi: Kazvin'e bağlı kelenterliktir. Kalesi, görülen bir yerdedir. Dörtgen şeklinde bir sultan kalesidir. Hazret-i Mut Sultan yaptırdığı için, adına Mut kalesi demişlerdir. Çevresinin uzunluğu malûmum değildir. Küçük olup etrafında hendeği vardır. Üçyüz dizçöken neferi, yeteri kadar cephânesi ve topları vardır.

Dış varoşu: Dış kalesi, 246 tarihinde Zeyd el-Bakır oğlu Hasan tarafından yaptırılmıştır. Orta kaleyi kuşatmıştır. Beşgen şeklinde, sağlam yapılı bir kaledir. Tebriz yakınında Rumiye şehrinin toprak kalesidir. Çevre uzunluğu altı bin Mekke zirâ'dır. Onbin adım tutar. Birkaç derin hendeği vardır. İki kapılıdır. Gazvin kapısı kıble tarafına, Deylan kapısı da doğu tarafına açılır. Kale içinde altı bin hâne bulunur. Çeşitli câmi ve mescidi ve hamamı, yeteri kadar çarşısı vardır. Kazâsında elliyedi aded şenlikli kenti olup, bazı kentlerinin de güzel kaleleri vardır. Amma onları gidip görmediğimizden yazmadık. Şu kadar ki, zengin bir ülkedir. Buğdayı bol olursa da ekmeği esmer olur. Meyvesinin miktarı bilinmez. Buradan doğuya doğru giderek Deylen şehrine geldik.

BİLGİNLER YATAĞI, ESKİ, BÜYÜK ŞEHİR DEYLEM VE KALESİ

Irak - Acem'de, Kazvin toprağında sultanlıktır. Bin nefere sahiptir. Sultânı, Pîr Yâr Sultan'dır. İlk olarak Abbasîlerden el-Müstekfî Billah tarafından yaptırılmıştır. El-Müstekfî Billah gayet ga-

zaplı bir hükümdar olduğundan, oğlunu bu kente sürgün edip hapsetmek için bu kaleyi yaptırmıştır. Onun için adına Deylem kalesi denmiştir. Halen Irak Deylemi derler. Yani Irak zindanıdır. Bu, Irak - Acem Deylemidir. Irak - Arap Deylemi, Kudüs yakınında bulunan Kerk kalesidir. Rum'da hapisbâne Rodos kalesidir, Acem diyarında hapishâne Kahkaha kalesidir; Kırım'a Menkub kalesi, Macaristan'da Kamaniçe kalesi, Budin'de Ustorgan kalesi, Almanya'da Pojvend kalesidir... Bu sayılan kaleler, hepsi adı geçen diyarların en kötü yerleridir. Amma bu Irak Deylemi hepsinden fenadır. Büyüklük bakımından Surh - bîd kalesi kadardır. Deylem dağının eteğinde bir tepenin sırtı üzerinde, gösterişli, sağlam bir kaledir. Aşağı varoşu ikibin hânelidir amma, binaları gayet eskidir. Halkı bilgili olduğundan her hükümdara itaat ederler. Şehir de yağma ve tahrib olunmadığından binaları hep olduğu gibi kalmıştır. Çok eski, pejmürde binaları vardır. Câmi, han, hamam ve çarşısı vardır. Havası gayet hoş olduğundan temiz ve olgun gençleri ve Aristo gibi, Şâfiî mezhebinden adamları vardır. Deylemî Tefsîrinin yazarının dahi doğum yeri bu şehir olduğu için, Deylemî Tefsiri derler. Bağı, bahçesi ve meyvesi boldur. Buğdayı tâneli olup kırmızıya yakın renklidir. Ekmeği gâyet lezzetlidir. Hemedan ekmeği gibidir. En iyi ve güzel buğdayı Mut kalesinin bulunduğu Dudyar nahiyesinden gelir.

Perviz kalesi : Perviz Şah zamanında, şenlendirilmiş büyük bir belde idi. Nice hükümdardan hükümdara eşkiyalık ile alınıp kaldığından, Lusus yani Haramî kalesi derler. Aslında ismi Pervizabâd kalesi idi. Timur Han harab etmezden önce bu kalenin özelliklerini Acem şöyle anlatmıştır: «Bu kale, bir büyük köşk olarak yapılmış olup, oniki tabaka idi ki beş menzil yerden, Hazret-i Ali (Radiyallahu anha ve kerremallahü veche)'nin şerefli kabirleri görülmek üzere yüksek yapılmış idi. Bütün katlarında oniki bin penceresi var idi.»

Hâlâ yapının kalıntıları görülür. Irak toprağında, Acem Kazvin'inde ayrı bir sultanlıktır. Bin nefere sahiptir. Kazâlarında Urban Kisi ve Meval (Kisi âşîreti ve Meval âşireti) oturduklarından o kadar şenlikli değildir. Kalesi dahi şenlikli değildir. Burada nurlu bir câmi vardır ki, yapısı ve aydınlığı yönünden benzeri Dımışk kalesindeki Ümeyye Câmii ola. Amma cemaati yoktur. Şiîler içinde yoksun kalmıştır. Şehri, Esedabâd kalesine yakındır. Hemedan ve Kazvin şehrine de yakındır. Sahrasında, tâ Diyale nehrine varıncaya dek, pamuğu ve ürünleri boldur. Halkı tamamen Şiîdir. Hepsi hırsız ve okçudurlar ki, bir Kırçıl haramisi on kişiden yüz çevirmez.

Cesaret sahibi hırsızlardır. Lusus kasrı tesiriyle halkın çoğu hırsızdır. Çerkez kavmi gibi gözden sürmeyi çalıp, göz sürmesiz kalır. Tâ bu derece haramzâdedirler.

El-Lusus kasrı ziyâreti: Şeyh Şücâeddin Kazvini, Şah Mansur Bi'runî ve Tirmizli Hazret-i Ali başlıca ziyâret yerleridir. Buradan kıble tarafına giderek Esedâbâd kalesine geldik.

Esedâbâd kalesi: Irak Acem'de, Hemedan toprağında bin nekreli sultanlıktır. Hemedan'dan Irak'a giderken iki menzil yoldur. Esedüddin Kirmâni adında bir Şah yaptırdığı için Esedâbâd derler. Kalesi bir vadide olup dört köşelidir.

Güzeller beldesi Bağ-ı Cenân kalesi: Irak Acem'de, Musul toprağiyle Hemedan arasındaki korkulu ve tehlikeli orman içinde, yüksek bir tepe üzerinde Samanyolu gibi göğe baş uzatmış yüksek bir kaledir. İlk yapıcısı Me'mun Halifedir, derler. Amma kale kapısının üstünde «Şahlar şahı Şah İsmail» diye yazılmıştır. Burayı, 941 tarihinde Süleyman Han'ın veziri Rüstem Paşa fethetmiştir. Sonra Acemler ele geçirmiş, 993 tarihinde de Sultan Üçüncü Murad zamanında Çıgalazâde Sinan Paşa tekrar fethetmiştir. Tekrar Acemler ele geçirmiş ve 1039 tarihinde Dördüncü Murad Han'ın veziri Hüsrev Paşa Dergizin, Cemcenâb ve Pilever kalelerini fethettiğinde bu Bağ-ı Cenân kalesini kuşatmak istemiş, fakat bu çok güç bir iştir diye, hemen bütün askerini çapul ve yağmaya salmıştı. Bağ-ı Cenân sahrasındaki Çiğ-i Ali adındaki kaleye varınca, sekizyüz kadar şehir gibi kenti yağma ve talan edip halkını da perişan ederek bol miktarda mal elde edip dönmüşlerdi. Kaledekiler bu hali görünce amana düşüp kalenin anahtarlarını teslim ettiler. Palu hâkimi Ali Bey de kaleye muhafız tayin olundu.

İleri görüşlü vezir oradan kalkıp Bağdad'dan fetihsiz olarak dönünce, bu kale de Osmanlı'nın eline geçmemiş ve bu güne kadar Acem elinde kalmıştır. Sonra bizzat Bağdad fâtihi Dördüncü Sultan Murad Han Irak'ı fethederek Hemedan, Dergizin ve bu Bağ'ı Cenân taraflarına bakmadan İstanbul'a dönmüştür. Böylece kale de devamlı şekilde Acem elinde kalmış ve gitgide mâmur hale gelmiştir. Ayrı bir Hanlık olup, üçbin askere sahiptir. Müslüman Mollası, hocası, fakîhi ve oniki hâkîmi vardır.

Buradan kıbleye giderek Yasavul kentine geldik. Beşyüz hânelidir. Yine kıble tarafına gidip, Çiğ-i Ahmed kalesi sahrasında bulunan Badanlıca kasabasına geldik. Eskiden Şehrizor'a bağlı imiş. Şim-

di Mihriban idaresinde sekizyüz hâneli büyük bir kasabadır. Buradan yine kıble tarafına giderek Mihriban kalesine geldik.

Mihriban kalesi: Serdar-ı muazzam Hüsrev Paşa, Hemedan ve civar kaleleri kuşattı. Aman vermeden, cenk ederek onyedi aded metin kaleyi fethetti. Kendisi Çiğ-i Ahmed ve Hılle kalelerini tamir ettirirken, Mihriban kalesi üzerine Rumeli eyâleti pâyesiyle Arnavut Deli Yusuf Paşa, Haleb Paşası Çerkes Mehmed Paşa ve Yeniçeri Ağası ile kırk oda kapıkullarını, dörder bölük sipahileriyle yeteri kadar topçu, cebeci, seksen aded şâhi top ve kırk bin asker gönderip kuşattırdı. Ordu, kale altına varıp çadırlarını kurarak yerleşirler.

Şah tarafından elli bin seçkin asker de hanlar hanı Zeynel Han kumandasında Osmanlı askeri karşısına yerleşir. Osmanlı askeri kumandanı işin sonunu düşünüp, o an Hüsrev Paşa'ya haber gönderip yardım ister. Hüsrev Paşa da onbin kadar seçkin fedai askeri yardıma gönderir. Zeynel Han ise bu kadar askere karşı yine durur. Yapılan cenkte Acemler galip gelir gibi olurlar ve ordunun bir kanadından girerler, mal hevesine düşüp çadırlarını kasaba taraflarına alırlar. Halil ve Hüseyin Paşalar bu hâli görüp, «Oldu olacak, amma serdar Hüsrev Paşa'ya ne cevap verelim?» diyerek, bütün gâziler dalkılıç olup Acemlerin üzerine hücum ederler. Acem'e hiç göz açtırmayıp şiddetle saldırırlar. Bir taraftan Rumeli eyâleti gâzileri de toplariyle hücum ederler. Acemler iki asker arasında kalarak başlarını kurtarmak derdine düşerler. Hücumun şiddetinden beş yerden yenilgiye uğrayıp, Mihriban nehri üzerindeki Şah köprüsüne can havliyle yetişirler. Osmanlı askeri de peşlerinden gidip kırar. Köprüden geçerken niceleri düşüp boğulurlar. Bu cenkde Osmanlı askeri bolca mal elde eder. Hattâ askerin biri bir katar deve yükü mala sahip olmuş da, «Acaba ben bu kadar malı neylesem gerek?» diye şaşkınca gezermiş... Sonra, gâziler zaferle ve bolca mal ile orduya döndüler. Divanda bütün iş erlerine mertebelerince ikramda bulunuldu. Bu sevinçli olay üzerine, Serdar-ı Muazzam Mihriban kalesi üzerine gitti. Çiğ-i Ahmed kalesinden doğu tarafına iki merhâlede gelerek kaleyi kuşattı. Askerini de metrislere yerleştirdi. Aslâ aman vermeyip, 1039 tarihinde kaleyi fethetti. Sonra kaleye Maraş Paşası Süleyman Paşa'yı muhafız tayin etti. Buradan yine serdar-ı muazzamlıkla Bağdad'a döndü. Allah'ın emri ile fethedemeden, üzüntüyle Musul kalesine geldi ve burada yüksek bir kule yaptırdı. Sonra Şehrizor kalesini tamir ettirip o kışı Tokat'ta kışlarsa da, orada şehit olup Ahirete göç eder.

Beri tarafta, Acemler Tanrı'ya şükrederek eğlence ve şenlikler yaparlar. Nihâyet 1048 senesinde Murad Han bizzat Bağdad'ı fethederse de, arkasına bakmadığı için Mihriban kalesi Acem elinde kalır.

Mihriban kalesi: Halen Acem elindedir. Irak toprağında ayrı bir hanlıktır. Dörtbin askere sahiptir. Zamanımızdakı Han'ının ismi Tablar Han olup Kehrevanlı, cesur ve yiğit bir kimse idi. Mihriban şehrinin mollası, Müslüman hocası, şerîfüleşrafı, kelenteri, münşîsi, darugası, yasavul ağası, şehbenderi ve oniki hâkimi vardır. Dar-ı Cenân ile buranın arası iki merhaledir. Buradan hareketle Sine şehrine geldik.

Eski Sine şehrinin özellikleri: 647 tarihinde, Kürdistan hâkimlerinden Emir Gıyâseddin yaptırmıştır. Bundan sonra birçok hükümdar eli değiştirmiştir. Irak toprağında, Bağdad'ın doğu tarafında, geniş bir sahrada bir sur ile çevrili olup, Acem elinde ayrı bir sultanlıktır. Kalesi Bağdad, Musul ve Şehrizor hududunda olduğundan gelişmiş olup, içinde yüz kadar darca ev vardır. Ayrıca kalede bir câmi ve üç erzak ambarı vardır. Diğer imâret ve binâları şehir dışındaki varoştadır.

Sine şehrinin varoşu: Etrafı toprakla yapılmış, altı bin adım çevre uzunluğunda bir surdur. Kuvvetlice hendeği ve iki kapısı vardır. Bağdad kapısı kıble tarafına, Musul kapısı da kuzeye bakar. Sur içinde altıyüz hâne vardır. En büyüğü Sultan sarayı ve Molla'nın evidir. Oniki zâbiti, hanı, hamamı ve yeteri kadar da dükkânı vardır.

Etrafı çöl olduğundan bağı azdır. Eskiden bu kale çim ile yapılmış imiş. Zamanla harab olmuş ve 1039 tarihinde Dördüncü Murad'ın veziri Hüsrev Paşa Bağdad üzerine serdar-ı muazzam olduğunda bu Sine şehrine yaklaştığı zaman, kalede bulunan Acem askerleri savaşmaya güçleri yetmediğinden kaleden kıymetli eşyalarını alıp kaçarlar. Hüsrev Paşa da ordusu ile kalenin altında durup kaleyi seyrederken görür ki Bağdad'ın fethi için önemli bir kaledir ve Bağdad'ın doğusunda olup her an Bağdad'ın yardımına faydalı olur; amma pek harap olup, kale denecek bir yeri kalmamıştır. Derhal askerlerine emredip, o civardaki ustaları getirtip derin bir hendek kazdırır. Macun gibi kerpiç ve kireç ile bir kale yaptırmaya başlar. Tam bir ayda kerpiçten bir kale yaptırır ki dil ile anlatılamaz. Cephâne ve diğer malzemesini bu kaleye doldurur. Halil ve Zülfikâr Paşalar ile birçok emiri kaleye muhafız tayin eder. Kendisi de Bağdad üzeri-

ne yürür. Amma muvaffak olamadığından, Acem fırsatı kaçırmayıp bu kale ile Çiğ-i Ahmed kalesi üzerine Irak askeri ile gelir. Daha cenk başlamadan, kale içindeki askerler cephâne ve malzemeleri bırakıp kaleden kaçarlar. Bu askerler Musul kalesine varıp serdar Hüsrev Paşa'ya haber verirler. Paşa, diğer emir ve esirleri yanına çağırıp :

— «Bre mel'unlar, ben size Allah'ın vakfından bu kadar hesapsız cephâne verdim. O Sine kalesini ben öyle sağlam yaptım ki, [illegible] at kuşatmaya dayanırdı. Bari üç gün cenge tahammül edeydiniz. Allah'ın emri ile ben iki günde yardıma giderdim. Niçin cenk etmeden Sine kalesini bu kadar çok mal ile düşmana verdiniz?»

Diyerek, bu işin başında olan kimselerden yüzelli adamın kellesini çadırı önünde bedenlerinden ayırttırır. İşte o zamandan beri Sine kalesi Acem elinde kalmış iken, 1047 tarihinde Bayram Paşa Bağdad üzerine serdar-ı muazzam olarak giderken, Şam veziri Küçük Ahmed Paşa'yı Şam eyaletinin kırkbin seçkin askeriyle buraya gönderir. Ahmed Paşa Sine kalesi altına geldiğinde yetmişbin İran askeri ile karşılaşır ve cenge tutuşurlar. Allah'ın hikmetinden olacak, Ahmed Paşa tahtırevan içinde hasta yatarken başsız, buğsuz cenk eden askerimiz yenilgiye uğrayıp, kırıla kırıla pek az kimse kurtulur. Bu Osmanlı şehitlerinin kemikleri üç yerde yığın halinde halen durur.

Buradan hareketle Kum şehrine geldik.

Kum şehrinin vasıfları : Şehrin kurucusunun İran Kisralarından Nuşirevan Adil olduğu, içindeki yüksek bir sütun üzerinde resmedilmiştir. Bu şehre Kamer'ül-Kum da derler. Ben, seyahatım sırasında Kırım'da, Akkirman yakınında bir Kamer'ül-Kum-i Rum deryası gördüm. O da, bu da önceleri cinler idaresinde imiş. İnşallah, yeri gelince bu da anlatılır. Amma burayı Meval ve Benî-Kes halkı ele geçirip imâretine mâni olur. Nuşirevan'dan sonra, 254 tarihinde Halife Me'mun da burayı imar etmiştir. Sonra sırasiyle Şah Gıyaseddin, Timur Han oğlu Yakup Şah tamir etmişlerse de, daha sonra Süleyman Han ve Üçüncü Murad Han devirlerinde fethedilmiştir. Amma yine de Acem elinde kaldı. Süleyman Han devrinde 954 senesinde, Şah İsmail'in oğlu Elkas Mirza Han burayı harab etti. Bunun sebebi şudur: Şah Mirza'nın kardeşi Şah Tahmasb İran Şahı olunca, küçük kardeşi Elkas'a Şirvan Şemâni hükümetini vermişti. Fakat, Elkas şahlık iddiasında bulundu. Sonunda Mirza Elkas'ın Şah Tahmasb'a güveni kalmaz. Kapçak ve Kaynak vilâye-

tinden Kırım'a, oradan gemi ile Rum'a gelir, Süleyman Han'ın tahtının ayağına yüzler sürüp büyük bir saraya yerleşir. Sonra Türkmen, Kürdistan ve diğer yerlerden Elkas Mirza'ya seksenbin kadar dirinti asker verilir. Bağdad diyarına ve oradan Hemedan, Dergizin'e gidip bütün Azerbeycan'ı harab ederek nice hazineler ve defineler elde eder. Sonra Haleb kışlağında Süleyman Han'a yetişip tahtını öper, birçok değerli hediyeler sunar. İşte, o asırdan beri bu şehri Elkas Mirza'nın harabından dolayı gelişememiştir. Şehirde binaltıyüz kadar su kuyusu vardır. Bir tarafı çöl olmakla akarsuyu yoktur. Bütün imaretleri kuyu dolaplariyle sulanır. Bilginleri ve şeyhleri diğer şehirlerdendir. Şehir halkının hepsi Şiîdir.

Batlamyos'un yazdığına göre, şehir ondokuzuncu iklim enleminde bulunmaktadır. Havası sıcaktır. Yiyecek ve tahıllarından buğday ve arpası az olur. Çoğu zaman dışardan getirilir. Amma her nimeti güzel, hele helvası pek hoştur. Fındığı, fıstığı gayet boldur. İçeceklerinden Şiraz şekeri şerbeti ve zule suyu, toknarı ve müsellesi çok lezzetli ve tatlıdır.

Bin kadar bağ ve bahçesi olup, eskiden beri her biri çeşit çeşit köşklerle donatılmıştır. Ser-i Cem bağı meşhurlarındandır. Bu şehir, Hemedan'ın doğusunda ve beş merhale yakınlıktadır. Eski zamanda sağlam ve büyük bir sur imiş, Kasr-ı Lusus şehrine de yakındır. Buradan kalkarak Kâşan şehrine geldik.

Kâşân Şehri'nin özellikleri: Tarihçi Makdisî buralarda seyahat ettiğinden güzelce anlatmıştır. İlk kurucusu Menûçehir olup, zelzeleden harab olmuş ve senelerce terkedilmiş olarak akrep ve çıyan yuvası olmuştur. Sonra su ve havasının güzel oluşundan söz edilip, Irak toprağında böyle büyük bir şehrin harab kalması doğru görülmemiştir. 243 senesinde, Mü'minlerin Emiri Harun Reşid'in hanımı Zübeyde Hanım, Karun hazinesi harcayıp bu şehri öyle güzelleştirir ki, sanki Lâristan şehri olur. Sonra Kâşân şehri birçok hükümdarın eline geçmiş, bazen harab ve bazen imar olmuştur. Sonunda Bağdad Halifesi el-Mustansır Billah elinde iken Moğol kavmi gelip Bağdad'ı ele geçirdiklerinde, bu Kâşân'da Aka Cay adındaki veziri hâkim ederler. Vezir şehri öyle imar eder ki, sanki Şam olur. Son Padişahı olan İnçul Şah Bağdad'dan Kâşan'a gelir ve böylece İnçulluların hükümet merkezi olarak gelişir. Moğollar'da şahlara İnçulyân derler.

İnçulyan üç kişidir, üçü de bu Kâşan'da öldürülmüştür. Şehrin dışında, yüksek kubbeli bir yerde İnçulyan kabri olarak hâlâ dur-

maktadır. Moğollar kendi lisanlarınca bu şehre Kasuvat derler idi. Kürtler Keşav, Hindliler Kerdiman yani akrep diyarı, Araplar Kâsibân yani kârediciler, Çağataylılar Keşân ve Acemler Kâşân ve Kâşan derler. Şehrin eski adı Kılman'dır. Sonra Zübeyde Hânım burayı 452 haftada tamamladığından, ebced hesabı ile 452 demek olan Kâşân adı verilmiş. Daha sonra 791 tarihinde Timur Han Irak'a sahip olunca, zâlim huyundan dolayı her yeri harâb ederken bu Kâşan'a acımış ve oğlu Yakup Şah'a ihsan ederek başkent yaptırmıştır. Süleyman Han'ın fermaniyle Şah İsmail'in oğlu Elkas Mirza birtakım kimselerle gelip, hem bu Kâşan şehrini hem de Hemedan'ı harab etmiştir. O asırdan beri fazlasiyle mâmur olmaya yüz tutmuştur. Biz de denizden damla, güneşten parça kadar anlatmaya başlayalım :

Kın Kâşân Kalesi'nin şekli : Menücehr'in yapısı olan Kın kalesidir. Kâşan şehri dışında, sahralı bir vadidedir. Kıble tarafı Kın dağıdır. Bunun eteğinde, iki fersah kadar uzaklıkta yeşillik, gülüstanlı, bostanlı bir yerde, dört köşeli, bir çeşit toprakla yapılmış güzel bir kaledir. Sanki Kıbrıs adasının Magosa kalesidir. Çevresinin uzunluğu onüçbin yediyüz adımdır. Bu hesap, kale duvarları üzerinden yapılmıştır. Dışındaki hendeğin etrafı ottur. Hendeği gâyet derin olup temizdir. Duvarının yüzü, yağmur ve güneşten zarar görmemesi için baştan başa horasan ve kireç ile sıvanmıştır. Beyaz inci gibi durmaktadır. Duvarının yüksekliği seksen zira, genişliği yirmi zira kadardır. Üzerinde nice süvariler cirit oynayıp şakalaşırlar. Bu şehir, Kum şehrinden biraz küçükcedir. Suları hep Kınkaban dağından gelir. Domatiz nehri ile birleşerek şehrin bütün imâret, bağ ve bostanlarını sularlar. Şehir, ondokuzuncu iklim enleminde kurulmuştur. Şehirde akrep ve çıyan çok olur. Bütün halkı iş sahibi olup dükkanları vardır. Burada işlenen savaş âleti ve silah takımları hiçbir yerde görülemez. Hakikaten buranın halkı bu yönden çok marifetlidir. Buranın kaz yumurtası bir yerde bulunamaz. Armutları ve muşmuşı gayet sulu ve lezzetlidir. Şehirde akrep çok olduğundan, bazıları Gejdüm şehri diye isimlendirmişlerdir. Öyle akrep olur ki, her biri Rum denizinde olan yengeçler kadardır. Kuyruğunu kıvırıp yerdeki haşerâtı avlamaya gittiklerinde keler gibi seğirtip avlanırlar. Katırı tırnağından, deveyi tabanından soksa, aman ve zaman vermeden öldürürler. Allah'ın hikmeti bu ya, Harun Reşid'in hanımı bu şehri onarırken bir kâhin bulup bu akrepler için bir tılsım yaptırmış ve Navan adlı kilisede gömdürmüş. O tılsım üzerinde, vefk ilmine göre, «misafirim, misa-

firim» diye yazılıdır. Hâlâ şehir halkından veya başka yerlerden gelen biri şehre girerken üç defa «Misafirim!» diye bağırıp girerse, kendisine bir zarar gelmez. Hakikaten bu gibi zararlı hayvanlar ne kadar can sıkar! Hattâ bizim seyahat arkadaşımız Horasanlı Baba Abdi, Anadolu diyarlarından Balıkesir şehrinde pire derdinden rahatsız olunca, şikâyet edici bir manzume yazmış ve Kâşan'ın akreplerinden de söz etmiş:

«Ne pire her biri bir yerden eder ise hücum
Ne pire bilmez aman, vermez aman, cana kıyar
Pire bir heyet ile halka hücum eyler ki
Devi de bağlasalar eyleyemez bunda karar
Böylece bir pireyi görseler idi bî-şek
Ehl-i Kâşan der idi akrebe rahmet her bâr
Balıkesride Hüdâ, Abdiye kılmazsa meded
Pireler anı şehit eyleyecek zâr ü nezâr.»

Geçmiş hükümdar ve Sultanların ziyaret yerleri: Bizzat Hazret-i Ömer (R.A.) Basra'yı Haricîler elinden aldığında, bütün ashâb-ı kirâm ile Hazret-i Halid bin Velid bu Kâşan üzerine gelmiş ve burada yapılan cenkte nice sahâbe-i kirâm, Muhâcirîn, Ensar'dan kimseler şehit olmuşlardır. Kaşan'ın fethi Esved bin Mıkdad eliyle olmuş ve nice seneler ashâb-ı güzîn elinde kalıp gelişmiştir. Birçok sahabe evlâdı Karâne-i Arab denilen yerde gömülüdür.

Bu şehri iyice gezip gördükten sonra doğu yönüne, şenlikli kentler içinden giderek Zelbezen kentine geldik. İkibin hâneli, bağlı-bahçeli bir yerdir. Oradan yine doğuya giderek Cerbankan şehrine geldik.

Cerbankan şehrinin özellikleri: Nuşirevan Adil'in emirlerinden Hâtem Tâî adındaki Arabın kardeşi Emir Cerbankan tarafından kurulduğu için, Cerban Han adiyle meşhur olmuştur. Moğollar bu şehre Kan derler ki, Çince ve Moğolca Kan (hâkim) anlamındadır. Burası Irak toprağında, Acem Şahı hükmünde ve Kâşan eyâletinde ayrı bir sultanlıktır. Bin kadar askere sahiptir. Sur harab ise de şehir mâmurdur. Etrafı tamamen hendektir. Ondört kapısı vardır. Sırasiyle: Mihriban şehri kapısı, Isfahan şehri kapısı, Kâşan şehri kapısı, Save şehri kapısı, Demavend şehri kapısı, Bağdad şehri kapısı, Deylem şehri kapısı, Dutenk kapısı, Elmut kapısı ve diğerleri...

İşte bu kapılar içindeki şehirde yedibin kadar güzel ev vardır. Cami ve hamamları, han, çarşı ve pazarları gayet düzgün ve işlektir. Halkın hepsi Şiîdir. Amma Acemlerin bilgin ve değerli kimseleri dense lâyıktır. Hepsi şakacı, Farsça okuyup yazan merd kimselerdir. Özellikle çocukları gayet dürüst ve olgun olurlar. Mekteplerinde okunan hece harfleri şöyledir:

Harflerin hecelenmesi: (Elif), bile elâüblü elâ el elli el üb, (B), bile belâbil, bel belâ bülbül ve li bülbüf. (T) tie telâ teltetel ve telâ vel telli tel tüt. (S) sile selâ sesel ve selâ sel ses. (C) cem cemle celâ cel ve celâ cel celli cel cüş. (H), ha hale hale hal ve halâ hah hahal hah ve ilâ... İşte, yirmidokuz harf bu şekilde okunur.

Bu harflerin sesleri şöyle söylenir: (Elif) alt «e», alt «i», üst «ü». (B), alt «be» alt «bi», üst «bu». T, alt «te», alt «ti» üst «tu». (S), alt «si», üst «su». (Cim), alt «ce», alt «ci», üst «cu». (H), alt «ha», alt «hı» üst «hu»... gibi.

Şehir halkı: Bu şehrin halkı, çeşitli acaib ve garip ilimlerle felsefe ilmine vakıftırlar. Son derece Şiîdirler. Çizgili, hakalı, iki peşli kaftan giyip başlarında tac, ayaklarında yeşil don ve yeşil pabuç ile gezerler. Halkın çoğu musiki ilmi üzerine çalışırlar ki, her biri eğlence yerlerinde ellerine birer daire alıp oniki makam, kırksekiz terkib, yirmidört usül ile hoşca vakit geçirirler. Dinleyen sonsuz bir hayat bulur. Çoğunlukla dörtlükleri Horasan usulünde bestelenmiştir. Bunlardan bazı örnekler:

Saba makamında ve Evfer usulünde Karaçıka bestesi:

Tebriz'in bağı güzel ey cânım
Bağçesi, dağı güzel ey cânım
Dün işitdim ki rakîbim ölmüş
Bu haber dahî güzel ey cânım.

İşte bu şekilde, sahralarda, köşe-bucak söz ve saz yaparlar.

Kum şehri buraya bir merhale uzaklıktadır. O yol üzerinde ve bu şehrin dışında bir mezarlık vardır ki, «Kimi Cem'dir, kimi Dara; yatan mevtayı söyletsek» mısrası üzere, nice sultanlar ve kaanlar orada yatarlar. Bunlardan Kırklar makamı, Hazret-i Hızır makamı, Penç Hüseyin makamı, Ricalül-gayb makamı, Ümenâ makamı, Nücebâ makamı gibi ziyaret yerleri de çoktur.

Buradan doğuya doğru gidip eski Save şehrine geldik.

Eski Save şehrinin vasıfları: Burayı tarihçiler, Nuh Nebî tarafından yapılmış olarak gösterirler. Bunun için Ka'd-ı Sâve derler.

Ka'd, Arapçada şehir demektir. Güya bu şehir o zaman öyle mâmur imiş ki, enine ve boyuna bütün sahası üç günde dolaşılırmış. Sonra Hazret-i Peygamber'in doğumundan 600 yıl önceleri ve muhtemelen Hazret-i İsa zamanına tesadüf eden bir zamanda, Buhtunnasr Kürdistan'dan Yahya'nın kanı için ayaklanıp bu Sariye'ye gelmiş ve ikiyüzbinden fazla Yahudiyi öldürtmüş, şehri de harab etmiştir. Sonra Şah Yezdücerd burayı geliştirmiştir. Halen Irak toprağında, Kâşân'a bağlı ayrı bir sultanlıktır. Bin aded seçkin yiğide sahiptir. Molla ve hocası, nakîbi ile oniki hâkimi vardır. Kalesi harabtır. Eskiden toprak ile yapılmış olup, sınırda olduğu için suru harap ve yıkıntı halinde kalmıştır. Amma dış şehirde toplam beşbin adet alçaklı yüksekli, amber kokulu, temiz toprak ile örtülü ev vardır. Bütün hayratı ve imaretleri Kum şehrindekilere benzer. Havası, suyu ve halkının dinç oluşu nedeniyle, bu şehir Hemedan'dan sonra diğer şehirlerden üstün tutulur. İçlerinde birçok Sünnî var. Çâryâr-ı güzîn (Dört Halife)'e sövmedikleri gibi sövenleri de sonsuz olarak beldeden sürgün etmek için ellerinde Şah'ın fermanı vardır. Bu şehrin özelliklerini tam olarak yazsak uzun bir müsvedde olur. Amma iyiliklerinden iki şeye aşkolsun: Birincisi, bu şehir halkı tamamen askerdir ki bir şeye muhtaç değillerdir. Bir de nizam ve intizam ile narh ve vergi kanunlarına aşkolsun. Her gece bütün dükkânları açık kalıp, herkes evlerinde korkusuz ve kuşkusuz yatarlar. Bekçiler tâ sabaha kadar beklerler. O kadar güvenli bir şehirdir ki, yiyecek ve içecek gibi şeylere bahçe ve dükkânlarında bile el sürmezler. Ayrıca bu şehrin yumurtası, pişmiş tavuğu, çorbası, pilavı ve herisesi hep tartıyla satılır. Asla kile, şinik, alebe ve peymâne kullanılmaz. Halkın bu şekilde yeminleri vardır. Öyle bolluktur ki, bir gez buğday tanesi yarım Abbasi (İran parası)'ye, bir batman beyaz ekmek bir Tiflis katıgisinedir. Bir şıkk tereyağı üç katıgiye'dir. Bütün halkı bilgin ve ince fikirli olduklarından gayet hesapçıdırlar. İş ve kazanç için, bir tâneye varıncaya kadar hesab ederler ve «Şeyh Safî kanunudur» diye Şâhın narhı üzere verirler.

Bu şehrin narh ve ölçü birimleri: Gez: 748800 dirhem; şık: 62400 dirhem; kıkız: 12480 dirhem; bir kıkız: 12 sâ'dır; mekûk: 1560 dirhem; sâ': 1040 dirhem; müd: 520 dirhem; mütn: 260 dirhem; rıtl: 130 dirhem; stad: 600 dirhem; dirhem: 33 arpa ağırlığı; kırat: beş arpa ağırlığıdır. Uzunluk ölçüsü olarak fersah: 12.000 adım; mil: 400 adım; adım: dört ayak; bir ayak: uç uca 22 arpa boyu kadardır. Havka arşını: üç karış, iki parmaktır; mimar arşını: bir terzi zira'ı ve üçte birden fazla; bir Mekke zira'ı: Mekke-i Mükerreme tamir

olduğu zaman çıkarılmıştır ki birbuçuk terzi zira'ıdır. Bu hesap ve kitaplardan da anlaşılacağı üzere, Save şehri halkı hesap ilminde sanki Hindli Feyzullah'tır.

Bu şehirden yine doğuya giderek Haydarkan kentine geldik. Yüz hâneli, câmi ve hanlı, büyük bir kasabadır. Buradan da güneye doğru giderek Sultan Duza' kasabasına geldik. Kâşan hanlarının hassı olup bin hâneli, şenlikli bir kenttir. Buradan yine güneye giderek meşhur Rey şehrine geldik.

Rey Şehri'nin özellikleri : İran tarihçilerinin yazdıklarına göre, bu şehrin ilk kurucusu eski İran ve Turan şahlarından Kiyomers Şah'tır. Günler geçtikçe her taraftan isyancıların elinde harabeye dönmüşse de, sonra Şah Hoşenk yeniden yaptırmıştır. Öyle mâmur hale gelmiştir ki, eski Bağdad bunun yanında bir kasaba kadar olamazmış... Dünya hali üzere nice hükümdarların eline geçmiştir. Şimdi Irak toprağında ve Acem idaresindedir. Demavend dağının batısında yeşil bir sahada, Bursa şehri gibi dalgalanır. İrem bağı gibi kat kat, gönül açıcı, ferah bir şehirdir. Bu güzel şehrin doğusundan batısına kadar uzunluğu tam iki fersah yani yirmidörtbin adımdır. Tire ve Manisa şehirleri gibi uzuncadır. Eni yarım fersahtır. Şehrin batı tarafında ve iki merhale yerde Akra' dağı vardır ki Kürdistan hudududur. Save şehri bu şehrin doğusunda ve üç merhale yerdedir. Biz ağır ağır, iki menzilde geldik.

Hâkimleri : Han'ı yedibin kadar askere sahiptir. Şehir mollası, namlı hocası, seyyidler şeyhi, eşikağası ve mihmandarı vardır. Bu hâkimleri şehir içinde gerçekten adâletli şekilde hareket ederler.

İmâret ve hânedanları : Gerçi diğer diyarlar gibi kalesi mâmur değildir amma, şehir gayet mâmurdur. Dokuzbin sekizyüz kadar kapı sayılır ki bağlı, bahçeli evlerdir. Her kapıda en az onar, onbeşer hâne bulunur. Binalar hep kerpiç ile yapılmıştır. Kapı ve damları hep temiz toprak ile sıvalıdır. Şehrin etrafında duvar ve hendek vardır. Hendek geniş ve derindir. Bu şekilde, eşkiya ve âsîlerden güvenlidirler. Şehrin sekiz kapısı vardır. Hepsi ağaçtandır. Yollar son derece dardır. Zira Arap ve Kürt âsîlerinin korkusundan yollarını dar yapmışlardır; bir taraftan düşman şehre girerse, daracık yollarda sıkışıp güçlük çeksin diyedir bu. Asîler geçerken her evin dam, pencere ve balkonlarından ev sahipleri ok, tüfek, sapan ve taş atarlar. Bu şekilde düşmandan intikam alırlar.

Şehrin her evi Sakızadası evleri ve Haleb evleri gibi kaleye benzer evlerdir. Şehir içinde yüzon aded çeşme vardır ki, gelen geçen

misafirler ve hayvanları içerler. Amma şehir halkının tabiat sahibi olanları kuyu suyu içerler. Kerbelâ şehitleri aşkına yetmiş yerde sebil yerleri vardır. Bunlardan Şah sebili gayet güzeldir. Şehrin batısındaki Demavend dağından iki küçük nehir gelip şehrin bağ ve bostanlarını, ev ve dükkânlarını sular. Akarsuları Demavand dağının demir madeninden geldiğinden tatlı değildirler. Bu sebeble şehir içinde dokuz bin hayat suyu gibi su kuyuları vardır. Bu Rey şehrinin havası diğer diyarlar gibi hoş değildir, sıcak olur. Yaz ve kış, bütün halk her gece damlar üzerinde yatarlar. Gecesi gayet hoş olur. Şehrin etrafında kazılan birçok yerde kıymetli Bedehşan laâl'i ve Seylan yakutu çıkar. Bu şehrin tarla ve bostanları Demavend dağından gelen sular ile sulanır.

Demavend dağı yaylağı: Bu yer yüksek bir dağ olup, eskiden yedi aded sağlam sur ile çevrili ve Demavend kalesi adiyle meşhur imiş. 995 tarihinde, Üçüncü Murad'ın veziri Cığalazâde Sinan Paşa Demavend'i yedi günde fethedip yer ile bir etmiş ve Demavend dağından beşyüzbin koyun sürmüştür. Hâlâ yine bu yaylada bir milyon kadar hayvan bulunur. Bu yaylanın doğu tarafında yaylayan Avşar, Kehrânî, Dumboli ve Demdemi Türkmenlerinden yayla haklarını, Acem Şahı tarafından tayin edilmiş olan Rey şehri Han'ı alır. Yine Demâvend dağının kıble tarafında ve batısında yaylayan Urban, Türkmen ve Taberî kürtlerinden yayla hakkını, İmadiye hâkimi ile Akra beyi alırlar. Tâ bu derece verimli büyük bir dağ olup, demir madeni pek çoktur. Bu sebeble suların tadı ve faydası yoktur. Bunun kuzeyinde Akra dağı bulunur.

Akra dağı: Doğru adı Akra' dağıdır. Bu da Rey şehrinin kuzey batısında, üç merhale uzaklıktadır. Ağaçsız ve çıplak bir Akra' dağıdır ki, Kürdistan'ın Akra beyi ile Acem arasında bulunur. Evvelce buradan İmadiye'ye giderken, bu Akra' dağında dinlenmiş idik. Molla Kârunî, «Bu dağda altın madeni vardır amma, Kürt diyarında olduğundan halis altın çıkarılmayıp vergisi gelirinden fazladır» demiş idi. Meğer yalan imiş. Ben Rey şehrini gezerken, Akra' dağından yedi katar katır yükü toz altın Rey'e geldi. Han, tizâb (kezzap) ile suyunu çekip sonra ateşte eriterek yumuşak bir saf altın yaptı ki tarif olunamaz. Han yine o katarlarla külçe olarak altını Şah'a gönderdi. Bu Rey şehri etrafında bir işyeri temelini kazsalar altından beş, on veya onbeş parça kıymetli lâal ve yakut taş çıkar.

Garip bir yer: Bu şehrin içinde ve dışında, her sene mutlaka birer, ikişer define para çıkar. İşte bu sebeble birçok kimse işinden

gücünden olup, gece gündüz Ferhad gibi çalışarak define bulmaya çalışır, kendilerini berbad ve perişan ederler. Bunun bir fenalığı da şudur: Bu yerde define vardır diye meselâ bir eve yüzlerce adam üşüşüp kazmalar vurur, bu güzel şehri eski Mısır gibi harab edip baykuş ve karga yuvasına çevirirler.

Rey şehrinin ziyaret yerleri : Hazret-i Ömer'in halifeliği zamanında, seçkin sahâbeden nice Muhâcirin ve Ensâr bu Rey şehrinde otururlardı. Ahirete göç edenleri bu şehrin yakınına gömerlerdi. Eshâb-ı Güzîn kabristanlığı şehrin kıble tarafında olup, önemli bir ziyaret yeridir. Şah Ruhkay ziyaret yeri: Yüksek kubbeli bir türbede yatmaktadır. Selmân-ı Kufî ziyaret yeri: Sucuların piri olup, Hazret-i Ali belini bağlamıştır. 130 yaşında vefat etmiştir. Şehir dışında bir kubbede yatar.

Rey şehrini bu şekilde gezip gördükten sonra batı tarafına, Demavend dağının kıbleye doğru olan tarafına gidip Şah Ali kentine geldik. Rey toprağında kalenterliktir. Burayı da geçip bir iç açıcı, ferah, Cenân bağı misâli ormanlık içindeki pınarlardan içip, gidip Demavend dağı kalesine geldik.

Demavend kalesi : Eskiden bu yerde Abbasî halifeleri bir kale yaptırmıştır. Amma kerpiç yapı olduğundan gün geçtikçe berbad olur. 995 tarihinde, Üçüncü Murad'ın veziri Cığalaoğlu Sinan Paşa serdar-ı muazzamlık ile Bağdad'a gelir. Buradan bir ordu ile Cemcemâl yolunu takiben Azerbeycan vilâyetindeki Dilaviz şehrine doğru gider: Rey, Kum, Kâşan, Dergizin, Hemedan, Mihriban, Bağıcenân, Lısûs, Gazvin, Cemcenâb, Şehribân kalesi ve Tebriz şehrine varıncaya kadar nice kale ve şehirleri yağma ve talan etmeye karar vermişti; zira evvelce Seraz kalesi altında yenilgiye uğramıştı.

Bu kötü şöhretinin intikamını Acem'den almak için Bağdad'dan orduyu alıp çıkar. Birçok kaleleri ve mesâfeleri geçerek Demavend dağına gelir. Bakar ki Bağdad ile Hemedan ve Tebriz yolları üzerinde korunulacak bir kale yoktur, bütün gaziler ile görüşüp Demâvend dağında bir sur yapılmasını faydalı görür ve kale yapılmasına başlanır. Kendisi de askeriyle o civardaki altmış aded kaleyi fethedip, tâ Tebriz şehrine varıncaya kadar bütün kasaba, köy ve kentleri yakıp yıkarak yerle bir eder. Aslında bütün İranlıların vücudlarını dünya sahifesinden kaldırmak istemişti. Bu kadar yağma olunan yerlerden öyle mal elde edilmişti ki miktarını Allah bilir. Bütün Müslüman gaziler o kadar mala sahip oldular ki, böylece

daha önce Serav'da yenilgiye uğradıklarının yüzbinlerce katı ile Acem'den intikam alındı. Hâlâ Acem diyarında destanı söylenir.

Serdar Cığalaoğlu, sonra yine Bağdad tarafına döndüğünde, nice sağlam kaleleri daıi fethetti. Yapımına başlanan Demavend kalesine geldiğinde henüz tamam olmadığını görünce, askeriyle derhal tamamlamış ve 955 tarihinde Demavend kalesi hizmete girmiştir. Kaleye üçbin asker, yetmiş top ve binlerce cephâne ve malzeme koyup, kendisi Bağdad'a dönmüştür.

Demavend kalesi Demavend dağı eteğinde, yüksek bir tepe üzerinde yüksek bir kaledir. Çim toprağı ile sıvanmış bir surdur. Etrafında hendeği yoktur. İki kapısı vardır: Biri Rey kapısı, diğeri Bağdad kapısıdır. Kale içinde halen üçyüz ev, Üçüncü Murad Camii, han, hamam ve yeteri kadar dükkânları vardır. Çevre uzunluğu iki bin adımdır. Acem elinde, Rey şehrine bağlı sultanlıktır. Bin aded seçkin askere sahiptir. Suyu ve havası hoş olup, bağ ve bahçesi, çeşitli süs eşyaları ile süslü köşkleri, üzüm bahçeleri vardır. Halkının hepsi Şiî mezhebindendir.

Demavend dağı : Bu dağ da Bîsütûn ve Elvend dağı gibi yüksek bir dağdır. Yüzbinlerce hayvan, yaylasında otlayıp beslenir. Bu dağ üzerinde Arap. Acem ve Türkmen göçebeleri yaylayıp, Rey Hanı'na ve Bağdad valisine yayla hakkı verirler.

Buradan yine Demavend sahrası içinden mâmur ve âbâdan kent ve beldeleri geçip, beş saatte Şah köprüsü menziline vardık. Bu köprü Acep diyarında Şah Beli adiyle meşhurdur. Demavend ile Bîsütûn dağı tarafından gelen nehirlerin hepsi bu büyük köprünün altından geçer. Bu görülmeye değer köprüden geçtik, Bîsütûn dağı eteklerindeki Surhbîd kalesi sahrasında üç menzil gidip dördüncü gün Kirmanşah kalesine geldik. Bu kale Şah İsmail yapısı olup daha önce anlatılmıştı. Buradan Nihavend, Kum ve Kâşan diyarlarını seyredip, tekrar Kirmanşahî'ye kalesine gelmemiz icab etti. Zira bu Kirmanşahî, Hemedan'a üç menzil mesafede olup Bağdad yolu üzerinde kurulmuştur. Ben bu yerleri gezip görmek için, Kirmanşâhî'den güney tarafına üç saat gidip Feccarhan kentine geldim. Burası bin hâneli, câmi, han ve hamamlı, güzel bir kenttir. Oradan yine güneye yedi saat gidip Sehrab kentine geldik. Burası Kirmanşah toprağında, beşyüz hâneli ve bir câmili kenttir.

Oradan yine güneye giderek beş saatte Surhla kentine geldik. Üçyüz hâneli köydür. Buradan da güneye sekiz saat gidip Tak-ı

Giray kasabasına geldik. Eskiden Hülâgu Han Bağdad'a sahip olduğunda, oğlu Giray Han adlı şehzâde bu yerin av ve avcılığından hoşlanıp bir şehir kurdurmuş ve adına Tak-ı Girayhan demiş. O kadar gelişmiş değil amma, birçok yerde Revak takları izleri görülür. Sultan Dördüncü Murad'ın başkumandanı olan Hüsrev Paşa, Hemedan ve Dergizin'i harab ederek Bağdad üzerine gelirken, bu Tak-ı Giray'a uğrayıp Yeniimam adlı yol ile Tak-ı Revak'ı harab etmiştir. O zamandan beri halen tamamlanmamıştır. Der-i Tenk kalesi sınırında bin hâneli, câmi, han ve hamamlı bir kasabadır. Buradan kalkıp güneye iki saat giderek Der-i Tenk boğazına geldik. Allah korusun, korkunç ve tehlikeli bir yerdir ki, geçen tüccarın yükleri burada develerden ve katırlardan yıkılıp yok olur. Yaya kimseler bile zorla geçer. İki tarafı yüksek olup, şâhin ve zağnos kuşu yuvasıdır. Dördüncü Sultan Murad Bağdad fethinden sonra İstanbul'a döndüğünde, Vezir-i Azam Kara Mustafa Paşa ile Diyarbekir Valisi Melek Ahmed Paşa buraya gelip Acem Şahiyle bu Der-i Tenk boğazında sınır tesbit etmişlerdir. Boğaz ağzında halen yüksek bir sütun üzerinde yazılı hududnâme durmaktadır. Mermer üzerine yazılmıştır. Buradan içeri Osmanlı toprağı olup Bağdad sınırıdır. Dış tarafı Acem Şahı hudududur. Bu boğazın ağzında ve Şah gediğinde deve damları kadar uzun mahzen ve mağaralar vardır ki, Acemler savaş esnasında buraya erzak doldururlar. Bu boğazı selâmetle geçip beş saatte Der-i Tenk kalesine geldik.

Der-i Tenk Kalesi: İlk olarak Nuşirevan Adil yaptırmıştır. Irak toprağını Moğol, Özbek ve Hind Tatarlarından korumak için bu dar boğaz ağzında yaptırmıştır. Hâlâ Süleyman Han kanunu üzere Bağdad toprağında ayrı bir sancakbeyi idare merkezidir. Yüz kadar askere sahiptir. Beyinin hâsılı 430.000 akçedir. Alay beyisi ve çeribaşısı vardır. Köyleri, emirlerine hâs kayıd olunmuştur. Doksan aded nahiye köylerinden senede beyine yirmi kese, kadısına beş kese gelir olur. Kale dizdarı, üçyüz kadar kale neferi, muhtesibi, bâcdârı ve şehbenderi vardır. Buradan yine kıble tarafına giderek dokuz saatte Derne kalesine geldik.

Derne Kalesi: Yezdicird Şah'ın yapısıdır. O zaman şehir büyük imiş. Sonra Timur harâb etmiş. Daha sonra gelişmiş ise de, 1039 tarihinde Hüsrev Paşa yine harab etmiştir. Halen, Osmanlıda. Biraz tamir olunmuş olup, Süleyman Han kanunu üzere Bağdad eyâletinde sancak merkezi olmuştur. Bin kadar askeri vardır. Beyinin geliri 406.931 akçedir. Kadısı, dizdarı, neferleri, muhtesibi, şehbenderi

ve bâcdârı vardır. Buradan yine kıble tarafına gidip, Hankâh-ı Kebir menziline geldik. Derne livasına bağlıdır. Önceleri, gelen gidenler için bir tekke imiş. Sonra buraya bin kadar ev yapılıp genişletilmiş. Camileri, han, hamam, küçük pazar ve dükkânları var. Oradan yine kıbleye doğru giderek altı saatte Hankâh-ı Sagir menziline geldik. Geniş bir kazada büyük bir handır. Derne livasına bağlı, anayol üzerinde küçük bir handır. Etrafında beşyüz hâneli güzel bir köyü vardır.

Buradan da kıble tarafına gidip, sekiz saatte Haruniye kasabasına geldik. 244 tarihinde Halife Harun Reşid yaptırdığından, adına Haruniye demişlerdir. Yine kıbleye doğru giderek Geylan kasabasına geldik. Bağdad eyâletinin Acem toprağı tarafında ayrı bir sancakbeyi merkezidir. Mirlivasının hassı 200.000 akçedir. 150 akçe pâyesiyle şerif kazâdır. Eskiden Ceylan adında bir kent imiş. Hazret-i Şeyh Abdülkâdir'in asıl vatanı olduğundan, adına Abdülkâdir Ceylânî derler. Amma Geylânî değil. Çünkü Geylan, Acem diyarının kuzeyindeki Şirvan ve Şimâhi vilâyeti yakınında, Hazer Denizi kenarında, Demirkapı kalesine yakın büyük bir limandır.

Buradan Alsah sancağına geldik. İlk yapıcısı Âl-i Salih'dir. Ayrı bir sancak olup, beyinin hâssı 200.000 akçedir. 150 akçe pâyesiyle kazâdır. Uzun Bayındırlar zamanında büyük bir ülke imiş. Hâlen harap bir haldedir. Köylerinin çoğu Bağdad kulu mevacibine kalem kaydolmuştur. Bir paşa ağası, gelir toplayarak onakçeye idare eder. Buradan Karadağ hükümetine geldik. Irak toprağında Basra gibi yurtluk hükümettir. Beyinin hâssı 804.387 akçedir. Buradan Cengule kasabasına geldik. Irak toprağında bir sancaktır. Beyinin hâssı 200.000 akçedir. Bu sancaklar, Derne ve Der-i Tenk sancakları dolayısiyle yazıldı. Sonra yine Haruniye'ye geldik.

Buradan kıbleye doğru giderek Yakube toprağından geçtik, sonra mâmur ve âbâdan köy ve tekkeleri geçerek yedi saatte eski Şehriban kalesine geldik. Burayı ilk olarak Nuşirevan'ın kızı Şehribânû yaptırmıştır. Hakikaten Irak, Medâin, Kûfe, Arap ve Acem'in Bağdad gibi İrem bağıdır. Bağdad'ın iki menzil kadar doğusunda, Diyale nehrinin karşı tarafında, biraz uzakça, şirin bir şehirdir. Bütün geçmiş sultanların özendiği bir yerdir. Buradan Zenaâbâd kasabasına geldik. Eski zamanda Harun Reşid zamanında, Zengî-i Hazîne-i Dâr namında bir şahıs yaptırdığı için adına Zengâbâd derler. Hâlen Bağdad eyâletinin Acem tarafında ayrı bir sancakbeyi hükmünde olup, bin aded askere sahiptir. Beyinin hâssı 270.000 akçedir. Adalet üzere onsekiz kese tutar. Tımar ve zeâmeti, çeribaşı ve alaybe-

yisi vardır. 150 akçelik kaza olup, yetmiş parça köyü vardır. Bağdad kuluna kalem kaydolmuş hâsdır. Paşa ağalarından namlı biri, iki yüz adamiyle bu hassı zabt edip kırk yük akçe gelir sağlar.

Buradan kıble tarafına doğru beş saat giderek Kızılrabât kasabasına geldik. Bağdad toprağında Acem tarafında olup. Bağdad kulu kalemlerinden kaydolunmuştur. Paşa ağalarından biri, yetmiş kese iltizam ile alıp yüz kese gelir sağlar. Oradan yine kıbleye gidip Beyat sancağına geldik. Süleyman Han kanunu üzere ayrı bir sancaktır. Beyinin hâssı 200.000 akçedir. Temiz toprağında tımar ve zeamet olmadığından alaybeyi ve çeribaşısı yoktur. 150 akçelik kazâdır. Nahiyesi iltizam köyleridir. 700 akçeye bir paşa ağası iltizam eder. Buradan da kıble tarafına gidip Yenikasaba'ya geldik. Irak toprağının Acem tarafında olup, başlıca sancakbeyi tahtıdır. Mirlivasının hâssı 260.000 akçedir. Tımar ve zeameti, alaybeyi ve çeribaşısı olup, yüzelli akçe pâyeli kazâdır. 86 aded köyü vardır.

Buradan gidip Kerendi kasabasına geldik. Irak toprağının Acem tarafına gidip Kerend kasabasına geldik. Irak toprağının Acem tarafında olup, ayrı sancakbeyi merkezidir. Beyinin hâssı 23.926 akçedir. Nâhiyesi Bağdad kulunun hâssıdır. Buradan da Karâniye kasabasına geldik. Bağdad eyâletinde ayrıca sancakbeyi tahtı olup, beyinin hâssı 200.000 akçedir. 150 akçe pâyesiyle kazâdır. Köylerini paşa ağaları zabteder.

Buradan da hareketle, 1066 senesi Rebiülevvel ayının ikinci gününde Cennet kokulu Bağdad'a geldik. Irak Valisi Kara Murtaza Paşa hazretlerinin huzuruna vardık. Elini öptükten sonra, Melek Ahmed Paşa efendimizin sevgi dolu mektuplariyle hediye olarak gönderdikleri murassah kılıflı kılıcı, bir aded cevherli hançeri, bir aded dört katlı baltayı verdik. Murtaza Paşa son derece memnun oldu ve bana:

— «Evliyâm, hoş geldin ve sefâ geldin. Tâ Tebriz'den çıkıp biraderimizi Acem elinden kurtarıp bu tarafa geldiğinizi çoktan duymuştum.»

Dedi. Ben:

— «Sultanım, Ali Ağa kulunuz ile beyefendi kardeşiniz 'Önce arkadaş, sonra yol' sözü üzerine uygun arkadaşlar olduğundan ve siz Sultanım da Bağdad'da olmayıp Dicle arkını temizlemeye gittiğinizden, birkaç gün Acem diyarında Hemedan, Derginizin, Kum, Kâşan ve diğer yetmiş yedi parça şehirlerde eğlenerek gezdik, bu kadar yeri seyredip dolaştık. Sonra Sultanımın mübârek cemâlini görüp, aziz biraderinizi getirerek hizmetinizde bulunduk.»

Dedim. Paşa'nın Ali Ağa'sı ve kardeşi gelip yeri öptüklerinde, hemen Murtaza Paşa ayağa kalkıp canı kardeşini bağrına bastı. Üzerindeki samur kürkü kardeşine giydirdi. Bir kürk de Ali Ağa'sına ve bir samur libâce de bana giydirdi. Mercaniye medresesi yanında bize bir konak, bütün yiyecek ve içeceklerimiz için de üç aşçı tayin etti. Yedi aded odamızı çizgili çitiler, kaliçeler ve Mardin yastıkları ile döşetti. Bir kese de hamam akçesi ihsan etti. Gece ve gündüz kendilerinin özel hizmetçilerinden olup, Bağdad kalesini de gezmemize yardımcı oldular. İmkânımıza göre gördüğümüz ve aklımızda kalan şeyleri yazmaya başladık.

BAĞDAD'IN KURUCULARI

Arap, Acem, Hind, Sind ve Rum tarihçileri ve söz sahibi kimselerin söylediklerine göre, Tufan'dan sonra Aysoğullarından Hermdâd adında bir hükümdar bu büyük kaleyi yaptırarak kendi adiyle adlandırmış ve Hermdâd demiştir. Hâlâ mâmur olan bu Bağdad'dan aşağıda Eski Bağdad dedikleri yer o şehrin harabesidir ki, Şattülarab kenarından tâ Diyâle nehrine varıncaya kadar iki günlük yerde bütün imaret eserlerinin kalıntıları görülür. İnsan harabe içine girince kaybolur. Eski tarihçilerden Makdisî bu Irak toprağının yazılışında bilgisini ortaya koymuş ve adı geçen Eski Bağdad'ı yani Hermdad'ı şöyle anlatmıştır: «Irak hudududur. Uzunluğu Tekrit şehrinden Savane şehrine kadardır. Eni Kâdisiye şehrinden Hilvan şehrine kadar uzanır. Ayrıca hududları da vardır. Hermdâd şehrinin merkezi, Şattülarap kenarından doğuda iki yoldan Diyale nehrine varırmış. Boyuna ve enine böylece bir büyük sur imiş. Şehrin ortasında, Diyale nehrinden üç kol akardı. Bu asırda Irak'ın tamamında Şat, Fırat ve Diyale nehirlerinden tam yedibin kol akıp Irak topraklarını sularmış. Bu Hermdâd'ın ortasında bir puthâne varmış; bütün kubbeleri üç bin aded yüksek sütun üzerine yapılmış olup, 306 kubbe ve bunlar içinde yedi bin kadar hizmetçisi varmış. Van nehri dahi Kürdistan dağlarından gelip, Dicle nehrine bu Hermdad altında karışırmış. İsa nehri içinde ve Serab nehri kenarınca binlerce un değirmenleri döner, yine bu nehirler üzerinde nice gemiler Hermdâd şehrine tüccar malları getirirlermiş. İşte ne derece büyük bir şehir olduğu bundan anlaşılır. Bu şehrin içinde özel ve halk hamamı olarak altmış bin hamam varmış.»

Hattâ Cerîr-i Taberî dahi bu eski Bağdad Hermdad'ın kırk bin sırmakeşi ve altı bin altın dökücüsü olduğunu söyler. Ayrıca çarşı ve pazarı, binlerce dükkânı ve işyerlerinden de bu anlaşılır. Amma

bu şehir şimdi yılan ve karınca yeri, baykuş ve karga yuvası olup, eski eserlerden ancak «Tak-ı Kisra» adlı bir bina kalmıştır. İnşallah, yeri gelince o da anlatılır. İşte, hâl ehli olanlar için bu köhne şehrin harabesinden ibret almak gerekir.

Şehrin harab olmasının sebebi : Bu Hermdad'da bir zaman Yahudiler çoğaldığından, Buhtunnasr, Yahya'nın kanı için ayaklanıp önce bu şehrin ileri gelenlerini kırarak şehri de yerle bir etti. Altıyüz sene kadar bu halde kaldı. Hazret-i Peygamber'in doğumu zamanlarında, Nuşirevan birçok hazine elde edip bu Eski Bağdad'da Tak-ı Kisra'yı yaptılar. Bu Tak-ı Kisra eşsiz, yüksek bir köşk olup, bütün Irak sultanlarının yaylak yeri idi. Hazret-i Resûl-i Ekrem'in dünyaya geldiği mübârek gecede bu Tâk-ı Kisra yıkıldı. Urfa şehrindeki Nemrud ateşi söndü. Trabzon'da üçyüz tılsım yere geçti. Kırım'da Kiyef kalesinde tunçtan bir atlı heykel yıkıldı. Velhâsıl, Hazret-i Peygamber'in doğum gecesinde yeryüzünde yetmiş bin olay oldu, diye bütün tarihçiler yazmaktadırlar. Özellikle Rum Yenvan ve Ermeni Makdisî tarihlerinde daha açık şekilde anlatılmıştır. Zira bazı Hristiyanlar Hazret-i Resûlü inkâr etmezler amma, yalnız Arap kavmine gönderildi, derler. Beri taraftan Nûşirevan, Peygamber'in zamanında Bağdad meliki idi. Peygamber'e iman edip, Hâtem Tâi adındaki Arap beyini Hazreti Peygamber'e gönderip mübârek ağzının tükürüğünü rica etmiş idi. Hazret-i Resûl-i Ekrem de onun ricasını kabul buyurmuş ve ağzının tükürüğünü Zemzem suyu ile karıştırıp göndermiştir. Hâtem Tâî de Nûşirevan'a götürür. Nûşirevan ise Hazret-i Peygamberin ağız tükürüğünü kireç içine koyup Tâk-ı Kisrâ'yı tamir etmiştir. Bugüne kadar ayakta kalmıştır. O sene Hazret-i Peygamber henüz yirmi yaşında iken, Nuşirevan ve Hâtem Tâî adlı Araplar öldü. Allah'ın hikmetinden olacak, Nûşirevan'ın öldüğü saat şiddetli bir zelzele olup bütün halkiyle birlikte Eski Bağdad yerle bir oldu. Bu yer uğursuzdur diye yirmi sene kadar terkedilmiş kalıp, Hazret-i Peygamber'e kırk yaşında nebîlik geldiğinde Bağ bin Dâd bin Ankayü'd - Dâreyn, ki Amaliha meliklerindendir, Hazret-i Peygamber'e geldi. Bağ ve babası Dâd, Resûl'ün huzurunda iman ile şereflenip Melik Bağ bir kale yaptırmak için Hazret-i Peygamber'den izin istedi. Hazret-i Peygamber dahi izin verip, «Dâr-ı niamle naîmle dâr-ı Bağdâd ola» buyurmuşlar. Bağ ve babası Dâd, oradan Irak'a gelip şimdiki Bağdad'ın temelini atmışlardı. Hazret-i Peygamber'in nübüvveti gününden tâ Hicret'in evvelki senesinde tamamlanmış olup, Bağ ve babası Dâd yaptırdığı için adına Bağdâd kalesi demişlerdir.

İkinci defa olarak yaptıran, Nuşirevan'ın oğlu Hürmüz Tâcdâr'dır. Kisra soyu melikleri, bu Tâcdâr'da son buldu. Acem Gürcüstandaki Dâdyan kavmi de Kisra soyundan olduklarını iddia eder.

Üçüncü olarak, Emevîlerden El-Melik El-Mansur Devaniki yaptırmıştır. Gayet güzel yaptırıp genişletmiştir. Bu Mansur Devaniki son derece cimri, alçak ve nekes olup, hasislik ve alçaklığından bir daniki bile hesap ettiği için Mansur Dâniki derlerdi. Gerçi zâlim halk öyle der amma, Emevî soyundan öyle bir kerem sahibi ve hayırsever gelmemiştir. Bu Bağdad kalesini genişlettikten sonra Mekke-i Mükerreme'ye varmış, Mekke haremini ve bütün kubbelerini yeniden yaptırıp iki aded de yüksek minare ilâve ettirmiştir. Halen Harem-i Şerîf etrafında yedi minâre vardır ki her biri beşer, dörder şerefeli yüksek minarelerdir. Sonra Devaniki Hazret-i Peygamber'i rüyâsında görüp, Peygamber: «Yâ Mansur, benim şefaatime gel» derler. Allah'ın hikmeti, ertesi gün Mansur Devaniki ölür. Mekke'nin dışında, kuzey tarafta, Bâb-ı Mualla denilen yerde yatmaktadır. Allah'ın rahmeti üzerine olsun.

Bağdad'ın dördüncü kurucusu, Abbasi halifesi Abdullah bin Muhammed bin Ali bin Abbasi'dir. Beşincisi, 244 tarihinde Mü'minlerin emiri Harun Reşîd'dir. Altıncısı Halife Me'mun'dur ki, Bağdad'dan Mısır'a varıp Cîze tarafındaki Herm dağlarından zengin bir define çıkardı ve o define ile Bağdad'ı Cennet'e döndürdü. Oradan geri kalan para ile Yunan ülkesine sefer etti. Adana şehrinin batısında, altı saatlik mesafedeki Tarsus şehrini Frenk elinden kahrederek aldı. Sonra kaleyi tamir ederken vefat etti. Nur Câmii ardında nurlu bir câminin avlusunda gömülüdür. Mermer taşında tarihi yazılıdır. Sonra yine Bağdad şehrini, Abbasîlerden el-Mustansır Billah halife iken, Tatar kavminden Hülâgu Han ele geçirir. Halife ve yetmiş bin hatunun karnını yarıp öldürür. Bağdad da harab olur. Bağdad'a, Kürtlerden Şam halifesi Hazret-i Nureddin Şehid sahip olur. Şehri genişletip güzelleştirir. O sene Hazret-i Peygamberi rüyasında görüp, Peygamber: «Yetiş yâ Nureddin, benim cesedimi düşmanlar almak isterler.» der. Nureddin derhal ılgar ile Şam'dan yedi günde Medine'ye girip Hazret-i Peygamber'e el uzatanları öldürür, Allah'ın Resûlü'nün kabrini altı tarafından tunç ile kaplar. Sonra Resûl'ün kubbesini ve Medine kalesini yaptırdı. Daha sonra Nureddin de vefat etmiştir. Şam'da nurlu bir kubbe içinde yatmaktadır. Ondan sonra Azerbeycan şahlarından Gıyaseddin Şah Bağdad'ı tamir etmiştir.

Ondan sonra İran, Turan, Irak ve Azerbeycan ülkelerinin hükümdarları dönüp, niceleri Bağdad'ın yolunda tac sahibi olup hepsi

Irak'a sahip olmak için gayret ederlerdi. Nihayet, 793 tarihinde Timur onsekiz şahlık yeri eline geçirip, oniki şahı atının yanında yaya olarak yürütür. Bağdad üzerine geldiğinde, aman ve zaman vermeyip Bağdad'a sahip olmuş ve imar etmiştir. Şehzâdesini Bağdad'da yerine bırakır. Timur, Yıldırım Bayezid üzerine yürür. Yıldırım Han, Timur'a yenilip askeri dağılır. Yıldırım Han bizzat Tatar askeri arasına dalkılıç olup girerse de bir iş göremez, atından tekerlenip düşer. Yıldırım Han'ı Timur'un huzuruna getirirler. Timur:

— «Öyle olur birader, bu baht halidir!»

Diyerek gönlünü almak ister. Sonra Timur, Yıldırım Han'ı hapseder. Hapiste iken ateşli hummadan vefat eder. Arkadan Çelebi Sultan Mehmed Timur'a yetişip Tatar askerine öyle bir kılıç vurur ki, Timur Şah tek başına Horasan diyarına düşüp vefat eder. Oğulları Irak'ta hâkim iken, Akkoyunlu Kara Yusuf Şah Bağdad'ı alıp mamur eder. Bir de, Akkoyunlu'dan Uzun Hasan Şah Irak'a sahip olur. Sonra 905 tarihinde Şah İsmail Acem kahramanı olarak ortaya çıkıp, 930 tarihinde Irak'a sahip olur. Şah İsmail, Diyarbekir'i kuşatır. Orada bulunan Karakoyun'lu Emir Şah Beyi kaleyi teslim eder. Şah İsmail de Diyarbekir eyâletini Ustaclı Mehmed Han'a verir. Oradan sonra Mardin kalesini alamadan Musul ve Şehrizor kalelerini alıp Bağdad'a gider.

Bağdad'da Uzun Hasan soyundan olan büyük emir Yarbay Han Şahla savaşmaya cesaret edemediğinden, Uzun Hasan evlâdından Murad Bin Yakub ile Bağdad çölünden, Ane ve Seleme kaleleri üzerinden, Şam'da bulunan Mısır sultanının veziri Sinan Han'ın yanına sığınırlar. Beri tarafta Şah İsmail Bağdad kalesini boş bulup, cenk etmeden ele geçirir. İdaresini Hâdim Emir adlı Han'a verir ve Bağdad'ı mâmur eder. Bağdad hükümeti 929 tarihinde Zülfikâr Han'a geçer. Meğer bu Han kalben Sünnî imiş. Gizlice Sultan Süleyman Han'a haber gönderir. Derhal Şam, Haleb, Diyarbekir ve Maraş valilerine ulaklarla emir verilir. Onlar da çok sayıda asker ile ılgar edip gelirken, kötü niyetli Şah bu durumu öğrenir. Zavallı Zülfikâr Han'ı kışkırtarak kendi adamlarına şehid ettirir ve yeniden Irak'a sahip olur. Hanlığını Aleşker Han'a ihsan edip, halifelerin Halifesi lâkabı ile eline ferman verir. Nihayet 930 tarihinde oğlu Tahmasb Şah tahta çıkar ki, «Saltanat şüd, cây-ı peder giriftî zıl» sözü tarihi olur. Süleyman Han'ın korkusundan Bağdad'ı o kadar mâ'mur, dayanıklı ve sağlam eder ki, sanki İskender seddi olur. Bağdad içine dörtyüzbin dizçöken askeri koyarak 'artık rahat oldum' der. Amma kul tedbir eder, Allah takdir eder.

Ne zaman ki Bağdad Acem elinde kaldı, Şiîler Hazret-i Abdülkâdir Geylânî, Kassab Cömert ve diğer büyük evliyâların ve Bağdad içinde yatan Hazret-i İmam-ı Azam'ın şerefli kabirlerini, Osmanlı imamlarıdır diyerek, harab ettiler. Buraları ahır yaparak atlar bağladılar. Hattâ nurlu kabrinden imamın cesedini çıkarıp Şat nehrine atmak istediler. Hemen bir gece kırk kadar büyük evliyâ, Süleyman Han'ın rüyasına girer:

— «Yâ Süleyman, bizi Acem elinden kurtarmak için Bağdad'a gel ki Bağdad ve Azerbeycan hep senindir.»

Derler. Süleyman Han uykusundan uyanıp rüyâsını Şeyhülislâm Ebûssuud Efendi'ye anlatır. Şeyhülislâm:

— «Fırsat ve zafer senindir Pâdişahım, Allah mübârek eyleye, hemen Bağdad'a gidin.»

Der. Süleyman Han, Maktul İbrahim Paşa'yı kırkbin seçkin askere başkumandan eder ve Bağdad'a gönderir. Arkasından da kendisi yüzbin Müslüman gâzisi ile süratle İbrahim Paşa'ya yetişir. Hepsi deniz gibi askerle Tebriz şehrine girince, Tebriz'in bütün âlim ve ileri gelenleri: «Hayır olsun ey Süleyman Şah!» diye, Süleyman Şah'ı karşılamaya çıkıp ayakları altına ipekler sererler. Yaşlı, genç, fakir, zengin herkes ayaklarına yüz sürüp, Tebriz'in yağma edilmemesini rica ederler. Derhal Süleyman Han, Rumeli Valisini Tebriz'in korunması için görevlendirir. Şehri yağma ettirmez. Sonra Tebriz'den kalkıp birkaç menzilde Sultaniye şehrine gelirler. Şehir halkı itaat eder. Oradan kalktığı gün öyle bir kar yağar, öyle bir tipi ve bora olur ki, yağan kar ve yağmurun çokluğundan, siyah çamurdan, ne çadır kurmaya yer ve zaman olur, ne yol ve cadde bellidir, ne de ot vardır. Yüzbin derde katlanarak ordusu ile Karakan kalesi altında çadırlar kurulur. Kale halkı, kalenin anahtarlarını Süleyman Han'a teslim ederler. Buradan da binbir güçlük çekerek, kara kanlar yutarak, Karakan derbendini geçerler. Süleyman Han, Isfahan hududunda Dergizin, Hemedan, Kasr-ı Şirin'i geçip, oradan Dokuzolum nehri sahiline inerek çadırları kurdurur. Bağdad Han'ı Tekeli Mehmed Han meğer Sünnî ve Osmanlıyı sevenden imiş. Süleyman Han'a bir mektup gönderir: «Pâdişahım, Hazret-i Peygamber'i rüyâmda gördüm. "Benim mezhebimin sahibi İmam-ı Azam'ı, Sultan Süleyman imansız ve soysuzların elinden kurtarmaya gelir. Bağdad kalesini hemen ona teslim et ki Allah'ın bu kadar kulları ayaklar altında kalmasınlar" diye buyurdular. Hazret-i İmam-ı Azam'ı, Abdülkâdir Geylânî Hazretlerini de rüyâmda gördüm. "Süleyman'a kaleyi teslim et" dediler. Allah, Pâdişâhıma

Bağdad kalesini mübârek ede. Siz azametle yakın geldikte ben de bir tarafa yönelirim» der. Bağdad Han'ından bu haber gelince, Süleyman Han bu rüyâyı kendi rüyâsiyle uygun görüp hemen serdar-ı muazzamını elli bin asker ile Bağdad üzerine gönderir. Peşinden niceleri de hareket ederler. Nehri geçerken taşkınlığa rast gelir. Nice yüz katır yükü eşya batar amma, bir cana ziyan gelmez.

Bu hikâyeyi Dergâh-ı âlî kuyumcubaşısı pederimiz Derviş Mehmed Ağa Zıllî'den dinledik. Zira o savaşlarda bulundukları sefere iyle hakikati biliyorlardı.

Serdar-ı muazzam Bağdad'a varınca, hâkimi olan Mehmed Han, ailesi ve çocuklarıyla gemilere binip Basra taraflarına gider. Acem askerleri de Diyâle nehrini geçip, Derne ve Dertenk taraflarından Fars diyarındaki Kum ve Kâşân şehirlerine yüz tutarlar. Yiğit serdar bu hali haber alınca, iki gün ılgar edip Besmele ile İmam-ı Azam yanından 941 yılının Cemaziyelevvel ayının yirmidördüncü günü Cennet gibi Bağdad'a girer. Şehri süsleyerek bütün burç ve duvarlarını İslâm askeriyle doldurup, duvarlarının üstünü tuğ, alem, sancak, bayrak ve flandıralar ile süsler. Üç yaylım top ve tüfenk atışları yapıp, kale anahtarlarını sevinç haberleri ile Süleyman Han'a gönderir. Süleyman Han da adı geçen ayın yirmialtıncı günü deniz gibi askerle büyük geçit resmi yaparak gelirken, önce İmam-ı Âzam'ı ziyâret eder. Kaleye girerken, top ve tüfek atışlarından Bağdad kalesi Semender kuşu gibi Nemrud ateşi içinde kalır. Abbasî sultanların oturduğu yer olan saray şimdi de Osmanoğullarının tahtı olur.

Derhal İmam-ı Âzam ve Abdülkâdir Geylâni Hazretlerinin mübârek mezarlarının tamiri için yüzbin altın harcanması ferman olunur ve Süleyman Han Bağdad'daki velîlerin hepsini ziyâret ettikten sonra Kerbelâ sahrasında İmam Hüseyin (R.A.) ve Kûfe şehrinde Hazret-i Ali kerremallahu veche hazretlerini ve yüzlerce Kerbelâ şehidlerini ziyâret eder. Adı geçen ayın yirmiyedinci günü tekrar Bağdad kalesine dönerken büyük merasim yapılır. Bağdad'da tam üç ay oturup, Bağdad kalesini çeşitli sağlam burç ve tabyalarla öyle imar eder ve sağlamlaştırır ki, Kahkaha kalesine benzetir. Vezirliğini Rumeli vezirine verip, Rumeli eyâleti askeri de toptan kapıkulu kaydolunarak tam yetmişikibin askeri muhafız koyar. Kendileri de İmam-ı Âzam ve öteki büyük evliyâya veda ziyâretini dahi yerine getirdikten sonra tekrar Bağdad içine girer ve şu tarihi, Celî yazı ile, İmam-ı Âzam kapısının üst eşiğine yazdırır: «Fetahnal Irak, Sene 941».

Başka bir tarih de şudur: Geldi burç-u evliyâya Padişâh-ı namdar. (Sene: 941)

Daha nice tarihleri varsa da ben bu kadarla yetindim. Sonra Süleyman Han Irak'tan İstanbul tarafına hareket ederler. Ondan sonra Bağdad kalesi Osmanlı elinde büyüyüp gelişmekte iken, 1031 tarihinde Mustafa Han'ın tahta çıktığı sırada asker tarafından çeşitli fesadlar yapıldı. Dünya fesadla doldu ve Kara Mazak'ın reyiyle Davud Paşa sadrazam oldu. Sadaret makamına geçen bu adam herkese istediğini verirdi. Padişah hazinesinde mal kalmayınca, İstanbul içindeki zenginlerin evlerini basıp mallarını almaya başladılar. Sonunda, işlerin sonundan endişe eden bilginler birbirleriyle konuşup Davud Paşa'yı azlettirerek, Mısır'dan azledilen Kara Hüseyin Paşa'yı sadrazamlığa getirdiler. Amma askere verecek ulûfe parası kalmadı. Bu dahi kısa sürede hazineyi bitirdi, denilerek azledildi. Mührü, Lefkeli Mustafa Paşa'ya verdiler. Kırk gün sonra onu da azledip vezirliği Gürcü Mehmed Paşa'ya verdiler. Daha önce üç kere kaymakam olmuş tedbirli bir adam iken, Kara Hüseyin Paşa asker eşkiyaları ile birlik oldu ve tekrar Kara Hüseyin Paşa'yı vezir yaptılar. Bu sırada Acemler fırsat buldu, Bağdad taraflarında nice şehirleri istilâ etmeye başladı. Beri tarafta ise Kara Paşa öyle zâlim oldu ki, sanki Dahhâk Mâri idi (ünlü zâlim İran imparatoru).

Hattâ bir gün divanda bir beylerbeyini herkesin gözü önünde yatırıp bin değnek vurdu. Ve yine İzmir'den azlolunan bir mollaya divanında bin kamçı vurdu.

Bağdad Destanının başlangıcı: O sene Bağdad'da dahi nice yerli asker ve kapıkulları (yeniçeri) kendi aralarında kavga ve cenk etmeye başladılar. Bazen Bağdad Paşası üzerine top çekip büyük cenk ederlerdi. Hâsılı, orada da devamlı karışıklık eksik değil idi.

Hafız Ahmed Paşa dahi Diyarbekir Vâlisi iken Bağdad eyâletini ister ve «Bağdad içindeki bütün eşkiyayı katledeyim» diye, İstanbul'a, Mere Hüseyin Paşa'ya arzeder. Mere Hüseyin Paşa da Hafız Paşa'nın Bağdad'ı bu yüzden istediğini Bağdad âyânına gönderdiği te'dip mektuplarında bildirir ve Bağdad'ı da Hafız Ahmed Paşa'ya verir. Hafız Ahmed Paşa Bağdad'a yaklaştığı zaman Bağdad'da söz sahibi olan Bekir Subaşı isimli şakî, Hafız Paşa'nın gelişinden korkuya kapılıp, Bağdad kalesine kapanarak savaşa hazırlanır ve bir taraftan da Şah'a haber göndererek: «Şahım, Bağdad senindir, yetiş!» der.

Bir taraftan da Mere Paşa'ya haber gönderip her sene yüzbin kuruş vermeyi taahhüt ettiği ve kaleye kapandığı haberi gelince, hemen Sadrazam Mere Paşa Çopur Bekir'e iki dönem Bağdad eyâletini verir. Harput Beyi İbrahim Bey babamızın evinde misafir iken, Çopur Bekir Paşanın emirlerini ve padişah fermanlarını Bağdad valiliği müjdesiyle götürmüştür.

Amma, beri tarafta Çopur Bekir Ağa Bağdad'da kapanıp Şah'a haber gönderdiği için, derhal Bağdad'a yakın olan hanlardan, sultanlardan yetmişbin aded şah askeri Bağdad altına gelip durdular. Bu kere kale içinde gizlenen Çopur Bekir Ağa Osmanlılara haber gönderip Bağdad eyâletinin kendisine verildiği cevabını beklediğinden, Bağdad'ı Şah askerine vermeyip cân-ı gönülden Bağdad'a kapandı. Acem askeri de hemen savaşa başlayıp top, tüfek atıp lâğım kazarak harbe devam etti. Savaş devam ederken, Hafız Paşa Bağdad eyâletine vali oldum diye gelmekte idi. Bağdad'a kapanan Bekir Subaşı, Kızılbaş ile büyük savaş vermekte idi. Bu sırada, Allah'ın hikmetinden olacak, Bekir Subaşı'nın bir piç oğlu cenk sırasında Bağdad'ın iç kalesinin gizli kapısını açıp, Kızılbaş askeri ile kaleyi ağzına kadar doldurur. 1033 (1623) tarihinde Sultan Mustafa zamanında ve Mere Hüseyin Paşa sadaretinde, Mere'nin yerinde olmayan tedbirleri ile, Bekir Subaşı denilen hainin elinden Bağdad Acem eline geçip, Birinci Şah Abbas onikinci hâkim oldu.

Sonra, Bekir Subaşı baktı ki Bağdad gibi çok kuvvetli, sağlam, bütün hükümdarların hased ettiği, Abbasî halifelerinin hükümet merkezi olan Bağdad gibi gönül alıcı bir şehir bu yüzden elden gitti, onun Acem eline geçmesine tahammül edemeyip Şah Abbas'ın muradına ermesine de dayanamayarak, bir yolunu bularak Bağdad'ı Şah'ın elinden kurtarmak için dalkavukluğa ve meddahlığa başladı. Şah ile güzel geçinmenin yollarını aradı ise de, Şah Abbas kendisini huzuruna çağırıp:

— «Ey adı yaman kişilerin adaşı! Sen, Osmanlı Padişahının ekmeğini yiyesin ve ona âsi olup, Irak'a ben müştak iken kapanasın... Bana haber gönderesin... Ben geldiğim vakit benimle savaşasın. Bu gidinin gözlerine mil çekip, başına kızgın taş koyup ödünü ağzından getirin!»

Dediğinde, iyi kılıç kullanan usta ve amansız cellad, Şah huzurunda Bekir Ağaya, Osmanlılara hiyânet edip kaleyi verdiği için, yedi günde yüzyetmiş parça işkence âletini Bekir Subaşı'nın başında ve vücudunda tatbik edip, sekizinci gün kellesini kesmişdir. Sonra Bekir Subaşı'nın oğlunu getirip:

— «Sen yahşilik edip kale kapısını açarak beni Irak'ın sahibi yaptın, bunun karşılığında ben de sana mükâfatını vereyim!»

Diyerek, ölünceye kadar Bağdad'ın gidibaşlığını hakaret olarak verdi. Yakın zamana kadar o veled-i zinâ dinsiz hayatta olup, deyusbaşı olarak öldü. Bu şekilde Şah Abbas Bağdad'a sahip olup imar etti. Sonra Şah altmışbin askerle Kasım Han'ı Musul kuşatmasına gönderip, Musul Beylerbeyi Hüseyin Paşa Kasım Han'ı Kızılhan denilen yerde karşılayarak büyük bir savaş yaptı. Allah'ın takdiri, Hüseyin Paşa yenildi ve Kızılhan'da kapandı. Bu kere Şah'ın müsaadesiyle Kızılkale'den askeri çıkarınca, yine Şah verdiği amanı unutup sözünde durmayarak, kahpelikle Hüseyin Paşa'yı katletti. Ve bu suretle Musul kalesini istilâ etti ve daha nice kaleleri de ele geçirdi.

İstanbul tarafında dahi günden güne yeniçeri ve sipahi ayaklanmaları artmakta idi. 1033 (1623) senesi Zilkâde ayının ondördünde, Ahmed Han oğlu Dördüncü Sultan Murad Han Osmanlı tahtına çıktı. Önce Sadrâzamı Kemankeş Ali Paşa'yı katledip, 1033 (1623) tarihinde Çerkes Mehmed Paşa'yı mühür ile Abaza Paşa üzerine gönderdi. Abaza Paşa 1034 (1624) tarihinde mağlûp oldu ve yine Erzurum kalesine sığındı. Üç sene Murad Han kâh Edirne ve kâh Bursa ziyâretleri yaparak zorba eşkiyaları katletti ve böylece İstanbul'u eşkiyadan temizledi.

1035 (1625) tarihinde Hafız Ahmed Paşa'yı Bağdad üzerine serdar tâyin etti. Hafız Ahmed Paşa Bağdad'ı dokuz ay müddetle kuşatmış ise de, Şah Bağdad'ın yardımına yetiştiğinden, Hafız Paşa fethedemeden dönmüştür ki, yine bu cildimizde açıklanmıştı.

Serdar'ı muazzam Hafız Paşa eli boş olarak 1036 (1626) tarihinde Bağdad'dan dönünce, elinden mühür alındı ve Halil Paşa Sadrazam oldu. 1036 (1626) tarihinde, Dişlenk Hüseyin Paşa Abaza üzerine Kars kalesini kurtarmaya gönderildi. Abaza Paşa, Dişlenk Hüseyin Paşa'yı eliyle katletti. 1038 (1628) tarihinde Hüsrev Paşa sadrazam oldu ve serdar-ı muazzam olarak Abaza üzerine gitti.

Ahıska, Kars ve Erzurum kalelerini fethedip, Abaza Paşa'yı yakalayarak İstanbul'a getirdi. Yine Abaza Paşa'nın suç defterine Sultan Murad Han af kalemi çekip Bosna valiliğini verdi.

1039 (1629) tarihinde yiğit Hüsrev Paşa yine mühür ile Bağdad üzerine serdar-ı muazzam olup Hemedan ve Dergizin şehirlerinden başka yetmiş altı parça Acem şehirlerini yağma etmiştir ki, yukarıda anlatılmış idi. Amma Allah'ın emri ile Bağdad'ın fethi Hüsrev

Paşa'ya nasip olmayıp, gece gündüz kırk gün devam eden savaş neticesiz kalmıştır. Acem askeri kale içinde dinlendikleri halde, Osmanlı bahadırları yetmişaltı parça kaleyi feth ve şehirleri yağma etmekten yorulmuş ve gayretleri tükenmişti. Çünkü bütün asker ganimet malı ile zengin olup, herbiri Karun hazinesine sahip olmuştu. «Tok aslan avlamaz» dedikleri gibi, bunlar dahi Bağdad'a o kadar şiddetli hücum etmediler. Kış yaklaşmış olup top çeken mandaların birçoğu da telef olduğundan, bütün kumandanlar müşavere ederek «Her işin bir vakti vardır» deyip kuşatmayı kaldırmayı uygun gördüler. 1040 (1630) senesi Safer ayının yirmiyedisinde asker Bağdad'dan hareket etmiş ve yolda Hille kalesine yeteri kadar muhafız bıraktıktan ve Musul kalesini de tamir edip ona da muhafız koyduktan sonra, serdar-ı muazzam gelip Mardin'de kışlamıştır. Hüsrev Paşa Erzurum, Nahcivan, Tebriz, Erdebil ve Hemedan'dan yine Bağdad üzerine gitmek düşüncesinde idiyse de, mühür elinden alınarak azledildi ve tekrar Hafız Mehmed Paşa sadarete geldi.

Hüsrev Paşa Tokat kalesine döndü. Orada hasta yatarken, Hafız Ahmed Paşa'nın kışkırtmaları neticesinde şehid ettirilmiştir. Cenâzesi İstanbul'a nakledilmiştir.

1040 (1630) tarihinde Hafız Ahmed Paşa da divanda asker tarafından parça parça edilmiş ve Recep Paşa sadrâzam olmuştur. Yine 1040 (1630) tarihinde, Süleymaniye'de oturan bizim velinimetimiz Boşnak Defterdar Mustafa Paşayı katlettiler ve Atmeydanı'nda ayaklarından çınar ağacına astılar.

Yeniçeri ağası olan Hasan Halife, müsahip Musa Çelebi'yi öldürtmüştür. Ölümüne tarih: «Musâ'ya cemâliyle tecelli kıla bâri.» Sene 1040. Kabri Eyüb'dedir.

Bundan sonra Recep Paşa dahi katlolundu ve yirmibin kese malı çıktı. Tabanıyassı Mehmed Paşa sadrâzam oldu.

1044 (1634) tarihinde Ramazan ayının yirminci Cumartesi günü bizzat Murad Han Revan kalesine gidip, yedi günde adı geçen kaleyi fethetmiştir. Ahıska kalesini de Koca Kenan Paşa'ya fethettirmiştir. Yine Murad Han bizzât Revan, Nahcivan, Azerbaycan ve Evcan gibi yetmiş parça büyük şehirleri fetih, yağma ve talan edip Van'a gitmiş, oradan Erciş, Adilcevaz, Ahlat, Bitlis ve o havalideki birçok kaleyi zapt ve tahkim ederek Diyarbakır üzerinden İstanbul'a dönmüşlerdir.

Bu sırada Erzurum muhafazasında bulunan Tabanıyassı Mehmed Paşa'dan haber geldi: «Yolunu şaşırmış olan Şah, Murtaza Pa-

şa'nın elinden Revan'ı alıp, Revan'dan aman ile çıkan İslâm askerini de kırıp geçirdi.» diyordu.

Bu haber üzerine, Mehmed Paşa sadrâzamlıktan azlolunup 1047 (1637) tarihinde Payram Paşa mühür ile Bağdad üzerine serdar oldu. Giderken yolda vefat ettiğinden, cenâzesini İstanbul'a getirip Avret pazarındaki türbesinde toprağa verdiler.

Sonra 1047 (1637) tarihinde mühür Diyarbekir Valisi Tayyar Mehmed Paşa'ya gönderildi ve Bağdad'ın fethine teşebbüs olundu. 1048 (1638) tarihinde bizzât Dördüncü Murad Han Konya, Kayseri, Halep ve Musul yoluyla Bağdad'a gitmişlerdir. Bağdad'a varınca, Bağdad dışında otağlarını kurmuşlardır. Yeniçeri ağası Küçük Hasan Paşa'ya emredip Bağdad'ı dört taraftan kuşattırmış, göz açıp kapayıncaya kadar askeri metrislere sokmuştur. Kalede mahsur olan Acem kavmi bu durumu, bu fevkâlâde sürati görüp hayrette kalmışlardır. Meğer öteki kumandanlar kaleyi kuşattıklarında askeri ancak beş veya altı günde metrislere sokabiliyorlarmış. Acem ise, bunu öteki kuşatmalarla kıyas ederek, bir tüfek bile atmayıp göz yumar. Sadrâzam bir taraftan, diğer kumandanlar da diğer taraftan arslanlar gibi hücuma başlayınca, Acem başına gelecek belâyı anlamıştır. Muharebe o kadar şiddetlenmiştir ki, insan kanı sel gibi akmaya başlayıp nehir halini almıştır. Nice bin Araplar, küheylân atları üzerine mızrakları ile çölü muhafaza edip ve nice bin deve yükü zahire getirerek İslâm askerini doyurmuşlardır.

Koca Halef Han'ın biraderi Pertev Han'ın rivâyeti üzere, Bağdad içinde mahsur kalanlar içinde Şah defteri ile Şah çöreği çeken onbir Han var idi. Bunlardan başka, yetmiş aded Şah malûmu Şah Safî elinden câm çekmiş ve câm içmiş sultanlar var idi. Şeyhülislâmı, nakibüleşrafı da var idi. Askeri kırk bin Tülüngü nevker dizçöken, yetmiş bin Şah çöreklisi olup, toplam yüzonbin kadar askeri vardı. Otuzbin kadar da Acem esnaf var idi. Osmanlı askeri de yüzyetmişbin kadar olup, kırk gün kırk gece durmadan cenk edip iki taraftan top, tüfek, humbara ve barut ile dolu Frenk tulumbaları atılıp bir dakika bile ara verilmemiştir. Onaltı adet lâğım atılmıştır. Sonunda kırkıncı gün tamam olduğunda sadrâzam Tayyar Mehmed Paşa şehid olup, Kara Mustafa Paşa sadrâzam oldu. O an Bağdad üzerine öyle şiddetli hücum edilmiştir ki, düşmanın başı sıkıştı. Gördüler ki çare yok, hemen burç ve duvarlar üzerine beyaz teslim bayrakları dikip «el-aman! el-aman!» diye bağrışmaya başladılar.

Hemen kaleden beş aded Han, boğazlarına kılıçlarını asıp Murad Han'ın huzuruna çıktıklarında baktılar ki sadrâzam makamında başka bir adam var. Han'ın biri «Tayyar mürd reft» der. Ondan sonra, Murad Han'ın huzurunda yere kapanıp kale anahtarlarını teslim ettiler ve aman ile çıkmak için üç gün mühlet istediler. Murad Han mühlet vermeyip: «Çıplak ve silâhsız bu an kaleden çıkıp bir tarafa gidin» dedi. Bu Hanlar Murad Han huzurunda rehin kalıp, kale içine İslâm askeri doldu. Acem askerinin herbiri ağlayıp inleyerek bir tarafa kaçmaya başladı. Bir takımları da iç kaleye ve karanlık kapıya kapanıp tekrar savaşa başladılar. Allah'ın hikmeti, bu yerde düşman askeri cephâneyi ateşe verip, binlerce düşman ve yüzlerce Müslüman bahadır havaya uçtu. Bunu gören asker sabredemeyip, askerin içinde «Tiz düşman kırılsın» diye bir ses çıkar. O an Acem askerinden kırkbin kadarı kılıçtan geçirilmiştir. Kılıç artıkları da her biri bir tarafa dağılıp, birçoğu da nehirde boğulmuştur.

Bu cenkte seksenyedibin kadar Acem askerinin ölüm şerbetini içtiklerini kendileri rivâyet etmektedirler: «Hüda, hakiki intikam alıcıdır.»

Murad Han 1044 (1634) tarihinde Revan'ı yedi günde fethedip, Revan içine Murtaza Paşa emrinde olarak yirmibin asker koyup kendileri İstanbul'a döndüklerinde, Şah Revan üzerine gelip Murad Han'ın yedi günde aldığı Revan'ı yedi ayda güçlükle geri almıştı. O da serdar Murtaza Paşa'nın şehid olması neticesinde aman ile alabildi. İslâm askeri sefil ve perişan, herbiri bir tarafa çekilmekte iken, Şah yemininde durmayıp oniki bin günâhsızı kılıçtan geçirmiştir. Gör ki, aziz ve intikam sahibi olan Cenab-ı Hak'dır, üç sene sonra seksenyedi bin askeri Bağdad cenginde kılıçtan geçmiştir. «Men dakka dukka» demişler.

Sözün kısası, 1048 (1638) tarihinde Sultan Murad Bağdad fatihi olup, hutbesinde «Mevlânâ hâdim-ül Haremeyn-i şerifeyn ve Mevlânâ mülükül Arap vel irakeyn» şeklinde okunmuştur. Parayı da bu şekilde bastırmıştır. Bağdad'ı yedi bin mühendis imâr ederek öyle sağlam istihkâmlarla kuvvetlendirmişlerdir ki, Bağdad Bağdad olalı bu imârı ilk olarak görmüştür. Ve Halkı adaletle sevinmişlerdir. Fâtihi, yapıcısı ve onikinci sahibi Sultan Murad Han olmuştur.

Bağdad'ın burç, duvar ve toplarını ve tabyalarını imâr edip tamamladıktan sonra, İmam-ı Âzam efendimizin kalesini, Süleyman Han'ın yaptırdığı şekilde kubbesini ve nurlu kabrinin kafeslerini baştan başa saf gümüşten inşa eylemiş ve yüzlerce saf altından yapılma kandillerle süslemiştir. Saadetlû kapısının iki tarafını, alt ve

üst eşiklerini hep saf gümüşten inşa ettirip, altın ve gümüş üzerindeki süslemelerin hepsi merhum pederimiz tarafından yapılmıştır. Nice şamdan ve buhurdan ve binlerce kıymetli avize ile güzelliği bir kat daha arttırılmıştır.

Bağdad fethi sırasında, pederimiz Dergah-ı âli kuyumcubaşısı idi. İmam-ı Âzam hazretlerinin makamının imam, hatip, hizmetkâr ve kale neferlerinin hepsinin maaşları padişah hazinesi tarafından ödenmiştir. Ve Bağdad içindeki Hazret-i Abdülkâdir Geylâni kubbesini ve İmam Musa Kâzım türbesini ve Akkapı yakınında Şeyh Şehabeddin Sühreverdi tekkesinin ve daha nice buna benzer birçok tekkeleri imar eyledi. Bağdad şehrini aydınlık ve mâmur edip, başka işleri gördü. Evvelâ inşâ ettirdiği binaların üzerine ve Bağdad kapılarının üst eşiklerine, alâmetim olsun diye, Bağdad fethine ait sanatlı tarihleri beyaz mermerler üzerine Celî yazı ile kazdırdı ve halis altın ile yazdırdı. O tarihlerin son mısraları:

Güş idüp, cevri iderken veçhi tarihin hayal.

Eyledi hâtif bu beyti pevher-i gûş-i fuad.

Asker-i Şahi düşünce fetnine tarih olur.

Aldı Bağdad'ı aduvdan cenk ile Sultan Murad (Sene: 1048)

Bağdad'ın Akkapısı üzerinde Şeyh Şahabeddin tarafına cirit atışının tarihidir, güfte Cevrî:

Dedi tarihin görüp, Cevrî
Âferin ey dilir-i Sâm-akran.

Başka bir tarih, Gûfte Efzûnî:

Ey Efzunî feth-i Bağdad'a aceb tarihdir,
Dört adet hân kim çıkınca belde-i Bağdad'dan.

Bu sanatlı tarih ta'miye yoluyla söylenmiştir ki şiir inceliği vardır. Acemler ağzından başka bir tarih:

Şah-ı İran görügör olsun atan.
Hob ve yahşi kalmadı imdad hey.
Hey Halef Hanı'na halef, kongay-ı yezid,
İttirüpsün hânemiz berbad hey.
Oldu târih Şâh Safi'nin nâlesi,
Der imişkim: Vah hey, Bağdad hey.

Sonra Bağdad surları Sultan Murad'ın arzusu gereği yıkdırılmazken, Bağdad için en lüzumlu olanları görmeyi arzu edip, Bağ-

dad'ın dört tarafına komşu olan diyarlara askerler gönderdi ve reâyâyı itaat altına alıp, nice eyâlet ve kaleleri eline geçirdi.

Bilhassa Bağdad fetholunduğu gün Mekke-i Mükerreme şerifi Şerif Zeyd Hazretlerine bir Necefli hecin deve ile çölden Bağdad fethi müjdesini üç günde Mekke'ye götürdü. Şeriften mektup ve hediyeler ile Mekke anahtarını Şeybeoğullarından alıp üç günde Mekke'den yine Bağdad'a getirdi. Bu kadar yakın yolu vardır. Amma Tavus gibi uçar hecin göndermek lâzımdır. Ve o yakın yoldan Harun Reşid'in hanımı Zübeyde hanım Bağdad'dan tâ Mekke'ye varıncaya kadar içi boş bir kemer inşa ettirmiştir ki, körler ona yapışarak giderler. Sam yeli ve sıcak tesiri görmeyeler diye. Ben Bağdad'dan ve Basra'dan iki kere çöl yoluyla giderken adı geçen kemerleri gördüm, hâlâ eserleri meydandadır. Hattâ bu yol ile Şerif'e Necafi gelip Mekke anahtarı ile hediyeleri verince, Murad Han:

— «Allah'a hamdolsun, bu mübârek senede hem Irak fâtihi ve hem de hâdim-ül Haremeyn-i şerifeyn olduk».

Diye, hadım Said Ağa ile Şerife bir altın yaldızlı hil'at gönderdi. Sonra hediyeleri ile Basra hâkimi Efrasyab Han itaat ve bağlılığını bildirip, memleketi kendine bırakıldı. Ve Korna kalesi anahtarları dahi geldi. Sonra Umman hâkiminin hediyeleriyle yetmiş parça kalenin anahtarları gelip, Zeyneddin Han'a yine Umman hâkimliği verildi. Sonra Lahsa hâkimi Şefi Han'dan hediyeler ile altmış adet kale anahtarları gelip, eyâlet kendisine bırakıldı. Sonra Yemen ve Aden imamı Yusuf Mısri'den hediye ve mektuplar geldi ise de, asla kabul olunmayıp hediyesi yağmaya gitti. Sonra Cezayir Hardad hâkimi Şemseddin Emir'den ve Harmen Hanı'ndan hediyeler geldi. Sonra Basra benderinin meç ve cezirinde demir atmış olan Hindistan Hakanının gemilerinden Hind padişahının hediye ve mektupları geldi ki şunlar yazılı idi:

«Gazanız mübârek ola... Hepimizin imamı, imam-ı Hümamızı Acem elinden kurtardınız. Allah indinde makbul ola... Doğrusu çok güzel bir hayır yaptınız. Amma sizden bir ricamız vardır. Bu da büyük sevaptır. Ricamız ol dur ki, bu mübârek senede Kâbe-i Mükerremeyi örtelim».

Mektubu okununca, hemen Murad Han ateş kesilip:

— «Tiz Sıtkı efendi, Hint melikine bir mektup yaz. Eğer hayır isterlerse Rum diyarında çıplak gezen Hintlileri Hind diyarına davet ederek onları giydirsin. Onları giydirmek Kâbe örtmekten daha büyük sevaptır.»

Dedi. Ve şu yolda bir nâme yazıldı:

Dil bedest âver ki, hacc-ı ekberest
Ey hezaran Kâbe yekdil bihterest
Kâbe bünyad-ı halil-i azerest
Dil nazargâh-ı Celil-i ekberest

Anlamı gereği, Kâbe'yi örtmekten, bir sefil, ayağı çıplak, başı açık Hintlinin avret yerini örtmek mertliktir. Hemen Hintlilerini Hint'e kaçırsınlar. Bizim Rumluyu da Hint'de bulurlarsa kırsınlar, vesselâm.»

Bu mektuplar Hint Padişahına Bekir Ağa isimli bir kapıcıbaşı ile hemen gönderildi. Amma İran tarafından ve Şah Safi'den hiçbir elçi gelmedi.

Sonra Isfaf'tan, Müdlice'den, Mevâli'den, Kis'den, Ali Fars'dan... velhâsıl Bağdad çöllerinden tâ Basra ve Amman'a kadar Cezâyir, Mekran, Lahsa, Yemen, Mekke, Şam, Haleb ve Mardin çölünde oturan kabileler altıyüz aded kabile şeyh ve imamları küheylân at ve bol miktarda hediyeler ile kendileri geldiler. Hepsine padişah hil'atları giydirilip, şeyhlikleri kendilerinde bırakılıp, Bağdad'ın hizmetine gelmekle görevlendirildiler ki, hâlâ Bağdad hükmünde altıyüz aded Arap kabilesi olup dünyayı tutmuştur.

Sonra Kürdistan'ın hepsi bin altmış adet aşiret emirleri ve ocaklık hanları bütün hediyeleri ile gelerek padişahın atının ayağına yüz sürdüler. Yurdluk ve ocaklıkları kendilerine bırakıldı. Ve gittiler. Ancak İmâdiye Hanı Yusuf Han ile Bitlis Hanı Abdal Han gelmediklerinden Murad Han son derece kızdı. Kemerinden kılıcını çıplak olarak çıkarıp, silâhsız Melek Ahmed Ağa'ya çıplak kılıcı verip:

— «Ahmed, bu kılıç ile o iki adet gelmeyen hanların haklarından gel.»

Diye emredince, derhal Melek Ahmed Paşa el öpüp «Bismillâh, gazaya niyet ettim» diyerek kılıcı alır. Murad Han ayağa kalkıp sırtındaki samur kürkünü Melek Ahmed Paşa'ya giydirip, belindeki kılıç kınını Ahmed Ağanın kemerine bağlayarak der ki:

— «Ahmed, sana Diyarbekir eyâletini vezâretle ihsan eyledim. Göreyim seni, Diyarbekir askeri ile Bağdad'ı nice muhafaza edersin ve bu iki inatçı handan nasıl intikâm alırsın!»

Böyle dedikten sonra, efendimiz Melek Ahmed Paşa'yı sadrâzam Kara Mustafa Paşa'ya misâfirliğe gönderdi. Bağdad fethedildiği sırada şehid olan Tayyar Mehmed Paşa'nın bütün çadır ve otağlarını, ağırlıklarını, katar ve içoğlanlarını ve yedibin seçme aske-

rini üçyüz kese malıyla Melek Ahmed Paşa'ya verip, bir yiğit ve yıldız bahtlı vezir yaptı ki, bütün vezirlerin yüzsuyu oldu.

Murad Han, evvelâ mühür sahibi Kara Mustafa Paşa'yı kapısı kuluyla ve onikibin askeriyle serdar-ı muazzam tayin edip Bağdad hududunu fethetmeye memur eder. Şam, Trablus Şam, Halep, Maraş, Urfa, Adana, Karaman, Sivas, Anadolu eyâletleriyle hepsi seksenbin seçme asker, sadrâzam Kara Mustafa Paşa ile Bağdad dışında konaklayıp muhafız olarak kaldılar. Amma Kaptan Paşa eyâletiyle Rumeli eyâleti ve Mısır beyi Çerkes Şevarib Bey, padişahtan izin alıp gittiler. Amma Van, Kars, Ahıska, Erzurum ve Trabzon gibi eyâletler, sınırda oldukları için Bağdad altına gelmemişlerdi. Bağdad hizmetinde kalan eyâlet vezirlerinin idareleri altında tam beşyüz aded sancakbeyleri ile kırkbin asker Bağdad içinde kalıp, bütün metrisleri doldurup düzleyerek muhafaza ederlerdi.

Sultan Murad Han'ın fermanı üzere Bağdad içinde kalan hâkimleri ve kale neferleri :

Evvelâ yeniçeri ağalığından azledilen Küçük Hasan Paşa vezâretle ve sekizbin askeriyle Bağdad'a vâli olup, Bektaş Han'ın yaptırdığı saraya yerleşti. Beşyüz akçe ile bir molla tâyin olundu. Şeyhülislâm ve Zeynelâbidin Efendi üçüncü hâkim olarak kaldı. Dördüncü hâkim nakibüleşraf ve ayak nâibi, beşinci hâkim yeniçeri ağası yerine Bektaş Ağa, kırk oda yeniçeriyle yirmibin tüfenkli yeniçeri kaldı. Altıncı hâkim Cebecibaşı, on oda cebeci, yedibin asker ile kaldı. Yedinci hâkim topçubaşı olup, altı odası topçu olan beşbin askerle kaldı. Ve Fransa'dan da beşyüz aded Frenk topçu kalıp, hâlâ Bağdad hizmetindedirler. Bütün zeâmetleri Şam'dadır.

Tamamı ikibin topçu ve büyük-küçük binaltmış parça top (balyemez, Kolomborne, Şahi, Saçma, Şayka ve darbezen) ile padişah hizmetinde kaldılar. Bu Bağdad kalesinde olan toplar hiçbir diyarda yoktur. Yalnız İstanbul'da, Budin'de, Akdeniz'de, Boğaz hisarlarında ve Rodos kalesinde var. Yoksa öteki sınırlarda yoktur. Özellikle Akkapı'da, Karanlıkkapı'da içkalede ve Acem burcunda, Küçük Hasanpaşa tabyasında, Musapaşa tabyasında uzun menzilli ve seçme toplar vardır ki, herbiri birer kaleye değer. Hasanpaşa ve Zülfikâr tepesindeki toplar gayet büyük balyemez toplardır.

Sekizinci hâkimi vezir kethüdâsıdır. Dokuzuncu hâkimi vezir subaşısı, onuncu hâkimi bir tuğlu payesiyle mal defterdarıdır. Onbirinci hâkimi gümrük emini, onikinci çavuşlar kethüdâsıdır ki, üç-

yüz çavuşu vardır. Onüçüncü hâkimi çavuşlar emini, ondördüncüsü çavuşlar kâtibidir. Bağdad eyâleti iltizam ile idare olunduğundan, tesbit sırasında padişâh haslarının dışında kalanlar tımar ve zeâmettir. Onbeşinci zâbiti alaybeyi, onaltıncı çeribaşısı, onyedinci tımar defterdarı, onsekizinci defter kethüdâsı, ondokuzuncu zâbit defter eminidir. Bunların zeâmet ve timar olan köylerine hükmettikleri toprak, Süleyman kanunu üzere memleket toprağı sayılır.

Bu hâkimlerden daha aşağı derecede yirminci hâkim, yeniçeri ocağından paşa yanında muhzırağa çorbacısıdır. Gerçi kırk oda yeniçeri çorbacıları dahi vardır amma yetkileri yoktur. Ancak kendi neferlerine hükmederler.

Yirmibirinci zâbiti, yeniçeri ocağından başçavuştur. Yirmiikinci zâbit yeniçeri efendisidir. Yirmiüçüncü zâbit rüznamçecidir. Yirmidördüncü mevkufatçı, yirmibeşinci muhasebeci, yirmialtıncısı muhtesip ağa, yirmiyedincisi Tâhir subaşısı, yirmi sekizinci Şahbenderdir. Yirmidokuzuncusu içkale dizdarı, otuzuncusu dışkale dizdarı, otuzbirinci İmam-ı Âzam Kalesi dizdarı, otuz ikincisi Şat karşısında Kuşlarkalesi dizdarıdır.

Bağdad Kalesinin ağaları ve kulları : Otuzüçüncü hâkim sağ kol ağası olup, beşyüz askeri vardır. Otuzdördüncüsü sol kol ağasıdır ki, binbeşyüz askere mâliktir. Otuz beşincisi yerli yeniçeriağasıdır ki, bunlar da yeniçeri keçesi giyer. Tamamı üçbin adet tüfekli askerlerdir amma çoğu Şiîdir. Otuz altıncı hâkim batı hisarı hisarağasıdır ki, bin aded askeri vardır. Otuz yedinci hâkim yerli cebeciağasıdır ve bin adet askeri vardır. Otuz sekizinci hâkim yerli topçusudur ve bin askeri vardır. Otuz dokuzuncusu barutçubaşıdır ki, bin tane usta barutçusu vardır. Kahve dövücülerin tamamı bunlara mensuptur. Ancak Frengistanın İngiliz barutu bu Bağdad'ın barutu kadar keskin olabilir. Kırkıncı zâbit mimarbaşıdır ki, beşyüz adam ile kale imâreti ile meşguldür. Kırkbirinci hâkim şehreminidir ve askeri yoktur. Amma şehrin bütün işleri bundan sorulur. Kırkikinci zâbit haraçağasıdır. Bütün Hristiyanlardan hazine tahsil edip askere maaş verir. Kırküçüncü zâbit İstanbul sipahi kethüdâ yeridir. Ayrıca yeniçeri serdarlığı da yapar. Kırkdördüncü zâbit zeâmet defterdarlığıdır.

Yazıldığı şekilde, Murad Han Bağdad içine seksenyedibin yediyüz asker koyup ve doksanbin asker de Sadrâzam Kara Mustafa Paşa ile sur dışında muhafazacı bırakıp, kendileri İstanbul'a giderler. Sadrâzam dahi Melek Ahmed Paşa ile Acem hududuna hareket edip,

Derne ve Dertenek, Este ve Kerende hududlarında Şah ile hududlar kesilip iki taraftan elçiler çıkar. Kara Mustafa Paşa İstanbul'a dönüp, Melek Ahmed Paşa dahi Diyarbekir'de kalarak Bağdad tam bir nizam ve intizam bulur.

Sonra Melek Ahmed Paşa, Murad Han'ın gizli emri üzerine Kürdistan'da İmâdiye hâkimi Yusuf Han'ı ele geçirip binlerce adamı katlederek Han'ı Diyarbekir kalesine hapseder. Bu sevinçli haberi Murad Han'a ölmek üzere iken yetiştirdiklerinde, Koca Murad Han :

— «İlâhî Melek Ahmed, uzun ömürlü olup düşman şerrinden emin olasın!»

Diye duâ eder ve sonra ölür.

Melek Ahmed Paşa Murad Han'ın ölümünü işitip «Hüküm Allah'ındır» diyerek, Yusuf Han'ın bin kesesini alıp yine vazifesinde bıraktı.

Beri tarafta, ben Bağdad'a Murad Paşa'nın hükmettiği sırada geldim. Paşa'ya rica edip, defterhâne-i padişâhiye başvurarak Süleyman kanunu üzere Bağdad eyâletinde ne kadar sancak ve hükümet var ise onları yazdım.

Bağdad eyâletinin tamamı onsekiz sancaktır. Hazine defterdarı, defter kethüdâsı, timar defterdarı ve defter emini vardır. Yedi sancağında, öteki memleketlerdeki gibi zeâmet ve timarları olan yerlere «Arz-ı Memleket» derler. Hille, Zengâbâd, Curasî, Rumnahye, Çengule, Karadağ sancakları gibi onbir sancakta tımar ve zeâmet yoktur. Ancak sancağında sancakbeyi hası vardır. Bazı köylerin tarlaları beylere tahmin üzerine has olarak verilmiştir. Bu vilâyetlere «Arz-ı Irak» denir ki Dertenek, Semavât, Beyad, Derne, Dinbala, Vasıt, Kerend, Demirkapı, Kıranya, Keylan, Alsah sancakları bunlardandır ve nicesi Acem hududundadır.

Bu Bağdad eyâletine bağlı olan İmâdiye eyâleti, Bağdad'ın kuzeyinde büyük bir ülkedir. Hâkimi, mülkiyet olarak tasarruf eder. Azil ve tâyin kabul etmezler. Ellerinde hatt-ı şerifler vardır ve Abbasoğulları neslindendirler. İnşallah, yeri gelince kanun ve âyinleri ve şehrin imaretleri yazılacaktır.

Basra eyâleti Bağdad'ın güneyinde, Şattülarab kenarında büyük bir eyâlet olup, Süleyman Han devrinde hâkimleri mülkiyet şeklinde tasarruf ederlerdi. Amma Murtaza Paşa fethedip hâkimi Efrasyapoğlu Hüseyin Paşa Osmanlıya itaat ettiğinden, Osmanlı eyâleti olmuştur. Lâhsa eyâleti, mülkiyet şeklinde idare olunur. Umman, Mekran, Cezayir hâkimleri mülkiyet üzere idare ederlerse de her

sene padişaha ve her ay Bağdad vezirine hediyeler göndermeleri Süleyman Han kanunu gereğidir.

Sancak beylerinin hasları : Bağdad vezirinin hası, bir milyon altıbin akçedir. Eyâletten paşaya adalet üzere dörtyüz kese gelir. Yetmişaltı kalem hasların hepsini paşa iltizam üzere zaptedip, kâr ve zarar her ne yaparsa kendisine aittir. Melek Ahmed Paşa kendi kalemiyesinden yüz kese askere mevacip vermeyi kanun haline koyup, Trablus Şam'dan Bağdad'a gelen mal İstanbul'a gitmeye başladı. Ve kırkbin askerin buğday anbarlarını Paşa zabtedip, zarar ederse tazmin eder. Paşa defterdarıyla kırk kalem Irak divanı halifeleri hesabına göre, Bağdad'ın her üç aylık masrafları ikibin kesedir. Seneliği sekizbin yirmi kese eder. Amma şimdi azaltıldı, derler. Bütün levazım ve mühimmatı, hayır ve şerri paşadan sorulur. Büyük idare merkezidir. Hattâ Acem diyarında Bağdad hâkimine «Halifeler Halifesi» derler. Bağdad mollasının hası, senelik olmak üzere sekizyüz akçedir. Mansıbının dahi adalet üzere yirmi yüz kuruş geliri olur. Yeniçeri ağasının hası üçbin kuruştur amma, ağalar yeniçeri kuvvetiyle yüzbin kuruşa bile kanaat etmezler.

Ümera hası : Zengabâd hası 270.000, Hille hası 951.000 —hâlen eyâlet olmuştur—, Cevariz 220.000, Rumnahye 445.000, Cengüle 200.000, Karadağ 804.387 olup hâlen hükümettir.

Dertenek 520.000, Semâvet 255.000, Derne 406.931, Dihbâlâ 426.000, Karahan 200.000, Keylan 200.000, Elsah 200.000, Bağdad defter kethüdâsı zeâmeti 100.000, Bağdad tımarı defterdar zeâmeti 80.000, Vasıt livası hası 220.000, Kerend livası hası 239.260, Mapur livası 200.000'dir.

Bağdad kalesinin yeri ve şekilleri : Bu kale Irak toprağının bir ovası içinde Dest-i Kıpçak Sahrası gibi bir Tıh vadisinde kurulmuş olup, Şattülarab'ın doğu tarafında ve sahilde, dörtgenden biraz uzunca, beyaz taş ve cilâlı tuğla, kireç ve horasanla yapılmış güzel ve sağlam bir kaledir ki, dünyada bir benzeri daha görülmemiştir. Dört tarafının birer konak uzağından bu kaleye bakılsa öyle heybetli ve sağlam görünür ki, gören düşmanların ödleri parça parça olur. Harab etmeye çalışanların elbette vücutları toprak olur. Çünkü burası Hazret-i Peygamber'in mübârek bakışı eseri olarak tam imâr edilmiştir.

Bağdad'ın mâmurluğunun sebebi : Yukarıda adı geçen Bağdad'ı Buhtunnasır harab ettikten sonra altıyüz sene harab kalıp, sonra Hazret-i Peygamber yirmi yaşına girdiği vakit Nuşirvan-ı Âdil es-

ki Bağdad'ı yirmi senede imar ettikten sonra yine büyük bir zelzele geçirdi ve eski Bağdad harab oldu. Bu halde biraz kaldıktan sonra Hazret-i Peygamber kırk yaşına basınca, Irak halkından ve Amelika evlâdından Bağ ve babası Dad adlı kimseler Peygamber'e varıp izin istediler. Bu kaleyi Peygamber'in duâ ve izniyle yeniden yapıp imar ettiler.

Kale duvarı üzerinde yavaş yavaş yürümek üzere, Bağdad kalesinin çevresi yirmisekizbin sekizyüz adımdır. İkibuçu fersahtan ikiyüz adım eksik bir kaledir. Çünkü her fersah onikibin adımdır. Bu hesaba göre, Bağdad suru iki fersah ve dört bin sekizyüz adım olan büyük bir kaledir. Mil hesabı ile Bağdad kalesi yedi milden sekizyüz adım fazladır. Her mil dört bin adımdır. Mil ve adım hesabı böyledir. Amma Şattülarab'ın güney tarafı köşesindeki Akkapı yönünden tâ İmam-ı Âzam etrafındaki Bağdad kalesi köşesine gelinceye kadar, kalenin hendek dışı kenarıyla Bağdad hisarının çevresi tam otuzbin levend adımıdır. Amma hendeği o kadar derin değildir. Eni altmış zirâ' kadardır. Şattülarab taştığı takdirde, hendek ağzına kadar su ile dolar. Akkapı tarafı hendeği gayet geniş ve derindir. Kale duvarları tamamen rıhtım binadır ki, bu kale duvarlarının iç yüzü tamamen kemer şeklinde yapılmıştır. Hattâ Dördüncü Murad Han insan kafası kadar kale döven top güllelerini vurdukça, adı geçen kemerlerin aralarına isabet edip tuğladan büyüklüğü kadar yerden geçip, başka yere zarar vermezmiş. Amma tamamen taştan yapılmış olsa, top darbelerinden kale yıkılır idi. Amma horasandan öyle tuğla yapılmıştır ki, hâlâ binlerce adam kafası kadar yerler içlere derd olup durur. Bu kale duvarının tâ hendekten bedenlere varıncaya kadar yüksekliği altmış arşın kadardır. Bedenler üzerinde duvarının genişliği ise bazı yerde on zirâ', bazı yerde onbeş zira' kadardır ve hendeğinin iç yüzü kenarıyla küçük hisar duvarı gayet sağlam olduğundan, tüfek atmak için mazgal delikleri ile ve binlerce dirsekle süslenmiştir. Amma bu Bağdad kalesinin kıble tarafından Şattülarab kenarında olan duvarı önünde aslâ hendeği yoktur. Bütün kapı ve duvarlarını Şattülarab nehri döğüp, bazen Şattülarab taştığı vakit kale duvarlarına zarar verir. Taşkın geçtikten sonra tamir ederler. Hattâ Paşa sarayının birçok ahşap temel direkleri Şattülarab nehrinin içinde inşa edilmiştir. Bu yerde Bağdad'ın şiddetli sıcağından korunmak için yeraltı mahzenleri vardır. Bazı zaman Şattülarab Bağdad içine kadar girerek bu mahzenleri su basar. Çünkü Bağdad'ın bütün imaretleri Şat nehri kıyısında kurulmuştur. Bütün burç ve duvarlarda Şat nehrine bakan konak-

lar vardır. Bu taraftan Bağdad kalesinin hiçbir korkusu yoktur. Çünkü Şat nehrinin karşı kıble tarafında, Kâbe toprağında, Kuşlarkalesi tarafı bir kurşun menzili uzaklıkta büyük bir nehir olduğundan, bu taraftan Bağdad'ın hiçbir korkusu yoktur. Bu tarafta imâreti çoktur. Birkaç kat duvarı vardır ki, yüksekliği elli mülki zirâ' kadar vardır ve Şat kenarında, kuzey taraftadır. Kalenin çevresinde öyle kuleler vardır ki, herbiri birer Kahkaha kalesidir. Bu diyarlarda kulelere burç derler. Amma bütün burçlardan sağlam ve muhkem olanı, Akkapı semtinde ve güneydedir. Bu Acem burcu gayet sağlam ve büyük bir kuledir. İmam-ı Âzam kapısı yakınında Hasanpaşa kulesi, Yassıkule, Muzlim kulesi ve Şahabeddin yakınında Küçük Hasanpaşa Tabyası, Melekpaşa tabyası, Zülfikâr tepesi üzerindeki Büyük Tabya vardır. Bu kuleler bütün şehrin içindeki sahralarda kırkar, ellişer aded balyemez topu olan kulelerdir ki, her birinde biner adam bulunan küçük kulelerdir. Her birinde mazgal delikli dirsekler vardır ki, birbirini korurlar. Bağdad surunun etrafında tam yirmidört bin beden vardır. Defalarca hesab olunmuştur. Kuşatma sırasında her bedene ikişer savaşçı lâzımdır. Tâ bu derece yüksek duvarlardır. Her gece bu bedenler üzerinde sekizbin adam tâ sabaha kadar «Allah yekdir, yek!» deyip nöbet bekler ve her uzun gecede kırk ağa tam silâhlı olarak kol gezip, gaflet uykusuna yatan bekçilere yüzer adet sopa vurup cezalandırır, silâhlı olarak hazır bulunan gözcülere dahi ihsanlar ederler. Her gece şehrin efendi kimseleri def, saz, söz ve mutripler ile kale bedenleri üzerinde sabaha kadar helva sohbetleri yapıp Hüseyin Baykara fasılları yapmaya izin almışlardır. Amma şarab içmek yasaktır.

Osmanlı Mehterhânesi ve Kûs-u Hakani : Evvelâ akşamdan sonra Şâfî vaktinde sekiz kat Osmanlı mehterhânesi fasıl yapar ki, Mısır mehterleri faslından daha mükemmel fasıl yaparlar. Hiçbir sınırda böyle mükemmel mehterhâne yoktur. Tam kırk neferdirler. İç kalede fasıl yaptıkları zaman, Kuşlarkalesi ve İmam-ı Âzam kalesinde rahatça işitilir. Amma bir tane kûs-u hâkânisi vardır. Usta kûscu kûsa vurdukça en uzak mesafelerden bile duyulur. Çünkü üç ayak merdiven ile çıkılır ve bir bakırdan işlenilmiş büyük bir kûsdur ki, Bağdad kûsu adıyla Rum ve Acem'de meşhurdur.

Bağdad kalesinin kapılarından kuzeye bakan «İmam-ı Âzam Kapısı» gayet sarp ve sağlam kapıdır, hendeği üzerindeki köprüsü de kavidir. Hendeğe bakan balyemez topları vardır. Her biri yedi başlı

ejder gibi ateş saçan toplardır. Batıya bakan «Karanlıkkapı» kat kat demirden yapılmış sağlam kapılardır ki, her biri İskender kapısı gibidir. Hendeği ve köprüsü dahi sağlamdır. Heybetli balyemez topları vardır. Bağdad'ın sağlam kulelerinden biri de buradadır. Acem burada kapanmış ve büyük çarpışma olmuştur. Karanlık bir yerde olduğu için «Karanlıkkapı» derler. Akkapı da doğu taraftan Diyâle nehri tarafına açılan kat kat demir kapılardan meydana gelmiştir. Hendeği ve köprüsü bütün kapılardan sağlamdır. Köprü kapısı, Kıble yönüne açılır. Hendeği yoktur. Şat nehri kıyısındadır. Tılsımkapısı, Karanlıkkapı ile Akkapı arasında küçük bir yapıdır. Amma daima kapalıdır. Bunun dışındaki diğer dört kapı her zaman açıktır.

İç Bağdad kalesi : Bu iç kale, dış büyük surun doğusunda düz bir yerde, dörtgen şeklinde, taş ve tuğladan yapılmış güzel bir kaledir. Etrafında hendeği var. Kıble tarafında, şehir içine açılan bir kapısı var. Bir de Uğrunkapısı vardır ve daima kapalıdır. Dördüncü Murad Han zamanında Bekir subaşı Celâlî olarak Bağdad'a kapanıp, Acem Şahına haber gönderdi: «Şâhım, Bağdad senindir, elbette gelesin.» Şah gelince, Celâlî Bekir kaleyi Şah'a vermeyip cenge başladı. Celâlî Bekir Ağanın oğlu Derviş Mehmed, bu iç kalenin adı geçen hendek kapısını açıp Şah askerini Bağdad'a soktu ve Acem'in şehri işgalini sağladı. İşte bu kapı o uğursuz kapıdır ki hâlâ kapalıdır. Amma büyük kapısının içinde, gece ve gündüz, bütün gözcüler silâhlı olarak hazır beklerler. Bilmedikleri adamı kaleye bırakmazlar. Çünkü bütün cephâne, hazine, barut ve sipâhi erzakı bu iç kalede saklıdır.

Bu kalenin ayrıca dizdarı ve neferleri vardır. Kale içinde toprak ile örtülü basit evleri vardır. Bir Muradhan Câmii var. Amma ilk olarak Süleyman Han tarafından yaptırılmıştır. Su kuyuları, cephâne mahzenleri, buğday anbarları, Şatır Hüseyinpaşa hamamı vardır.

Bağdad kalesinin câmileri : Bağdad şehrinde altıyüz altmışbeş aded câmi vardır. Selâtin câmilerinin başında Hûlefa Câmii gelir. Kubbeli ve minâreli eski bir mâbeddir. Köprü kapısının iç yüzündeki Hüseyinpaşa Câmii kubbeli ve iki minârelidir. Paşasarayı kapısı önünde Süleymaniye Câmii kubbeli ve minârelidir. İmam-ı Âzam kapısının iç tarafında Muradpaşa Câmii onarıma muhtaçtır. Muradpaşa Câmii kubbeli ve iki minarelidir. Peyk Ali yolunda Akuliye Câmii minâreli bir câmidir. Kanberali Câmii minârelidir. Şeyh Şahabeddin Sühreverdi Câmii bir minârelidir. Saraçhâne Câmii'nin ce-

maati kalabalıktır. Hisar kahvesinde Sebilhâne Câmii, Kurna başında Haseki Mehmedpaşa Câmii yeni bir câmidir ve bir minârelidir. Amma gayet ferahlık verici ve lâtiftir. Şeyh Abdulkâdir Geylâni Câmii, Sultan Süleyman'ındır. Kubbeli ve minareli, cemaatı bol olan bir câmidir.

Medreselerinin en mükellefi Mercâniye Medresesi'dir. Saraçhânede Hülâfa Medresesi'dir ki, hâlen burada yeniçerilere at tayını verilir.

Dâr-ül Kurrâları : Altı aded dâr-ül kurrası kalmıştır. Birçok defa düşman eline geçtiğinden birçokları yıkılmıştır. Amma Cağalazâde Dâr-ül Kurrası, İmamzâde Dâr-ül Kurrası mevcuddur.

Önceleri burada yetmiş kadar dâr-ül hâdis var idiyse de şimdi kırk tane kalmıştır.

Tekkeleri : Tekkelerinin tamamının sayısı yediyüzdür. Çünkü ziyâretgâhta dinlenilecek bir tekke bulmak mümkündür. Bunlardan İmam-ı Âzam, İmam-ı Musa Kâzım, Şahabeddin Sühreverdi, Abdülkadir Geylâni, Mevlevihâne tekkeleri meşhurdur.

Çeşmeleri : İkiyüz adet can veren çeşmeleri var. Suları, sakalarla Şat nehrinden gelir. Bunlardan Atmeydanı'nda Muradağa Çeşmesi ve câmii yakınında yine Muradağa Çeşmesi meşhurdur.

Sebilleri : Yüz aded sebili vardır. Amma suları yine sakalarla Şat nehrinden gelir. Bunlar arasında Haydar Çelebi, Hüseyinpaşa ve Musapaşa, Ebû Bekir Hoca ve Hasbullah Çelebi Sebilleri meşhurdur.

Bağdad'ın mahalleleri : Yirmidört aded mahallesi var. Başlıcaları: Meydan, Haydarhâne, Kanberali, Kadıhacet, Veşti, Debbağlar, Karanlıkkapı, Köprübaşı, Curca, Peyh Ali, Ekmekçiler, Kurnabaşı, Balıkçılar, Cömert Kazası ve Yahudiler mahallesi.

Eşraf ve âyânı: Hepsi yüzelli aded âyânı vardır. Paşa sarayı, burcun dışında hamamlı, bahçesinde çam fıstığı ağaçlı, ikiyüz odalı saraydır. Yeniçeriağası sarayı, Hasbullah sarayı, Sadır Çelebi sarayı başlıcalarıdır.

Hanları : Cağaloğlu hanı Saraçhâne başındadır. Muradpaşa hanı, İbrahimhanı, sipahipazarı başındadır. Kadı mahkemesi yakınında Hurmalı hanı, mahkeme karşısında Basralı hanı olup, bekâr hanları dahi kâgirdir. Hurmalı ve Kazabaşında Kereste hanı ve Halef Câmii hanı vardır.

Çarşı ve pazarı : İkibin adet dükkânlı, işlek pazardır. İlk olarak bir kâgir bedestanı vardır. Uzunçarşı, Curcubaşı, Muradpaşa ve Saraçhâne, Hafaflar, Kuyumcular, Gazarlar, Karanlıkkapı çarşısı, Köprükapısı çarşısı ve diğerleridir.

Halkının renkleri : Bütün Bağdad halkının derileri buğday rengidir. Amma son derece yüz güzelliğine sahip, gösterişli ve sık sakallı halkı vardır. Civanları hep peri yüzlü ve melek görünüşlüdür.

Güzellerinin medhi: Güzellik sâhibi ve orta letafette olup, kaşları yay ve kirpikleri ok, gamzeleri Tatardır. Meralî, gazalî, nur yüzlü, güneş gibi güzellerdir.

Kibâr ve âyânı : Ebuşeker Hoca Ali, Hasbullah Çelebi, Mahmud Hadidzâde, Haydar Çelebi, Ruznâmeci Efendi ve diğerleridir.

Tabib ve cerrahları : Bu şehirde mütehassıs ve nabızcı tabibler pek çoktur. Amma Hekimzâde Hamza Çelebi, Kâhhal oğlu Rıza Çelebi, Hasan Yar Çelebi meşhurdurlar. Cerrahlardan Mehmed Çelebi öyle bir ustadır ki, bir yaralıyı üç günde iyi eder. Meydanda cerrah Usta Ali, cerrahlık ilminde ikinci Filikos'dur.

Şeyhleri ve şâirleri : Şeyhülislâm Kürd Mustafa Efendi, Müftü Zeynelâbidin Efendi, Gurab Efendi oğlu Mahmud Efendi, bilgin ve bilgisiyle amel edenlerdendir.

Kırk aded divan sahibi fasih ve heliğ şairleri vardır. Bilhassa temiz lisanlı Şeyhzâde Çelebi, Bali Ziyâî Çelebi, Mollazâde, Guraba Mahmud Efendi meşhurlarıdır.

Kadın ve erkeklerinin elbiseleri : Âyân ve büyükleri, şiddetli kış mevsiminde samur, sincap, nâfe kürk ve Bağdad atlası giyerler. Şiddetli sıcaklarda Elvan sof ve beyaz kerake giyerler. Diğer halkı çukadan kerake giyerler. Kadınları altın ve gümüş arakiye giyip, yüzlerine örtü örterler. Beyaz lekfurî bogasi bürünüp, sarı çizme giyerler.

Su kuyuları : Şehir içinde altıbin aded su kuyuları vardır ki, ab-ı hayata benzer. Gerçi bu şehir Şat kıyısındadır amma suları Şat nehrinden sakalarla geldiği, bu ise güç olduğundan lezzetli kuyuları vardır.

Bağdad eyâleti yetmişbeş nahiyedir. En güzel iklime sahib olduğu gibi saha yönünden çok geniş, köy bakımından pek kalabalıktır.

Hamamları : Beşyüz kadar saray ve kibar hamamları vardır. Umumi hamamlardan Cağalazâde hanı yakınında Bektaş hamamı, Kafaflar hamamı, mahkeme yakınında Kadı hamamı, Karanlıkkapı yakınında Debbağlar hamamı, Abdülkâdir Geylâni hamamı, Şeyh Ali hamamı, Hasbullah hamamı, Haydar Çelebi hamamı, Atmeydanı'nda Şabanefendi hamamı meşhurlarıdır.

İmâretleri : Meşhurları Abdulkâdir Geylânî imâreti, Şehabeddin Sühreverdi imâreti, İmam-ı Âzam imâreti, İmam-ı Musa imâretidir.

Kiliseleri : Sekiz adet Hristiyan kilisesi vardır. Frenk, Rum ve Kıbtisi yoktur amma Yahudisi çoktur. Üç Yahudi sinagogu ve hamamları vardır. Amma meydan yakınındaki ve Curca'daki Ermeni kiliseleri gayet mâmurdur.

Dilleri ve halkın ıstılahları : Bağdad halkı çoğunlukla Farsça, Arabca, Kürdçe ve lehçelerini belâgatla konuşurlar. Avam tabakası Ermenice ve Hintçe dahi bilirler.

El sanatları ve halkının geçim kaynakları : Her işleri makbuldür. Amma saracı meşhurdur. Hattâ ceylan derisinden bir çeşit özengi örerler ki, âdetâ sihire benzer. Kuyumcuları, terzileri, demirci ve kılıççıları Diyarbekir'den ziyâde meşhurdur.

Asker tâifesinin bir kısmı Romahiye, Cevariz ve diğer hizmetleri yaparlar. Bir kısmı Hind, Sind, Acem ve Yemen'e giden büyük tüccarlardır. Bir kısmı da Sultan çarşısında sanat icra ederler.

Tahıllarının medhi : Bu temiz Bağdad toprağında Allah'ın emriyle o derece tahıl yetişir ki, bir buğday başağında seksen tane buğday tanesi olur. Diğer tahılları da buna benzer. Arpa, pirinç ve bakla yetişir.

Seçme meyveleri : Bağdad şehrinde üzüm bağı yoktur. Amma İmam-ı Âzam tarafında bahçecikleri çoktur. Fakat şehrin etrafını ve eyâletin her tarafını hurma ağaçları kaplamıştır. Bağdad'ın hasday ve bezray hurması meşhurdur.

İçecekleri : Basra şekeri şerbetinin çeşitleri ve hurma şarabı gayet lezzetlidir.

Görülmeye değer eserleri : Nemrud dağı: Göğe baş uzatmış, dört köşe şeklinde bina olunmuş yığma bir dağdır. Nemrud'un Allah'lık iddiasında bulunduğu sıralarda yapılmıştır. Tamamen toprak ve çamurdandır. Bir kat darı sapı, bir kat toprak, bir kat kamış kökü ve

bir kat çim ile yapılmış bir dağdır ki, bu kadar bin yıldan beri yok olmamıştır.

Buradan doğuya giderek Bağdad'a yakın Tâk-ı Kisra'ya geldik. Nuşirvan'ın yaylak sarayı imiş. Kalıntıları hâlâ durmaktadır. Yüksekliği yüzyirmi arşın kadardır. Baştan başa tuğladan örülmüştür. Öyle sağlam ve gösterişlidir ki, sağlamlıkta Havernak tâkına benzer.

Şattülarab Köprüsü: Bağdad kalesinin kıbleye bakan köprü kapısının karşısından Kuşlarkalesine varıncaya kadar, Dicle nehri üzerinde kırkbeş tonbaz gemi üzerinde büyük bir köprüdür. Karşıda Mekke toprağında Kuşlarkalesi var. Bu köprü, Bağdad'dan Kuşlarkalesi'ne kadar uzanır. Yanyana üç araba geçecek kadar geniştir. Bu köprüye Şat içinde bendler ve sepetler içinde taşlar bırakıp, yaban asması gibi demir zincirlerle gemileri bağlarlar ve köprüyü sabitleştirirler. Bu köprüye Diyarbakır'dan, Hasankeyf'den, Musul ve Cezire'den bir kelek gemisi gelse, köprü üzerinde köprücüler köprünün üç, dört gemisini kapı gibi açar ve kelek gemileri geçer. Gemiler gümrük önüne yanaşınca yine köprünün kapılarını kapatırlar, sonra yine yayalar geçmeye devam ederler. Bütün gençler ve yiğitler, bu köprü üzerinden kendilerini Şat nehrine atarlar. Bağdad'ın mesirelerinden biri de bu köprünün başlarıdır. Kahvehâneler ve mevlevihâneler ile bezenmiş, halkın geçtiği, ibret verici bir köprüdür. Bütün masrafları devlet tarafından karşılanır. Köprü başındaki bekçiler, gelip geçen yüklerden bac öşrü alırlar. Köprünün tamirine ve öteki kale mühimmatına altı bin kuruş sarfedilir.

Görülmeye değer başka bir eser: Bu Medâyin toprağında görülmeye değer, ibret verici bir eser daha vardır. Bu köprü başından tâ Kâbe-i şerife kadar olan on menzillik mesafeye, Harun Reşid'in hanımı Zübeyde hanım altından su geçen bir duvar yaptırmıştır ki amâlar bu duvara yapışarak Kâbeye giderlerdi. Hâlen harab olup, nice yerlerde birer, ikişer konak yerde kalıntıları durmaktadır.

Kuşlarkalesi: Adı geçen köprünün başında, tuğladan yapılma, dört köşe güzel bir kaledir. Köprü başındaki kapısı doğuya açılır. Hendeği, müstakil dizdarı, neferleri, yeteri kadar cephânesi var. Amma diğer imâretleri dışardadır. Bektaşî tekkesi, Şat nehri kenarında Hazret-i Hızır tekkesi vardır. Bu kalenin Kuşlarkalesi adı ile meşhur olmasının sebebi şudur: İslâmiyetten önce bu Kuşlarkalesi'nin bulunduğu yerde bir râhib ve eski bir kilise var idi. O papaz gayet akıllı idi. Bu kilisede yüksek bir kule inşa ederek orada bin-

lerce güvercin besleyip, yeryüzünün her yerindeki patrik, keşiş ve râhiblere Irak ve Medâyin'de olanları yazıp, bir güvercinin boğazına bağlayarak istediği memlekete gönderirdi. O güvercin, papazın dostunun evine kon.ar, gelen habere göre haberler alır ve tekrar geri gelirdi. O papazın işi devamlı bu idi. Bu hatıra nedeniyle Kuşlarkalesi adıyla anılmıştır. Hâlâ Bağdad'ın güvercinleri meşhurdur. Bağdad halkı besleyip Şam'a, Haleb'e, Mısır'a, Hind ve Sind'e götürüp, orada kanadına kâğıtlar bağlayarak hapisten bırakır gibi bırakırlar. Mısır, Yemen ve Aden'den bir anda gelir. Bağdad tüccarının çoğu beslerler. Bunlardan tanesinin beşyüz kuruşa alınıp satıldığı çok olur.

Bu kuşları Mısır, Dimyat, İskenderiye, Cezayir, Tunus, Fas, Merakeş, Yembu, Cidde, Mekke ve Yemen'de dahi beslerler ve daima bunlar vasıtasıyla istedikleri yere haber gönderirler. Ben Mısır, Dimyad ve Reşid'de iken birkaçına şahid oldum. Güvercin ile bir yerden başka bir yere mektup gönderme usulü Bağdad'daki Kuşlarkalesi râhiblerinden kalmıştır.

Başka bir ibret: Bağdad'ın iklimi gayet sıcak olduğundan, Şattülarab'ın suyu hamam suyu gibi akar. Bağdad'ın zevkine düşkün kimseleri bir kumkumanın (testi) ağzını iyice kapayıp, kapağına ve boğazına birer ip ve birer taş bağlayarak kumkumayı Şattülarab'ın dibine atarlar. Kumkumanın kapağı bağlı ipi çekilince, içine Şattülarab nehrinin dibinden buz parçası gibi su dolar. Sonra dışarı çekerler ve içerler ki, sanki içine taze buz parçası konulmuştur. Hakikaten Şattülarab nehrinin dibi gayet soğuktur. Sadece yüzündeki bir kulaç kadar olan suyu sıcaktır. Bağdad önünde Şattülarab nehrinin derinliği yirmi, onbeş ve onyedi zirâ' arasında değişir.

İmam-ı Âzam kalesi: 941 (1534) tarihinde, bizzât Sultan Süleyman Han hazretleri tarafından teberrüken bina olunmuştur. Hattâ evvelce Bağdad Sultan Uzun Hasan'ın elinde iken, İmam-ı Âzam, türbedarının rüyâsına girip: «Benim kabrim üzerindeki sandukamı falan yerdeki mezara koy ki, orada Cehennem ateşine müstahak bir kâfir gömülüdür.» deyince, türbedar uykusundan uyanıp İmam'ın öğrettiği şekilde yapar. Meğer o asırda İmam'ın nurlu kabrinde kubbe gibi bir şey yokmuş. Ancak kendileri El-Mansur'un hapishânesinde iken vasiyet etmiş. Kadılığı kabul etmediği için hapiste seksen yaşında vefat edince, dostları kendisini sünnete uygun olarak toprağa verdiler. Sonra Sultanlardan biri, üzerine bir sanduka yaptırır. Adı geçen türbedar da İmam'ın rüyâsında öğrettiği şekilde

sandukayı kâfirin üzerine koyar. Az zaman sonra Şah İsmail Bağdad'ı istilâ edince, «Bu imam ne şekildedir?» diye savaşın başlangıcında İmam'ın kabri üzerine hücum edip, adı geçen sandukayı kırarak açarlar ve içinde pis bir ceset bulurlar. Ateşte yakarlar ve imamı yaktıklarını sanırlar. Sonunda Süleyman Han Bağdad üzerine gelirken, bir çavuş İmam-ı Âzam için bir rüyâ görür. Fetihten sonra İmamın eski mezarını Taşkın Hoca adlı yaşlı birisi bilirmiş. O kişi İmamın mezarının yerini gösterir ve kazarlar. Hakikaten eski temel görünür ve büyük taş çıkar. O taşı kaldırırlar. Güzel bir koku yayılır ki, bütün halkın dimağı uyuşur. Hemen Süleyman Han o büyük taşı olduğu gibi koyup toprakla doldururlar. O mezarın bir başka tarafına temel atıp imamın kabri üzerine nurlu bir kubbe yaptırmışlardır ki, dil ile tarif olunamaz. Bir imâret ve bir medrese yaptırıp, etrafına da bir kale yaptırmıştır. Bir câmi, bir hamam, bir han, kırk-elli aded dükkân, kalede dizdar ve yüzelli aded asker, yeteri kadar cephâne ve topları vardır. Kale dört köşeden uzuncadır. Çevresi sekizbin adımdır. Dışardaki varoşu bağlı, bahçeli ve mâmurdur.

Bağdad'a evvelce 1058 (1648) tarihinde Melek Ahmed Paşa ile gittiğimizde, bu İmam-ı Âzam türbesini imar edip kuyular kazdırdı, odalar yaptırdı. Kaya Sultan İstanbul'dan altın bir kandil gönderdi. Murad Han alt ve üst eşiğini, kapı kanatlarını ve mübârek kabrin parmaklıklarını halis gümüşten yaptırdı. Böylece imamın câmii ve kabri, sanki Firdevs cenneti oldu. O asırdan beri bütün vezirler, vekiller, âyân ve büyükler birer eser bina ederek çeşit çeşit avizelerle süslemiş, burası sanki Çin resim salonu olmuştur.

Bağdad toprağında, Medâyin ve Irak'ta akan nehirler: Bağdad'ın altından akan Dicle nehri, Diyarbekir'in kuzeyinde Tercil, Palu, Demirkapı ve Ergani dağlarından birer kol halinde çıkıp, birleşerek Diyarbekir'e gelir. Oradan Hasankeyf, Cezriye ve Musul yoluyla Bağdad'a iner. Şattülarab nehrinin bu kısmı evvelce Diyarbekir seyâhatimizde yazılmıştır. Oraya bakıla. Amma şimdi Bağdad yakınında ve etraftan Şat nehrine karışan nehirleri ve kanalları beyân edeceğiz:

Hermasin nehri: Nusaybin kalesi dağlarından çıkıp, akarak Tersar nehrine dökülür. Tersar nehri ile birlikte Sencar kalesi çölüne uğrayıp, Tekrid kalesi yanında Şattülarab nehrine karışır. İsa nehri, Kûfe şehri karşısında Vehma adlı kasabada ayrılır. Birçok kasabaları sularken, Fırat'tan ayrılan ve İsâ nehrinin çıktığı yerden

geçen Sarsar nehri ile birleşip, Bağdad ile Medâyin şehri arasında Şat'a karışır. Şat taşdığı zamanlar, İsâ nehri içine büyük gemiler girebilir. Sevab nehri üzerinde değirmenler olduğundan, zahire gemileri bunun içinde yüzemez. Melik nehri Fırat'tan ayrılarak Medâyin altında Şat'a karışır. Kuni nehri Fırat'dan ayrılıp, Melik nehri yakınında Şat'a karışır. Bu nehirleri Şat'dan ve Fırat'dan ayıranlar hep Abbasilerdir. İlk mâmur eden de Mansur'un amcası Sultan Ali oğlu İsâ'dır. Abbasiler zamanında, Şat'ın kenarında köyler ve beldeler birbirine bitişik idi. Bu nehir içinde gemiler işlerdi. Amma şimdi tulumdan kelek gemileri işlemektedir. Basenka nehri Diyarbekir yakınındaki Meyafarkın kalesinden çıkıp, Cezire'nin doğusunda, beş fersah yol alarak Şat nehrine karışır. Yukarı ve aşağı Zab daha önce yazılmıştır.

Asıl Şat'tan ayrılan nehirler: Yukarı Kotul nehri, Mütevekkil Alellah'ın yaptırdığı Caferî Köşkü adlı köyden çıkar ve Irak diyarına girince Van nehri ismini alır. Abadan köyü altından Şat'a karışır. Karatil Selas nehri: Bunların üçü de ayrılıp Selemizay kalesi altından geçip, yine Dicle'ye karışırlar. Decilan nehri: Bu da yukarıdaki yerden aşağıda Şat'tan ayrılıp nice köy ve kasabaları suladıktan sonra, Betaih adlı nahiyenin altından doğuya ve batıya nice kanallara ayrılıp nice köyleri suladıktan sonra çölde kaybolur gider. Amma şimdi Murtaza Paşa efendimiz, bu gördüğümüz yerde Dicle nehrinin yukarıdan gelen yerini sed ile kapadı. Şat'ın bir konak yukarısından bir büyük kanal açarak, kendi malından tam bin kese harcayarak, elli bin kadar Türkmen ve Arab ile yedi ayda minâre boyu derinliğinde kanal kazıp deniz gibi Şat nehrini Decilen kanalına akıttı. Kerbelâ çölünü seyredip nehrin sağ ve soluna üçyüz parça köy inşa etti. Ve Irak toprağı Abbasiler asrındaki gibi mâmur olduğundan, oraya Decilan hâkimi gibi bir meşhur beyi tayin eyledi. Bu köylerden hâlâ her sene padişaha beşyüz kese, Bağdad vâlisine üçyüz kese ve Decilan hâkimine yüz kese gelir getirir.

Şattülarab nehrinin doğu tarafında Envar nehrinden başka büyük nehir yoktur amma, Şat nehrine batı tarafından sayısız sular karışır. Bunları bana Kelekci Hüsam isimli meşhur bir ihtiyar anlattı. Irak'tan geçen nehirlerin aslı dokuz tanedir. Mere nehri Şat'tan batı tarafa ayrılıp, kuzeydeki köyleri sulayarak Deyr nehrine dökülür. Deyr nehri de Meşhed-i Muhammed Hanefi kasabasında Şat nehrinden ayrılıyor. Mere nehri ile araları üç mildir. Sebek nehri Şat'tan ayrılıp, Deyr nehrinden aşağı bir günlük mesafedeki çöl-

de kaybolur. Makil nehri Sebek nehrine yakın Şat'tan çıkar. Basra toprağını sulayarak Basra altında, Mina şehri harabesi yakınında Übülle nehrine karışır. Bu iki nehir birleşince, Basra altında İneynik nehri adını alırlar. Hazret-i Ömer'in halifeliği sırasında Basra fethedilince, Meliki Ma'kıl bin Beşâre'nin emriyle Ma'kil nehri çıktığı yerden altı fersah aşağıda Basra'ya geçirilmiştir. Übülle de Basra'dan aşağı eğri akıp, Ma'kil nehri ile birleşerek med ile Şat'la birleşir, cezir zamanında geri çekilir.

Irak toprağında Ma'kıl ve Übülle nehirleri yarım daire gibidir. Buralara coğrafyacılar Cezire-i Umman derler. Ebül Hatib nehri: Yehud nehri ile araları iki fersahtır. Emir nehri, Ebül Hatib nehrine bir fersah mesafededir. Mendil nehri dahi Şat'tan ayrılıp, çöldeki köyleri sular. Nice nehirler dahi Basra'dan aşağıda akarak Hürmüz denizine dökülen derelerdir. Amma ben Basra'dan aşağı seyahat etmediğimden bilmiyorum.

İmam Musa Kâzım'ın kasabası: Bu mâmur kasaba içinde, Hazret-i İmam Musa Kâzım göğe yükselmiş yüksek bir kubbenin içinde yatmaktadır ki, türbe Harun Reşid yapısıdır. Sandukası, kapısı ve binası halis gümüşten yapılmıştır. Ve nurlu kubbesinin içinde o kadar sanatlı avizeler ve murassa kandiller, şamdanlar vardır ki, anlatmak mümkün değildir. Evkafı çok olduğundan ikiyüz aded hizmetçisi var. Acem diyarından birçok adaklar gelir. Her sene vefat eden binlerce Acem'in cenazesi tâ Acemistandan getirilerek buranın yakınına gömülür. Kasaba halkının hepsi İmam Musa hizmetçileridir.

İmam Musa Hazretlerinin mübârek soyu: İmam Musâ bin Câfer Sadık bin Muhammed Bakır bin Zeynelâbidin bin İmam Hüseyin bin Hazret-i Ali Kerremullahu veche ve radiyallahu anhüm.

Bu kasaba Kuşlarkalesi toprağında, Şattülarab nehrinin kenarında ikibin kadar bağ, bahçe ve hurma ağaçlı mâmur kasabadır. Karşıda, Bağdad toprağında, İmam-ı Âzam kasabasıyla karşı karşıyadır. Aralarında Şat nehri akar. Câmi, han, hamam, mescid ve tekkeleri, üçyüz kadar dükkânları var. Zengin, fakir bütün ziyâretçilere nimeti boldur. İmâreti dahi var.

İmam Muhammed Takî türbesi: Oniki imamın dokuzuncusudur. 221 senesinde yirmibir yaşında vefat etmiş olup, atası Musâ Kâzım, yanında toprağa verilmiştir...

Meşhur Bağdad külliyatının tamamlanması: Bu eski şehir, eski zamandan beri, bilginlerin toplandığı, faziletli kimselerin kaynağı,

dindarların yurdu ve evliyâların burcudur. İkliminin tesiri nedeniyle bütün bilginleri garib ilimlere ve pek çok fenlere mâliktir. Küçük çocukları dahi çabuk anlayışlı ve zeki olup, nice muteber kitapları tamamen ezberlemişlerdir. Şâir ve yazarları da hesabsızdır.

Kadınları: Güzel yüzlü olup, sözleri vezinli ve dişleri sanki incidir. Kokulu kâküllerini büklüm büklüm ettikleri vakit, âşıkları kendi taraflarına bin can ile çekerler, amma her biri Râbia-i Adviye derecesinde hanımlardır. Yıldız gibi temiz kızları gayet namuslu olup, güyâ herbiri emsalsiz inci, açılmamış bir çiçek güzelliğindedir. Babalarından başka erkek yüzünü görmemiş ve erkek sözünü işitmemişlerdir. Hokka ağızlı, lâal dudaklı, gümüş tenli ve nazik bedenli olurlar. Konuştukları zaman gayet fasih konuşurlar. Yürüyüşlerinin güzelliği insanı hayran ve sersem eder.

Eski tarihçiler, Medâyin ve Irak topraklarını mukaddes topraklardan saymışlardır. Hakikâten bir ferahlık verici sahradır ki, halkı yaz ve kışta zinde gönüllü, güzel yüzlü olurlar. Sahraları, köy ve kasabaları, haliç ve kanalları, akarsularıyla mâmur ve her tarafı güllük, hurmalık olup, cennet bahçesi bağları ve kafesli bostanları vardır. Hurma ormanları içinde Bebr, Pelenk ve arslan çok bulunur. Basra, Lahsa, Umman, Kûfe ve Necef sahralarına varıncaya kadar hurmalıkları cihanı tutmuştur. Bağcılarının dediğine göre, yetmiş çeşit hurma olur. Her sene Bağdad diyarından yüzlerce gemi yükü hurma Hind ve Sind'e gider. Bilhassa güzel Ahtasad hurması öyledir ki, sanki Yemen akikine benzer. Yüzbinlerce deve yükü hurmayı Arab kabileleri yükletip Hemedân ve Isfahan'a götürürler. Bu hurmalıkların hiç sahibi olmayıp tâ Yemen, Mekke ve Medine çölünde son bulur. Göğe baş uzatmış uzun hurma ağaçlarıdır. Hattâ Emin Ali Efendi, Bağdad Defterdarı iken bu Irak diyarının hurma ağaçlarını şu şiiri ile methetmiştir:

Hâk-i Bağdad'ı zeyn eden Şeceri,
Nahl hurma sanır gören ama.
Tuğlardır ki kaldı menzilde,
Çekilip gitti leşker-i hulefâ.

Şair Ali, doğrusu hurma ağacını tuğa iyi benzetmiştir. Herbir hurma ağacı, minare gibi göğe yükselmiş gayet uzun servi gibi sallanır. Ne Mısır'da, ne Sudan'da, ne de Telemsen'de böyle boylu hurma görmedim. Gerçi Medine-i Münevvere'de uzun boylu hurma ağaçları olur amma, Medine'nin kuzeyinde bulunan Hazret-i Hamza türbesi yolunda, bütün hurma ağaçları birer adam boyu yüksekli-

ğindedir. İki, üç senede dal dal hurma verip, her salkımı bir Peygamber mûcizesidir.

Mukaddes topraklarda, Medine hurma ağaçları gibi kısa boylusunu görmedim. Sanki Antep diyarının üzüm bağlarıdır. Amma Bağdad'ın hurmalıkları, samanyolu gibi gökyüzüne uzanmıştır.

Hurma ağacının medhi: Tarihçiler ve eski tefsirciler, bu hurma ağacını Cenab-ı Hakkın kudret eliyle yoğurduğu insan çamurunun artığından yarattığına inanırlar. Gülser adlı bir güzel ağaçtır ki, hâlâ Hind adalarında hesabsız yetişir. Bu ağacın Gülser adında bir cevizi olur ki, Rum'a Hindistan'dan getirerek içindeki yağlı meyvesini yerler. Son derece kuvvet vericidir. Sonra kabağına biber koyacak hokka, fincan, kâse ve kaşık yaparlar. Adam kellesi kadar olanını huni kapağı gibi sanatlı bir şey yaparlar. Siyah renkli yuvarlak bir cevizdir. Dikkatle bakılırsa ağzı, burnu, kaşları, gözleri, saçları ve bıyıkları vardır. Cenab-ı Hak, ezeli yaratıcılığını göstermek için, Hz. Adem'in çamurunun artıklarından Hindistan adasında Vakvak adında bir büyük ağaç yaratmıştır. Onda insan şeklinde meyveler yetişir. Hepsi de başlarından asılmış gibi dururlar. Allah'ın emriyle bu meyveler olgunlaşınca, «vak, vak» diye bir ses çıkararak kırk günde yere düşerler. Bin türlü yaratıklar o vakvakı yerler.

Cenab-ı Hak Hz. Adem'e hayat verip davet edince çamur artığı Kûfe'de kalıp, önce hurma ağacı Kûfe'de Tenur suyu kenarında yaratılmıştır. Onun için buralarda hurma çoktur. Boyu, insanoğlu gibi yüksektir. Başı diktir. Dağılmış yaprakları kakülleridir. Kabuklarını kessen asla zarar görmez, daha ziyâde biter. İnsanoğlunun da sakal ve kâküllerini kessen tekrar uzar. Amma hurmanın başını kessen yahut beyni var, onu kessen, insan başı kesilmiş gibi kanlı suyu akar ve hurma kurur. Allah'ın emri, hurmanın erkeği ve dişisi vardır. Dişi hurma kendi kendine asla hurma vermez. Erkek hurmadan bir dal dişi hurmanın kalbine sokulsa, dişi hurma zevk alıp otuz salkım hurma verir. Ve her hoşe salkını kırkar, ellişer batman gelir. Dişi hurma kadın gibi hayz görür. Ve hurma üçbin sene yaşar, derler. Zeytin ağacı dahi böyle uzun ömürlü olur. Habeş ve Mısır diyârında işe yarayan kabuğu var. Yaş olan yerlerinden, çeşitli liflerinden ipler ve süpürge örerler. Yaprağından hasır, zenbil yaparlar. Hekimlerin sözüne göre, hurmanın üçyüz kadar hassı vardır. Meyvesi kuvvet verici, mideyi düzeltici ve hazmı kolaylaştırıcıdır. Sirkesi ve şerbeti adama hayat verir ve göz kuvvetini artırır. Eğer bu hurma ağacının ve meyvalarının hassalarını yazarsak uzun bir tomar tutar. Ancak bahsimize dönelim.

Bağdad toprağının lâtif oluşu sebebiyle, hurma ağacı uzun boylu olur. Çünkü toprağına binlerce Peygamber ve nice büyük bilginler bol bol hayır duâ ettiklerinden, bu Bağdad'ın toprağı geniş, bolluk bir diyâr olup yeryüzünde benzeri yoktur. Çünkü vilâyeti geniş ve mâmur, halkı dâimâ memnun, binaları güzel, temiz toprağı halk arasında makbul, tarlaları çok, hayır işleri ve berekâtı boldur.

Bu Irak toprağında binlerce aded büyük hazine ve cevahir defineleri, pek çok ağaçlıklar ve azize vardır. Yüzlerce adet tesiri kalmamış garib tılsımların eserleri var ki, adam hayran olur. Hattâ tarihçi Makdisî şöyle yazıyor: «Medâyin toprağında bir karış boş toprak yoktur ki orada gömülü bir Kaarun definesi olmaya... Ve hâlâ, Kisrâ'dan başka büyük binalardan, acâib hallerden, nice binlerce eserler, kanallar, Şeddadvarî binaları vardır ki, insanoğlu görünce parmağı ağzında kalır.»

Hâlâ bu diyâr; mezarları çok, hayır ve bereketi fazla, sahraları hurmalık ve gülistanlı, mukaddes bir topraktır. Halkının nimetleri bol, toprağının nehirleri akar bir mâmur şehirdir ki, bütün hükümdarlar arasında hasreti çekilen bir Irak şehridir. Velhâsıl, bu temiz toprağın devrin acâibliklerinden ve asrın garipliklerinden binlerce ibretle seyredilecek eserleri vardır.

CENNET GİBİ MÂMUR BAĞDAD'DAN, HİLLE ÇÖLÜ İLE MUSUL DİYÂRINA VE ORADAN KÜRDİSTAN DİYÂRINA, ORADAN VAN DİYÂRINA GİDERKEN GÖRDÜĞÜMÜZ KALE VE NEHİRLER

İlk olarak Kuşlarkalesi'nden kalkarak kuzeye yöneldik, Şat ile Fırat nehri arasında Cezire adı verilen çöl içinde şiddetli sıcağı çiğneyerek, arslan boğuşmalarının müthiş homurtularını işiterek ve iki kere de arslanlara rastgelip koğarak, altı saat sonra Mârut Kerhi'nin ziyaret yerine geldik. Allah rahmet eyleye.

Mâruf Kerhi ziyâret yeri: Kuşlarkalesi'nde amansız bir yerde, büyük bir ziyâret yeridir. İçinde yatan zât hattat fukarasından ve Hazret-i Osman tarikatinden ulu bir zât olup, mektupcuların başıdır. Hattâ birçok hakikat sever ihtiyar hattat, yazdıkları mektupların üzerine şu:

Umarım bu mektubumu vâsıl ide minni ileyh
Hazret-i Maruf Kerhi rahmetullahi aleyh

beytini yazarlar. Tecrübe edilmiştir, mektup yerine ulaşır. Ve öy-

le inanırlar. Bazıları ise mektup üzerine kesik harflerle «M, ayın, R.V.F. Kef, R,H, Ye» harflerini yazar. Zanlarına göre bu da tecrübe edilmiştir. Bu nurlu türbeyi ara sıra arslanlar gelip ziyaret ederlermiş, öyle anlatıyorlar. Hattâ bir arslan mübârek mezarın başında devamlı beklerdi, diyorlar. Ben birçok kereler ziyaret ettim, arslan filan görmedim. Amma bu arslanlar türbe etrafında hiçbir kimseye zarar vermezler. Şayet türbede adam varsa, kendileri dönüp çöle giderlermiş. Türbenin kubbesi zamanla yer yer yıkılmış olduğundan, 1059 senesinde Melek Ahmed Paşa Bağdad valisi iken kubbe ve câmiini, odalarını tamir etmişti. Türbedar, imam, hatib ve öteki hizmetkârlarına muayyen ücretler tayin etmişti.

Bu hayratın eski sahibi Hârun Reşid'in haremi Zübeyde hatundur, diye naklederler. Zübeyde hatun da bu kubbe altında yatar, derler. Bu türbe Şat nehrinden ayrılmış bir kanal kenarında olup, bir minareli câmili, kırk-elli kadar evli, faydalı ve küçük bir kasabadır.

Buradan kuzeye giderek Telli Gûs konağına geldik. Bu da Şat ile Fırat arasındaki çölde Şat'a yakın olup, karşısı Şat'ın ötesinde Bağdad toprağında, Halis şehri toprağıdır. Bütün Bağdad vezirlerinin atları bu Halis sahrasında çayırlar. Amma beri tarafta, Telli Gûş tarafında çayır falan yoktur. Buradan yine kuzeye çöl içinde devam edip Sömpeke kasabasına geldik.

Sömpeke kasabası : Kurucusu Murtaza Paşa efendimiz olup, bunu yaptırmakla beraber Decilan kanalını da temizlettirmiştir. İşte bu kanalın Şat'tan ayrıldığı ağızda, Sömpeke adı ile eski bir belde varmış. Zamanla şehir harab olmuş, kanalı da Kör Hüdâbende kum ve toprak ile doldurup kullanılmaz hale getirmiştir. Bu mübârek senede Murtaza Paşa açtırarak tekrar imar etmiştir.

Hirebeli kasabasını da geçtik. Bu da evvelce anlatılmıştı. Buradan kuzeye doğru bir kasabayı geçip, yine kuzeyde Gurâbi Âşık kalesine geldik ki yukarıda yazılmıştır. Amma bu gece bütün asker silâhlı olarak hazır oldular. Çünkü gece yarısı karanlıkta arslanlar bir yaban mandasını kovaladığından, camızlar canları korkusundan asker içine girdi. Asker bunu gece baskını sanıp, büyük bir gürültü ile tüfek sesleri göklere yükseldi. Sonunda yedi arslan ve mandalar vurularak halk kurtuldu amma, bizden de altı adam kaza eseri kurşunla şehid, onbeş kişi de yaralanarak büyük rezillik oldu. Seher vakti şehidlerimizi Âşıklar kalesine defnedip, yine çölde yola devam ederek kuzeye doğru sekiz saat gittikten sonra Tekrit ka-

lesine vardık. Evvelce anlatılmıştır. Burada yeniçeri ağası arkadaşımız bana bir küheylan Arap atı hediye etti. Sabahleyın yine kalkıp kuzeye 29 saat giderek Acısu çölüne geldik. Burası da evvelce yazılmıştır.

Buradan da kalkıp 7 saat sonra Toprakhisar'ı geçip, yine kuzeye meyillice giderek, sekiz saatte Karga Çamı'nda konakladık. Ve burada oturan Şakaki Kürtlerinden bir hayli yiyecek, içecek alarak ihtiyaçlarımızı giderdik.

Oradan yine kuzeye çöl içinde giderek dört saatte Ali Hamamını geçip, yine kuzeye dört saat gidilerek Musul kalesine varıldı. «Mirac gecesini Yunus ve Cercis Peygamberlerin türbelerinde geçiririz» diye askere oturak tenbih olundu. Ben ise ertesi günü Musul Paşasından yirmi aded silâhlı arkadaş alıp Telekar kalesine geldim. Dicle ve Fırat cezîresinde, Musul ve Sencar arasında eski bir kaledir. Evvelce Musul eyâleti kalelerini yazarken bundan da bahsetmiştik. Burayı geçince Tahtakân menzili sol tarafımızda kalıp, bizler ise Şatt nehri tarafına giderek o gece Arabların çadırlarında misâfir olduk. Ertesi gün dört saatte Kefersusa kalesine geldik.

Kefersusa kalesi: Beledülhatib'in ilk kurucusu Bâbiklerden Sultan Susa adlı hükümdar olup, Kefa adlı bir çiftlik yaptırmıştır. Sonra başkasının eline geçince bir kale yaptırdılar. Gerçi adı halk arasında Keferzaman'dır amma, doğrusu Kefersusa'dır. Hz. Yunus Musul diyarına peygamber olarak gönderildiği vakit bu Kefersusa'da halkı dine dâvet edip onlara hitab ettiği için, Beldetülhatib dahi derler. Bu Dicle cezîresinde üç ~~tane~~ Beldetülhatib var: Biri bu, biri Tekrit kalesi, biri de Tekrit'in çöl tarafında bir kaledir. Mâmur olanı budur.

Kalenin şekli : Zemini Şat nehri ile Fırat arasındaki cezire içindedir. Amma Şat nehri kenarında, kalesi bir tepe üzerinde, beşgen şeklinde, Şeddadî tarzda eski bir yapıdır. Diğer sağlam kaleler gibi mâmur değildir. Hisarın içinde ve dışında Yuhenî Kürtleri oturur. Hâkimi cezîredendir. Zira cezîrenin ulu nahiyesidir. Fakat Musul'a on saatten fazla uzaktır. Arasında Tahtakân menzili vardır. Eski zamanda bağı ve bahçesi bol imiş, hâlâ eserleri mevcuddur.

Bu şehri seyir ile güneye Dicle kıyısından girip, zevk ve safa ederek yine Musul kalesine geldik. O gece Mi'rac gecesini Hazret-i Cercis Câmiinde geçirip nice salih kimselerin ve büyük şeyhlerin hayır duâlarını alıp, sabahleyin Bağdad ağası arkadaşımız Diyarbekir üzerinden İstanbul'a hareket etti.

*
**

MUSUL'DAN KÜRDİSTAN İÇİNE GİDİŞİM

EVVELÂ bütün Musul âyânı ve Paşa ile vedalaşıp, Musul'dan Şat nehri üzerine doğuya köprüden geçip, Hazret-i Yunus aleyhisselâmı ziyâret ve duâdan sonra doğuya yollandık. Musul'un güney tarafında bir konak uzaklıkta Elvaz adlı harab şehri geride bırakıp, arkadaşımla birlikte Zab nehrini geçtim. Dihek kalesi yoluna giderken, yol üzerinde Nebeveyn kasabasına geldik.

Nebeveyn kasabası : Musul toprağında Zab nehrine yakın, bağlı-bahçeli, mâmur han ve zaviyesi olan bir bölgedir. Hazret-i Yunus ve Cercis aleyhisselâm vakfı olduğu için «Nebeveyn» adı ile şöhret bulmuştur ki, «iki peygamber köyü» demektir. Bu yerin nehrinden ötesi Şehrizor eyâleti toprağı olup, Kerkük kalesi ve Şehrizor'a gider. Hazret-i Ömer'in oğlu Hazret-i Abdullah burada bir sofa üzerinde gömülüdür. Kubbe ve türbedarı yoktur. Kubbe yaptırmışlarsa da temeli tutmamıştır. Hazret-i Abdullah, Musul fethinde bulunup hâkim olmuşlardı. Bu Nebeveyn köyünden kalkıp, yine bir konak kuzeye giderek Menar nahiyesine geldik. Akar toprağında ve Musul'a bağlı, beşyüz evli saf Yezidî Kürdleridirler ki, Allah korusun, insanı kesmek için fırsat gözetirler. Eğer yüzlerine karşı «Şeytana ve Yezid'e ve karaköpeğe lânet...» denilse, hemen o an insanı katlederler. Eğer bir soğanı ayak altında ezsen, veyahut bir karaköpeği vursan, o an o Müslümanı öldürürler. Hepsi silâhlı olup, serçeyi kurşunla gözünden vururlar. Bu Menar köyünden yine kuzey doğuya gidip, dağlar içinde bir konak giderek Dasni Beyine geldik. Dihek toprağında ve Musul idaresinde aşiret beylerinden ulu bir beydir. Musul paşasının mektubunu verdiğimde dünya onun oldu. Bize hayli ikramda bulundu. Olgun bir kimse olup, emrinde onbin seçme silâhlı Yezidî mel'unları vardır. Bunlar fevkâlâde Hazret-i Hüseyin düşmanı adamlardır. Bu mel'un kavmin içinde Hazreti Şeyh Hâdi tekke ve türbesi vardır.

Hazret-i Şeyh Hâdi türbesi : Bir yüksek kubbe ve büyüklerle dolu bir tekke olup, Kürdistan Sünnîleri arasında yüzbinlerce ziyâretgâh vardır. Böyle mükellef ve süslü ziyâret yeri yoktur. Dasni Kürdlerinin batıl inanışlarına göre, bu Şeyh Hâdi Kerbelâ olayında İmam Hüseyin tarafından yüz çevirip kendileri ile birlik olarak Hüseyin tarafına kılıç vurmuş... Hâşâ ve kellâ!... Bu sultan, sahabenin seçkinlerindendir. Hazret-i Ömer evlâdı Hazret-i Abdullah ile Musul cenginde bulunup, yaralanarak şehid düşmüştür ve burada

toprağa verilmiştir. Türbesini Şam sultanı Nureddin Şehid hazretleri yaptırmıştır. Evkafnâmelerinde yazılıdır.

Bu velinin şehid oluşundan sonra hilâfet Muâviye'ye, ondan Yezid'e geçerek Kûfe hâdisesi meydana gelmiştir. Bu şeyh Hâdi hazretleri Kerbelâ olayında nasıl bulunmuş olur? Bütün Yezidîler, Şeyh Hâdi bizimdir diye, tekkeyi mâmur ederek ziyâret ederler. Bir şey için yemin etseler, «Şâh Hâdi başı için» diye yemin ettikten sonra ona sorgu sual yoktur. Amma bu da Cenab-ı Hak tarafından bu zata bir rahmettir. Çünkü Hüseynî olduğunu bilseler, Musul'da gömülü Cercis nebi gibi bu azizin de külünü göğe savururlardı.

Buradan yine kuzeye Dihek kalesi hududunu geçtik. İmâdiye toprağında Cezire sancağı hududuna ayak basıp Cudi kasabasına geldik ki, bu evvelce yazılmıştır. Sağ tarafımız Cudi dağı eteğinde kalıp, bizler yine kuzeye giderek Resur köyüne geldik. Cezire'ye bağlı olup, câmi ve medresesi olduğu ve Resur köyünün kırmızı bir sûru bulunduğu evvelce İmâdiyeden gelirken yazılmıştır.

Buradan yine kuzeye giderek Rireşu köyüne geldik. Şat nehrinin doğu taraflarında dağlar içinde olup, Cezire hâkiminin idaresinde altıyüz evli, câmi ve medreseli mâmur bir kent olduğu evvelce yazılmıştır. Bu yerden batıda, Şat'ın yakınında, Mardin ve Musul toprağına yakın bir Şat ceziresi içinde Cezire kalesi şehri bir konaklık yer olup daha önce gezip gördüğümüzden, o tarafa yönelmeyip Direşu köyünden yine kuzeye doğru dağlar içinden geçerken Fındık kasabasını sol tarafımızda ve Şat kenarında bırakıp, bizler kuzeye çıkarak Tınaz kasabasına geldik.

Tınaz kasabası: Kürd beylerinden birinin bir şehzâdesi imâr etmiştir. Kürdler, Tınız derler. İmâdiye ve Cudi toprağında, Şat nehrinin doğusunda, üç saat uzaklıkta, dağlar içinde Şat'a uzak ormanlık ve yüksek dağlar arasında akarsulu, bağ ve bahçeli, bir küçük câmili, medreseli ve küçük bir köprüsü olan mâmur bir kasabadır. Halkının tamamı darı ekmeği yerler. Çünkü darısı ve balı, kudret helvası ve mazusu meşhurdur ki, debbâğlara beher sene yüzbinlerce mazu gider. Su değirmenleri çoktur.

Buradan yine kuzeye giderek dağlar içinde altı saat kadar gidip, Mirhand vilâyeti veya Resaned kasabasına geldik. İmâdiye toprağındadır. Amma cezire hâkimi toprağında Tınaz kasabası yakınında, iki saat uzaklıkta dağlar içinde, kayalık bir tepe üzerinde altıgen şeklinde, taş yapı güzel bir kaledir. Hisar içinde ocakbeyi oturur. Dört tarafı Meram bağı gibidir. Hurmalık ve gülistanlı bir ka-

ledir. Abbasoğullarından Resaned Han yaptırdığı için, kaleye de Resanedhan Kalesi derler. Bu kale altında iki nehir birleşip akar. Bu Resaned aşireti altı bin silâhlı askere sahiptir. Amma Sünnilerdir. Kördilan dağı buraya yakındır. Orada da onbeşbin silâhlı askeri olan Kördilan beyi vardır. Bunların içinde Yezidîler vardır.

Buradan Kelek Mervani köyüne geldik. Eskiden mâmur köy imiş. Mervan-ı Himar bu yerde Ebû Müslim Mervan ile cenk edip yenilerek kaçınca, buradan gemi ile nehri geçtiği için Kelek Mervani demişlerdir. Amma Ebû Müslim askeri yine Mervan'ı [illegible]zın basıp, başını keserek Ebû Müslim'e getirdiler. Mısır ve Şam halkı Himar'ın kötülüklerinden kurtuldu ve Emevî sülâlesi bununla son buldu. Ve İslâm devleti Abbasilere geçti. Sonra Ebû Müslim bu Kelek Mervan şehri halkını, Mervan'ı kelek ile geçirdikleri için, kılıçtan geçirip şehri yaktı yıktı. O zamandan beri böyle kalmış. Cezire hududunda harab bir köydür. Bu geçitten akan nehir tâ Hakkâri merkezi olan Çölemerik kalesine üç saat yakınlıktaki Şembur dağlarından doğup, bu Kelek Mervan'dan geçerek Fındık kasabası yakınında Şat'a karışır. Amma çıktığı Şembur dağı ulu dağdır. Ve Hakkâri kavminin değerlerinin artmasına sebeb, bu Şembur dağında hazine bulunmasıdır. Burası Abbasilerde iken dahi şeref bulup ün kazanmıştır. Burayı nehirden karşıya geçip, eski Siirt şehrine geldik.

Siirt şehri : Eski tarihçilerin sözlerine göre, Yezdicürd Şah yapısı eski bir beldedir. Hükümdardan hükümdara intikal edip, sonunda Hz. Ömer evlâdından Hz. Abdullah Yezid kavmi elinden fethetmiştir. 921 tarihinde Diyarbekir valisi ve Birinci Selim veziri Bıyıklı Mehmed Paşa'ya Molla İdris'in teklif ve tedbiri ile bu Siirt hanı itaat edince, memleketi kendisine ebedi olarak bırakılmıştır. Sonra hanın sülâlesi yok olunca, Diyarbekir beyi sancak merkezi olmuştur. Beyinin 333883 akçe hası, 7 zeâmeti, 133 timarı, alaybeyisi ve çeribaşısı vardır. Kanun üzere cebelileriyle sekizyüz askeri olur. Beşyüz asker de beyinin var. Diyarbekir valisi ile memur oldukları sefere giderler. Amma seçkin ve mükemmel askerdir. Kürdistan askeri içinde bu Siirt kavminin gece yarısı çadırlarını bulmak isteyen, teşrifat üzere «Dâr-ı Saîd» diye çağırıp öylece bulur. Arap dilinde şehrin adı «Dâr-ı Said»'dir. Burası Kürdistan ise de halkı Arapça konuşur. Kürdçe, Türkçe ve Ermeni dilini de bilirler. Bir şeriat hâkimi vardır ki şeyhülislâmdır. Dört mezhepden müftüleri var. İstanbul tarafından yüzelli akçe payesiyle kazadır. Sipâhi kethüda yeri, yeniçeri serdarı, muhtesibi, şehbenderi, şehir subaşısı var.

Komşu şehir ve kaleler: Batısında Diyarbekir kalesi dört konak mesafededir. Yine batıya yakın Mardin üç konaktır. Yine batı ile güney arasında iki menzil mesafede Hasan Keyf kalesi vardır. Güneyinde dört merhale bir Cezire şehri vardır. Doğusunda Kefere kasabası bir konak yakınlıktadır. Musul doğusunda ve Siirt, Musul'un batısındadır.

Siirt kalesinin yapısı ve yeri: Bu süslü şehir Şat nehrinin doğu tarafında, Şat nehrinden yarım merhale açıkta, dağlar içinde ağaçlık bir cennet bahçesine benzer yerdir. Bu şehir içinde ahşap bina az olup hepsi kârgir, güzel kubbelerle yapılmış, mâmur ve süslüdürler.

Evvelâ bey sarayı çeşitli sofalarla, içi ve dışı nice odalarla, bağ ve bahçelerle süslüdür. Bitlis hanı Abdal Han'ın sözüne göre yapılış talihi Öküz Burcu üzerinde olup, beyi zühre-i türâbide bulunmuştur. Buğday ve pirinci, ful ve maşı, kırmızı havucu, tulğa aşı çok meşhurdur. Beyaz ekmeği, levaşe denilen yufkası ve köftesi, çeşitli meyveleri, inciri, botum denilen fıstığı dağı ve taşı süsleyip her tarafa sevkedilir.

Bu şehri gezip görerek arkadaşlarımızla kuzeye yol alıp, Kefre-i Şirvan kasabasına geldik. Bu da Kefre-i Zaman gibi Kefre-i Şirvandır. Halk dilinde «kefere» derler. Bu yerde Diyarbekir eyâleti son bulup, bu Kefre bölgesi Van eyâleti dahilinde ve Şirvan hâkimi idaresinde düz ve geniş bir arazide bağlı ve bahçeli, akarsulu, mâmur câmi ve medreseli, han, hamam, çarşı ve pazarlı mâmur bir kasabadır. Bütün Kürdistan halkının giydikleri alaca şal ve şayak'ın hepsi bu Kefre kasabasında dokunur. Reâyâsı Yakubî ve Ermeni kefereleridir.

Buradan yine kuzeye giderek Maden kasabasına geldik. Burada maden bol olduğundan, adına Maden şehri derler. Kurucusunu bilmiyorum. Bu da Van eyâletinde Şirvan beyi idaresinde olup, hâkimi bir âşiret beyidir. Bağlı, bahçeli, câmi ve medreseli, han, hamam ve çarşılı bir kasaba olup, bunun da şal ve şayak'ı meşhurdur.

Buradan da kalkarak, Allah'a hamdolsun, Van sahrasında Vustan kalesine geldik. Van gölü kenarında, bağlı-bahçeli, câmi ve medreseli olup, Hakkâri hâkimi idaresinde bulunduğu evvelce yazılmıştır. Ertesi gün seher vakti yirmi beş at ve onbir yardımcı ve Murtaza Paşa'nın yanımıza kattığı adamlarla sağ sâlim Van'a dahil olduk. Melek Ahmed Paşa efendimizin mübârek yüzünü görerek elini öptüğümüzde dedi ki:

— «Bre oğul, senin Tebriz tarafına ve oradan Murtaza Paşa karındaşımızı Dümbuli kalesinden çıkarmaya gidip Bağdad'a vararak, oradan da Basra'ya uğrayarak tekrar Bağdad'a dönüşünde gönderdiğin mektup ile sıhhat haberin geleli sekiz ay oldu. Bu kadar zamandan beri nerede idin?» Ben:

— «Vallahi sultanım, seyahat etmekteyim. Sultanımın Acem hanlarına ihsan ettiği mektuplar elime geçince, fırsat ganimettir dedim. Murtaza Paşa hediyelerini getiren ağa da vefalı bir yol arkadaşı olarak bana katılınca, Acem diyarında kırk-elli parça küçük büyük şehir gezip Irak diyarında Bağdad'a vardım. Oradan Murtaza Paşa karındaşınızın mektubu ile Basra vilâyeti, Lahsa, Amman, Mekran, Katif, Cezair-i Hazdat ve Hürmüz denizine, oradan yine Acem diyarında Haviz, Durak ve daha nice şehirlerden sonra yine Basra kalesine gelinceye kadar altmış parça şehir, kale ve kasabalar görüp, yine Medayin üzerinden Bağdad kalesine geldim. Oradan Murtaza Paşa efendimizin Yusuf kethüdâsiyle Kürdistan diyarında Şehrizor eyâleti ve Hamâdiye'de yirmi altı parça kale ve süslü şehirler seyredip, oradan Diyarbekir'e geldik. Sonra Bağdad yolu ile, çöl yolu ile, yirmiüç günde Bağdad'a gelip Murtaza Paşa ile vedâlaşarak Musul'a ve oradan da Hakkâri vilâyeti içinden geçerek Van'a geldik. Allah'a hamdolsun, sağ ve sıhhatte olarak sultanımın yüzünü gördüm.»

Diye ayağına yüz sürüp, Basra'dan Efrasyab oğlu Hüseyin Paşa'nın mektuplarını ve Murtaza Paşa ile Bağdad âyânının ve diğer yoldaki beylerle Diyarbekir Valisi Kaçak Mustafa Paşa'nın yetmiş adet mektupları ile Hüseyin ve Murtaza paşaların hediyelerini, defteri mucibince teslim ederek emânetçiliği yerine getirdik.

Paşa'dan hayır dualar aldık. Bana bir kese kuruş, bir kat elbise ve başka şeyler ihsan etti. Allah'a hamdolsun, konağımıza gelerek bütün dostlarımıza kavuştuk. Ertesi günü Murtaza Paşa efendimizin yanımıza kattığı üç bayrak sarıca yiğitlerine üçyüz kuruş verdim. Ve paşa efendimizden bizim sıhhatle geldiğimize dair Murtaza Paşa'ya mektuplar alıp, adı geçen arkadaşları Kürdistan ve Hakkâri üzerinden Bağdad'a yolladık. Sonra gece gündüz Melek Ahmed Paşa efendimizin mübârek meclisinden bir an bile ayrılmayıp, sekiz ayda yaptığımız seyahatları ve gördüğümüz büyük kale ve eski şehirleri, rastladığımız acayip ve gariplikleri bir bir anlatarak nedimlik edip, gecemiz kadar gündüzümüz de bayram oldu.

Bu şekilde yedi gün geçtikten sonra, İstanbul tarafından sadrazam Siyavuş Paşa'nın ve Kaya Sultan efendimizin ulaklarıyla Me-

lek Ahmed Paşa efendimize yetmiş kadar mektup geldi. Okunup da içindekiler anlaşılınca, o saat Gınâîzâde efendimize kırk adet mektup yazılması ferman olundu. O gece Melek Paşa dedi ki:

— «Evliyâm, sekiz aydır han'dan han'a, vezirden vezire, emirden emire gönül hoşluğu ile gezip dolaşmak mertlik değildir. İşte mertlik odur ki, sabahleyin benim hatırım için acele ulaklık ile üç adam alıp hemen İstanbul'a gidesin.»

Elime üçyüz altın ve belime güzel bir kılıç ve koynuma bir mücevher kılıflı saat verince, ben de kendimden geçip:

— «Emir sizindir!»

Diyerek hazırlandım. Ertesi gün sabahleyin Paşa'nın mübarek elini öpüp yola koyuldum.

⁂

1066 SENESİ ERZURUM ÜZERİNDEN ULAKLA RUM'A GİDİŞİMİZ

VAN'DAN üç adamımla sekiz ata binip, Bismillah diyerek kuzeye yol alarak 12 saatte Âmik kalesini geçtik, menzil beygirleri alarak Barkiri, Malazgird, Hanesa ve Altın Halkalı köprüsünü geçip Hasan kalesinde konakladık. Oradan Tavukçu Mustafa Paşa'dan mektup ve ihsan alıp, Erzincan kalesinde konakladık. Oradan kuvvetli beygirlerle namlı sürücüler alıp, Koyulhisar kalesini geçerek Niksar kalesinde konakladık. Sonra batıda Lâdik şehrini geçip, Merzifon şehrinde konakladık. Buradan da birer beygir alıp, doğuya devam ederek Osmancığı geçip Tosya'da menzil aldık. Buradan da işe yarar menzil beygirleri alıp, o gece yine at koşturarak seher vakti İzmit kalesinde konakladık. Burada üç saat dinlenip ve iyi atlar alarak gece yarısında Gebze'de konaklayarak seherde Üsküdar şehrine vardık. Oradan kayık ile İstanbul'a geçip, Van'dan ayrılışımızın onüçüncü günü İstanbul'a varmış olduk.

Mektuplar ile Sadrazam Dilber Süleyman Paşa'ya gelip, ihsan olarak bir hil'at aldım. Eli boş olarak dışarıya çıkıp, ulaklığımız boşa gittiğinden belime vurup, reis efendi odasında biraz dinlendim. Divandan sonra sadrâzam beni huzuruna çağırıp, Kürdistan'ın ve Van'ın durumunu sorarak dediler ki:

— «Paşa karındaşımıza Bağdad'ı, Murtaza Paşa'ya Basra'yı versek hazzeder mi? Yoksa İstanbul'a gelerek Kaya Sultandan mı hazzederdi?»

Ben:

— «Van bir ceziredir. Orada efendimiz bir şey tahsil edemeyip, ancak masrafını karşılayabildi. Züğürt adam İstanbul'a gelse, Kaya Sultan ile ne safa eder?»

Dedim. Sadrâzam:

— «Yok, yok. Paşan İstanbul'a gelmek istermiş.»

Deyince, ben:

— «Hayır. Vallah ve billâh!.. Van'da veya bir odalı handa oturmak, paşaya Mısır'da oturmaktan daha iyidir. Çünkü dedikodudan kulağı emin olur.»

Dedim. Vezir:

— «Paşan mühür ile Girid'e gitmekten hoşlanır mı?»

Deyince, ben:

— «Eğer din-i mübinden imdad bulabilirse, "Ferman padişahımındır" diyen kullarındandır.»

Dedim. Vezir:

— «Aferin, Evliyâm! Doğrusu Melek Ahmed Paşa adamısın. Şimdi seni birkaç gün sonra Van'a yollayacağız, hazır ol.»

Diye cebinden yüzyedi altın çıkarıp ihsan etti. Canım yerine gelip, ulaklık yorgunluğunu üzerimden attım. Sonra doğru Kaya Sultan'a gelip, Paşa'nın mektuplarını vererek uzun uzun konuştuk. Oradan da ikiyüz altın ve bir kat elbise hediye alıp, o gece orada misâfir olarak ve her sabah divandan eksik olmayarak yine Van'a gitmek üzere iken, İstanbul içinde asker arasında hoşnutsuzluk ve karışıklık başgösterdi ki, Atmeydanı Vak'ası'dır. Eğer günlük olayları yazsam uzun bir tomar olur.

DÖRDÜNCÜ CİLDİN SONU